

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः १०

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीय- माण्डूक्योपनिषत्

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका च ।

एतत्पुस्तकद्वयम्

ब्याचेल् ऑफ् आर्ट्स् इत्युपपदधारिभिः अहमदाबाद-
कालेजस्थसंस्कृतभाषाध्यापकैः

काथवटे ' इत्युपाह्वैः विष्णुतनुजैः आबाजीशर्मभिः
संशोधितम् ।

तच्च

हरि नारायण आभटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमङ्कनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८२२

ख्रिस्ताब्दाः १९००

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं रूपकद्वयं पञ्चाऽऽणकाश्च (२४५) ।

RATON LIB. 314	
Acc. No.	47264
Class No.	24.14.2
Date	18.62
St. Card	M.B.
Class.	✓
Cat.	889
Pl. Card	912
Class.	✓

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अथास्याः “सगौडपादीयकारिकार्थवेदीयमाण्डूकयोपनिषदः” पुस्त-
नि यैः परहितैकपरतया संस्करणार्थं प्रदत्तानि तेषां नामादीनि पुस्तकानां
।। अथ कृतज्ञतया प्रकाशयन्ते ।।

।.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, कलिकातानगरस्थमुद्रणालये
मुद्रितं, कैलासवासिनां “देव” इत्युपाह्वानां पुण्यपत्त-
ननिवासिनां वे. शा. रा. रा. बालशास्त्रिणाम् ।

।.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, करवीरपुरनिवासिनां वे. शा.
रा. रा. श्रीमतां गुरुमहाराजानाम् । पत्राणां संख्या १३२ ।
एकपत्रस्थपङ्क्तिः संख्या २८ । एकपङ्क्तिस्थानामक्षराणां
संख्या ४९ । लेखनकालस्तु शतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

.) इति संज्ञिता—केवला टीका, करवीरपुरनिवासिनां वे. शा. रा. रा.
“नानाशास्त्री द्रविड” इत्येतेषाम् । पत्राणि ३१ ।
पङ्क्तयः ४० । अक्षराणि ७६ । लेखनकालः पञ्चाशत्सं-
वत्सरमित इत्यनुमीयते ।

.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, वटोदरनिवासिनां श्री. रा.
रा. “कृष्णराव भीमाशंकर” इत्येतेषाम् । पत्राणि
१४१ । पङ्क्तयः २६ । अक्षराणि ५० । लेखनकालः
पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।

क.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, श्री. रा. रा. “महादेव चिम-
णाजी आपटे” इत्येतेषाम् । काश्यां मुद्रणालये मुद्रितम् ।
मुद्रणकालः संवत् १९४२ ।

व.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यम्, इन्दूरपुरनिवासिनां श्री. रा. रा.
“भाऊसाहेब बाळासाहेब” इत्येतेषाम् । पत्राणि ६१ ।
पङ्क्तयः २३ । अक्षराणि ४५ । लेखनकालः १७७२ ।

ब.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च । मोहमयीराजधानीनिवासिनां
श्री. वे. शा. सं. रा. रा. “जयकृष्णमहाराज” इत्ये-
तेषाम् । पत्राणि ४९ । पङ्क्तयः १४८ । अक्षराणि ७७ ।
लेखनकालः संवत् १९१५ ।

।) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च, अष्टेग्रामनिवासिनां “लिमये”
इत्युपाह्वानां रा. रा. गोविन्दशर्मणाम् । पत्राणि ७१ ।
पङ्क्तयः ४६ । अक्षराणि ७१ । लेखनकालः शके १७४६ ।

- (झ.) इति संज्ञितम्—केवलभाष्यं टीकोपेतं, श्री. रा. रा. “ रावसाहेब अण्णा-
साहेब विंचूरकर ” इत्येतेषाम् । पत्राणि १८१ । पङ्क्तयः
२४ । अक्षराणि ३५ । लेखनकालः शके १६३२ ।
- (ञ.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च । इन्दूरपुरनिवासिनां “किबे”
इत्युपाद्धानां श्री. रा. रा. “ भाऊसाहेब बाळासाहेब ”
इत्येतेषाम् । पत्राणि ५७ । पङ्क्तयः ५० । अक्षराणि ६७ ।
लेखनकालः शके १७७३ ।
- (ट.) इति संज्ञितम्—मूलं सभाष्यं टीकोपेतं च । मोहमयीराजधानीनिवासिनां
“ साठे ” इत्युपाद्धानां रा. रा. “ गोपालराव ” इत्ये-
तेषाम् । पत्राणि १४२ । पङ्क्तयः ३१ । अक्षराणि ४८ ।
लेखनकालः शके १७११ ।
- (ठ.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलम् । करवीरपुरनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा. श्रीमतां
गुरुमहाराजानाम् । पत्राणि १४ । पङ्क्तयः २३ । अक्षराणि
२५ । लेखनकालः सार्धशतसंवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (ड.) इति संज्ञितम्—केवलं मूलं करवीरपुरनिवासिनां वे. शा. सं. रा. रा. श्रीमतां
गुरुमहाराजानाम् । पत्राणि १२ । पङ्क्तयः २२ । अक्षराणि
३८ । लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (क.) इति संज्ञिता—माण्डूक्योपनिषद्दीपिका, मोहमयीराजधानीनिवासिनां
श्री. वे. शा. रा. रा. “ जयकृष्णमहाराज ” इत्येते-
षाम् । पत्राणि ५ । पङ्क्तयः २४ । अक्षराणि ३२ । लेख-
नकालः संवत् १९०२ ।
- (ख.) इति संज्ञिता—माण्डूक्योपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिनां “पटवर्धन”
इत्युपाद्धानां श्री. रा. रा. “ कृष्णराव भीमाशंकर ”
इत्येतेषाम् । पत्राणि ६ । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ३८ ।
लेखनकालः पञ्चाशत्संवत्सरमित इत्यनुमीयते ।
- (ग.) इति संज्ञिता—माण्डूक्योपनिषद्दीपिका, वटोदरनिवासिनां “ पटवर्धन ”
इत्युपाद्धानां श्री. रा. रा. “ कृष्णराव भीमाशंकर ” इत्ये-
तेषाम् । पत्राणि ६ । पङ्क्तयः १८ । अक्षराणि ३७ । अस्या
अपि लेखनकालः शतसंवत्सरमित इत्येवमेवानुमीयते ।
समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

ॐ तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

गौडपादीयकारिकासहिता

अथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् ।

आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ॥
भद्रं नो अपि वातय मनः ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

इति शान्तिः ।

(अथ श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितं भाष्यम् ।)

प्रज्ञानांशुप्रतानैः स्थिरचरनिकरव्यापिभिर्व्याप्य लोकान्
भुक्त्वा भोगान्स्थविष्ठान्पुनरपि धिषणोद्भासितान्कामजन्यान् ॥
पीत्वा सर्वान्विशेषान्स्वपिति मधुरभुङ्गायया भोजयन्नो
मायासंख्यातुरीयं परममृतमजं ब्रह्म यत्तन्नतोऽस्मि ॥ १ ॥

(अथाऽऽनन्दगिरिकृता टीका ।)

परिपूर्णपरिज्ञानपरितृप्तिमते सते ।
विष्णवे जिष्णवे तस्मै कृष्णनामभृते नमः ॥ १ ॥
शुद्धानन्दपदाम्भोजद्वंद्वमद्वंद्वतास्पदम् ।
नमस्कुर्वे पुरस्कृतुं तत्त्वज्ञानमहोदयम् ॥ २ ॥
गौडपादीयभाष्यं हि प्रसन्नमिव लक्ष्यते ।
तदर्थतोऽतिगम्भीरं व्याकरिष्ये स्वशक्तिः ॥ ३ ॥

पूर्वे यद्यपि विद्वांसो व्याख्यानमिह चक्रिरे ।

तथाऽपि मन्दबुद्धीनामुपकाराय यत्यते ॥ ४ ॥

श्रीगौडपादाचार्यस्य नारायणप्रसादतः प्रतिपन्नान्माण्डूक्योपनिषदर्थविष्करणपरा-
नपि श्लोकानाचार्यप्रणीतान्याचिर्यासुर्भगवान्भाष्यकारश्चिकीर्षितस्य भाष्यस्याविघ्न-
परिसमाप्त्यादिसिद्धये परदेवतातत्त्वानुस्मरणपूर्वकं तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणं शिष्टा-
चारप्रमाणकं मुखतः समाचरन्नर्थोदपेक्षितमभिधेयाद्यनुबन्धमपि सूचयति—प्रज्ञानेत्या-
दिना । तत्र विधिमुखेन वस्तुप्रतिपादनमिति प्रक्रियां प्रदर्शयति—ब्रह्म यत्तन्ना-
तोऽस्मीति । अस्मदर्थस्य तदैक्यस्मरणरूपं नमनं सूचयता ब्रह्मणस्तदर्थस्य प्रत्यक्तत्वं
सूचितमिति तत्त्वमर्थयोरैक्यं विषयो ध्वनितः । यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थावद्योतकत्वाद्दे-
वान्तप्रसिद्धं यद्ब्रह्म तन्नतोऽस्मीति संबन्धेन मङ्गलाचरणमपि श्रुत्या क्रियते । ब्रह्म-
णोऽद्वितीयत्वादेव जननमरणकारणाभावाद्मृतमजमित्युक्तम् । जननमरणप्रबन्धस्य
संसारत्वात्तन्निषेधेन स्वतोऽसंसारित्वं दर्शयता संसारानर्थनिवृत्तिरिह प्रयोजनमिति
द्योतितम् । यद्यद्वितीयं स्वतोऽसंसारि ब्रह्म वेदान्तप्रमाणकं तर्हि कथमवस्थात्रयवि-
शिष्टा जीवा भोक्तारोऽनुभूयन्ते भोजयिता चेश्वरः श्रूयते भोज्यं च विषयजातं पृथगुप-
लभ्यते । तदेतदद्वैते विरुध्येतेत्याशङ्क्य ब्रह्मण्येव जीवा जगदीश्वरश्चेति सर्वं कालप-
निकं संभवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रज्ञानेति । प्रकृष्टं जन्मादिविक्रियाविरहितं कूटस्थं
ज्ञानं ज्ञप्तिरूपं वस्तु प्रज्ञानम् । तच्च ब्रह्म । प्रज्ञानं ब्रह्मेति हि श्रूयते । तस्यांशवो
रश्मयो जीवाश्चिदाभासाः सूर्यप्रतिबिम्बकैरेवा निरूप्यमाणेना बिम्बकल्पाद्ब्रह्मणो भेदेना-
सन्तस्तेषां प्रताना विस्तारास्तैरपर्यायमेवाशेषशरीरव्यापिभिः । तदेवाऽऽह—स्थिरेति ।
स्थिरा वृक्षादयः । चरा मनुष्यादयः । तेषां निकरः समूहस्तं व्याप्तुं शीलमेषामिति
तथा तैरिति यावत् । लोका लोकयमणाना विषयास्तान्व्याप्येति विषयसंबन्धोक्तिस्तत्फलं
कथयति । भोगाः सुखदुःखादिशास्त्रात्कारास्तेषां स्थविष्ठत्वं स्थूलतमत्वं देवतानुगृही-
तबाह्येन्द्रियद्वारा बुद्धेस्तत्तद्विषयाकारपरिणामजन्यत्वं तान्भुक्त्वा स्वपितीति संबन्धः ।
एतेन जागरितं ब्रह्मणि कल्पितमुक्तम् । तत्रैव स्वप्नकल्पनां दर्शयति—पुनरपीति ।

१ ज. 'वत' । २ ग. झ. 'रपूर्वकं म' । छ. 'रलक्षणं म' । ३ घ. 'रूपम' । ४ घ. ज. ट. 'यां द' । ५ ग. ड. छ. ज. झ. ट. 'द्वाव' । ६ ग. ड. ज. झ. 'न्तसि' । ७ ग. 'पि श्रूयते । ख. छ. छ. ज. 'पिशब्देन क्रि' । ८ ग. झ. 'णविकाराणामभा' । ९ ग. झ. 'णसंब' । ज. 'णप्र-
तिब' । १० घ. तदद्वै' । ११ ग. 'चार' । १२ क. 'ति श्रुतेः । त' । ड. 'ति श्रू' । १३ घ. 'कल्पनि' । १४ घ. ज. ट. 'माणे वि' । झ. 'माना । १५ झ. 'यत्वेनैवा' । १६ झ. 'मेव स्थाव-
राद्यशे' । १७ ड. छ. 'मानवि' ।

जाग्रद्धेतुधर्माधर्मक्षयानन्तर्यं पुनःशब्दार्थः । स्वप्नहेतुकर्मेन्द्रवे च सतीत्यपिनोच्यते । न च तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि स्थूला विषयाश्च सन्ति किं तु विषणाशब्दितबुद्ध्यात्मानो वासनैत्मानो विषया भासन्ते ताननुभूय स्वपितीत्यर्थः । तेषां प्रापकमुपन्यस्यति—
कामजन्यानिति । कामग्रहणं कर्माविद्ययोरुपलक्षणार्थम् । अवस्थाद्वयकल्पनां ब्रह्मणि दर्शयित्वा तत्रैव सुषुप्तिकल्पनां दर्शयति—पीत्वेति । सर्वे विशेषाः सर्वे विषयाः स्थूलाः सूक्ष्माश्च जागरितस्वप्नरूपास्तानीत्वा स्वात्मन्यर्ज्ञेति प्रविष्टाप्य स्वपि-
ति कारणभावेन तिष्ठतीत्यर्थः । तत्राऽऽनन्दप्राधान्यमभिप्रेत्य विशिनष्टि—मधुरभु-
गिति । अवस्थात्रयस्य मायाकृतस्य मिथ्याभूतस्य प्रतिबिम्बकल्पेष्वास्मासु संबन्धिता-
मिवाऽऽपाद्यास्मान्भोजयद्ब्रह्म वर्तते । अतो ब्रह्मण्येवावस्थात्रयम् । तद्वन्तो जीवा मायाधि ब्रह्म च ब्रह्मणि परिशुद्धे परिकल्पितं सर्वमित्याह—माययेति । तस्यैव ब्रह्मणोऽवस्थात्रयातीतत्वेन विज्ञप्तिमात्रत्वं दर्शयति—तुरीयमिति । चतुर्णां पूरणं तुरीयमिति व्युत्पत्तेर्ब्रह्मणस्तुरीयत्वेन निर्देशात्प्राप्तं सद्वितीयत्वमित्याशङ्क्य कल्पित-
स्थानत्रयसंख्यापेक्षया तुरीयत्वं न सद्वितीयत्वेनेत्याह—मायेति । मायावित्वेन निकृष्टत्वमाशङ्क्योक्तम्—परमिति । मायाद्वारा ब्रह्मणस्तत्संबन्धेऽपि स्वरूपद्वारा न तत्संबन्धोऽस्तीति कुतो निकृष्टतेत्यर्थः ॥ १ ॥

यो विश्वात्मा विधिजविषयान्भांश्य भोगान्स्थविष्ठा-

न्पश्चाच्चान्यान्स्वमतिविभवाञ्ज्योतिषा स्वेन सूक्ष्मान् ॥

सर्वानेतान्पुनरपि शनैः स्वात्मनि स्थापयित्वा

हित्वा सर्वान्विशेषान्विगतगुणगणः पात्वसौ नस्तुरीयः ॥ २ ॥

विधिमुखेन वस्तुप्रतिपाद^{१२}नप्रक्रियामवलम्ब्य तदर्थेनोपक्रम्य तस्य त्वमर्थप्रत्यगात्म-
मात्रत्वमुक्तम् । अभिधेयफलोक्त्या संबन्धाधिकारिणौ च सूचितौ । संप्रति निषेध-
द्वारा वस्तुप्रतिपादनप्रक्रियामाश्रित्य त्वमर्थेनोपक्रम्य तस्य तदर्थासंसारिब्रह्ममात्रत्वं
प्रत्याययति—यो विश्वात्मेति । तत्र त्वमर्थः स्वतः सिद्धश्चिद्धातुः सर्वनाम्ना परामृ-
श्यते । तस्मिञ्जागरितमारोपितं तमुदाहरति—विश्वात्मेति । विश्वं पञ्चीकृतपञ्चमहा-
भूतेतत्कार्यात्मकं स्थूलं जगद्वैराजं शरीरम् । तस्मिञ्जागरिते चाहं ममेत्याभिर्भानवानि-
त्यर्थः । तस्यार्थक्रियामुपन्यस्यति—विधिजेति । विधीयत इति विधिर्धर्मो नैवाऽनुब-

१ छ. स्थूलवि । २ ख. छ. झ. °द्वयात्मना वा । ३ छ. झ. °नात्मनो । ४ झ. °न्यसति ।
५ ख. ग. घ. ङ ज. झ. °पाः स्थू । ६ घ. झ. °ज्ञानं प्र । ७ ग. छ. झ. च प । ८ ङ. °ल्लिप्ता-
वस्थात्र । ९ च. ट. विविधवि । १० च. °न्प्राप्य भो । ११ छ. °नमिति प्र । १२ ज. झ.
°णौ सू । १३ ग. घ. ङ. ज. झ. °ति प्रतिषे । १४ घ. ज. °पितमु । १५ झ. °भूतं त ।
१६ छ. °मानीत्य । १७ ग. झ. °र्थप्रक्रि । १८ ग. ङ. ज. झ. नञनु ।

न्धेन ततो व्यतिरिक्तोऽविधिरधर्मस्ताभ्यां धर्मधर्माभ्यामविद्याकामप्रसूताभ्यां विषयाः शब्दादयो जन्यन्ते । तान्भोगयोग्यतया भोगशब्दितानादित्याद्यनुगृहीतबाह्येन्द्रियद्वारक-
बुद्धिपरिणामगोचरतया स्थूलतमान्प्राश्य साक्षादनुभूय स्थितोऽयं प्रत्यगात्मेत्यर्थः । तत्रैवं स्वप्रावस्थौमध्यस्यति—पश्चाच्चेति । जाग्रद्धेतुकर्मक्षयानन्तरं स्वप्नहेतुकर्मोद्भवे च सति स्थूलेभ्यो विषयेभ्योऽन्यानस्मादेव हेतोः सूक्ष्मान्बाह्येन्द्रियाणामुपरतत्वादविद्याकामकर्म-
प्रेरितात्मीयमतिप्रभावादेव प्रसूतानन्तःकरणात्मनो वासनामयानादित्यादिज्योतिषाम-
स्तमितत्वादात्मभूतेनैव ज्योतिषा विषयीकृताननुभूयापञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मकं सूक्ष्मप्रपञ्चं हैरण्यगर्भं शरीरं स्वप्नस्थानं चाभिमन्यमानस्तैजसो भवतीत्यर्थः । तत्रैव सुषुप्तकल्पनां दर्शयति—सर्वानिति । स्थूलसूक्ष्मविभागेन स्थानद्वयावच्छिन्नान्प्रकृता-
नेतानशेषानपि विशेषानुपाधिद्वयभूतानुपाधिद्वयद्वारकस्थानद्वयसंचारप्रयुक्तश्रमोद्भवान-
न्तरं तस्यापि परिजिहीर्षायां शनैरनुक्रमेणाक्रमेण वा स्वात्मन्यज्ञाते कारणात्मनि स्थापयित्वोपसंढत्याव्याकृतप्रधानः सन्प्राज्ञो भवतीत्यर्थः । तस्यैव प्रत्यगात्मनः स्थान-
त्रयविशिष्टस्य नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञमित्यादिप्रतिषेधशास्त्रप्रसूतप्रमाणज्ञानसमारूढस्य सर्वानर्थानर्थविशेषान्कार्यकारणरूपान्प्रमाणज्ञानप्रभावादेव हित्वा निरुपाधिकपरिपूर्णप-
रिज्ञानपरमात्मस्वरूपेण परिनिर्णयं तत्त्वं कथयति—हित्वेति । प्रथमश्लोकेन प्रदर्शितप्रणामस्य प्रत्यूहप्रवाहप्रशमनात्मकं प्रयोजनं स्थानत्रयप्रकल्पनातीतपरवस्तुप्रयुक्तं प्रार्थयते द्वितीयेन—पात्विति । नोऽस्मान्व्याख्यातृत्वेन श्रोतृत्वेन च व्यवस्थितानुप-
रुषार्थपरिपन्थिकृत्कारणनिरासपुरःसरं परमात्मा पराकृताशेषकल्पनो नित्यविज्ञप्तिस्व-
भावो मोक्षप्रदानेन तद्धेतुज्ञानप्रदानेन च परिरक्षतादित्यर्थः । केचित्तु प्रकरणचतुष्टया-
त्मनो ग्रन्थस्य वेदान्तैकदेशसर्वेद्वत्त्वज्ञापनार्थं निष्पप्रपञ्चं वाक्यप्रतिपाद्यं ब्रह्म प्रथम-
श्लोकेन सूचितम् । द्वितीयेन^१ माण्डूक्यश्रुतिव्याख्यानरूपेणाऽऽद्यप्रकरणेन प्रणवमात्रा-
णामात्मपादानां चैकीकरणेन प्रतिपाद्यं ब्रह्म सूचितमिति मन्यन्ते । न च द्वितीयश्लोके
चतुर्थपादे वृत्तलक्षणाभावादसांगत्यमाशङ्कनीयम् । गायालक्षणस्य तत्र सुसंपादत्वा-
दिति द्रष्टव्यम् । अन्ये त्वाद्यश्लोकं मूलश्लोकान्तर्भूतैर्मन्युपगच्छन्तो द्वितीयश्लोकं

१ ज. 'प्रभूता' । झ. 'प्रस्तुता' । २ ख. 'न्मोगान्भोग' । ३ ग. झ. 'तो यः प्र' । ४ छ. 'व च स्व' । ५ ग. झ. 'स्थामुपन्यस्य' । ६ ग. झ. 'त्मना वा' । ७ क. ख. ड. सूक्ष्मं प्र' । ८ ड. ज. 'गर्भश' । ९ छ. 'पुस्तिके' । १० छ. 'षान्विशे' । ११ क. छ. 'यद्वा' । १२ ग. घ. 'हीर्षया श' । १३ ग. झ. 'ज्ञाने का' । १४ ग. घ. ज. 'प्यर्थ' । १५ ज. प्रभवा' । १६ ग. छ. झ. 'ष- भत्वं क' । १७ क. झ. 'तीति प' । १८ ख. ग. 'न्यभूतकार' । १९ ज. 'त्यचिज्ञ' । २० ग. घ. झ. 'बन्धत्वं' । ज. 'बन्धत्वं ज्ञानार्थ' । २१ ज. 'पश्चवा' । २२ ख. ग. झ. 'न तु मा' । २३ ज. 'तमुप' ।

भाष्यकारप्रणीतमभ्युपयन्ति । तदसत् । उत्तरश्लोकेष्विवाऽऽद्येऽपि श्लोके भाष्यकृतो व्याख्यानप्रणयनप्रसङ्गात् । ओमित्येतदक्षरमित्यादिभाष्यविरोधाच्च । अपरे पुनराद्येन श्लोकेन शास्त्रप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वानुस्मरणद्वारेण नर्मनक्रिया प्रकरणप्रारम्भोपयोगित्वेन क्रियते । परदेवताभक्तिवदपरदेवताभक्तेरपि विद्याप्राप्तावनन्तरङ्गत्वस्य शास्त्रीयस्य शिष्यशिक्षायै ज्ञापनार्थमवस्थात्रयातीतान्नित्यसिद्धविज्ञानमूर्तेराचार्यान्माक्षौपयिकज्ञानप्राप्तिराचार्यान्पुरुषो वेदेत्यादिश्रुत्यवष्टम्भेन मुमुक्षुणा प्रार्थयते द्वितीयश्लोकेनेति कल्पयन्ति ॥ २ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम् । वेदान्तार्थसारसंग्रह-
भूतमिदं प्रकरणचतुष्टयमोमित्येतदक्षरमित्याद्यारभ्यते । अत एव न पृथ-
क्संबन्धाभिधेयप्रयोजनानि वक्तव्यानि । यान्येव तु वेदान्ते संब-
न्धाभिधेयप्रयोजनानि तान्येवेह भवितुमर्हन्ति । तथाऽपि प्रकरणव्या-
चिख्यासुना संक्षेपतो वक्तव्यानि ।

यदुद्दिश्य मङ्गलाचरणं कृतं तन्निर्देशुमादौ व्याख्येयस्य प्रतीकं गृह्णाति—ओमित्ये-
तदिति । ओमित्येतदक्षरमित्यादिप्रकरणचतुष्टयविशिष्टमिदमारभ्यते व्याख्यायतेऽस्मा-
भिरित्युद्देश्यं प्रतिजानीते । किमिदं शास्त्रत्वेन वा प्रकरणत्वेन वा व्याचिख्यासितम् ।
नाऽऽद्यः । शास्त्रलक्षणाभावात्स्याशास्त्रत्वात् । एकप्रयोजनोपनिबद्धमशेषार्थप्रतिपादकं
हि शास्त्रम् । अत्र च मोक्षलक्षणैकप्रयोजनवत्त्वेऽपि नाशेषार्थप्रतिपादकत्वम् । न द्वितीयः ।
प्रकरणलक्षणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—वेदान्तेति । शास्त्रं वेदान्तशब्दार्थः । तस्या-
र्थोऽधिकारिनिर्णयगुरुपदसदनपदार्थद्वयतदैक्यविरोधपरिहारसाधनफलारण्यः । तत्र सारो
जीवपरैक्यं तस्य सम्यग्ग्रहः संग्रहः संशयविपर्ययादिप्रतिबन्धव्युदासेन तदुपायोपदेशो
यस्मिन्प्रकरणे तत्तथेति यावत् । तथा च शास्त्रैकदेशसंबन्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।
इदं प्रकरणत्वेन व्याख्यातुमिष्टम् । निर्गुणवस्तुमात्रप्रतिपादकत्वात् । तत्प्रतिपादनसंक्षे-
पस्य च कार्यान्तरत्वात्प्रकरणत्वलक्षणस्य चात्र संपूर्णत्वादित्यर्थः । प्रकरणत्वेऽपि
निर्विषयत्वादिप्रयुक्तमव्याख्येयत्वमाशङ्क्याऽऽह—अत एवेति । प्रकरणत्वादेव प्रकृ-
तशास्त्राद्भेदेन संबन्धादीनामवाच्यत्वेऽपि प्रकरणप्रवृत्त्यङ्गतया तानि त्ववश्यं वक्तव्या-

१ ग. घ. ड. ज. झ. 'मस्क्रिया । २ ग. छ. झ. 'तीतनित्य' । ३ ख. ज. 'मोक्षोपयो-
गिक' । ४ क. 'थ्येत इति द्वितीयश्लोकेन कल्पयन्तीति ॥ २ ॥ ५ ग. झ. 'तीथेन श्लो' । ६ झ.
'त्यार' । ७ झ. 'व्यानीति मन्यन्ते व्याख्यातारः । त' । ८ झ. 'ते । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं
तस्योपव्याख्यानमित्यादि । कि' । ९ ख. ग. छ. झ. 'न प्र' । १० घ. 'दशा' । ११ झ. 'नत्वेऽपि ।
१२ झ. 'शब्दः । त' । १३ छ. 'वब्रह्मणोरै' । १४ ज. 'बन्धं शा' । १५ घ. ज. 'स्य का' ।

नीत्याशङ्क्य शास्त्रीयसंबन्धादीनां तदीये प्रकरणेऽर्थात्प्राप्तत्वान्नास्ति वक्तव्यत्वमर्थपुनरुक्तेरित्याह—यान्येवेति । श्रोतारो हि शास्त्रीयं प्रकरणं प्रतिपद्यमानाः शास्त्रीयाण्येव संबन्धादीन्यत्र वचनाभावेऽपि बुध्यमानाः प्रवृत्तिं तस्मिन्प्रकुर्वन्तीत्यर्थः । तर्हि प्रकरणकर्तृवदेव तद्भाष्यकृताऽपि विषयादीनामत्रावक्तव्यत्वादभाष्यकृतो विषयाद्युपन्यासायासो वृथा स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथाऽपीति । प्रकरणकर्तृवक्तव्यान्यपि तद्भाष्यकृतो तानि संक्षेपतो वक्तव्यानीति व्याख्यातृणां मतम् । द्वाभ्यामर्नुक्तत्वे तेष्वनाश्वसाशङ्क्यवकाशादित्यर्थः ।

तत्र प्रयोजनवत्साधनाभिव्यञ्जकत्वेनाभिधेयसंबद्धं शास्त्रं पारम्पर्येण विशिष्टसंबन्धाभिधेयप्रयोजनवद्भवति ।

भाष्यकृता प्रयोजनादीनां वक्तव्यत्वे सिद्धे शास्त्रप्रकरणयोर्मोक्षलक्षणप्रयोजनवत्त्वं प्रतिजानीते—तत्रेति । प्रयोजनवच्छास्त्रमिति संबन्धः । शास्त्रग्रहणं प्रकरणोपलक्षणार्थम् । मोक्षलक्षणं फलं ब्रह्मज्ञानस्येष्यते न शास्त्रप्रकरणयोरित्याशङ्क्याऽऽह—साधनेति । सत्यं मोक्षस्य साधनं ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानम् । तस्य जनकं शास्त्रादि तद्भावेन ज्ञानव्यवधानेन मोक्षफलवद्भवति शास्त्रादीत्यर्थः । तथाऽपि ब्रह्मणा विषयेण संबन्धो वेदान्तानामेवेत्यते तत्कथमभिधेयसंबद्धं शास्त्रादीत्याशङ्क्य ब्रह्मविचारमन्तरेण तज्ज्ञानजनकत्वायोगात्तज्ज्ञानजननद्वारा विषयसंबन्धसिद्धिरित्याह—अभिधेयेति । उक्तं ज्ञानव्यवहितं प्रयोजनादि शास्त्रादिरूपसंहरति—पारम्पर्येणेति । तत्र संबन्धो ब्रह्मज्ञानं शास्त्रादिना जन्यमेवेत्ययोगव्यवच्छेदादुक्तः । शास्त्रादिनैव जन्यमित्यन्ययोगव्यवच्छेदाद्विषयोऽपि दर्शितः ।

किं पुनस्तत्प्रयोजनमित्युच्यते । रोगार्तस्येव रोगनिवृत्तौ स्वस्थता ।

तथा दुःखात्मकस्याऽऽत्मनो द्वैतप्रपञ्चोपशमे स्वस्थता । अद्वैतभावः

प्रयोजनम् । द्वैतप्रपञ्चस्याविद्याकृतत्वाद्विद्या तदुपशमः स्यादिति

ब्रह्मविद्याप्रकाशनायास्याऽऽरम्भः क्रियते । “यत्र हि द्वैतमिव भवति ।

यत्र वाऽन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पदयेदन्योऽन्यद्विजानीयात् । यत्र

१ क. 'र्थस्य पु' । २ क. 'दीन्यन्य' । ३ क. ग. झ. 'न्यासो' । ४ छ. 'ता सं' । ज. 'ताऽ-
तिसं' । ५ क. 'णां संम' । ६ ज. 'नुक्तेष्वेते' । ७ ख. 'श्वासश' । ८ घ. ङ. ज. 'ङ्का स्यादि' ।
९ च. झ. 'वत्' । किं । १० घ. ज. 'नस्योच्यते' । ११ ग. झ. व्यञ्जकं । १२ ग. 'दान्तज्ञानानां' ।
१३ क. 'यत्वसं' । १४ ग. ज. झ. 'बन्धं शा' । १५ ग. झ. ब्रह्माभिधानम् । १६ घ. ज.
'गाज्ज्ञान' । १७ झ. 'नद्वा' । १८ क. छ. 'हितम्' । १९ ग. 'न्यमेवेत्य' । २० क. 'त्ययो' ।
२१ घ. ङ. ज. ट. तथैव दुः । २२ च. छ. झ. 'द्वेद्वि' ।

त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्केन कं विजानीयात् " इत्यादि-
श्रुतिभ्योऽस्यार्थस्य सिद्धिः ।

यदुक्तं प्रयोजनवत्त्वं तदाक्षिपति—किं पुनरिति । साध्यत्वे स्वर्गवदनित्यत्वं
नित्यत्वे साधनानधीनत्वान्न तादर्थ्येन शास्त्रादि प्रयोक्तव्यमित्यर्थः । मोक्ष-
स्याऽऽत्मैस्वरूपत्वान्नानित्यत्वं नापि साधनानर्थक्यम् । स्वरूपभूतमोक्षप्रतिबन्ध-
निवर्तकत्वेनार्थवत्त्वादित्युत्तरमाह—उच्यत इति । यथा देवदत्तस्य ज्वरा-
दिना रोगेणामिभूतस्य स्वस्थता स्वरूपादप्रच्युतिरूपा स्वरूपभूतैव प्रागपि सती
रोगप्रतिबद्धाऽसती^१ स्थिता चिकित्साशास्त्रीयोपायप्रयोगवशात्प्रतिबन्धभूतरोगापगमे
सत्यभिव्यज्यते । न हि तत्रोपायवैयर्थ्यं प्रतिबन्धप्रध्वंसार्थत्वात् । न चानित्यत्वं
स्वस्थतायाः शङ्क्येत । तस्यास्तदसाध्यत्वादित्युक्तेऽर्थे दृष्टान्तमाह—रोगार्तस्ये-
वेति । यथोदितदृष्टान्तानुरोधादात्मनः स्वतः समुत्पत्तानिखिलदुःखस्य निरतिशयान-
न्दैकतानस्यापि स्वाविद्याप्रसूताहंकारादिद्वैतप्रपञ्चसंबन्धादात्मनि दुःखमारोप्याहं दुःखी
सुखं मया प्राप्तव्यमिति प्रतिपद्यमानस्य परमकारुणिकाचार्योपदिष्टवाक्योत्थाद्वैतवि-
द्यातो द्वैतनिवृत्तौ प्रतिबन्धप्रध्वंसे स्वभावभूतो परमानन्दता निरस्तसमस्तानर्थता च
स्वारस्येनाभिव्यक्ता भवति । सा च स्वस्थता परिपूर्णवस्तुस्वभावान्नातिरिच्यते । तदिदं
शास्त्रीयं प्रयोजनम् । तस्य च स्वरूपत्वेनासाध्यत्वान्नानित्यत्वं शङ्कितव्यम् । न च
साधनवैयर्थ्यं प्रदर्शितप्रतिबन्धनिवृत्तिफलत्वादिति दार्ष्टान्तिकमाह—तथैति । ननु
द्वैतस्याहंकाराद्यात्मनो वस्तुत्वाद्वस्तुनश्च विद्यानपोह्यत्वान्नित्यनैमित्तिककर्मायत्तत्वात्त-
न्निवृत्तेरलं विद्यार्थेन प्रकरणारम्भेणेति तत्राऽऽह—द्वैतेति । आत्माविद्याकृतस्य द्वैत-
स्याऽऽत्मविद्यया कारणनिवृत्त्या निवृत्तेरात्मविद्याभिव्यक्तये शास्त्रारम्भो युज्यते । न
च द्वैतस्याविद्याकृतस्य विद्यमानदेहत्वे प्रमाणमस्तीत्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी
श्रुतिमुदाहरति—यत्र हीति । इवशब्दाभ्यामविद्यावस्थायां प्रतिभातद्वैतस्य तत्प्रति-
भानस्य चाऽऽभासत्वेनाविद्यामयत्वमुच्यते—आत्मैवाभूदिति । विदुषो विद्यावस्थायां
कर्तृकैरणादिसर्वमात्ममात्रं नातिरिक्तमस्तीत्युक्त्या विद्याद्वारा सर्वस्य द्वैतस्याऽऽत्ममा-
त्रत्वचनद्विद्यानिमित्तं कार्यकारणात्मकद्वैतनिवृत्तिरात्मैवेत्याभिलष्यते । तथा च

१ च. छ. झ. 'श्येद्विजा' । २ क. कं तद्विजा' । ३ ग. छ. ज. झ. 'त्मरू' । ४ छ.
'न्धकनि' । ५ घ. ड. ज. 'दिरो' । ६ ग. ड. 'द्धा सती स्वात्मस्थि' । ७ छ. 'व स्वात्मस्थि' ।
८ ग. घ. ज. 'न्धरूपरो' । ९ छ. ज. 'न्धध्वं' । १० घ. शङ्क्यते । ११ झ. 'न्धध्वं' । १२ ख.
'ता या प' । १३ क. ख. 'पूर्णा व' । १४ घ. ड. ज. तथैवेति । १५ ड. छ. झ. 'पोद्यत्वा' ।
१६ घ. ड. ज. 'मोपेक्षत्वा' । १७ क. 'त्वाभि' । १८ ख. घ. ड. छ. ज. 'द्यावि' । १९ ख.
'ब्दाभ्यां त्ववि' । २० घ. 'तृकार' । २१ क. 'मित्ता' ।

विद्यातो द्वैतनिवृत्तिनिर्देशात्तस्याविद्यात्वमवद्योत्यते । आदिशब्दान्नेह नानेत्यधिष्ठान-
निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं द्वैतस्याभिदधद्वाक्यं वाचारम्भणवाक्यं च गृहीतम् ।
अस्यार्थस्येति । द्वैतगताविद्याकृतत्वस्येत्यर्थः ।

तत्र तावदोकारनिर्णयाय प्रथमं प्रकरणमागमप्रधानमात्मतत्त्वप्र-
तिपच्युपायभूतम् । यस्य द्वैतप्रपञ्चस्योपशमेऽद्वैतप्रतिपत्ती रज्ज्वा-
मिव सर्पादिविकल्पोपशमे रज्जुतत्त्वप्रतिपत्तिः । तस्य द्वैतस्य
हेतुतो वैतथ्यप्रतिपादनाय द्वितीयं प्रकरणम् । तथाऽद्वैतस्यापि
वैतथ्यप्रसङ्गप्राप्तौ युक्तितस्तथात्वदर्शनाय तृतीयं प्रकरणम् । अद्वैतस्य
तथात्वप्रतिपत्तिप्रतिपक्षभूतानि यानि वादान्तराण्यवैदिकानि तेषाम-
न्योन्यविरोधित्वादतत्त्वार्थत्वेन तदुपपत्तिभिरेव निराकरणाय चतुर्थं
प्रकरणम् ।

विषयप्रयोजनाद्यनुबन्धोपन्यासमुखेन ग्रन्थारम्भे स्थिते सत्यादौ प्रकरणचतु-
ष्टयस्य प्रत्येकमसंकीर्णं प्रमेयं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सूचयितव्यमित्याह—तत्र ताव-
दिति । ओंकारप्रकरणस्यासंकीर्णं प्रमेयं संगृह्णाति—ओंकारेति । तन्निर्ण-
याय प्रकरणमारब्धमित्युक्तम् । तन्निर्णये प्रमाणाभावात्तस्य चानुपयोगि-
त्वात् । आत्मप्रतिपत्तिर्हि पुरुषार्थोपयोगिनीत्याशङ्क्याऽऽगमेत्यादिविशेषणद्वयम् ।
तदुपदेशप्रधानं माण्डूक्योपनिषद्याख्यानरूपम् । तेन तत्र प्रामाण्यादुक्तो
निर्णयः सेत्स्यति न त्विदं युक्तिप्रधानं युक्तिलेशस्य सतोऽपि गुणत्वादप्रधानत्वात् ।
न चायमोंकारनिर्णयो नोपयुज्यते । यदात्मनस्तत्त्वमनारोपितरूपं तत्प्रतिपत्तावु-
पायत्वात् । तत्प्रतिपत्तेश्च मुक्तिफलत्वात् । अतश्चाऽऽद्यं प्रकरणमोंकारनिर्णया-
वान्तरफलद्वारेण तत्त्वज्ञाने परमफले पर्यवस्यतीत्युपदेशवशादधिगन्तव्यमित्यर्थः ।
वैतथ्यप्रकरणस्यावान्तरविषयविशेषं दर्शयति—यस्येति । आरोपितनिषेधे सत्यनारो-
पितप्रतिपत्तिः स्वाभाविकीत्यत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वाभिरेति । हेतुतो दृश्यत्वाद्यन्तव-
त्त्वादियुक्तिवशादित्यर्थः । अद्वैतप्रकरणस्यार्थविशेषमुपन्यस्यति—तथाऽद्वैतस्यापीति ।
तस्यापि द्वैतवद्यवस्थानुपपत्त्या मिथ्यात्वप्रसङ्गः शङ्क्यते । तस्यां सत्यामौपाधि-
कभेदाद्यवस्थायाः सुस्थत्वादव्यभिचारादियुक्तिवशादद्वैतस्य परमार्थत्वं प्रतिपादयितुं
तृतीयं प्रकरणमित्यर्थः । अलातशान्तिप्रकरणस्यार्थविशेषं कथयति—अद्वैतस्येति ।

१ च. 'तस्य प्र' । २ छ. 'पञ्चोप' । ३ क. ख. 'य प्रकरणं तृतीयम्' । ४ च. 'पत्तेर्विपक्षभू-
तानि वा' । ५ छ. झ. 'तत्त्वार्थ' । ६ घ. ङ. ज. झ. 'कीर्णप्र' । ७ क. 'मित्युक्त' । ८ ग. क. छ.
झ. तत्प्रधा' । ९ ग. 'लवत्वात्' । १० ग. झ. 'ध्यायत्वं' । ११ ग. 'दास्यत्वं' । १२ ग. झ.
'तीयप्र' ।

तस्य तथात्वमबाधितत्वेन वस्तुत्वं तत्प्रतिपक्षत्वं पक्षान्तराणामित्यत्र हेतुमाह—अवै-
दिकानीति । तेषां निराकार्यत्वे हेतुमाह—अतथार्थत्वेनेति । मिथ्याद्वैतनिष्ठत्वेने-
त्यर्थः । तदुपपत्तिभिरेव निराकरणे हेतुमाह—अन्योन्येति । पक्षान्तरप्रतिषेधमुखेना-
द्वैतमेव द्रढयितुर्भूतं प्रकरणमित्यर्थः ।

कथं पुनरोंकारनिर्णय आत्मतत्त्वप्रैतिपत्युपायत्वं प्रतिपद्यत इति ।
उच्यते । “ ओमित्येतत् ” । “ एतदालम्बनम् ” । “ एतद्वै
सत्यकामं ” । “ ओमित्यात्मानं युञ्जीत ” । “ ओमिति
ब्रह्म ” । “ ओंकार एवेदं सर्वम् ” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।
रज्ज्वादिरिव सर्पादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽद्वय आत्मा परमार्थः सन्प्रा-
णादिविकल्पस्याऽऽस्पदो यथा तथा सर्वोऽपि वाक्प्रपञ्चः प्राणाद्यात्म-
विकल्पविषय ओंकार एव ।

ओंकारनिर्णयद्वारेणाऽऽत्मप्रतिपत्त्युपायभूतमाद्यं प्रकरणमित्युक्तम् । तन्निर्ण-
यस्य तद्धेतुत्वायोगात् । न खल्वर्थान्तरज्ञानमर्थान्तरज्ञाने व्याप्तिमन्तरेणो-
पयुज्यते । न चात्र धूमाग्न्योरिव व्याप्तिरुपलभ्यते । न चाऽऽत्मकार्यत्वमोंका-
रस्य युक्तम् । आकाशादेरविशेषात् । तस्य च सर्वात्मत्वेनाऽऽत्मवत्तत्कार्यत्वव्या-
घातादिति मन्वानः सन्प्रथमप्रकरणार्थं प्रागुक्तमाक्षिपति—कथमिति । न वयमनुमाना-
वष्टम्भादोंकारनिर्णयमात्मप्रतिपत्त्युपायमभ्युपगच्छामो येन व्याप्त्यभावो दोषमावहेत् ।
किं तु श्रुतिप्रामाण्यात्तन्निर्णयस्तद्धेतुरिति परिहरति—उच्यत इति । तत्र मृत्युना
नचिकेतसं प्रत्योमित्येतदित्यनेन वाक्येन ब्रह्मत्वेनोमित्येतदुपदिष्टम् । समाहितेनोंकारो-
च्चारणे यच्चैतन्यं स्फुरति तदोंकारसामीप्यादेव शाखाचन्द्रन्यायेनोंकारशब्देन लक्ष्यते ।
तेन लक्षणयोंकारनिर्णयो ब्रह्मधीहेतुरिति विवक्षित्वा श्रुतिमुदाहरति—ओमि-
त्येतदिति । प्रतिमायां विष्णुबुद्धिवदोंकारो ब्रह्मबुद्ध्योपास्यमानो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायो
भवतीत्यभिप्रेत्य वाक्यान्तरं पठति—एतदालम्बनमिति । किं चायमोंकारो यदा परा-
परब्रह्मदृष्टोपास्यते तदा तज्ज्ञानोपायतामुपारोहतीति मत्वा पुनः श्रुतिं दर्शयति—एत-
द्वे(द्वा इ)ति । किं च समाधिनिष्ठो यदोमित्युच्चार्याऽऽत्मानमनुसंधत्ते तदा स्थूलमकारमुकारे

१ छ. झ. 'तत्त्वार्थ' । २ क. 'मन्त्यप्र' । ३ च. 'र्णयस्याऽऽत्म' । ४ झ. 'तत्त्वं प्रत्युपा' ।
५ घ. 'प्रत्युपा' । ६ छ. 'तदा' । ७ क. 'म परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽ-
यतनेनैकतरमन्वेति । ओ' । च. 'म परं चापरं च ब्रह्म यदोंकारः । तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनै-
कतरमन्वेतीति शेषः । ओ' । ८ छ. 'स्पदेऽद्व' । ९ क. ख. म. 'मार्थतः स' । १० ख. ग. झ. नो. ।
११ छ. 'मित्य' । १२ ग. छ. झ. 'नो' । १३ झ. 'क्षितत्वाच्छ्रुति' । १४ ग. छ. 'यदेतदो' ।

सूक्ष्मे तं च कारणे मकारे तमपि कार्यकारणातीते प्रत्यगात्मन्युपसंहृत्य तन्निष्ठो भवती-
त्यनेन प्रकारेणोकारस्य तत्प्रतिपत्त्युपायतेति विधान्तरेणाऽऽह—ओमित्यात्मानमिति ।
किं च योऽयं स्थाणुः स पुमानितिवद्यदेतदोमित्युच्यते तद्वत्स्येति बाधायां सामाना-
धिकरण्येन समाहितो ब्रह्म बोध्यते । तथा च युक्तमोकारस्य ब्रह्मज्ञानहेतुत्वमित्याह—
ओमिति ब्रह्मेति । किं च सर्वास्पदत्वादोकारस्य ब्रह्मणश्च तथात्वादेकलक्षणत्वादन्य-
त्वासिद्धेरौकारप्रतिपत्तिर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरेवेत्याह—ओंकार एवेति । ओमितीदं सर्वमित्या-
दिवाक्यान्तरसंग्रहार्थमादिपदमित्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वमोकारस्य प्रैमित-
मिति शेषः । ननु स्वानुगतप्रतिभासे सन्मात्रे चिदात्मनि प्राणादिविकल्पस्य कल्पितत्वादा-
त्मनः सर्वास्पदत्वं न पुनरोकारस्य तदस्त्यननुगमादिति तत्राऽऽह—रज्ज्वादिरिवेति ।
यथा रज्जुः शुक्तिरित्यादिरधिष्ठानविशेषः सर्वो रजतमित्यादिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युप-
गमस्तथाऽऽत्माऽद्वयत्वान्मिथ्यात्वहेत्वभावात्परमार्थसत्त्वभावो वक्ष्यमाणस्तस्य प्राणा-
दिविकल्पस्याऽऽस्पदोऽभ्युपगम्यते । यथैष दृष्टान्तस्तथैव प्राणादिरात्मविकल्पो यस्त-
द्विषयः सर्वो वाक्प्रपञ्चो यथोक्तोकारमात्रात्मकस्तदास्पदो गम्यते । न च जगत्स्योकार-
स्याननुगमः । ओकारेण सर्वा वाक्सत्पृण्णेति श्रुतेः । अतो युक्तमोकारस्य सर्वास्पदत्वमि-
त्यर्थः ।

स चाऽऽत्मस्वरूपमेव । तदभिधायकत्वात् । ओंकारविकारशब्दा-
भिधेयश्च सर्वः प्राणादिरात्मविकल्पोऽभिधानव्यतिरेकेण नास्ति ।
“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं” “तदस्येदं वाचा तन्त्या नामभि-
र्दामभिः सर्वं सितम्” । “सर्वं हीदं नामनि” इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

नन्वर्थजातस्याऽऽत्मास्पदत्वादोकारास्पदत्वाच्च वाक्प्रपञ्चस्य प्राप्तमास्पदद्वय[त्व]मिति
नेत्याह—स चेति । आत्मवाचकत्वेऽपि नोस्त्योकारस्याऽऽत्ममात्रत्वं तद्वाचकस्य
तन्मात्रत्वमिति व्याप्यभावात् । प्राणादेरात्मविकल्पस्याभिधानव्यतिरेकदर्शनादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—ओंकारेति । तस्य विकारः सर्वो वाग्विशेषः । अकारो वै सर्वा वागिति
श्रुतेः । ओंकारस्य च तत्प्रधानत्वात्तेन प्राणादिशब्देन वाच्यः प्राणादिरात्मविकल्पः
सर्वः स्वाभिधानव्यतिरेकेण नास्ति । तच्चाभिधानं प्राणादिशब्दविशेषात्मकमोकारविका-
रभूतमोकारातिरेकेण न संभवतीत्योकारमात्रं सर्वमिति निश्चीयते । आत्मनोऽपि तद्वा-

१ ख. 'ति यदे' । २ क. 'ज्ञाने हे' । ३ क. ख. प्रतिपादित' । ४ झ. 'दत्वात् । न
५ क. 'ध्यात्वे हे' । ६ ख. 'रमोऽर्थः स' । ७ ग. 'मार्थः स' । झ. 'मार्थः सन्स्वभा' । ८ घ. ज.
'णप्रा' । ९ झ. 'थैव ह' । १० ज. 'वो वा वा' । ११ क. 'तृणाति' । १२ क. ख. च. छ.
'भिधानाभिधे' । १३ च. ज. तस्ये' । १४ क. नास्योका' । १५ ग. घ. ट. बोध्यः । १६ झ.
'धानादिव्य' ।

च्यस्य तन्मात्रत्वाभिधानादित्यर्थः । शब्दातिरिक्तार्थाभावे शब्दस्यार्थवाचकत्वानुपपत्ते-
रेकत्र विषयविषयित्वायोगान्निर्विकल्पं सन्मात्रं वस्तु वाच्यवाचकविभागशून्यं पर्यवस्य-
तीत्यभिप्रेत्य कार्यस्य वस्तुतोऽसत्त्वे प्रमाणमाह—वाचारम्भणमिति । कार्यस्य सर्व-
स्यैवं मिथ्यात्वेऽपि कथमोकारनिर्णयस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—
तदस्येति । तदिदं विकारजातमस्य ब्रह्मणः संबन्धि वाचा सामान्यरूपया तन्त्या प्रसा-
रितरज्जुतुल्यया सितं बद्धं व्याप्तमिति संबन्धः । शब्दसामान्येनार्थसामान्यस्य व्याप्ता-
वपि कथमर्थविशेषस्य शब्दविशेषव्याप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—नामभिरिति । शब्दवि-
शेषैर्भिभिर्दामस्थानीयैर्विशेषरूपमपीदमर्थजातं व्याप्तं वक्तव्यं न्यायस्य तुल्यत्वादित्यर्थः ।
उक्तमर्थं समर्थयते—सर्वं हीति । इदं हि सर्वं सामान्यविशेषात्मकमर्थजातं
सामान्यविशेषरूपेण नाम्ना नीयते व्यवहारपथं प्राप्यते तेन नामनीत्युच्यते । तदेवं
वागनुरक्तबुद्धिबोधयत्वाद्वाङ्मात्रं सर्वं वागजातं च सर्वमोकारानुविद्धत्वादोकारमात्रम् ।
स चोक्तो लक्षणादिनाऽऽत्मधीहेतुरित्याद्यप्रकरणारम्भः संभवतीत्यर्थः । तद्यथा
शङ्कुनेति श्रुतिसंग्रहार्थमादिपदं प्रतिज्ञातप्रथमप्रकरणार्थसिद्धिरिति शेषः ।

अत आह—

(अथ माण्डूक्योपनिषत् ।)

हरिः ॐ । ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्यो-
पव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोकार
एव । यच्चान्यत्रिकालातीतं तदप्योकार एव ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । यदिदमर्थजातमभिधेयभूतं
तस्याभिधानाव्यतिरेकात् । अभिधानस्य चोकाराव्यतिरेकादोकार
एवेदं सर्वम् । परं च ब्रह्माभिधानाभिधेयोपायपूर्वकमेव गम्यत इत्यो-
कार एव । तस्यैतस्य परापरब्रह्मरूपस्याक्षरस्योमित्येतस्योपव्याख्यानम् ।
ब्रह्मप्रतिपत्त्युपायत्वाद्ब्रह्मसमीपतया विस्पष्टं प्रकथनमुपव्याख्यानं प्रस्तुतं
वेदितव्यमिति वाक्यशेषः । भूतं भवद्भविष्यदिति कालत्रयपरिच्छेद्यं
यत्तदप्योकार एवोक्तन्यायतः । यच्चान्यत्रिकालातीतं कार्याधिगम्यं
कालापरिच्छेद्यमव्याकृतादि तदप्योकार एव ॥ १ ॥

१ ग. घ. ङ. छ. ज. झ. ट. 'न्दस्य शब्दत्वा' । २ घ. ट. 'षये वि' । ३ ग. छ. ज.
'त्वाभावाभि' । ४ ग. झ. 'कल्पविषयस' । ५ क. 'स्यैव मि' । ६ ग. घ. झ. 'मस्या' । ७ ग.
झ. 'यतु' । ८ ख. झ. म. 'यति—स' । ९ ख. म. 'हि सा' । १० क. ख. म. 'कार उपासनेना' ।
११ छ. 'मिति' । १२ ज. 'ष्टं क' ।

अर्थमुपपाद्य तस्मिन्नर्थे श्रुतिमवतारयति—अत आहेति । श्रुतिं व्याचष्टे—यदि-
दामिति । तदिदं सर्वमोकार एवेति संबन्धः । अभिधानस्याभिधेयतया व्यवस्थितमर्थजा-
तमोकार एवेत्यत्र हेतुमाह—तस्येति । तथाऽपि पृथगभिधानभेदः स्थास्यति नेत्याह—
अभिधानस्येति । वाच्यं वाचकं च सर्वमोकारमात्रमित्यभ्युपगमेऽपि परं ब्रह्म पृथ-
गेव स्थास्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—परं चेति । यद्धि परं कारणं ब्रह्म तच्चेदवगम्यते
तदा किञ्चिदभिधानं तेनेदमभिधेयमित्येवमात्मकोपायपूर्वकमेव तदधिगमोऽभिधेयं च
स्वाभिधानाव्यतिरिक्तं तत्पुनर्योकारमात्रमित्युक्तत्वाद्वाच्यं ब्रह्मापि वाचकाभिन्नं तन्मात्र-
मेव भविष्यति यत्र तु कार्यकारणातीते चिन्मात्रे वाच्यवाचकविभागो व्यावर्तते तत्र
नास्त्योकारमात्रत्वमोकारेण लक्षणया तदवगमाङ्गीकारादित्यर्थः । तस्येत्यादिश्रुतिमव-
तार्य व्याकरोति—तस्येति । भूतमित्यादिश्रुतिं गृहीत्वा व्याचष्टे—कालेति ।
वाच्यस्य वाचकाभेदात्तस्य चोकारमात्रत्वादित्युक्तो न्यायः । कालत्रयातीतमोकाराति-
रिक्तं जडं वस्तु नास्त्येवं प्रमाणाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—कार्याधिगम्यमिति ।
अव्याकृतं साभासमज्ञानमनिर्वाच्यं तत्र कालेन परिच्छिद्यते कालं प्रत्यपि कारणत्वा-
त्कार्यस्य कारणात्पश्चाद्भाविनो न प्रागभावि कारणपरिच्छेदकत्वं संगच्छते । सूत्रमादि-
पदेन गृह्यते तदपि न कालेन परिच्छेत्तुं शक्यते । स संवत्सरोऽभवन्न हं पुरा ततः
संवत्सर आसेति सूत्रात्कालोत्पत्तिश्रुतेः । तदपि सर्वमोकारमात्रं वाच्यस्य वाचकाव्य-
तिरेकन्यायादित्यर्थः ॥ १ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकत्वेऽप्यभिधानप्राधान्येन निर्देशः कृतः ।
ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमित्याद्यभिधानप्राधान्येन निर्दिष्टस्य पुनरभि-
धेयप्राधान्येन निर्देशोऽभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थः । इतरथा
ह्यभिधानतन्त्राभिधेयप्रतिपत्तिरित्यभिधेयस्याभिधानत्वं गौणमित्याशङ्का
स्यात् । एकत्वप्रतिपत्तेश्च प्रयोजनमभिधानाभिधेययोरेकेनैव प्रयत्नेन
युगपत्प्रविलापयस्तद्विलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्येतेति । तथा च वक्ष्यति—
“पादा मात्रा मात्रा पादाः” इति । तदाह—

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मायमात्मा ब्रह्म सोऽयमात्मा चतु-
ष्पात् ॥ २ ॥

सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेति । सर्वं यदुक्तमोकारमात्रमिति तदेतद्ब्रह्म । तच्च

१ घ. ज. ट. 'ति । यदि' । २ घ. ड. ज. वाच्यवाचकं स' । ख. म. वाच्यवा' । ३ ग.
ट. 'कं स' । ४ घ. ड. ज. ट. परब्र' । ५ ग. झ. 'त्युक्तत्वां तद्वा' । ६ ग. छ. झ. जडव' ।
७ ग. 'वनेह । ८ ख. म. हि । ९ घ. म. ट. 'मित्यभि' ।

ब्रह्म परोक्षाभिहितं प्रत्यक्षतो विशेषेण निर्दिशति । अयमात्मा ब्रह्मेति । अयमिति चतुष्पात्त्वेन प्रविभज्यमानं प्रत्यगात्मतयाऽभिनयेन निर्दिशति । अयमात्मेति । सोऽयमात्मोकाराभिधेयः परा-परत्वेन व्यवस्थितश्चतुष्पात्कार्षापणवन्न गौरिवेति । त्रयाणां विश्वादीनां पूर्वपूर्वप्रविलापनेन तुरीयस्य प्रतिपत्तिरिति करणसाधनः पादशब्दः । तुरीयस्य पद्यत इति कर्मसाधनः पादशब्दः ॥ २ ॥

अभिधानाभिधेययोरेकस्मिन्नेव सति कल्पितत्वे तदेकरूपत्वस्योक्तत्वात्किमिति पुनः सर्वं ह्येतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तत्र वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरवाक्यस्य सफलं तात्पर्यमाह—अभिधानेत्यादिना । वाच्यस्य वाचकत्वोक्त्यैवं तयोरेकत्वसिद्धेर्व्यतिहारनिर्देशो वृथेत्याशङ्क्याऽऽह—इतरथेति । वाच्येन वाचकस्यैक्यमनुकृत्वा वाचकेनैव वाच्यस्यैक्यवचने सत्युपायोपेयप्रयुक्तमेकत्वं न मुख्यमैक्यमित्याशङ्क्येत तन्निवृत्त्यर्थं व्यतिहारवचनमर्थवदित्यर्थः । परस्परभेदोपदेशादभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तिरस्तु साऽपि विफला ब्रह्मप्रतिपत्त्यनुपयोगित्वादित्याशङ्क्याऽऽह—एकत्वेति । अभिधानाभिधेययोरेकत्वप्रतिपत्तेश्चैवं प्रयोजनं यदेकेनैव प्रयत्नेन द्वयमपि विलापयन्नुभयविलक्षणं ब्रह्म प्रतिपद्य निर्वृणोतीति योजना । अभिधानाभिधेययोर्व्यतिहारोपदेशो वाक्यशेषमनुकूलयति—तथा चेति । उक्ते वाचकस्य वाच्याभिन्नत्वे वाक्यमवतार्य योजयति—तदाहेति । सर्वं कार्यं कारणं चेत्यर्थः । ब्रह्मणः श्रुत्युपदिष्टस्य परोक्षत्वं व्यावर्तयति—तच्चेति । यद्ब्रह्म श्रुत्या सर्वात्मकमुक्तं तत्र परोक्षमिति मन्तव्यं किं त्वयमात्मेति योजना । चतुष्पात्त्वेन विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयत्वेनेत्यर्थः । अभिनयो नाम विवक्षितार्थप्रतिपत्त्यर्थमसाधारणः शारीरो व्यापारस्तेन हस्ताग्रं हृदयदेशमानीय कथयतीत्यर्थः । सोऽयमित्यादिवाक्यान्तरमवतार्य व्याकरोति—ओंकारेति । सर्वाधिष्ठानतया परोक्षरूपेण परत्वं प्रत्यग्रूपेण चापरत्वं तेन कार्यकारणरूपेण सर्वात्मना व्यवस्थितः सन्नात्मा प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं चतुष्पात्कल्प्यते तत्र दृष्टान्तमाह—कार्षापणवदिति । देशविशेषे कार्षापणशब्दः षोडशपणानां संज्ञा । तत्र यथा व्यवहारप्राचुर्याय पादकल्पना क्रियते तथेहापीत्यर्थः । यथा गौश्चतुष्पादुच्यते न तथा चतुष्पादादेष्टुं शक्यते निष्कलश्रुतिव्याकोपादित्याह—न गौरिवेति । विश्वादिषु तुर्यान्तेषु पादशब्दो यदि करणव्युत्पत्तिकस्तदा विश्वादिवैतुर्गस्यापि करणकोटिनिवेशे ज्ञेयासिद्धिः । यदि तु पादशब्दः सर्वत्र कर्मव्युत्पत्तिकस्तदा साधनासिद्धिरित्याशङ्क्य विभज्य पादशब्दप्रवृत्तिं प्रकटयति—

१ छ. झ. ट. 'रिव त्र' । २ क. ख. ग. छ. झ. अ. 'त्वेन त' । ३ ग. झ. 'तत्रानु' । ४ झ. 'व च त' । ५ ट. 'वस्तुरीयस्या' । ६ छ. प्रदर्शयति ।

१४ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[आगमाख्यं—

त्रयाणामित्यादिना । करणसाधनः करणव्युत्पत्तिकः कर्मसाधनः कर्मव्युत्पत्तिक इति यावत् ॥ २ ॥

कथं चतुष्पात्त्वमित्याह—

जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंश-
तिमुखः स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

जागरितं स्थानमस्येति जागरितस्थानः । बहिष्प्रज्ञः स्वात्म-
व्यतिरिक्ते विषये प्रज्ञा यस्य स बहिष्प्रज्ञो बहिर्विषयेव प्रज्ञाऽ-
विद्यौकृताऽवभासत इत्यर्थः । तथा सप्ताङ्गान्यस्य “तस्य ह वा
एतस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव स्तुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्व-
र्त्मात्मा संदेहो बहुलो र्बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ” इत्यग्निहोत्रक-
ल्पनाशेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इत्येवं सप्ताङ्गानि यस्य
स सप्ताङ्गः । तथैकोनविंशतिर्मुखान्यस्य बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि
च दश वायवश्च प्राणादयः पञ्च मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तमिति मुखानीव
मुखानि तान्युपलब्धिद्वाराणीत्यर्थः । स एवंविशिष्टो वैश्वानरो यथो-
क्तैर्द्वारैः शब्दादीन्स्थूलान्विषयान्भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । विश्वेषां नराणा-
मनेकधा नयनाद्वैश्वानरः । यद्वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरो विश्वा-
नर एव वैश्वानरः । सर्वपिण्डात्मानन्त्यत्वात्स प्रथमः पादः । एतत्पूर्व-
कत्वादुत्तरपादाधिगमस्य प्राथम्यमस्य ।

आत्मनो निरवयवस्य पादद्वयमपि नोपपद्यते पादचतुष्टयं तु दूरोत्सारितमिति
शङ्कते—कथमिति । परमार्थतश्चतुष्पात्त्वाभावेऽपि काल्पनिकमुपायोपेयभूतं पादचतु-
ष्टयमविरुद्धमित्यभिप्रेत्याऽऽद्यं पादं व्युत्पादयति—आहेत्यादिना । स्थानमस्येत्य-
भिमानस्य विषयेभूतमित्यर्थः । प्रज्ञायास्तावदान्तरत्वप्रसिद्धेरयुक्तमिदं विशेषणमि-
त्याशङ्क्य व्याचष्टे—बहिरिति । चैतन्यलक्षणा प्रज्ञा स्वरूपभूता न बाह्ये विषये
प्रतिभासते तस्या विषयानपेक्षत्वात् । बाह्यस्य च विषयस्य वस्तुतोऽभावादित्या-

१ ख. म. “मस्य स जा” । २ घ. छ. ज. ट. “रिक्तवि” । ३ च. झ. “वयैव” । ४ ख.
ज. “ये च प्र” । ५ ख. म. “यातोऽव” । ६ छ. बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादा अभिहोत्रक-
ल्पनाशेषत्वेनाभिमुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त” । ७ च. रयि पृथिव्येव पादावभिहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाभिमु-
ख्यत्वेनाऽऽहवनीय उक्त” । ८ क. “पादावभिहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाभिमुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त” । झ.
“पादाभुर एव वेदिरित्याग्निहोत्रकल्पनाशेषत्वेनाभिमुखत्वेनाऽऽहवनीय उक्त” । ९ ख. “नास्याभिमु-
खत्वेनाऽऽहवनीय उक्त” । १० ख. च. “रः । विश्वानर ए” । ११ ख. च. झ. “व वा वै” । १२ घ.
ज. म. ट. “न्यलभत्वा” । १३ क. “वयीभू” ।

शङ्कयाऽऽह—बहिर्विषयेवेति । न स्वरूपप्रज्ञा वस्तुतो बाह्यविषयेष्यते बुद्धि-
वृत्तिरूपा त्वसावज्ञानकल्पिता तद्विषया भवति । न च साऽपि वस्तुनस्तद्विषयताम-
नुभवति । वस्तुतः स्वयमभावाद्बाह्यस्य विषयस्य काल्पनिकत्वादतस्तद्विषयत्वं प्राति-
भासिकमित्यर्थः । पूर्वेण विशेषणेन विशेषणान्तरं समुच्चिनोति—तथेति । सप्ताङ्गत्वं
श्रुत्यवष्टम्भेन विश्वस्यै विशदयति—तस्येत्यादिना । प्रकृतस्य संनिहितप्रसिद्धस्यै-
वाऽऽत्मनस्त्रैलोक्यात्मकस्य वक्ष्यमाणरीत्या वैश्वानरशब्दितस्य सुतेजस्त्वगुणविशिष्टो
द्युलोको मूर्धैवेति द्युलोकस्य शिरस्त्वमुपदिश्यते । विश्वरूपो नानाविधः श्वेतपीतादिगु-
णात्मकः सूर्यश्चक्षुर्विवक्ष्यते । पृथङ्जनानाविधं वर्त्म संचरणमात्मा स्वभावोऽस्येति
व्युत्पत्त्या वायुस्तथोच्यते । स च प्राणस्तस्येति संबन्धः । बहुलो विस्तीर्णगुणवाना-
काशः सदेहो देहस्य मध्यमो भागो रयिरन्नं तद्धेतुरुदकं बस्तिरस्य मूत्रस्थानं पृथि-
व्येव प्रतिष्ठात्वगुणा वैश्वानरस्य पादौ तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयमित्यग्निहोत्रक-
ल्पना श्रुता । तस्याः शेषत्वेनाऽऽहवनीयोऽग्निरस्य मुखत्वेनोक्त इति योजना । उक्तं
सप्ताङ्गत्वमुपसंहरति—इत्येवमिति । विशेषणान्तरं समुच्चिनोति—तथेति । बुद्ध्य-
र्थानीन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि । कर्माथानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादापायूप-
स्थानि । तान्येतानि द्विविधानीन्द्रियाणि दश भवन्ति । प्राणादय इत्यादिशब्देनापान-
व्यानोदानसमाना गृह्यन्ते । उपलब्धिद्वाराणीत्युपलब्धिपदं कर्मोपलक्षणार्थम् । द्वारत्वं
करणत्वम् । तत्र बुद्धीन्द्रियाणां मनसो बुद्धेश्च प्रसिद्धमुपलब्धौ करणत्वम् । कर्मेन्द्रि-
याणां तु वदनादौ कर्मणि करणत्वम् । प्राणादीनां पुनरुभयत्र पारम्पर्येण करणत्वम् । तेषु
सत्त्वेव ज्ञानकर्मणोरुत्पत्तेः । असत्सु चानुत्पत्तेः । मनोबुद्धयोश्च सर्वत्र साधारणं कर-
णत्वमहंकारस्यापि प्राणादिवदेव करणत्वं मन्तव्यं चित्तस्य चैतन्याभासोदये करणत्व-
मुक्तमिति विवेक्तव्यम् । पूर्वोक्तैर्विशेषणैर्विशिष्टस्य वैश्वानरस्य स्थूलभुगिति विशेषणा-
न्तरम् । तद्विभजते—स एवंविशिष्ट इति । शब्दादिविषयाणां स्थूलत्वं दिगादिदेव-
तानुगृहीतैः श्रोत्रादिभिर्गृह्यमाणत्वम् । इदानीं वैश्वानरशब्दस्य प्रकृतविश्वविषयत्वं
विशदयति—विश्वेषामिति । कर्मणि षष्ठी । विश्वे च ते नराश्चेति विश्वानराः ।
निर्पातात्पूर्वपदस्य दीर्घता । विश्वानरान्भोक्तृत्वेन व्यवस्थितान्प्रत्यनेकधा धर्माधर्मकर्मानु-

१ ख. ग. ज. घ. ट. 'ये चेति । २ क. ख. छ. ज. 'पभूता प्र' । ३ घ. ङ. ज. 'ह्यवि' ।
४ ज. 'ह्यशु' । अ. ट. 'ह्यत्वशु' । ५ ख. घ. ङ. ज. ज. ट. 'स्य विराट्त्वं वि' । ६ ख. ग. 'तस्य
प्र' । ७ ख. ज. 'शिष्टयु' । ८ ख. घ. ज. 'ति तस्य । ९ झ. 'विधव' । १० घ. ङ. ज. 'त्रस्य
ङ' । ११ ग. छ. श. 'ति—एव' । १२ घ. ङ. 'णाख्यान । १३ घ. झ. ट. 'यपा' । १४ घ. ज.
घ. ट. 'बुद्धेश्च । १५ ङ. ट. 'तस्यचै' । १६ ग. झ. 'त्वमिति युक्त' । १७ ङ. 'पातनारूप' ।
१८ क. ख. ङ. छ. ज. 'श्वानरा' ।

सारेण सुखदुःखादिप्रापणादयं कर्मफलदाता वैश्वानरशब्दितो भवतीत्यर्थः । अथ वा विश्वश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः स एव वैश्वानरः । स्वार्थे तद्धितो राक्षसवार्थसंवादि-
त्याह—विश्वेति । कथं विश्वश्चासौ नरश्चेति विगृह्यते जाग्रतां नराणामनेकत्वात्तादा-
त्म्यानुपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वेति । सर्वपिण्डात्मा समाष्टिरूपो विराडुच्यते
तेनाऽऽत्मना विश्वेषामनन्यत्वाद्यथोक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः । विश्वस्य तैजसादुत्पत्तेस्त-
स्यैव प्राथम्यं युक्तं कार्यस्य तु पश्चाद्भावित्वमुचितमित्याशङ्क्याऽऽह—एतदिति ।
प्रविलापनापेक्षया प्राथम्यं न भूषणपेक्षयेत्यर्थः ।

कथमयमात्मा ब्रह्मेति प्रत्यगात्मनोऽस्य चतुष्पात्त्वे प्रकृते छुलो-
कादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वमिति । नैष दोषः । सर्वस्य प्रपञ्चस्य साधिदै-
विकस्यानेनाऽऽत्मना चतुष्पात्त्वस्य विवक्षितत्वात् ।

अध्यात्माधिदैवयोर्भेदमादाय प्रागुक्तं सप्ताङ्गत्वमाक्षिपति—कथमिति । ब्रह्मणि
प्रकृते तस्य परोक्षत्वे शङ्किते तन्निरासार्थं ब्रह्मायमात्मेति प्रत्यगात्मानं प्रकृत्य सोऽ-
यमात्मा चतुष्पादिति चतुष्पात्त्वे तस्य प्रक्रान्ते छुलोकादीनां मूर्धाद्यङ्गत्वसिद्धयर्थं
यदुक्तं तदयुक्तं प्रक्रमविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्भेदाभावात् प्रक्रमविरोधोऽ-
स्तीति परिहरति—नैष दोष इति । तत्र हेतुमाह—सर्वस्येति । आध्यात्मिक-
स्याऽऽधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्या-
त्मकस्यानेनाऽऽत्मना विराजा प्रथमपादत्वम् । तस्यैव सूक्ष्मस्यापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतत-
त्कार्यात्मनो हिरण्यगर्भात्मना द्वितीयपादत्वम् । तस्यैव कार्यरूपतां त्यक्त्वा कारणरू-
पतामापन्नस्याव्याकृतात्मना तृतीयपादत्वम् । तस्यैव तु कार्यकारणरूपतां विहाय सर्व-
कल्पनाधिष्ठानतया स्थितस्य सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मना चतुर्थपादत्वम् । तदेवमध्या-
त्माधिदैवयोरभेदमादायोक्तेन प्रकारेण चतुष्पात्त्वस्य वक्तुमिष्टत्वात्पूर्वपूर्वपादस्योत्तरो-
त्तरपादात्मना प्रविलापनात्तुरीयनिष्ठायां पर्यवसानं सिध्यतीत्यर्थः ।

एवं च सति सर्वप्रपञ्चोपशमेऽद्वैतसिद्धिः । सर्वभूतस्थश्चाऽऽत्मैको
दृष्टः स्यात् । सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि । यस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादि-
श्रुत्यर्थ उपसंहृतश्चैवं स्यात् । अन्यथा हि स्वदेहपरिच्छिन्न एव प्रत्य-
गात्मा सांख्यादिभिरिव दृष्टः स्यात्तथा च सत्यद्वैतमिति श्रुतिकृतो
विशेषो न स्यात् । सांख्यादिदर्शनेनाविशेषात् ।

१ ग. घ. ङ. ज. अ. 'यसादिव' । २ ज. 'राहित्युच्य' । ३ ग. झ. 'तेऽनेना' । ४ ख.
सृष्टेरपे' । ५ घ. ट. वतयो' । ६ ज. 'लप' । ७ ग. झ. 'वका' । ८ झ. 'तानि आत्मन्येवानुप-
श्यतीत्या' ।

यदैवं तुरीये पर्यवसानं जिज्ञासोर्ममूक्षोरिष्यते तदा तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धकस्य प्राति-
भासिकद्वैतस्योपरमे सत्यद्वैतपरिपूर्णब्रह्माहमस्मीति वाक्यार्थसाक्षात्कारः सिध्यतीति
फलितमाह—एवं चेति । उक्तन्यायेन तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सर्वेषु भूतेषु
ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्वात्मैकोऽद्वितीयो दृष्टः स्यात् । एको देवः सर्वभूतेष्विति तत्र
तत्र ब्रह्मचैतन्यस्यैव प्रत्यक्त्वेनावस्थानाभ्युपगमात्तानि तानि च सर्वाणि प्रातिभा-
सिकानि भूतानि तस्मिन्नेवाऽऽत्मनि कल्पितानि दृष्टानि स्युः । तथा च पूर्णत्वमात्मनो
भूतान्तराणां च तदतिरेकेण सत्तास्फुरणविराहितत्वं सिध्यति । ततश्च—

“ सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ।

संपश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ” ॥

इति स्मृतिरनुगृहीता भवतीत्याह—सर्वभूतस्थश्चेति । न चेदं मार्गं वचनममानमिति
शङ्कनीयम् । यद्वै किंचन मनुरवदत्तद्वेषजमिति श्रुतेरित्यभिप्रेत्य दर्शितस्मृतिमूलभूतां
श्रुतिं सूचयति—यस्तिवति । यो हि पादत्रयं प्रागुक्तं या प्रक्रियया प्रविलाप्य तुरीये
नित्ये जिज्ञासिर्मन्त्रे सदानन्दैकताने परिपूर्णे प्रतिष्ठां प्रतिपद्यते स ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानं
जानानः सर्वेषां भूतानामधिष्ठानान्तरमनुपलभमान आत्मन्येव प्रातीतिकानि तानि प्रत्येति ।
तेषु सर्वेष्व्वात्मानं सत्तास्फूर्तिप्रदमवगच्छति । ततश्च न किंचिदपि गोपायितुमिच्छतीति
श्रुत्यर्थश्च यथोक्तरीत्या तत्त्वसाक्षात्कारे संगृहीते सति स्वीकृतः स्यादित्यर्थः । अध्या-
त्माधिदैवयोरभेदाभ्युपगमद्वारेण प्रागुक्तपरिपाठ्या तत्त्वज्ञानानभ्युपगमे दोषमाह—
अन्यथेति । सांख्यादिपक्षस्यापि प्रामाणिकत्वात्तथैव प्रतिदेहं परिच्छिन्नस्य प्रत्यगा-
त्मनो दर्शनेन प्रामाणिकोऽर्थोऽभ्युपगतो भवति । व्यवस्थानुपपत्त्या च प्रतिशरीरमात्म-
भेदः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । सांख्यादीनां द्वैतविषयं दर्शनमिष्टं तेन
त्वदीयदर्शनस्याद्वैतविषयस्य विशेषाभावादद्वैतं तत्त्वमिति श्रुतिसिद्धो विशेषस्त्वत्पक्षे न
सिध्येदतः श्रुतिविरोधो भेदवादे प्रसज्येत । व्यवस्था त्वौपाधिकभेदमधिष्ठित्य सुस्था
भविष्यतीत्यर्थः ।

इष्यते च सर्वोपनिषदां सर्वात्मैक्यप्रतिपादकत्वम् । अतो
युक्तमेवास्याऽऽध्यात्मिकस्य पिण्डात्मनो घुलोकाद्यङ्गत्वेन विराडा-

१ ग. छ. 'दैव तु' । २ ज. ट. 'पूर्णं ब्र' । ३ ड. ज. 'दिषु स्था' । ४ घ. ड. ट. 'नि च ।
५ झ. 'तान्यस्मि' । ६ झ. 'णर' । ७ घ. ट. 'हित्व' । ८ छ. ज. ट. 'नवव' । ९ झ. झ. 'ति च मू' ।
१० छ. 'क्तप्र' । ११ घ. ड. ट. 'या वि' । १२ नित्यवि' । १३ ग. छ. 'मात्रस' । १४ घ.
ज. 'ह्यास्मि' । १५ ग. झ. 'पु च स' । १६ ग. घ. झ. 'क्तनीत्या' । १७ ग. 'णिकार्थो' । १८ छ.
झ. 'षयद' । १९ घ. 'सज्जते । व्य' । ट. 'सज्यते । व्य' । २० घ. ज. ठ. 'वात्मप्र' । २१ घ.
ट. 'मेव साध्या' ।

त्मनाऽऽधिदैविकेनैकत्वंमभिमेत्य सप्ताङ्गत्ववचनम् । “मूर्धा ते व्यप-
तिष्यत्” इत्यादिलिङ्गदर्शनाच्च ।

ननु भेदवादेऽपि नाद्वैतश्रुतिर्विरुध्यते । ध्यानार्थमन्नं ब्रह्मेतिवदद्वैतं तत्त्वमित्यु-
पदेशसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—इष्यते चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिना सर्वा-
सामुपनिषदां सर्वेषु देहेष्वात्मैक्यप्रतिपादनपरत्वमिष्टमतो न ध्यानार्थत्वमद्वैतश्रुतेरेष्टं
शक्यम् । वस्तुपरत्वलिङ्गविरोधादित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमुपेत्याद्वैतपर्यवसाने
सिद्धे सत्याध्यात्मिकस्य व्यष्ट्यात्मनो विश्वस्य त्रैलोक्यात्मकेनाऽऽधिदैविकेन विराजा
सहैकत्वं गृहीत्वा यत्तस्य सप्ताङ्गत्वमुक्तं तदविरुद्धमित्युपसंहरति—अत इति ।
अध्यात्माधिदैवयोरेक्ये हेत्वन्तरमाह—मूर्धेति । दिवाऽऽदित्यादिकं वैश्वानरावयवं
वैश्वानरबुद्ध्या ध्यायतो जिज्ञासया पुनरखण्डपक्षमुपगतस्य मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां
नाऽऽगमिष्य इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मामित्यादिव्यस्तोपासननिन्दा समस्तोपासनविधितस्या
दृश्यते । न च द्युलोकादिकं विपरीतबुद्ध्या गृहीतवतः स्वकीयमूर्धादिपरिपतनमुचितं
यद्यध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं न भवेत्तस्मात्तयोरेकत्वमत्र विवक्षितं भवतीत्यर्थः ।

विराजैकत्वमुपलक्षणार्थं हिरण्यगर्भाव्याकृतात्मनोः । उक्तं चैतन्म-
धुब्राह्मणे—“यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमध्यात्मम् ” इत्यादि । सुषुप्ताव्याकृतयोस्त्वेकत्वं सिद्धमेव । निर्वि-
शेषत्वात् । एवं च सत्येतत्सिद्धं भविष्यति सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैत-
मिति ॥ ३ ॥

ननु विराजो विश्वेनैकत्वमेव मूलग्रन्थे दृश्यते । तत्कथमविशेषेणाध्यात्माधिदैवयो-
रेकत्वं विवक्षित्वाऽद्वैतपर्यवसानं भाष्यकृतोच्यते तत्राऽऽह—विराजेति । यन्मुखतो
विराजो विश्वेनैकत्वं दर्शितं तत्तु हिरण्यगर्भस्य तेजसेनान्तर्गामिणश्चाव्याकृतोपहितस्य
प्राज्ञेन सहैकत्वस्योपलक्षणार्थमतो मूलग्रन्थेऽप्यविशेषेणाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वं विवक्षि-
तमित्यद्वैतपर्यवसानमिद्विरित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोर्यदेकत्वमिहोच्यते तन्मधुब्राह्म-
णेऽपि दर्शितमित्याह—उक्तं चेति । अधिदैवमध्यात्मं चैकरूपं निर्देशं कृत्वा प्रतिप-
र्यायमयमेव स इत्यभेदवचनादेकत्वमत्र विवक्षितमित्यर्थः । ननु विश्वविराजोः स्थूला-

१ झ. 'त्वमित्यभि' । २ ग. घ. ङ. ज. झ ट. 'षदामात्मै' । ३ घ. ङ. ज. 'वतयो' ।
४ ग. झ. 'द्रमुप' । ५ छ. 'वतयो' । ६ ज. 'त्यात्मकं' । ७ ख. ग. ज. 'खण्डं प' । ८ घ.
'व्यसीत्य' । ९ घ. 'न्धो भविष्यसि य' । १० घ. ङ. ज. 'वतयो' । ११ झ. ट. 'योरेक' ।
१२ घ. च. ज. न. ट. 'शेषात्' । १३ झ. 'ति यत्तमे' । १४ घ. ङ. 'वतयो' । १५ क. ख. 'त्वं
प्रद' । १६ झ. 'वतयो' । १७ घ. ङ. 'वतयो' । १८ ज. 'रूपनि' ।

भिमानित्वात्तैजसहिरण्यगर्भयोश्च सूक्ष्माभिमानित्वादेकत्वं युक्तम् । प्राज्ञाव्याकृतयोस्तु केन साधर्म्येणैकत्वं तत्राऽऽह—सुषुप्तेति । प्राज्ञो हि सर्वं विशेषमुपसंहृत्य निर्विशेषः सुषुप्ते वर्तते प्रलयदशायामव्याकृतं च निःशेषविशेषं स्वात्मन्युपसंहृत्य निर्विशेषरूपं तिष्ठति तेनोक्तं साधर्म्यं पुरोधाय तयोरैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अध्यात्माधिदैवयोरैकत्वे प्रागुक्त-
न्यायेन प्रसिद्धे सत्युपसंहारप्रक्रियया सिद्धमद्वैतमिति फलितमाह—एवं चेति । तच्चाद्वैतं प्रतिबन्धध्वंसमात्रेण न स्फुरति किं तु वाक्यादेवाऽऽचार्योपदिष्टादिति वक्तुं चशब्दः ॥ ३ ॥

स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमु-

खः प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

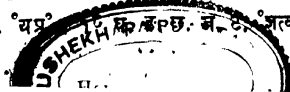
स्वप्नः स्थानमस्य तैजसस्य स्वप्नस्थानः । जाग्रत्प्रज्ञाऽनेकसाधना बहिर्विषयेवावभासमाना मनःस्पन्दनमात्रा सती तथाभूतं संस्कारं मन-
स्याधत्ते । तन्मनस्तथा संस्कृतं चित्रित इव पटो बाह्यसाधनानपेक्षमवि-
द्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं जाग्रद्वैतवभासते । तथा चोक्तम्—“अस्य
लोकस्य सर्वावतो मात्रामपादार्य ” इति । तथा “ परे देवे मनस्येकी
भवति ” इति प्रस्तुत्य “ अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति ”
इत्याथर्वणे । इन्द्रियापेक्षयाऽन्तस्थत्वान्मनसस्तद्वासनारूपा च स्वप्ने
प्रज्ञा यस्येत्यन्तःप्रज्ञः । विषयशून्यायां प्रज्ञायां केवलप्रकाशस्वरूपायां
विषयित्वेन भवतीति तैजसः । विश्वस्य सविषयत्वेन प्रज्ञायाः स्थूलाया
भोज्यत्वम् । इह पुनः केवला वासनामात्रा प्रज्ञा भोज्येति प्रविविक्तो
भोग इति । समानमन्यत् । द्वितीयः पादस्तैजसः ॥ ४ ॥

द्वितीयपादमवतार्य व्याचष्टे—स्वप्नेत्यादिना । स्थानं पूर्ववत् । द्रष्टुर्ममाभिमानस्य
विषयभूतमिति यावत् । स्वप्नपदार्थं निरूपयितुं तत्कारणं निरूपयति—जाग्रदित्या-
दिना । तस्याः स्वप्नाद्वैधर्म्यार्थं विशेषणमाह—अनेकेति । अनेकानि विविधानि
साधनानि करणानि यस्याः सा तथेति यावत् । विषयद्वारकमपि वैषम्यं दर्शयति—
बहिरिति । बाह्यस्य शब्दादेर्विषयस्याविद्याविवर्तत्वेन वस्तुतोऽभावात् तद्विषयत्वमपि

१ छ. 'शेषं सु' । २ झ. 'नोक्तसा' । ३ ड. 'वतयो' । ४ ग. झ. 'नसि' । ५ झ. 'सस्येति
स्व' । ६ घ. ड. ज. ट. 'भूतसं' । ७ झ. 'द्वेदेवाव' । ८ झ. 'येत्यादि' । त' । ९ छ. 'स्वप्नप्रज्ञेत्य' ।
१० ख. घ. ड. च. ज. झ. 'प्रज्ञेत्य' । ११ ख. घ. ड. च. छ. ज. झ. 'ज्ञः । तैजसो वि' ।
१२ घ. झ. 'बलं प्र' । १३ घ. ड. च. ज. झ. 'शरू' । १४ घ. ट. 'यां सविषयत्वे' । १५ झ.
'बलवा' । १६ ग. घ. ड. ज. झ. 'तीयं पा' । १७ ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'नमने' ।

यथोक्तप्रज्ञाया वास्तवं किं तु प्रातीतिकमित्यभिप्रेत्योक्तमिवेति । न च यथोक्ता प्रज्ञा प्रमाणसिद्धा तस्या अनवस्थानात् । तेन साक्षिवेद्या सेति विवक्षित्वाऽऽह—अवभा-
समानेति । द्वैततत्प्रतिभासयोर्वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुं सूचयति—मनःस्पन्दनेति । यथोक्ता
प्रज्ञा स्वानुरूपां वासनां स्वसमानाधारामुत्पादयतीत्याह—तथाभूतमिति । जाग्रद्वास-
नावासितं मनो जागरितवदवभासते स्वप्नद्रष्टुरित्येष्टव्यं मनस एव वासनावतः स्वप्ने
विषयत्वातिरिक्तविषयभावोदित्याह—तथा संस्कृतमिति । जाग्रद्वासनावासितं मनो
जागरितवद्वातीत्यत्र दृष्टान्तमाह—चित्रित इति । यथा पटश्चित्रितश्चित्रवद्भाति तथा
मनो जागरितसंस्कृतं तद्वद्भातीति युक्तमित्यर्थः । स्वप्नस्य जागरिताद्वैधर्म्यं सूचयति—
बाह्येति । यथोक्तस्य मनसो जागरितवदनेकधा प्रतिभाते कारणान्तरमाह—अवि-
द्येति । यदुक्तं स्वप्नस्य जागरितजनिते वासनाजन्यत्वं तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं प्रमाण-
यति—तथा चेति । अस्य लोकस्येति जागरितोक्तिस्तस्य विशेषणं सर्वावदिति ।
सर्वा साधनसंपत्तिरस्मिन्नस्तीति सर्वान्सर्ववानेव सर्वावास्तस्य मात्रा लेशो वासना
तामपादायार्पेच्छिद्य गृहीत्वा स्वपिति वासनाप्रधानं स्वप्नमनुभवतीत्यर्थः । यत्तु स्वप्न-
रूपेण परिणतं मनः साक्षिणो विषयो भवतीति तत्र श्रुत्यन्तरं दर्शयति—तथेति ।
परत्वं मनसस्तदुपाधित्वाद्वाऽसाधारणकरणत्वाद्वा देवत्वं द्योतनात्मकत्वात्तन्मनोज्योति-
रिति ज्योतिःशब्दात्तस्मिन्नेकी भवति । स्वप्ने द्रष्टा तत्प्रधानो भवतीति स्वप्नं प्रकृत्यात्र
स्वप्ने स्वप्रकाशो द्रष्टा महिमानं मनसो विभूतिं ज्ञानज्ञेयपरिणामैवैवलक्षणं साक्षात्क-
रोति । तथा च मनसो विषयत्वान्न तत्राऽऽत्मग्राहकत्वशङ्केत्यर्थः । ननु विश्वस्य
बाह्येन्द्रियजन्यप्रज्ञायास्तैजसस्य मनोजन्यप्रज्ञायाश्चान्तःस्थत्वाविशेषादन्तःप्रज्ञत्वविशे-
षणं न व्यावर्तकमिति तत्राऽऽह—इन्द्रियेति । उपपादितं तावद्विश्वस्य बहिष्प्रज्ञत्वं
तैजसस्त्वन्तःप्रज्ञो विज्ञायते बाह्यानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य मनसोऽन्तःस्थत्वात्तत्परिणामत्वाच्च
स्वप्नप्रज्ञायास्तद्वानन्तःप्रज्ञो युज्यते । किं च मनःस्वभावभूता या जागरितवासना तद्रूपा
स्वप्नप्रज्ञेति युक्तं तैजसस्यान्तःप्रज्ञत्वमित्यर्थः । स्वप्नाभिमानिनस्तेजोविकारत्वाभावात्कु-
तस्तैजसत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—विषयेति । स्थूलो विषयो यस्यां वासनामय्यां प्रज्ञायां
न ज्ञायते तस्यां विषयसंस्पर्शमन्तरेण प्रकाशमात्रतया स्थितायामाश्रयत्वेन भवतीति
स्वप्नद्रष्टा तैजसो विवक्षितः । तेजःशब्देन यथोक्तवासनामय्याः प्रज्ञाया निर्देशादि-

१ ज. 'नाकारा' । २ ड. 'सितम' । ३ घ. 'भानादि' । ४ ड. ज. जाग्रद्द्रष्टा । ५ ख. 'त्र सह' । ६ क. 'ति । तथो' । ७ घ. ड. 'क्तम' । ८ छ. 'तवा' । ९ घ. 'ततद्वास' । १० ग. छ. श. सर्वसा । ११ ग. छ. क्ष. ट. 'सर्वा' । १२ घ. घ. ज. क्ष. ट. 'परिच्छि' । १३ ख. ग. छ. झ. 'मल' । १४ छ. 'यप्र' । १५ छ. 'जत्वं वि' ।

त्यर्थः । ननु विश्वतैजसयोरविशिष्टं प्रविविक्तभुगिति विशेषणम् । प्रज्ञाया भोज्यत्वस्य तुल्यत्वात् । मैवम् । तस्या भोज्यत्वाविशेषेऽपि तस्यामवान्तरभेदात्सविषयत्वाद्विश्वस्य भोज्या प्रज्ञा स्थूला लक्ष्यते । तैजसे तु प्रज्ञा विषयसंस्पर्शशून्या वासनामात्ररूपेति विविक्तो भोगः सिध्यतीत्याह—विश्वस्येति । सप्ताङ्गैकोनविंशतिमुखत्वमित्येतदन्यदित्युच्यते ॥ ४ ॥

यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन
स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकी-
भूतः प्रज्ञानघन एवाऽऽनन्दमयो ह्यानन्दभुक्चे-
तोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

दर्शनादर्शनवृत्त्योस्तत्त्वाप्रबोधलक्षणस्य स्वापस्य तुल्यत्वात्सुषुप्तिग्रहणार्थं यत्र सुप्त इत्यादिविशेषणम् । अथ वा त्रिष्वपि स्थानेषु तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणः स्वापोऽविशिष्ट इति पूर्वाभ्यां सुषुप्तं विभज्यते । यत्र यस्मिन्स्थाने काले वा सुप्तो न कंचन स्वप्नं पश्यति न कंचन कामं कामयते । न हि सुषुप्ते पूर्वयोरिवान्यथाग्रहणलक्षणं स्वप्नदर्शनं कामो वा कश्चन विद्यते । तदेतत्सुषुप्तं स्थानमस्येति सुषुप्तस्थानः । स्थानद्वयप्रविभक्तं मनःस्पर्शान्दितं द्वैतजातम् । तथा रूपापरित्यागेनाविवेकापन्नं नैशतमोग्रस्तमिर्बाहूः सप्रपञ्चकमेकीभूतमित्युच्यते । अत एव स्वप्नजाग्रन्मनःस्पन्दनानि प्रज्ञानानि घनीभूतानीव सेयमवस्थाऽविवेकरूपत्वात्प्रज्ञानघन उच्यते । यथा रात्रौ नैशेन तमसाऽविविज्यमानं सर्वं घनमिव तद्वत्प्रज्ञानघन एव । एवशब्दान्न जात्यन्तरं प्रज्ञानव्यतिरेकेणास्तीत्यर्थः । मनसो विषयविषय्याकारस्पन्दनायासदुःखाभावादानन्दमय आनन्दप्रायो नाऽऽनन्द एव । अनात्यन्तिकत्वात् । यथा लोके निरायासस्थितः सुख्यानन्दभुगुच्यते । अत्यन्तानायासरूपा हीयं स्थितिरनेनानुभूयत इत्यानन्दभुक् । “एषोऽस्य परम आनन्दः” इति श्रुतेः ।

१ ग. झ. 'त्वात्रैव' । २ छ. 'ति प्रवि' । ३ क. ड. च. छ. झ. 'वृत्त्योः स्वा' । ४ ड. 'ण-स्वा' । ५ ख. 'षुप्तम्' । ६ ख. च. व. 'भज्यते' । ७ ख. घ. झ. ज. ट. सुषुप्तो । ८ क. न कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति न हि । ९ झ. 'स्पन्दनमात्रं द्वै' । १० ख. छ. झ. ज. तद्यथा । ११ घ. ट. 'हः स्वप्नप्रपञ्चमे' । १२ ड. छ. झ. ज. ट. 'श्वमे' । १३ ज. 'व च त' । १४ च. 'नघनव्य' । १५ झ. 'नाऽऽत्मनाऽनु' ।

स्वप्नादिप्रतिबोधचेतः प्रति द्वारीभूतत्वाच्चेतोमुखः । बोधलक्षणं वा
चेतो द्वारं मुखमस्य स्वप्नाद्यागमनं प्रतीति चेतोमुखः । भूतभविष्यज्ज्ञा-
तृत्वं सर्वविषयज्ञातृत्वमस्यैवेति प्राज्ञः । सुषुप्तोऽपि हि भूतपूर्वगत्या
प्राज्ञ उच्यते । अथ वा प्रज्ञप्तिमात्रमस्यैवासाधारणं रूपमिति प्राज्ञः । इत-
र्योर्विशिष्टमपि विज्ञानमस्ति सोऽयं प्राज्ञस्तृतीयः पादः ॥ ५ ॥

पादद्वयमेवं व्याख्याय तृतीयं पादं व्याख्यास्यन्व्याख्यायमानश्रुतौ न कंचनेत्या-
दिविशेषणस्य तात्पर्यमाह—दर्शनेति । दर्शनस्य स्थूलविषयस्य वृत्तिरत्रास्तीति जाग-
रितं दर्शनवृत्तिरित्युच्यते । स्थूलविषयदर्शनादन्यैर्दर्शनमदर्शनं वासनामात्रं तस्य वृत्ति-
रत्रास्तीत्यदर्शनवृत्तिः स्वप्नस्तयोः सुषुप्तवदेव स्वापस्य तत्त्वाग्रहणस्य तुल्यत्वात् । यत्र
सुप्त इत्युक्ते तयोरपि प्रसक्तौ तद्व्यवच्छेदेन सुषुप्तस्यैव ग्रहणार्थम् । यत्र सुप्त इत्या-
दिवाक्ये न कंचनेत्यादिविशेषणम् । तद्धि स्थानद्वयं व्यवच्छिद्य सुषुप्तमेव ग्राहयती-
त्यर्थः । न कंचन स्वप्नं प्रत्यतीत्यनेनैव विशेषणेन स्थानद्वयव्यवच्छेदसंभवाद्विशेषणा-
न्तरमर्कित्करमित्याशङ्क्याऽऽह—अथ वेति । तत्त्वार्प्रतिबोधः स्वापस्तस्य स्थानत्र-
येऽपि तुल्यत्वाज्जाग्रत्स्वप्नाभ्यां विभज्य सुषुप्तं ज्ञापयितुं विशेषणमित्यर्थः । एकस्यैव
विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वसंभवादलं विशेषणाभ्यामित्यस्य कः समाधिरित्याशङ्क्य
विशेषणयोर्विकल्पेन व्यवच्छेदकत्वान्नाऽऽनर्थक्यमिति मत्वाऽऽह—न हीति । यत्रैत्य-
स्यापेक्षितार्थं कथयति—तदेतदिति । अन्यथाग्रहणशून्यत्वं कामसंस्पर्शविरहितत्वं च
विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । कथमस्य सद्वितीयस्यैकीभूतत्वविशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—
स्थानद्वयेति । जागरितं स्वप्नश्चेति स्थानद्वयम् । तेन प्रविभक्तं यद्वैतं स्थूलं सूक्ष्मं च
तत्सर्वं मनःस्पन्दितमात्रमिति वक्ष्यते । तच्च यथा स्वकीयरूपमात्मनो विभक्तं तथैव
तस्यात्यागेनाव्याकृताख्यं कारणमापन्नं स्वकीयसर्वविस्तारसहितं कारणात्मकं भवति ।
यथोऽहर्नैशेन तमसा अस्तं तमस्त्वेनैव व्यवहियते तथेदमपि कार्यजातं कारणभावमा-
पन्नं कारणमित्येव व्यवहियते । तस्यां चावस्थायां तदुपाधिरात्मैकीभूतविशेषणमागम-
वतीत्यर्थः । तथाऽपि कारणोपहितस्य प्रज्ञानघनविशेषणमयुक्तं निरुपाधिकस्यैव तथा
विशेषणसंभवादित्याशङ्क्याऽऽह—अत एवेति । सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य समनस्कस्य
सुषुप्ते कारणात्मना स्थितत्वादेवेत्यर्थः । सुषुप्तावस्थायामुक्तप्रज्ञानानामेकमूर्तित्वं न

१ च. 'बोधं चे' । २ झ. 'पि भू' । ३ झ. 'मस्यास्ति' । ४ घ. ड. छ. ज. 'तीयपा' ।
५ घ. ड. छ. 'तिरुच्य' । ६ घ. ड. ज. 'षयादर्श' । ग. छ. 'षयादर्श' । ७ ग. 'न्यददर्शनं वा' ।
८ ख. 'प्रबो' । ९ छ. 'त्रेत्येतस्या' । १० ग. छ. 'हितं च' । ११ ड. छ. झ. 'नोऽवि' । १२ ग.
घ. ज. 'था नैशेन तमसा प्रस्तमहस्तमस्त्वे' । १३ घ. ड. छ. ज. 'षुप्यव' ।

वास्तवं पुनर्यथापूर्वविभागयोग्यत्वादिति मत्वोक्तम्—इवेति । सुषुप्त्यवस्थायाः कारणात्मकत्वाज्जाग्रत्स्वप्नप्रज्ञानानां तत्रैकीभावात्प्रज्ञानघनशब्दवैच्यतेत्युक्तमनुवदति—सेयमिति । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन बुद्ध्यावाविर्भावयति—यथेत्यादिना । एवकारस्य नायोगव्यवच्छित्तिरर्थः । किं तु अन्ययोगव्यवच्छित्तिरित्याह—एवशब्दादिति । प्राज्ञस्याऽऽनन्दविकारत्वाभावे कथमानन्दमयत्वविशेषणमित्याशङ्क्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकदुःखाभावात्प्राचुर्यार्थत्वं मयटो गृहीत्वा विशेषणोपपत्तिं दर्शयति—मनस इति । मयटः स्वरूपार्थत्वादानन्दमयत्वमानन्दैवमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नेत्यादिना । न हि सुषुप्ते निरुपाधिकानन्दत्वं प्राज्ञस्याभ्युपगन्तुं शक्यं तस्य कारणोपहितत्वात् । अन्यथा मुक्तत्वात्पुनरुत्थानायोगात्तस्मादानन्दप्राचुर्यमेवास्य स्वीकर्तुं युक्तमित्यर्थः । आनन्दभुगिति विशेषणं सदृष्टान्तं व्याचष्टे—यथेति । तथा सुषुप्तोऽपीति शेषः । दार्ष्टान्तिकं विवृणोति—अत्यन्तेति । इयं स्थितिरिति सुषुप्तिरुक्ता । अनेनेति प्राज्ञोक्तिः । सौषुप्तस्य पुरुषस्य तस्यामवस्थायां स्वरूपभूतानतिशया-नन्दाभिव्यक्तिरस्तीत्यत्र प्रमाणमाह—एषोऽस्येति । प्राज्ञस्यैव चेतोमुख इति विशेषणान्तरं तद्व्याचष्टे—स्वप्नादीति । स्वप्नो जागरितं चेति प्रतिबोधशब्दितं चेतस्तत्प्रति द्वारभूतत्वं द्वारभावेन स्थितत्वम् । न हि तत्स्वप्नस्य जागरितस्य वा सुषुप्तद्वारमन्तरेण संभवोऽस्ति तयोस्तत्कार्यत्वात् । अतः सुषुप्ताभिमानी प्राज्ञः स्थानद्वयकारणत्वाच्चेतो-मुखव्यपदेशभागित्यर्थः । अथ वा प्राज्ञस्य सुषुप्ताभिमानीनः स्वप्नं जागरितं वा प्रति क्रमाक्रमभ्यां यदागमनं तत्प्रति चैतन्यमेव द्वारम् । न हि तद्व्यतिरेकेण काऽपि चेष्टा सिध्यतीत्यभिप्रेत्य पक्षान्तरमाह—बाधेत्यादिना । भूते भविष्यति च विषये ज्ञातृत्वं तथा सर्वस्मिन्नपि वर्तमाने विषये ज्ञातृत्वमस्यैवेति प्रकर्षेण जानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । तदेव प्राज्ञपदं व्युत्पादयति—भूतेति । सुषुप्ते समस्तविशेषविज्ञानोपर-मात्कुतो ज्ञातृत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सुषुप्तोऽपीति । यद्यपि सुषुप्तस्तस्यामवस्थायां समस्तविशेषविज्ञानविरहितो भवति तथाऽपि भूता निष्पन्ना या जागरिते स्वप्ने च सर्व-विषयज्ञातृत्वलक्षणा गतिस्तस्या प्रकर्षेण सर्वमा समन्ताज्जानातीति प्राज्ञशब्दवाच्यो भव-तीत्यर्थः । तर्हि प्राज्ञशब्दस्य मुख्यार्थत्वं न सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—अथ वेति । असाधारणमिति विशेषणद्योतितमर्थं स्फुटयति—इतरयोरिति । आध्यात्मिकस्य तृती-यपादस्य व्याख्यैर्यमुपसंहरति—सोऽयमिति ॥ ९ ॥

१ ग. छ. ज. झ. 'पूर्व वि' । २ ग. 'षुप्ताव' ३ ग. छ. झ. 'वाच्या सेत्यु' । ४ क. घ. 'तिरित्यर्थः' । ५ छ. 'न्द एव' । ६ क. 'क्तिः सप्तु' । ७ क. ख. हि स्वप्न' । ८ ख. प्राज्ञत्वं । ९ ग. 'पक्षा' । १० घ. ज. ट. 'रही भ' । ११ ग. छ. झ. 'ख्यानमु' ।

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः
सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

एष हि स्वरूपावस्थः सर्वेश्वरः साधिदैविकस्य भेदजातस्य सर्वस्ये-
शिता नैतस्माज्जात्यन्तरभूतोऽन्येषामिव । “प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः”
इति श्रुतेः । अयमेव हि सर्वस्य सर्वभेदावस्थो ज्ञातेत्येष सर्वज्ञ एषोऽ-
न्तर्याम्यन्तरनुपविश्य सर्वेषां भूतानां नियन्ताऽप्येष एव । अत एव
यथोक्तं सभेदं जगत्प्रसूयत इत्येष योनिः सर्वस्य । यत एवं प्रभवश्चा-
प्ययश्च प्रभवाप्ययौ हि भूतानामेष एव ॥ ६ ॥

प्राज्ञस्याऽऽधिदैविकेनान्तर्यामिणा सहाभेदं गृहीत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति—एष
हीति । स्वरूपावस्थत्वमुपाधिप्राधान्यमवधूय चैतन्यप्राधान्यम् । अन्यथा स्वातन्त्र्या-
नुपपत्तेः । नैयायिकादयस्तु ताटस्थ्यमीश्वरस्योऽऽतिष्ठन्ते तदयुक्तं पत्युरसामञ्जस्यादि-
तिन्यायविरोधादित्याह—नैतस्मादिति । श्रुतिविरोधादपि न तस्य ताटस्थ्यमास्थेयमि-
त्याह—प्राणेति । प्रकृतमज्ञातं परं ब्रह्म सदाख्यं प्राणशब्दितं तद्वन्धनं बध्यतेऽस्मि-
न्पर्यवस्यतीति व्युत्पत्तेः । न हि जीवस्य परमात्मातिरेकेण पर्यवसानमस्ति । मनस्तदुप-
हितं जीवचैतन्यमत्र प्राणशब्दस्याऽऽध्यात्मिकार्थस्य परस्मिन्प्रयोगान्मनःशब्दितस्यै-
व जीवस्य तस्मिन्पर्यवसानाभिधानाद्वस्तुतो भेदो नास्तीति द्योतितमित्यर्थः । प्राज्ञस्यैव
विशेषणान्तरं साधयति—अयमेवेति । नन्ववधारणं नोपपद्यते । व्यासपराशरैरप्रभृती-
नामन्येषामपि सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य विशिनष्टि—सर्वेति । अन्तर्यामित्वं विशे-
षणान्तरं विशदयति—अन्तरिति । अन्यस्य कस्यचिदन्तरनुप्रवेशे नियमने च साम-
र्थ्याभावादवधारणम् । उक्तं विशेषणत्रयं हेतुं कृत्वा प्रकृतस्य प्राज्ञस्य सर्वजगत्कारणत्वं
विशेषणान्तरमाह—अत एवेति । यथोक्तं स्वप्नजागरितस्थानद्वयप्रविभक्तमित्यर्थः ।
सभेदमध्यात्माधिदैवाधिभूतभेदसहितमिति यावत् । निमित्तकारणत्वनियमेऽपि प्राची-
नानि विशेषणानि निर्वहन्तीत्याशङ्क्य प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादिति न्यायाजि-
मित्तोपादानयोर्जगति न भिन्नत्वमित्येवं नियमतः सिद्धमतो विशेषणान्तरमित्याह—
यत इति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः । अप्येत्यस्मिन्नित्यप्ययः । न चैतौ भूतानामेक-
त्रोपादानादृते संभावितवित्यर्थः ॥ ६ ॥

१ ख. घ. छ. ज. झ. व. ट. “स्यः सा” । २ ख. घ. सौम्य । ३ झ. “वैज्ञः । अत एव ए” ।
४ छ. “स्यावति” । ५ घ. ज. “स्य जी” । ६ घ. ड. ज. “शरादीना” । ७ छ. साधयति । ८ घ.
ड. “णत्ववि” ।

(गौडपादीयकारिकाणां स्वकृतमवतरणम् ।)

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

अत्रैतस्मिन्यथोक्तेऽर्थ एते श्लोका भवन्ति ।

आचार्यैर्मण्डूक्योपनिषदं पठित्वा तद्व्याख्यानश्लोकावतारणमत्रेत्यादिना कृतं तदत्रे-
त्यनूद्य भाष्यकारो व्याकरोति—एतस्मिन्निति ।

(अथ गौडपादीयकारिकाः ।)

बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो ह्यन्तःप्रज्ञस्तु तैजसः ।

घनप्रज्ञस्तथा प्राज्ञ एक एव त्रिधा स्मृतः ॥ १ ॥

बहिष्प्रज्ञ इति । पर्यायेण त्रिस्थानत्वात्सोऽहमिति स्मृत्या प्रतिसं-
धानाच्च स्थानत्रयव्यतिरिक्तत्वमेकत्वं शुद्धत्वमसङ्गत्वं च सिद्धमित्य-
भिप्रायः । महामत्स्यादिदृष्टान्तश्रुतेः ॥ १ ॥

विश्वस्य विभुत्वं प्रागुक्ताधिदैविकोभेदादवधेयम् । अध्यात्माधिदैवाभेदे पूर्वोदाहृतां
श्रुतिं सूचयितुं हिशब्दः । स्थूलसूक्ष्मकारणोपाधिभेदाज्जीवभेदमाशङ्क्य स्वरूपैक्येऽपि
स्वतन्त्रोपाधिभेदमन्तरेण विशेषणमात्रभेदादवान्तरभेदोक्तिरित्याह—एक एवेति । पदा-
र्थानां पूर्वमेवोक्तत्वात्तात्पर्यं श्लोकस्य वक्तव्यमवशिष्यते तदाह—पर्यायेणेति । यद्या-
त्मनश्चैतन्यमिव स्वाभाविकं स्थानत्रयं न तर्हि तद्वदेव तं व्यभिचारितुमर्हति व्यभिचरति
चाऽऽत्मानं स्थानत्रयं क्रमाक्रमभ्यां तस्य त्रिस्थानत्वादतस्तद्व्यतिरिक्तत्वमात्मनः
सिद्धम् । यः सुप्तः सोऽहं जागर्मीत्यनुसंधानादेकत्वं तस्यावगतम् । एकत्वेन हि स्मृत्या
घटादावेकत्वमिष्यते । धर्माधर्मरागद्वेषादिमलस्यावस्थाधर्मत्वात्तदतिरेके शुद्धत्वमपि
सिध्यति । सङ्गस्यापि वेद्यत्वेनावस्थाधर्मत्वाङ्गीकारात्तदतिरेकिणस्तद्गुरुरसङ्गत्वमपि
संगतमेवेत्यर्थः । युक्तिसिद्धेऽर्थे श्रुतिमुदाहरति—महामत्स्यादीति । महान्नादेयेन
स्रोतसाऽप्रकम्प्यगतिरतिबैलीयांस्तिमिरुभे कूले नद्याः संचरन्क्रमसंचरणात्ताभ्यामतिरि-
च्यते । न च तस्य कूलद्वयगतदौषगुणवत्त्वम् । न चासौ कचिदपि सज्जते । न च
इयेनो वा सुपर्णो वा नभसि परिपतन्कचिदपि प्रतिहन्यते तथैवायमात्मा क्रमेण स्थान-
त्रये संचरन्नुत्कलक्षणां युक्तोऽङ्गीकर्तुमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ ख. ज. ठ. अथ वार्तिककारोक्तं वाक्यं । अत्रै° । २ छ. स्थितः । ठ. ड. मतः । ३ झ.
‘कत्वमसं’ । ४ ज. ‘कादिभे’ । ५ ख. ‘बलस्ति’ ड. ज. ‘बली तिभि’ । ६ छ. ‘तगुणदोषव’ ।
७ छ. न त्वसौ । ८ ग. घ. ड. ज. झ. ‘त्मा स्या’ । ९ ग. घ. ज. झ. ‘त्रयं सं’ । १० क. ‘णोपयु’ ।

दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो मनस्यन्तस्तु तैजसः ।

आकाशे च हृदि प्राज्ञस्त्रिधा देहे व्यवस्थितः ॥ २ ॥

जागरितावस्थायामेव विश्वादीनां त्रयाणामनुभवंप्रदर्शनार्थोऽयं श्लोकः—दक्षिणाक्षीति । दक्षिणमक्षेव मुखं तस्मिन्प्राधान्येन द्रष्टा स्थूलानां विश्वोऽनुभूयते । “इन्धो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्ष्णुषुषः” इति श्रुतेः । इन्धो दीप्तिगुणो वैश्वानर आदित्यान्तर्गतो वैराज आत्मा चक्षुषि च द्रष्टैकः । नन्वन्यो हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञो दक्षिणेऽक्षि(क्ष)ण्यक्ष्णो-नियन्ता द्रष्टा चान्यो देहस्वामी । न । स्वतो भेदानभ्युपगमात् । “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इति श्रुतेः ।

“क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम्” इति स्मृतेः ।

विश्वतैजसप्राज्ञानां स्थानत्रयं क्रमेण संचरतमैक्यमेव वस्तुतो भवतीत्यत्र हेत्वन्तरं विवक्षन्नाह—दक्षिणेति । श्लोकस्य तात्पर्यं संगृह्णाति—जागरितेति । न चैकस्या-मवस्थायामेकस्मिन्नेव देहे भिन्नत्वमात्मनस्तद्वादिभिरपीक्यते । जाग्रदवस्थायामिति तु देहे व्यवस्थितत्वोक्त्या विशेषणम् । तद्धि तत्र व्यवस्थितत्वं यदात्मनः सर्वगतस्य तदभिमानित्वम् । देहाभिमानश्च जागरिते परं संभवति । तेन तस्यैवावस्थायामेकस्मि-न्नेव देहे त्रयाणामनुभवात्तेषां मिथो भेदो नास्तीति सिध्यतीत्यर्थः । मुखं द्वारमुपलब्धिव-स्थानं शरीरमात्रे दृश्यमानस्य । कथमिदमुपलब्धौ विशेषायतनमुपदिश्यते स्थानान्तरा-पेक्षर्योऽस्य प्राधान्यादित्याह—प्राधान्येनेति । अनुभूयते ध्याननिष्ठैरिति शेषः ।^{१३} उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति—इन्ध इति । बृहदारण्यकश्रुतेरुदाहृतायास्तात्पर्यार्थि-माह—इन्ध इत्यादिना । वैराजस्याऽऽत्मनो यथाक्तगुणवत्त्वेऽपि द्रष्टृश्चाक्षुषस्य किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—चक्षुषि चेति । अध्यात्माधिदैवयोरेकत्वादाधिदैविको गुणश्चाक्षुषेऽप्याध्यात्मिके संभवतीत्यर्थः । उक्तमेकत्वमाक्षिपति—नन्विति । हिरण्य-गर्भः सूक्ष्मप्रपञ्चाभिमानो सूर्यमण्डलान्तर्गतः सूक्ष्मसमष्टिदेहो लिङ्गात्मा चक्षुर्गोळ-कानुगतेन्द्रियानुग्राहकः संसारिणोऽर्थान्तरम् । विराडात्माऽपि स्थूलप्रपञ्चाभिमानो

१ छ. “यद” । २ छ. “क्षिणाक्ष्ये” । ३ क. “तामात्मैक्य” । ४ ग. “विवृण्वन्ना” । ५ छ. “स्मिन्देहे” । ६ छ. “मिषिष्य” । ७ ग. झ. “ति दे” । ८ घ. छ. “देहव्य” । ९ झ. “मानत्व” । १० छ. “स्यामव” । ११ घ. ज. झ. “भवे तेषां” । क. “भवति तेषां” । १२ घ. ड. ज. “या प्रा” । १३ छ. “संप्रमा-णयति” । १४ ग. छ. ज. झ. “त्पर्यमा” । १५ ग. झ. “राजात्मनो” । १६ घ. ड. ज. “णत्वेऽपि” । १७ घ. ड. झ. “तः सं” । १८ ग. “क्षुर्गतकरणांशानु” ।

सूर्यमण्डलात्मकः समष्टिदेहश्चक्षुर्गोलकद्वयानुग्राहकस्ततोऽर्थान्तरमेव । क्षेत्रज्ञस्तु व्यष्टि-
देहो दक्षिणे चक्षुषि व्यवस्थितो द्रष्टा चक्षुषोः करणानां नियन्ता कार्यकरण-
स्वामी ताभ्यां समष्टिदेहाभ्यामन्योऽभ्युपगम्यते । तदेवं समष्टिव्यष्टित्वेन व्यव-
स्थितजीवभेदानुक्तमेकत्वमयुक्तमित्यर्थः । काल्पनिको जीवभेदो वास्तवो वेति विक-
ल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति—नेत्यादिना । एको हि परो देवः सर्वेषु
भूतेषु समष्टित्वेन व्यष्टित्वेन च समावृतस्तिष्ठतीति श्रवणाद्वस्तुतो भेदो नास्ती-
त्युक्तं हेतुं साधयति—एक इति । सर्वेषु क्षेत्रेषु व्यवस्थितं क्षेत्रज्ञं मामीश्वरं विद्धीति
भगवतो वचनाच्च तात्त्विकभेदासिद्धिरित्याह—क्षेत्रज्ञं चेति । सर्वेषु भूतेषु क्षेत्रज्ञैश्चे-
दात्मैकः कथं तर्हि प्रतिभूतं भेदप्रभेत्याशङ्क्याऽऽह—अविभक्तं चेति । तत्त्वतो
विभागोऽपि देहकल्पनया भेदधीरित्यर्थः ।

सर्वेषु करणेष्वविशेषेऽपि दक्षिणाक्षि(क्ष)ण्युपलब्धिप्राप्त्यवर्धनात्तत्र Ab. 617
विशेषेण निर्देशो विश्वस्य । दक्षिणाक्षिगतो रूपं दृष्ट्वा निमीलिताक्षस्तदेव
स्मरन्मनस्यन्तः स्वप्न इव तदेव वासनारूपाभिव्यक्तं पश्यति । यथाऽत्र
तथा स्वप्ने । अतो मनस्यन्तस्तु तैजसोऽपि विश्व एव । आकाशे च
हृदि स्मरणाख्यव्यापारोपरमे प्राज्ञ एकीभूतो घनप्राज्ञ एव भवति ।
मनोव्यापाराभावात् । दर्शनस्मरणे एव हि मनःस्पन्दिते तदभावे
हृद्येवाविशेषेण प्राणात्मनाऽवस्थानम् । “प्राणो ह्येवैतान्सर्वान्सदृक्के”
इति श्रुतेः ।

ननु करणेषु सर्वेषु विश्वस्याविशेषात् दक्षिणे चक्षुषि विशेषनिर्देशो युज्यते ।
यद्यपि करणान्तरेभ्यश्चक्षुषि प्राधान्यमुक्तं तथाऽपि नार्थो दक्षिणविशेषणेनेति
तत्राऽऽह—सर्वेष्विति । श्रुत्यनुभवाभ्यां निर्देशविशेषसिद्धिरित्यर्थः । यद्यपि देह-
देशभेदे विश्वोऽनुभूयते तथाऽपि कथं जागरिते तैजसोऽनुभूयत इत्याशङ्क्य द्वितीयं
पादं व्याचष्टे—दक्षिणेति । यथा स्वप्ने जागरितवासनारूपेणाभिव्यक्तमर्थजातं
द्रष्टाऽनुभवति तथैव जागरिते दक्षिणे चक्षुषि द्रष्टृत्वेन व्यवस्थितः संनिर्कृष्टं रूपं दृष्ट्वा
पुनर्निमीलिताक्षो दृष्टमेव रूपं रूपोपलब्धिजनितसमुद्बुद्धवासानात्मना मनस्यन्तरभि-
व्यक्तं स्मरन्विश्वतैजसो भवति । तथा च तयोर्भेदाशङ्का नावतरतीत्यर्थः । स्वप्नजाग-
रितयोर्विलक्षणत्वात्तद्दृष्ट्वैव विश्वतैजसयोरापि वैलक्षण्यमुचितामित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति ।

१ ज. झ. 'र्थकार' । २ ख. ड. 'त्युक्तहे' । ३ ग. छ. झ. 'ज्ञ एकश्चेदात्मा । क' । ४ झ.
'णेषु ह्यवि' । ५ घ. ड. ज. झ. 'रणव्या' । ६ घ. ज. 'व म' । ७ ग. 'र्देश उपयु' । ८ ग. छ.
'कृष्टरू' । ९ घ. छ. 'वकाशवती' ।

जागरिते यथाऽर्थजातं द्रष्टा पश्यति तथैव स्वप्नेऽपि तदुपलभते । ततो न तयोर्व-
लक्षण्यसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयपादस्य व्याख्यानमुपसंहरति—अत इति । स्थानद्वये
द्रष्टृभेदाशङ्का निरवकाशेति दर्शयितुमेवकारः । तृतीयं पादं व्याकुर्वज्जाग्रत्येव सुषुप्तिं
दर्शयति—आकाशे चेति । यो विश्वस्तैजसत्वमुपगतः स पुनः स्मरणाख्यस्य
व्यापारस्य व्यावृत्तौ हृदयावच्छिन्नाकाशे स्थितः सन्प्राज्ञो भूत्वा तल्लक्षणल-
क्षितो भवति । न हि तस्य रूपविषयदर्शनस्मरणे पारहित्य विशिष्टाकाशनि-
विष्टस्य प्राज्ञादर्थान्तरत्वम् । अतश्च स एकीभूतो विषयविषय्याकाररहितः । यतो
घनप्राज्ञो विशेषविज्ञानविरही रूपान्तररहितस्तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तमर्थं प्रपञ्चयन्म-
नोव्यापाराभावादिति हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—दर्शनेत्यादिना । अविशेषेणाव्याकृ-
तरूपेणेत्यर्थः । अवस्थानं जागरिते सुषुप्तमिति शेषः । यदुक्तमव्याकृतेन प्राणा-
त्मना हृदयेऽवस्थानमिति तत्र प्रमाणमाह—प्राणो हीति । यो हि प्राणोऽध्यात्मं
प्रसिद्धः स वागादीन्प्राणानात्मनि संवृत्ते संहरतीति प्राणस्याध्यात्मं वागादिसंहर्तृत्व-
मुक्तम् । अधिदैवं च यो वायुः सूत्रात्मा सोऽग्न्यादीनात्मनि संहरतीत्यग्न्यादिसंह-
र्तृत्वं वायोक्तम् । अध्यात्माधिदैवयोश्चैकत्वात्प्राणस्य वायोश्च वागादिष्वग्न्यादिषु
संहर्तृत्वेनाव्याकृतत्वस्य संवर्गविद्यायां सूचितत्वादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्ते प्राज्ञस्या-
वस्थानमिति युक्तमेवोक्तमित्यर्थः ।

Common

तैजसो हिरण्यगर्भो मनःस्थत्वात् । लिङ्गं मनः । “मनोमयोऽयं
पुरुषः” इत्यादिश्रुतिभ्यः । ननु, व्याकृतः प्राणः सुषुप्ते, तदात्म-
ज्ञानि करणानि भवन्ति कथमव्याकृतता । नैष दोषः । अव्याकृतस्य
देशकालविशेषाभावात् ।

पूर्वमेव विश्वविराजोरैक्यस्यानन्तरं च सुषुप्ताव्याकृतयोरेकत्वस्य दर्शितत्वात्तै-
जसहिरण्यगर्भयोरनुक्तमभेदं वक्तव्यमिदानीमुपन्यस्यति—तैजस इति । तत्र हेतु-
माह—मनःस्थत्वादिति । हिरण्यगर्भस्य समष्टिमनोनिष्ठत्वात्तैजसस्य व्यष्टिमनोगत-
त्वात्तयोश्च समष्टिव्यष्टिमनसोरेकत्वात्तद्वतयोरपि तैजसहिरण्यगर्भयोरेकत्वमुचितमित्यर्थः ।
किं च हिरण्यगर्भस्य क्रियाशक्त्युपाधौ लिङ्गात्मतया प्रसिद्धत्वात्तस्य च सामानाधिक-
रण्यश्रुत्या मनसा सहाभेदावगमान्मनोनिष्ठस्य तैजसस्य युक्तं हिरण्यगर्भवमित्याह—

१ क. ‘पलम्भात् । तं । २ ग. झ. ‘दव्या’ । ३ घ. व्याख्येयम् । ४ छ. ‘ख्यानम्’ । ५ घ. झ. छ. ज. द्रष्टृभेदा’ । ६ झ. ‘स्य स्वरू’ । ७ घ. ड. ‘तश्चैकी’ । ग. झ. ‘तश्चासावेकी’ । ८ घ. ड. ‘द्विती घ’ । ९ ख. ‘रहाद्रूपा’ । १० छ. हेतुं कृत्वा व्या’ । ११ ग. छ. झ. ‘स्थानमिति जा’ । १२ छ. ‘स्थानं तं’ । १३ ख. तत्राऽऽह । १४ घ. ड. ‘दैवतं च’ । १५ घ. ड. ‘वतयो’ । १६ झ. ‘श्रुतेः । न’ । १७ छ. ‘कृतप्रा’ ।

लिङ्गमिति । किं च पुरुषस्य मनोमयत्वश्रवणात्पुरुषविशेषत्वाच्च हिरण्यगर्भस्य तत्प्रधानत्वाधिगमात्तन्निष्ठसैजसो हिरण्यगर्भो भवितुमर्हतीत्याह—मनोमय इति । प्राणस्य प्रागुक्तमव्याकृतत्वमाक्षिपति—नन्विति । सुषुप्ते हि प्राणो नामरूपाभ्यां व्याकृतो युक्तस्तद्व्यापारस्य पार्श्वस्थैरतिस्पष्टं दृष्टत्वादित्यर्थः । किं च तस्यामवस्थायां वागादीनि करणानि प्राणात्मकानि भवन्ति । त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन्निति श्रुतेः । अतोऽपि प्राणस्य व्याकृतत्वं युक्तमित्याह—तदात्मकानीति । उक्तन्यायेन प्राणस्याव्याकृतत्वायोगादव्याकृतेन प्राणात्मना सुषुप्तस्यावस्थानमयुक्तमिति निगमयति—कथमिति । एकलक्षणत्वादव्याकृतप्राणयोरेकत्वोपपत्तिरित्युत्तरमाह—नैष दोष इति । अव्याकृतं हि देशकालैवस्तृपरिच्छेदशून्यम् । प्राणोऽपि सौषुप्तद्रष्टृस्तथा । न हि सौषुप्तद्रष्ट्या तत्कालीनस्य प्राणस्य देशादिपरिच्छेदोऽवगम्यते । तथा च लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।

यद्यपि प्राणाभिमाने सति व्याकृततैव प्राणस्य, तथाऽपि पिण्डपरिच्छिन्नाविशेषाभिमाननिरोधः प्राणे भवतीत्यव्याकृत एव प्राणैः सुषुप्ते परिच्छिन्नाभिमानवताम् । यथा प्राणलये परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणोऽव्याकृतस्तथा प्राणाभिमानिनोऽप्यविशेषापत्तादव्याकृतता समाना प्रसववीजात्मकत्वं च तदध्यक्षश्चैकोऽव्याकृतावस्थः । परिच्छिन्नाभिमानिनामध्यक्षाणां च तेनैकत्वमिति पूर्वोक्तं विशेषणमेकीभूतः प्रज्ञानघन इत्याद्युपपन्नम् । तस्मिन्नुक्तहेतुत्वाच्च ।

तस्यायं प्राणो ममायमिति देशपरिच्छेदप्रतिमानादेकलक्षणत्वाभावाच्च प्राणस्याव्याकृतत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—यद्यपीति । परिच्छिन्नाभिमानवतां मध्ये प्रत्येकं ममायमेति प्राणाभिमाने सति प्राणस्य यद्यपि व्याकृततैव भवति तथाऽपि सुषुप्त्यवस्थायां पेण्डेन परिच्छिन्नो यो विशेषस्तद्विषयो ममेत्यभिमानस्तस्य निरोधस्तस्मिन्भवतीति ॥ प्राणोऽव्याकृत एवेति योजना । प्रतिबुद्धदृष्ट्या विशेषाभिमानविषयत्वेन व्याकृतत्वेऽपि सुषुप्तदृष्ट्या तदुपसंहारादव्याकृतत्वं प्राणस्याविरुद्धमिति भावः । विशेषाभिमाननिरोधे ॥ प्राणस्याव्याकृतत्वं क दृष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेति । परिच्छिन्नाभिमानिनां प्राणलये मरणं तत्राभिमाननिरोधे प्राणो नामरूपाभ्यामव्याकृतो यथेष्ट्यते तथैव प्राणाभिमानिनोऽपि तदभिमाननिरोधेनाविशेषापत्तिः सुषुप्तिः । तत्राव्याकृतता प्राणस्य

१ ग. छ. 'त्वावग' । २ घ. ज. झ. ट. 'ते' । इतोऽ' । ३ घ. ड. ज. ट. 'लप' । ४ घ. ड. ट. दृष्ट्या तथा । ५ घ. ड. ज. 'णः प' । ६ झ. 'मानवतां प्रा' । ७ क. 'स्मिन्नेतस्मिन्नु' । ख. 'तुसत्वाच्च' । ८ झ. 'त्वात्तच्च' । ९ क. 'योऽयं म' । ११ ग. छ. झ. 'णोऽप्यव्या' । १२ छ. 'विरो' ।

प्रागुक्तदृष्टान्तेनाविशिष्टा । ततो विशेषाभिमाननिरोधे प्राणस्याव्याकृतत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । किं च यथाऽऽधिदैविकमव्याकृतं जगत्प्रसवबीजम् । तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत इति श्रुतेः । तथा प्राणारूढं सुषुप्तं जागरितस्वप्नयोर्भवति बीजम् । तथा च कार्यं प्रति प्रसवबीजरूपत्वमविशिष्टमुभयोरिति लक्षणाविशेषादव्याकृतप्राणयोरेकत्वस्य प्रसिद्धिरित्याह—प्रसवेति । समानमित्यनुकर्षार्थं चकारः । उपाधिस्वभावलोचनया सुषुप्ताव्याकृतयोर्भेदमभिधायोपहितस्वभावलोचनयाऽपि तयोर्भेदमाह—तदध्यक्षश्चेति । अव्याकृतावस्थः सुषुप्तावस्थश्च तयोरुपहितस्वभावयोरध्यात्मिकाधिदैविकयोरेकोऽधिष्ठाता चिद्धातुः । अतोऽपि तयोरेकत्वं सिध्यतीत्यर्थः । सुषुप्ताव्याकृतयोर्भेदेकत्वं प्रसाध्य तस्मिन्नव्याकृते सुषुप्ते प्रागुक्तं विशेषणं युक्तमित्याह—परिच्छिन्नेति । यद्यपि विशेषानभिव्यक्तिमात्रेणैकीभूतत्वादि विशेषणमुपपादितं तथाऽपि परिच्छिन्नाभिमानिनामुपाधिप्रधानानां तत्र तत्राध्यक्षाणां चोपहितानामव्याकृतेनैकत्वम् । अतोऽपि प्रागुक्तविशेषणोपपत्तिरित्यर्थः । किं चाध्यात्माधिदैवयोरेकत्वमिति प्रागुक्तहेतुभेदावाच्च युक्तं सुषुप्ते प्राज्ञे प्राणात्मन्यव्याकृते यथोक्तं विशेषणमित्याह—पूर्वोक्तमिति । ग्रन्थगतादिशब्देन सर्वैश्वरत्वादिविशेषणं गृह्यते । ५१२६४

कथं प्राणशब्दत्वमव्याकृतस्य । “प्राणवन्धनं हि सोम्य मनः” इति श्रुतेः । ननु तत्र “सदेव सोम्य” इति प्रकृतं सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यम् । नैष दोषः । बीजात्मकत्वाभ्युपगमात्सतः । यद्यपि सद्ब्रह्म प्राणशब्दवाच्यं तत्र तथाऽपि जीवप्रसवबीजात्मकत्वमपरित्यज्यैव प्राणशब्दत्वं सतः सच्छब्दवाच्यता च । यदि हि निर्वाजरूपं विवक्षितं ब्रह्माभविष्यत् “नेति नेति” “यतो वाचो निवर्तन्ते” “अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितात्” इत्यवश्यम् । “न सत्तन्नासदुच्यते” इति स्मृतेः । निर्वाजतयैव चेत्सति लीनानां संपन्नानां सुषुप्तेप्रलययोः पुनरुत्थानानुपपत्तिः स्यात् । मुक्तानां च पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः । बीजाभावाविशेषोपात्तः ।

प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ वायुविकारे रूढत्वान्नाव्याकृतविषयत्वं रूढिविरोधादिति शङ्कते—

१ ग. घ. ड. छ. ज. झ. जाग्रत्स्वप्नः । २ ग. घ. ड. ज. झ. ‘स्य सि’ । ३ क. ‘षार्थश्चकार’ । ४ छ. ‘भावपरांलो’ । ५ ग. घ. ड. ज. झ. ‘योरा’ । ६ ग. घ. ड. छ. ज. ‘रेक’ । ७ क. ख. ‘दिति वि’ । ८ ज. तत्रा’ । ९ ग. छ. ज. ‘तोऽप्यस्ति प्रा’ । १० ड. ‘वतयो’ । ११ ग. झ. ‘तुसंभवा’ । १२ घ. ड. ‘श्वरादि’ । १३ च. ‘कृतस’ । १४ झ. ‘पि जगजीव’ । च. ‘पि जगत्प्रस’ । १५ ज. ‘सवं बी’ । १६ घ. ‘ब्दवाच्यत्वं’ । १७ क. ‘दि नि’ । १८ छ. ‘बीजं रू’ । १९ छ. ज. ‘तादधीत्य’ । २० झ. स्मृतिः । २१ ज. ‘ति स’ । २२ घ. ड. ज. ट. ‘तल’ । २३ घ. ट. ‘त’ । आत्मज्ञा’ ।

कथमिति । अन्यत्र रूढत्वेऽपि श्रौतप्रयोगवशादव्याकृतविषयत्वं प्राणशब्दस्य युक्त-
मिति परिहरति—प्राणबन्धनमिति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वाद्ब्रह्मण्येव प्रकृते वाक्ये
प्राणशब्दस्य प्रयोगान्नाव्याकृतविषयत्वं तस्य युक्तं प्रकरणविरोधादिति शङ्कते—
नन्विति । प्रकरणस्य ब्रह्मविषयत्वेऽपि ब्रह्मणः सल्लक्षणस्य शबलत्वाङ्गीकारादस्मिन्नपि
वाक्ये तत्रैव प्राणशब्दप्रयोगाद्युक्तं तस्याव्याकृतविषयत्वमित्युत्तरमाह—नैष दोष
इति । संग्रहवाक्यं प्रैषञ्चयति—यद्यपीति । तत्रेति प्राणबन्धनवाक्यं परामृश्यते ।
जीवशब्दः सर्वस्यैव कार्यजातस्योपलक्षणम् । प्रकरणवाक्ययोर्भूयोरपि परिशुद्धब्र-
ह्मविषयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्य परिशुद्धस्य ब्रह्मणः शब्दप्रवृत्तिनिमित्तागोचरत्वात्तत्र
शब्दवाच्यत्वानुपपत्तैवमित्याह—यदि हीति । न केवलं निरुपाधिकं निर्विशेषं ब्रह्म
वाङ्मनसयोरगोचरमिति श्रुतेरेव निर्धार्यते किं तु स्मृतेरपीत्याह—न सदिति । किं च
कार्यजातं प्रति बीजभूताज्ञानरहिततया शुद्धत्वेनैवास्मिन्प्रकरणे ब्रह्म विवक्षितं चेत्तर्हि
सता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति जीवानां सत्प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मणः सच्छब्दितस्य
शुद्धत्वे संपुप्त्यादौ तत्र लीनानामेकीभूतानां जीवानां पुनरुत्थानं नोपपद्यते दृश्यते च
पुनरुत्थानम् । तेन शबलमेव ब्रह्मात्र विवक्षितमित्याह—निर्वीजतयेति । संपुप्त्यादौ
शुद्धे ब्रह्मणि संपन्नानामपि पुनरुत्थाने मोक्षानुपपत्तिदोषमाह—मुक्तानां चेति । न
तेषां पुनरुत्थानं हेत्वभावादित्याशङ्क्य संपुप्तानां प्रलीनानां च न तर्हि पुनरुत्थानं हेत्व-
भावास्य तुर्यत्वादित्याह—बीजाभावेति ।

ज्ञानदाहबीजाभावे च ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वीजत्वाभ्युप-
गमनैव सतः प्राणैवव्यपदेशः सर्वश्रुतिषु च कारणत्वव्यपदेशः । अत
एव “अक्षरात्परतः परः” । “सवाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” । “यतो वाचो
निवर्तन्ते” । “नेति नेति” इत्यादिना बीजैर्त्वापनयनेन व्यपदेशः ।
तामबीजावस्थां तस्यैव प्राज्ञशब्दवाच्यस्य तुरीयत्वेन देहादिसंबन्धैर-
हितां पारमार्थिकीं पृथग्वक्ष्यति । बीजावस्थाऽपि न किञ्चिद्वेदिप-
मित्युत्थितस्य प्रत्ययदर्शनादेहेऽनुभूयत एवेति त्रिधा देहे व्यवस्थित
इत्युच्यते ॥ २ ॥

नन्वाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं संसारस्य बीजभूतं नास्त्येव । यद्ब्रह्मणो विशेषणं भवति ।
अग्रहणमिथ्याज्ञानतत्संस्काराणामज्ञानशब्दवाच्यत्वात्तत्राऽऽह—ज्ञानेति । अज्ञोऽह-

१ छ. ‘कृतवा’ । २ छ. ‘क्ये प्रा’ । ३ छ. विवृणोति । ४ क. ‘योर’ । ५ ज. ‘पि शु’ ।
६ ग. झ. ‘सुप्त्या’ । ७ ग. झ. ‘पुप्तादौ’ । ८ घ. ड. ज. शुद्धं । ९ ख. ‘ज्ञानां पु’ । १० क. घ.
छ. ज. मोक्षत्वानु’ । ११ घ. ‘स्माद्बीज’ । १२ ग. च. ‘णव्य’ । १३ छ. ‘शः’ । अत । १४ ख.
घ. ज. झ. ट. ‘जत्वाप’ । १५ घ. ड. छ. ज. झ. ट. ‘पनयेन’ । १६ झ. ‘न्यजाप्रदादिर’ ।

मित्यज्ञानमपरोक्षमग्रहणस्य च ग्रहणप्रागभावस्य नापरोक्षत्वमिन्द्रियसंनिकर्षाभावादनु-
पलब्धिगम्यत्वाच्च भ्रान्तितत्संस्कारयोश्चाभावेतरकार्यत्वादुपादानापेक्षणादात्मनश्च केवल-
स्यातद्धेतुत्वौत्तदुपादानत्वेनानाद्यज्ञानसिद्धिः । किं च देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाप्रागभावा-
तिरिक्ताऽनादिप्रध्वंसिनी प्रमात्वाद्यज्ञदत्तप्रमावत् । न च तदभावे सम्यग्ज्ञानार्थवत्त्वम् ।
क्षणिकत्वेन भ्रान्तेस्तदनिवर्त्यत्वैतत्संस्कारस्य च सत्यपि सम्यग्ज्ञाने क्वचिदनुवृत्तिदर्श-
नान्न चाग्रहणस्य तन्निवर्त्यत्वम् । ज्ञानस्य तन्निवृत्तित्वात् । अतो ज्ञानदाह्यं संसारबी-
जभूतमनाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं ज्ञानस्यार्थवत्त्वायाऽऽस्येयम् । अन्यथा तदानर्थक्यप्रसङ्गा-
दित्यर्थः । शुद्धस्य ब्रह्मणो वाक्यप्रकरणाभ्यां विवक्षितत्वाभावे फलितमाह—तस्मा-
दिति । ब्रह्मणः शबलस्यैव प्राकरणिकत्वाद्वाक्येऽपि तस्मिन्प्राणशब्दाद्युक्तं प्राणश-
ब्दस्याव्याकृतविषयत्वमिति भावः । यतोऽनाद्यनिर्वाच्याज्ञानशबलस्यैव कारणत्वं
ब्रह्मणो विवक्ष्यते । अत एव कारणत्वनिषेधेन परिशुद्धं ब्रह्म श्रुतिषूपदिश्यते तदेत-
दाह—अत एवेति । अक्षरमव्याकृतं तच्च कार्यपेक्षया परम् । तस्मात्परोऽयं पर-
मात्मा । स हि कार्यकारणाभ्यामस्पृष्टो वर्तते । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणमिति ।
ताभ्यां सह तत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन वर्तमानश्चिद्धातुः । तथा च स चिद्धातुरतज्जन्मा-
दिसमस्तविक्रियाशून्यत्वेन कूटस्थः श्रुतिस्मृत्योर्व्यपदिश्यते । यतो ब्रह्मणः सकाशा-
द्वाचः सर्वा मनसा सहावकाशमप्राप्य निवर्तन्ते । तद्ब्रह्माऽऽनन्दरूपं विद्वान्न बिभेति
नेति नेतीति वीप्सया सर्वमारोपितमपाक्रियते । आदिशब्देनास्थूलादिवाक्यं गृह्यते ।
बीजत्वनिरासेन शुद्धं ब्रह्म व्यपदिश्यते चेद्वीजत्वं शबलस्यैवेति सिध्यतीत्यर्थः ।
आचार्येणानुक्तत्वाच्च कारणातिरिक्तं शुद्धं ब्रह्मास्तीत्याशङ्क्य नान्तःप्रज्ञमित्यादिवाक्य-
शेषान्मैवमित्याह—तामिति । उक्तन्यायेन वस्तुव्यवस्थायामव्याकृतस्य देहेऽनुभवा-
भावात्रिधा देहे व्यवस्थित इति कथमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—बीजेति ॥ २ ॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्क्षित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक् ।

आनन्दभुक्तथा प्राज्ञस्त्रिधा भोगं निबोधत ॥३॥

स्थूलं तर्पयते विश्वं प्रविविक्तं तु तैजसम् ।

आनन्दश्च तथा प्राज्ञं त्रिधा तृप्तिं निबोधत ॥४॥

उक्तार्थौ श्लोकौ ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ क. 'दानतापे' । २ झ. 'त्वादु' । ३ ग. झ. 'प्रमा' । ४ छ. 'त्वात्तत्सं' । ५ च. छ. 'र्थमाभ्य' । ६ छ. 'तुरजो जन्मा' । ७ छ. 'ति च बी' । ८ ड. ज. शुद्धम् ।

विश्वादीनां त्रयाणां त्रिधा देहे व्यवस्थितिं प्रतिपाद्य तेषामेव त्रिधा भोगं निगमयति—विश्वो हीति ॥ ३ ॥

भोगप्रयुक्तां तृप्तिमधुना त्रैधा विभजते—स्थूलमिति । उदाहृतश्लोकयोर्व्याख्यानापेक्षां वारयति—उक्तार्थाविति ॥ ४ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोज्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ।

वेदैतदुभयं यस्तु स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ५ ॥

त्रिषु धामसु जाग्रदादिषु स्थूलप्रविविक्तानन्दाख्यं भोग्यमेकं त्रिधा-भूतम् । यश्च विश्वतैजसप्राज्ञाख्यो भोक्तैकः सोऽहमित्येकत्वेन प्रति-संधानाद्द्रष्टृत्वाविशेषाच्च प्रकीर्तितः । यो वेदैतदुभयं भोज्यभोक्तृत्वाऽ-नेकधा भिन्नं स भुञ्जानो न लिप्यते । भोज्यस्य सर्वस्यैकस्य भोक्तृर्भो-ज्यत्वात् । न हि यस्य यो विषयः स तेन हीयते वर्धते वा । न ह्यग्निः स्वविषयं दग्ध्वा काष्ठादि तद्वत् ॥ ५ ॥

प्रकृतभोक्तृभोग्यपदार्थद्वयपरिज्ञानस्यावान्तरफलमाह—त्रिष्विति । पूर्वार्धं व्याचष्टे—जाग्रदादिष्विति । भोग्यत्वेनैकत्वेऽपि त्रैविध्यमवान्तरभेदादुन्नेयम् । भोक्तुरेकत्वे हेतुमाह—सोऽहमिति । योऽहं सुषुप्तः सोऽहं स्वप्नं प्राप्तः । यश्च स्वप्नमद्राक्षं सोऽहमिदानीं जागर्मीत्येकत्वं प्रतिसंधीयते । न च तत्र बाधकमस्ति । तद्युक्तं भोक्तृ-रेकत्वमित्यर्थः । किं चाज्ञानं तत्कार्यं च प्रति प्राज्ञादिषु द्रष्टृत्वस्याविशिष्टत्वाद्द्रष्टृ-भेदे च प्रमाणाभावाद्युक्तं तदेकत्वमित्याह—द्रष्टृत्वेति । द्वितीयार्धं विभजते—यो वेदेति । कथमेतावता भोगप्रयुक्तदोषराहित्यं तत्राऽऽह—भोज्यस्येति । यद्यपि भोक्तुरेकस्यैव सर्वं भोग्यमित्यवगतं तथाऽपि कथं सर्वं भुञ्जानो भोगप्रयुक्तदोषवान्न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न ह्यग्निरिति । स्वविषयान्काष्ठादीन्दग्ध्वा न हीयते वर्धते वाऽग्निरिति संबन्धः ॥ ५ ॥

प्रभवः सर्वभावानां सतामिति विनिश्चयः ।

सर्वं जनयति प्राणश्चेतौ शून्पुरुषः पृथक् ॥ ६ ॥

सतां विद्यमानानां स्वेनाविद्याकृतनामरूपमायास्वरूपेण सर्वभावानां विश्वतैजसप्राज्ञभेदानां प्रभव उत्पत्तिः । वक्ष्यति च—“वन्ध्यापुत्रो न

* भोज्यं भक्ष्य इति सूत्रानुसारेणायमेव पाठः समीचीन इति भाति ।

तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते” इति । यदि ह्यसतामेव जन्म स्याद्ब्रह्मणो व्यवहार्यस्य ग्रहणद्वाराभावादसत्त्वप्रसङ्गः । दृष्टं च रज्जुसर्पादीनामविद्याकृतमायाबीजोत्पन्नानां रज्ज्वाद्यात्मना सत्त्वम् । न हि निरास्पदा रज्जुसर्पभृगुतृष्णिकादयः क्वचिदुपलभ्यन्ते केनचित् । यथा रज्ज्वां प्राक्सर्पोत्पत्ते रज्ज्वात्मना सर्पः सन्नेवाऽऽसीत् । एवं सर्वभावानामुत्पत्तेः प्राक्प्राणबीजात्मनैव सत्त्वम् । इत्यतः श्रुतिरपि वक्ति—“ब्रह्मैवेदम्” “आत्मैवेदमग्र आसीत्” इति । सर्वं जनयति प्राणश्चेतौशूनंशव इव रवोश्चेदात्मकस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलार्कसमाः प्राज्ञतैजसविश्वभेदेन देवतिर्यागादिदेहभेदेषु विभाव्यमानाश्चेतौशवो ये तान्पुरुषः पृथैग्विषयभावविलक्षणानग्निविस्फुलिङ्गवत्सलक्षणाञ्जलार्कवच्च जीवलक्षणांस्त्वितरां न्सर्वभावान्प्राणो बीजात्मा जनयति यथोर्णनाभिः । “यथाऽग्नेर्विस्फुलिङ्गाः” इत्यादिश्रुतेः ॥ ६ ॥

एष योनिरित्यत्र प्राज्ञस्य प्रपञ्चकारणत्वं प्रतिज्ञातं तत्र सत्कार्थमसत्कार्थं प्रति वा कारणत्वमिति संदेहे निर्धारयितुमारभते—प्रभव इति । तत्रावान्तरभेदमाह—सर्वमिति । पुरुषो हि सर्वमचेतनं जगद्गुणाधिभूतं तमःप्रधानं गृहीत्वा जनयति । अत एव पुरुषे कारणवाचि प्राणपदं प्रयुज्यते । एवं स च चैतन्यप्रधानश्चेतसश्चेतन्यस्यांशुवदवस्थितान्प्रतिबिम्बकल्पाञ्जीवानाभासभूतानुत्पादयति । एवं चेतनाचेतनात्मकमशेषं जगदसंकीर्णं संपादयतीत्यर्थः । ननु सतां भावानां सत्त्वादेव प्रभवो न संभवत्यतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—सतामिति । स्वेनापिष्ठानात्मना विद्यमानानामेवाविद्याकृतं मायामयमारोपितस्वरूपं तेन प्रभवः संभवतीत्यर्थः । असज्जन्मनिरसनमन्तरेण कथं सज्जन्म निर्धारयितुं शक्यमित्याशङ्क्याऽऽह—वक्ष्यतीति । जन्मनः पूर्वं सर्वस्य सत्त्वे च कारणव्यापारसाध्यत्वासिद्धिमिष्टत्वात्वे च कथं सतामेव प्रभवो भावानामित्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । कार्यप्रपञ्चस्यासत्त्वे कारणस्य ब्रह्मणः स्वारस्येन व्यवहार्यत्वाभावात्तस्य ग्रहणे द्वारभूतस्य लिङ्गस्याभावादसत्त्वमेव सिध्येत् । कार्येण हि लिङ्गेन कारणं ब्रह्मादृष्टमपि सदित्यवगम्यते । तच्चेदसद्भवेन तस्य कारणेन संबन्धधीरित्यसदेव कारणमपि स्यादित्यर्थः । कार्यकारणयोरुभयोरपि भवत्वसत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टं चेति । अविद्ययाऽनाद्यनिर्वाच्यया कृताश्च ते मायाबीजादुत्पन्नाश्च तेषामविद्यैव

१ झ. सर्वेषां भा' । २ झ. विभज्यमा' । ३ झ. 'यक्सृजति विष' । ४ च. 'वजीव' । ५ घ. छ. 'क्षणानितरांस्तु सर्व' । ६ ख. घ. ङ. ज. झ. 'थाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फु' । ७ ग. छ. झ. 'ते । स' । ८ घ. ज. झ. 'पितं स्व' । ९ न. झ. 'र्वस' । १० छ. 'रकव्या' । ११ क. ख. 'त्वे क' ।

मायेत्यङ्गीकारात्तेषां रज्ज्वादौ कल्पितसर्पादीनामधिष्ठानभूतरज्ज्वादिरूपेण सत्त्वं दृष्ट-
मिति योजना । विमतं सदुपादानं कल्पितत्वाद्वज्जुसर्पवदित्यर्थः । दृष्टान्तस्य साध्य-
विकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति—न हीति । विवक्षितं दृष्टान्तमनद्य दार्ष्टान्तिक-
माह—यथेत्यादिना । प्राणशब्दितं बीजमज्ञातं ब्रह्म सल्लक्षणं तदात्मनेति यावत् ।
तदेवमचेतनं सर्वं जगत्प्रागुत्पत्तेर्बीजात्मना स्थितं प्राणो बीजात्मा व्यवहारयोग्यतया
जनयतीत्युपसंहरति—इत्यत इति । चतुर्थं पादं प्रतीकमादाय व्याकरोति—चेतो-
शूनित्यादिना । रवेरंशवो यथा वर्तन्ते तथा पुरुषस्य स्वयंचैतन्यात्मकस्य चेतो-
रूपाश्चैतन्याभासा जीवाश्चेतोऽंशवो निर्दिश्यन्ते । तान्पुरुषो जनयतीत्युत्तरत्र संबन्धः ।
तेषां चिदात्मकात्पुरुषोत्तत्त्वतो भेदाभावं विवक्षित्वा विशिनष्टि—जलार्कैति । भेद-
धीस्तु तेषामुपाधिभेदादित्याह—प्राज्ञेति । पृथगिति सूचितं पुरुषस्य जीवसर्जने हेतुं
कथयति—विषयेति । यथाऽग्निना समानरूपा विस्फुलिङ्गा जन्यन्ते तथा चिदात्मना
समानस्वभावा जीवास्तेनोत्पाद्यन्ते । विषयविलक्षणत्वात् । न प्राणेन बीजात्मना
तेषामुत्पादनम् । न चोत्पाद्यानां जीवानामुत्पादकाच्चिदात्मनस्तत्त्वतो भिन्नत्वम् ।
जलपात्रप्रतिबिम्बितादित्यादीनां बिम्बभूतात्तत्त्वतो भेदाभावात्तान्विश्रवादीन्पुरुषश्चि-
त्प्रधानो जनयतीत्यर्थः । विषयभावेन व्यवस्थितान्पुनर्भावान्प्राणो जनयतीति तृतीयपा-
दार्थमुपसंहरति—इतरानिति ॥ ६ ॥

विभूतिं प्रसवं त्वन्ये मन्यन्ते सृष्टिचिन्तकाः ।

स्वप्नमायांसरूपेति सृष्टिरन्यैर्विकल्पिता ॥ ७ ॥

विभूतिर्विस्तार ईश्वरस्य सृष्टिरिति सृष्टिचिन्तका मन्यन्ते न तु पर-
मार्थचिन्तकानां सृष्टावादर इत्यर्थः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते”
'इति श्रुतेः । न हि मायाविनं सूत्रमाकाशे निक्षिप्य तेन सायुधमारुह्य
चक्षुर्गोचरतामतीत्य युद्धेन खण्डशश्छिन्नं पतितं पुनरुत्थितं च पश्यतां
तत्कृतमायादिसत्त्वचिन्तायामादरो भवति । तथैवायं मायाविनः सूत्र-
प्रसारणसमः सुषुप्तस्वप्नादिविकीर्यस्तदाखण्डमायाविसमश्च तत्स्थः प्राज्ञ-
तैजसादिः सूत्रतदाखण्डाभ्यामन्यः परमार्थमायावी । स एव भूमिष्ठो
मायाछन्नोऽदृश्यमान एव स्थितो यथा तथा तुरीयाख्यं परमार्थतत्त्वम् ।
अतस्तच्चिन्तायामेवाऽऽदरो मुमुक्षूणामार्याणां न निष्प्रयोजनायां सृष्टा-

१ क. ग. 'कल्पत्वं' । २ क. 'तुर्थपादप्र' । ३ क. 'साश्चे' । ४ ग. झ. 'रसं' । ५ ग.
'पात्पुरुषतत्त्व' । ६ ख. 'वास्ते' । ७ ज. 'नोत्पद्य' । ८ क. ख. 'स्ततो' । ९ क. च. झ. 'यास्वरू'
१० क. 'इत्यादिभू' । ११ झ. 'द्वे खड्गेन ख' । १२ घ. ज. 'पातितं' । १३ च. 'यासं' । १४ ग.
भविष्यति । १५ छ. 'काशस्तं' । १६ क. 'तत्त्वप्रा' ।

वादर इत्यतः सृष्टिचिन्तकानामेवैते विकल्पा इत्याह स्वप्नमायोसरू-
पेति । स्वप्नैसरूपा मायासरूपा चेति ॥ ७ ॥

चेतनाचेतनात्मकस्य जगतः सर्गे प्रस्तुते स्वमतविवेचनार्थं मतान्तरमुपन्यस्यति—
विभूतं प्रसवमिति । ईश्वरस्य विभूतिर्विस्तारः स्वकीयैश्वर्यरूपापनं सृष्टिरिति पक्षे
सृष्टेर्वस्तुत्वशङ्कायां पक्षान्तरमाह—स्वप्नेति । कुतः सृष्टिचिन्तकानामेतन्मतं तत्त्वैवि-
दामेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—न त्विति । सृष्टेरापि वस्तुत्वाद्वस्तुचिन्तकानामपि
तत्राऽऽदरो भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—इन्द्र इति । मायामयी सृष्टिरादरविषया न
भवतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—न हीति । मायादीत्यादिशब्देन तत्कार्यं गृह्यते । दृष्टान्त-
निविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—तथैवेति । तर्हि परमार्थचिन्तकानां कुत्राऽऽदर
इत्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुत्तरमाह—सूत्रेत्यादिना । मायाछन्नत्वमदृश्यमानत्वे हेतुः ।
तुरीयाख्यं जाग्रद्वस्त्रमुपुत्तेभ्यो विश्वतैजसप्राज्ञेभ्यश्चातिरिक्तं तदसृष्टमिति शेषः ।
परमार्थतत्त्वचिन्ता हि सम्यग्धीद्वारा फलवती न सृष्टेः । ततः सृष्टावनादरस्तत्त्वनि-
ष्ठानामित्याह—नेति । परमार्थचिन्तकानां सृष्टावनादरादपरमार्थनिष्ठानामेव सृष्टौ
विशेषचिन्तेत्युक्तेऽर्थे द्वितीयार्धमवतारयति—इत्यत इति । जाग्रद्वतानामर्थानामेव
स्वप्ने प्रथानात्तस्य सत्यत्वं मायायाश्च मण्यादिलक्षणायाः सत्यत्वाङ्गीकारादनयोर्विकल्-
पयोः सिद्धान्ताद्वैपम्यमुज्जेयम् ॥ ७ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टिरिति सृष्टौ विनिश्चिताः ।

कालात्प्रसूतिं भूतानां मन्यन्ते कालचिन्तकाः ॥ ८ ॥

इच्छामात्रं प्रभोः सत्यसंकल्पत्वात्सृष्टिर्घटादिः संकल्पनामात्रं न
संकल्पनातिरिक्तम् । कालादेव सृष्टिरिति केचित् ॥ ८ ॥

सृष्टिचिन्तकानामेव सृष्टिविषये विकल्पान्तरमुत्थापयति—इच्छामात्रमिति । ज्योति-
र्विदां कल्पनाप्रकारमाह—कालादिति । परमेश्वरस्येच्छामात्रं सृष्टिरित्यत्र हेतु-
माह—सत्येति । यथा लोके कुलालादेः संकल्पनामात्रं घटादिकार्यं न तदतिरेकेण
घटादिकार्यसृष्टिरिष्टा । नामरूपाभ्यामन्तरेव कार्यं संकल्प्य बहिस्तन्निर्माणभ्युपगमात् ।
तथा भगवतः सृष्टिः संकल्पनामात्रा न तदतिरिक्ता काचिदस्तीति केषांचिदीश्वरवा-
दिनां मतमित्यर्थः ॥ ८ ॥

१ च. इत्यत आह । २ क. छ. झ. 'यास्वरू' । ३ क. 'प्रस्वरू' । ४ क. 'यास्वरू' । ५ घ.
ङ. झ. 'त्ववेदिनामे' । ६ घ. ड. ज. 'दरणाद' । ७ ग. छ. झ. 'श्च मन्त्रादि' । ८ च. ज. 'टादिसं' ।
९ ग. छ. झ. 'मुपन्यस्यति' । १० ग. छ. झ. 'रस्येश्व' । ११ ग. झ. 'ल्पमा' ।

भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये क्रीडार्थमिति चापरे । देवस्यैष स्वभावोऽयमाप्तकामस्य का स्पृहा ॥ ९ ॥

भोगार्थं क्रीडार्थमिति चान्ये सृष्टिं मन्यन्ते । अनयोः पक्षयोर्दूषणं देवस्यैष स्वभावोऽयमिति । देवस्य स्वभावपक्षमाश्रित्य सर्वेषां वा पक्षाणामाप्तकामस्य का स्पृहेति । न हि रज्ज्वादीनामविद्यास्वभावव्यतिरेकेण सर्पाद्याभासत्वे कारणं शक्यं वक्तुम् ॥ ९ ॥

यथा तथा वाऽस्तु सृष्टिस्तस्यास्तु किं प्रयोजनमित्यत्र विकल्पद्वयमाह—भोगार्थमिति । सिद्धान्तमाह—देवस्येति । कः स्वभावो नामेत्युक्ते नैसर्गिकोऽपरोक्षो मायाशब्दार्थस्तैस्येत्याह—अयमिति । सर्वपक्षाणामपवादं सूचयति—आप्तेति । देवस्य परमेश्वरस्य स्वभावः सृष्टिरिति स्वभावपक्षं नैसर्गिकमायाविनिर्भिता सृष्टिरिति मतं सिद्धान्तत्वेनाऽऽश्रित्य चतुर्थपादेन दूषणमुच्यते । पक्षयोरनयोरिति योज्यम् । ईश्वरस्येश्वरत्वख्यापनं सृष्टिरित्येकः पक्षः । स्वप्नस्वरूपा मायास्वरूपा वा सृष्टिरिति पक्षद्वयमीश्वरस्य सत्यसंकल्पस्य सृष्टिरिति पक्षान्तरम् । कालादेव जर्गतः सृष्टिर्नैश्वरात् । ईश्वरस्तूदासीनः । तत्र विकल्पान्तरं भोगार्थं क्रीडार्थं वा सृष्टिरिति फलगतं च विकल्पद्वयम् । तेषामेतेषां सर्वेषामेव पक्षाणां दूषणं चतुर्थपादेनोक्तमिति पक्षान्तरमाह—सर्वेषामिति । नो खल्व्वाप्तकामस्य परस्याऽऽत्मनो मायां विना विभूतिख्यापनमुपयुज्यते । न च स्वप्नमायाभ्यां सारूप्यमन्तरेण स्वप्नमायासृष्टिरेष्टुं शक्यते । अवस्तुनोरेव तयोस्तच्छब्दप्रयोगात् । न च परमानन्दस्वभावस्य परस्य विना मायामिच्छा संगच्छते । न हि तस्य स्वतोऽविक्रियस्येच्छादिभाक्त्वं युक्तम् । न च मायामन्तरेण भोगक्रीडे तस्योपपद्येते । ततो मायामयी भगवतः सृष्टिरित्यर्थः । यदुक्तं कालात्प्रसूतिं भूतानामिति तत्राऽऽह—न हीति । अधिष्ठानभूतरज्ज्वादीनां स्वभावशब्दितस्वाज्ञानादेव सर्पाद्याभासत्वं तथा परस्य स्वमायाशक्तिवशादाकाशाद्याभासत्वम् । आत्मन आकाशः संभूत इत्यादिश्रुतेः । न तु कालस्य भूतकारणत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ९ ॥

चतुर्थः पादः क्रमप्राप्तो वक्तव्य इत्याह—नान्तःप्रज्ञमित्यादिना ।

१ घ. ड. ज. 'ति च सृ' । झ. 'ति सृ' । २ घ. ज. 'वस्व' । ३ ख. 'रणत्वं शं' । ४ ग. घ. ड. ज. 'मिति तत्र' । ५ ग. झ. 'स्तथेत्या' । ६ क. ख. ग. छ. झ. ज. 'ति । पूर्व' । ७ घ. ड. 'रस्येश्व' । ८ घ. ड. ज. 'त्वस्य ख्या' । ९ ज. 'प्ररू' । १० घ. ड. ज. 'यासरू' । ११ छ. 'गत्सृष्टि' । १२ ग. घ. ज. 'तं विक' । १३ ग. छ. झ. न । १४ घ. ट. 'ण माया स्पष्टैष्टु' । १५ क. ख. इति श्रुं । १६ ड. छ. ज. झ. 'तुर्थपा' । १७ क. 'दि । सं' ।

सर्वशब्दप्रवृत्तिनिमित्तशून्यत्वात्तस्य शब्दानभिधेयत्वमिति विशेषप्रति-
षेधेनैव च तुरीयं निर्दिदिक्षति । शून्यमेव तर्हि तत् । न । मिथ्यावि-
कल्पस्य निर्निमित्तत्वानुपपत्तेः । न हि रजतसर्पपुरुषमृगतृष्णिकादि-
विकल्पाः शुक्तिकारज्जुस्थाणूषरादिव्यतिरेकेणावस्त्वास्पदाः शक्याः
कल्पयितुम् ।

पादत्रये व्याख्याते व्याख्येयत्वेन क्रमवशात्प्राप्तं चतुर्थं पादं व्याख्यातुमुत्तरग्रन्थ-
प्रवृत्तिरित्याह—चतुर्थ इति । ननु पादत्रयवद्विधिमुखेनैव चतुर्थः पादोऽपि व्याख्या-
यतां किमिति निषेधमुखेन व्याख्यायते तत्राऽऽह—सर्वेति । सर्वाणि शब्दप्रवृत्तौ
निमित्तानि षष्ठीगुणादीनि तैः शून्यत्वात्तुरीयस्य वाच्यत्वायोगान्निषेधद्वारैव तन्निर्देशः
संभवतीत्यर्थः । साक्षाद्वाच्यत्वाभावं द्योतयितुं निर्दिदिक्षतीत्युक्तम् । यदि चतुर्थं विधि-
मुखेन निर्दिष्टं न शक्यं तर्हि शून्यमेव तदापद्येत तन्निषेधेनैव निर्दिश्यमानत्वात् ।
तथाविधं नास्त्यर्थवादिति शङ्कते—शून्यमेवेति । न तुरीयस्य शून्यत्वमनुमातुं युक्तम् ।
विमतं सदधिष्ठानं कल्पितत्वात् । तथाविधरजतादिवदित्यनुमानात्तुरीयस्य सत्त्वसिद्धे-
रित्युत्तरमाह—तन्नेति । दृष्टान्तं साधयति—न हीति । रजतादीनां सदनुविद्धबु-
द्धिबोध्यत्वादवस्त्वास्पदत्वायोगात् । तद्वदेव प्राणादिविकल्पानामपि नावस्त्वास्पदत्वं
सिध्यतीत्यर्थः ।

एवं तर्हि प्राणादिसर्वविकल्पास्पदत्वात्तुरीयस्य शब्दवाच्यत्वमिति
न प्रतिषेधैः प्रत्याख्यत्वमुदकांधारादेरिव घटादेः । न प्राणादिविकल्प-
स्यासत्त्वाच्छक्तिकादिष्विव रजतादेः । न हि सदसतोः संबन्धः ।
शब्दप्रवृत्तिनिमित्तभागवस्तुत्वात् । नापि प्रमाणान्तरविषयत्वं स्वरूपेण
गवादिर्वत् । आत्मनो निरुपाधिकत्वाद्वदादिवन्नापि जातिमत्त्वमद्विती-
यत्वेन सामान्यविशेषाभावात् । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवदविक्रि-
यत्वात् । नापि गुणवत्त्वं नीलादिवन्निर्गुणत्वात् ।

यद्यधिष्ठानत्वं तुरीयस्येष्टं तर्हि वार्च्यत्वमधिष्ठानत्वाद्वदादिवदिति प्रक्रममङ्गः

१ घ. ड. ज. 'त्वात्परस्य' । २ घ. ड. 'व तु' । ३ ख. घ. ड. ज. 'क्तिर' । ४ घ. ड.
छ. झ. 'तुर्थपा' । ५ ग. 'तुर्थपा' । ६ घ. ट. 'रैत' । ७ घ. 'त्यर्थस्तस्माद्व्याह' । ८ 'त्यर्थ-
स्तस्मात्साक्षा' । ९ क. ख. छ. 'न न निर्दिष्टं श' । १० ख. 'द्विप्रवो' । ११ च. 'कायाधारस्येव'
११ घ. ट. 'रवस्तुवि' । १२ क. छ. झ. 'त्' । नापि क्रियावत्त्वं पाचकादिवत् । नापि गुणवत्त्वं
नीलादिवत् । अतो । १३ झ. 'ष्ठानं तु' । १४ छ. झ. 'च्यम' । १५ छ. 'दायाधष्ठानव' ।

स्यादिति चोदयति—एवं तर्हीति । किं प्रातिभासिकमधिष्ठानत्वं हेतुकृतम् । किं वा तात्त्विकम् । नाऽऽद्यः । तस्य तात्त्विकवाच्यत्वासाधकत्वात् । अतात्त्विके तु वाच्यत्वे प्रक्रमो न विरुध्यते । न द्वितीयः । श्रुत्यादिषु कल्पितरजतादेरवस्तुत्ववत्तुरीयेऽपि कल्पितप्राणादेरवस्तुत्वात्तत्प्रतियोगिकाधिष्ठानत्वस्य तात्त्विकत्वायोगादिति दूषयति—
न प्राणादीति । किं च वाच्यत्वे तुरीयस्य निरुच्यमाने तत्र शब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वक्तव्यम् । तैच्च पृष्ठी वा रूढिर्वा जातिर्वा क्रिया वा गुणो वेति विकल्प्य प्रथमं प्रत्याह—न हीति । तुरीयातिरिक्तस्यावस्तुत्वात्तस्यै तुरीयस्य च वस्तुभूतसंबन्धासिद्धेर्विषयाभावे कुतः पृष्ठीत्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—नापीति । विशिष्टरूपेण विषयत्वेऽपि स्वरूपेण निरुपाधिकात्मना तदविषयत्वान्नात्र गवादाविव रूढिरवतरतीत्यर्थः । न तृतीयः । गवादाविवाद्वितीये तुरीये सामान्यविशेषभावस्याभिधातुमयोग्यत्वादिति मत्वाऽऽह—गवादिवदिति । न चतुर्थः । पाचकादाविवर्त्तक्रिये तुरीये विक्रियावत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यै वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापि क्रियावत्त्वमिति । न पञ्चमः । उत्पलादौ नीलादिशब्दवन्निर्गुणे तुरीये गुणवत्त्वस्य शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यै वक्तुमयुक्तत्वादित्याह—नापीति ।

अतो नाभिधानेन निर्देशमर्हति । शशविषाणादिसमत्वाभिरर्थकत्वं तर्हि । न । आत्मत्वावगमे तुरीयस्यैनात्मतृष्णादिव्यावृत्तिहेतुत्वाच्छ्रुति-
कावगम इव रजततृष्णायाः । न हि तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सत्यविद्यातृष्णादिदोषाणां संभवोऽस्ति । न च तुरीयस्याऽऽत्मत्वानवगमे कारणमस्ति । सर्वोपनिषदां तादर्थ्येनोपक्षयात् । “तत्त्वमसि” । “अयमात्मा ब्रह्म” । “तत्सत्यम् । स आत्मा” । “यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म” । “स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” । “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादीनाम् ।

तदेवं तुरीयस्य वाच्यत्वानुमानं शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानुपलब्धिविवाधितमिति फलित-
माह—अत इति । यदि तुरीयस्य नास्ति विशिष्टजात्यादिमत्त्वं तर्हि नरविषाणादि-
दृष्टेरिव तद्दृष्टेरपि निष्फलत्वम् । विशिष्टजात्यादिमतो राजादेरुपासनस्य फलवत्त्वोपल-
म्भादिति शङ्कते—शशविषाणादीति । यथा शुक्तिरियमित्यवगमे रजतादिविषयतृष्णा
व्यवर्तते तथा तुरीयं ब्रह्माहमित्यात्मत्वेन तुरीयस्य साक्षात्कारे सत्यनात्मविषया तृष्णा

१ झ. ‘ष्ठानं हे’ । २ छ. ‘रुध्यते’ । न । ३ ग. झ. तत्र ष’ । ४ छ. ‘त्वातुरी’ । ५ घ. ज. ‘स्य च’ । ६ ज. ‘वाविकि’ । ७ ग. झ. ‘स्य दर्शयितुम्’ । ८ घ. ज. ‘गुणतु’ । ९ ग. छ. झ. ‘मयोग्यत्वा’ । १० झ. ‘यस्य तृष्णादिव्या’ । ११ च. ‘स्यातद्वावृ’ । १२ घ. ड. ज. ‘ष्णा-
निवृ’ । १३ घ. ‘वादिसं’ । १४ ग. झ. ‘दिवत्तद्दृष्टे’ । १५ घ. छ. ज. ‘यथा तृ’ । १६ क. ख. ‘वर्त्यते’ ।

व्यवच्छिद्यते । तदेवमात्मत्वेन तुरीयावगमस्य सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकत्वादनर्थकत्वशङ्का न युक्तेति परिहरति—नेत्यादिना । तुरीयस्याऽऽत्मत्वावगमे सति सर्वानर्थहेतुतृष्णादि-
दोषनिवृत्तिलक्षणं फलमुक्तं विद्वदनुभवेन साधयति—न हीति । ननु तुरीयमशेषवि-
शेषशून्यं नाऽऽत्मत्वेनावगन्तुं शक्यते तद्वैतभावादिति तत्राऽऽह—न चेति । सर्वो-
पनिषदामित्युक्तमेवादाहरणलेशेन दर्शयति—तत्त्वमसीति ।

सोऽयमात्मा परमार्थापरमार्थरूपश्चतुष्पादित्युक्तस्तस्यापरमार्थरूपम-
विद्याकृतं रज्जुसर्पादिसममुक्तं पादत्रयलक्षणं बीजाङ्कुरस्थानीयम् ।
अथेदानीमबीजात्मकं परमार्थस्वरूपं रज्जुस्थानीयं सर्पादिस्थानीयोक्त-
स्थानत्रयनिराकरणेनाऽऽह—

(उपनिषद् ।)

नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञा-
नघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्रा-
ह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं
प्रपञ्चोपशमं शान्तं शिव मद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते
स आत्मा स विज्ञेयः ॥ ७ ॥

नान्तःप्रज्ञमित्यादि । नन्यात्मनश्चतुष्पात्त्वं प्रतिज्ञाय पादत्रयकथने-
नैव चतुर्थस्यान्तःप्रज्ञादिभ्योऽन्यत्वे सिद्धे नान्तःप्रज्ञमित्यादिप्रतिपे-
धोऽनर्थकः । न । सर्पादिविकल्पप्रतिपेधेनैव रज्जुस्वरूपप्रतिपत्तिर्वै-
क्यवस्थस्यैवाऽऽत्मनस्तुरीयत्वेन प्रतिपिपादयिषितत्वात् । तत्त्वम-
सीतिवत् ।

निषेधमुखेनैव तुरीयस्य प्रतिपादनं न विधिमुखेनेत्युपपाद्य वृत्तानुवादपूर्वकमुत्तरग्र-
न्थमवतारयति—सोऽयमित्यादिना । बीजाङ्कुरस्थानीयं मियो हेतुहेतुमद्भावेन
व्यवस्थितमित्यर्थः । अबीजात्मकं कार्यकारणविनिर्मुक्तमिति यावत् । तत्र हेतुं सूच-
यति—परमार्थेति । तस्य विधिमुखेन निर्देशानुपपत्तिं प्रागुक्तमभिप्रेत्याऽऽह—
सर्पादीति । किमुत्तरेण ग्रन्थेन तुरीयं प्रतिपाद्यते किं वा तस्य स्थानत्रयवैलक्षण्यं विव-
क्ष्यते । प्रथमे प्रतिपादकस्य विधानाव्यतिरेकादन्यनिषेधानर्थक्यम् । द्वितीयेऽपि तदा-
नर्थक्यमापद्यते । अनुक्त्यैवोक्तादन्यत्वसिद्धेरिति मन्वानः शङ्कते—नन्वाति । न
तावत्तुरीयं विधिमुखेन बोध्यम् । तस्य स्वप्रकाशत्वात् । तस्मिन्प्रकाशाद्य-

मुदयात् । तथाऽपि समारोपितविश्वादिरूपेण प्रतिपन्नं तन्निषेधेन बोध्यते । तदनिषेधे तस्य यथावदप्रथनात् । अतो न निषेधानर्थक्यमिति परिहरति—न सर्पादीति । तुरीयस्य पादत्रयविलक्षणस्यार्थादेव सिद्धावपि जीवात्मनः स्थान-
त्रयविशिष्टस्य तुरीयं ब्रह्मस्वरूपमिति नोपदेशमन्तरेण सिध्यतीति तुरीयग्रन्थोऽर्थ-
वानित्यर्थः । यथा विधिमुत्वेन प्रवृत्तेन तत्त्वमसीतिवाक्येन स्थानत्रयसाक्षिण-
स्त्वंपदलक्ष्यस्य तत्पदलक्ष्यब्रह्मता लक्षणया बोध्यते तथा निषेधशास्त्रेणापि तात्पर्यवृत्त्या
जीवस्य तुरीयब्रह्मत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह—तत्त्वमसीति ।

यदि हि त्रयवस्थात्मविलक्षणं तुरीयमन्यत्तत्प्रतिपत्तिद्वाराभावाच्छा-
स्त्रोपदेशानर्थक्यं शून्यतापत्तिर्वा ।

ननु स्थानत्रयविशिष्टस्याऽऽत्मनो नैव तुरीयात्मत्वं तुरीयग्रन्थेन प्रतिपाद्यते । तुरी-
यस्य विशिष्टाद्विलक्षणत्वेनात्यन्तभिन्नत्वात्तत्राऽऽह—यदि हीति । प्रातिभासिकवैल-
क्षण्येऽपि विशिष्टोपलक्ष्ययोरत्यन्तिकवैलक्षण्यभावात् तात्त्विकं तुरीयस्य विशिष्टादन्य-
त्वम् । अन्यथाऽत्यन्तभिन्नयोर्मिथःसंस्पर्शविरहिणोरुपायोपेयभावायोगात्तुरीयप्रतिपत्तौ
विशिष्टस्य द्वारत्वाभावादन्यस्य च तत्प्रतिपत्तिद्वारस्यादर्शनात्तुरीयाप्रतिपत्तिरेवं स्यादि-
त्यर्थः । शास्त्रात्तत्प्रतिपत्तिः स्यादिति चेन्नेत्याह—शास्त्रेति । तद्विशिष्टरूपमनूय विशे-
षणांशापोहेन तस्य तुरीयत्वमुपदिशति । भेदे चाऽऽत्यन्तिके तदानर्थक्याज्ञ शास्त्रात्तत्प्र-
तिपत्तिरित्यर्थः । मा तर्हि तुरीयप्रतिपत्तिर्भूदिति चेत्तत्राऽऽह—शून्येति । विशिष्टस्यैव
प्रतिपत्त्या तुरीयस्याप्रतिपत्तौ प्रतिपन्नस्य विश्वादेर्विशिष्टस्य प्रत्युदस्तत्त्वादित्यस्य चाप्र-
तिपन्नत्वाच्चैरात्म्यधीरेवाऽऽपद्येत्यर्थः ।

रज्जुरिव सर्पादिभिर्विकल्प्यमाना स्थानत्रयेऽप्यात्मैक एवान्तःप्र-
ज्ञादित्वेन विकल्प्यते यदा तदाऽन्तःप्रज्ञादित्वप्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस-
मकालमेवाऽऽत्मन्यनर्थप्रपञ्चनिवृत्तिलक्षणफलं परिसमाप्तमिति तुरीया-
धिगमे प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यम् ।

भेदपक्षश्चेद्यथोक्तदोषवशात् संभवति तर्हि मा भूत् । अभेदपक्षोऽपि कथं निर्वह-
तीति चेत्तत्र किं फलं पर्यनुयुज्यते किं वा प्रमाणान्तरमथ वा साधनान्तरमिति विक-
ल्पाऽऽद्यं दूषयति—रज्जुरिवेति । यथा रज्जुरधिष्ठानभूतसर्पधारादिभिर्विकल्प्यते
तथैव एवाऽऽत्मा स्थानत्रयेऽपि यदाऽन्तःप्रज्ञत्वादिना विकल्प्यमानो बहुधा भासते

१ ज. 'यं रु' । २ घ. ड. ज. 'मुखप्र' । ३ ग. 'शनवि' । ४ ख. छ. 'व । शा' । ५ घ.
६ च. 'ष्टम' । ६ क. 'भूयादि' । ७ घ. छ. घ. ट. 'कल्पमा' । ८ घ. ड. च. ज. 'त्रय आत्मै' ।
९ ट. 'कल्पते' । १० ड. च. ज. घ. 'क्षण फ' ।

तदा तदनुवादेनान्तःप्रज्ञत्वादिप्रतिषेधजनितं यत्प्रमाणरूपविज्ञानं तद्वृत्तिर्मानकालमे-
वोऽऽत्मन्यनर्थनिवृत्तिरूपं फलं सिद्धमिति न फलपर्यययोगोऽत्रकाशवानित्यर्थः ।
शब्दस्य संसृष्टपरोक्षज्ञानहेतोः संसृष्टपरोक्षज्ञानहेतुत्वायोगात्तुरीयज्ञाने प्रमाणान्तरमेष्ट-
व्यमिति पक्षं प्रत्याह—तुरीयेति । तस्य हि साक्षात्कारे न शब्दातिरिक्तं प्रमा-
णमन्वेष्टव्यम् । शब्दस्य विषयानुसारेण प्रमोहेतुत्वात् । विषयस्य तुरीयस्यासंसृष्टाप-
रोक्षत्वादित्यर्थः । तुरीयसाक्षात्कारे प्रसंख्यानारूपं साधनान्तरमेष्टव्यमिति पक्षं प्रति-
क्षिपति—साधनान्तरं वेति । प्रसंख्यानस्याप्रमाणत्वात् प्रमाणरूपसाक्षात्कारं प्रति
हेतुतेति भावः ।

रज्जुसर्पविवेकसमकाल इव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सति रज्ज्वधि-
गमस्य येषां पुनस्तमोपनयव्यतिरेकेण घटाधिगमे प्रमाणं व्याप्रियते^१
तेषां छेद्यावयवसंबन्धवियोगव्यतिरेकेणान्यतरावयवेऽपि च्छिदिर्व्या-
प्रियत इत्युक्तं स्यात् ।

यथा रज्जुरियं सर्पं नेतिविवेकधीसमुदयदशायामेव रज्ज्वां सर्पनिवृत्तिफले सिद्धे
रज्जुसाक्षात्कारस्य फलान्तरं प्रमाणान्तरं साधनान्तरं वा न मृग्यते क्लृप्तत्वात्तेषां पी-
त्याह—रज्ज्वति । विषयगतं प्राकट्यं प्रमाणफलं नाध्यस्तनिवृत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
येषामिति । स्वविषयाज्ञानार्पणनयाय प्रवृत्ता प्रमाणक्रिया स्वाविषये भावरूपमतिशय-
माधत्ते चेदपनयार्थक्रियात्वाविशेषाच्छिदिरपि च्छेद्यसंयोगार्पणनयातिरिक्तमतिशयमाद-
ध्यात् । न च संयोगविनाशातिरिक्ते विभागे संप्रतिपत्तिरस्ति । प्राकट्यस्य च प्रका-
शत्वे ज्ञानवन्नार्थनिष्ठत्वमप्रकाशत्वे तेनार्थेन नार्थोऽस्तीति भावः ।

यदा पुनर्घटतमसोर्विवेककरणे प्रवृत्तं प्रमाणमनुपादित्सतेतमोनिवृ-
त्तिफलावसानं छिदिरिव च्छेद्यावयवसंबन्धविवेककरणे प्रवृत्ता तद-
वयवद्वैधीभावफलावसाना तदा नान्तरीयकं घटविज्ञानं न तत्प्रमाण-
फलम् ।

अज्ञाननिवर्तकमेव प्रमाणमिति पक्षे विषयस्फुरणे कारणाभावाद्विषयसंवेदनं न

१ ज. 'दिनिषे' । २ क. घ. छ. ट. 'रूपं वि' । ३ ख. ग. 'त्यस्या स' । ४ क. 'समका' । ५ ग. झ. 'वाऽऽत्मान' । ६ झ. 'न्तरं प्रष्ट' । ७ क. 'रिक्तप्र' । ८ घ. ड. ज. 'न्वेष्टव्यम्' । ९ क. ग. 'माणहे' । १० ग. झ. 'न्तरं प्रष्ट' । ११ ज. 'रमन्वेष्ट' । १२ छ. 'प्रक्षि' । १३ क. 'रूपं प्र' । १४ घ. ड. ज. 'ते तर्हि ते' । १५ ग. छ. 'सर्पादिनि' । १६ घ. ज. 'नयाय' । १७ ड. ज. 'नयाति' । १८ झ. 'यप्राशस्त्यं द' । १९ क. 'त्वे स्यात्तेना' । २० घ. 'वृत्तप्र' । २१ क. छ. 'तमसो नि' । २२ ख. घ. ज. 'विभेदक' ।

स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—यदेति । घटो हि तमसा समावृतो व्यवहारायोग्यस्तिष्ठति तस्य तमसो निष्क्रम्य व्यवहारयोग्यत्वापादने प्रत्यक्षादिप्रमाणं प्रवर्तते । तच्चानुपादित्सितस्यानिष्टस्याप्रमेयस्य तमसो निवृत्तिलक्षणे यदा पर्यवस्यति तदा घटसंवेदनमार्थिकं प्रमाणफलं न भवति । यथा छिदिक्रिया छेद्यस्य तरोरवयवयोर्मिथःसंयोगनिरसने प्रवृत्ता सती तयोरेव च्छेद्यवयवयोर्द्वैधीभावे फले पर्यवस्यति न त्वन्यतरावयवेऽपि च्छिदिव्याप्रियते तथेहापि तमोनिवृत्तौ प्रमाणं निर्वृणोति । घटस्फुरणं त्वार्थिकम् । न च तस्य स्थायित्वमभिव्यञ्जकप्रमातृव्यापारस्यास्थिरत्वादित्यर्थः ।

न च तद्वदप्यात्मन्यध्यारोपितान्तःप्रज्ञत्वादिविवेककरणे प्रवृत्तस्य प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणस्यानुपादित्सितान्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिव्यतिरेकेण तुरीये व्यापारोपपत्तिः । अन्तःप्रज्ञत्वादिनिवृत्तिसमकालमेव प्रमातृत्वादिभेदनिवृत्तेः । तथा च वक्ष्यति—“ज्ञाते द्वैतं न विद्यते” इति । ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिलक्षणव्यतिरेकेण क्षणान्तरानवस्थानात् । अवस्थाने चानवस्थाप्रसङ्गाद्वैतानिवृत्तिः ।

किं च घटादेर्जडस्य संविदपेक्षत्वात्तत्र संविदो मानफलत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यजडे संविदेकताने मानस्याऽऽरोपितधर्मनिवर्तकत्वमन्तरेण संविज्जनकत्वव्यापारः संभवतीत्याह—न चेति । तुरीयात्मनि संवेदनजननव्यापारो न प्रमाणस्य प्रकल्प्यते । तस्य संविदात्मकत्वादारोपितनिवृत्तिव्यतिरेकेण मानजन्यफलसंविदनपेक्षत्वादित्युक्तम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अन्तःप्रज्ञत्वादीति । आश्रयाभावेनाऽऽश्रितप्रमाणाभावादनन्तरक्षणे तस्य व्यापारानुपपत्तिरित्यत्र वाक्यशेषमनुकूलयति—तथा चेति । किं च ज्ञानाधीनद्वैतनिवृत्त्यवच्छिन्नक्षणातिरेकेण न क्षणान्तरे ज्ञानं स्थातुं पारयति । न चास्थिरं ज्ञानं व्यापाराय पर्याप्तम् । तथा च ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तिव्यतिरेकेण नाऽऽत्मनि व्यापारोऽस्तीत्याह—ज्ञानस्येति । ननु ज्ञानं द्वैतनिवर्तकमपि न स्वात्मानं निवर्तयति । निवर्त्यनिवर्तकभावस्यैकत्र विरोधात् । अतो यावन्निवर्तकं स्थास्यति तत्राऽऽह—अवस्थाने चेति । निवर्तकस्य ज्ञानस्य द्वैतनिवृत्तेरनन्तरमपि निवर्तकान्तरमपेक्ष्यावस्थाने च तस्य निवर्तकान्तरपेक्षपेक्षत्वादाद्यस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वासिद्धिः । न च ज्ञानस्य स्वनिवर्तकत्वानुपपत्तिः स्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलम्भादित्यर्थः ।

१ ख. झ. तत्रानु । २ झ. 'दत्राप्या' । ३ ज. 'स्य निषे' । ४ छ. 'नस्य प्र' । ५ घ. 'रीयव्या' । ६ छ. 'नकव्या' । ७ ज. 'स्य क' । ८ ग. 'स्मत्वा' । ९ ख. 'लस्य सं' । १० छ. ज. 'संवेदनान' । ११ क. न ज्ञा । १२ घ. ड. ज. 'ने त' । १३ झ. 'स्य नि' । १४ ख. घ. ट. 'रसंभ्य' । ग. घ. ड. छ. ज. 'रसंभ्य' । १५ ग. 'त्वादनवस्थाऽन्यस्य स्वनिवर्त[क]त्वाङ्गीकारे विज्ञानत्वाविशेषादाद्यस्यापि विज्ञानस्य निवर्तकत्वसिद्धिः । १६ ख. ग. छ. झ. 'बहुतामु' ।

तस्मात्प्रतिषेधविज्ञानप्रमाणव्यापारसमकालैवाऽऽत्मन्यध्यारोपिता-
न्तःप्रज्ञत्वाद्यनर्थनिवृत्तिरिति सिद्धम् । नान्तःप्रज्ञमिति तैजसप्र-
तिषेधः । न बहिष्प्रज्ञमिति विश्वप्रतिषेधः । नोभयतःप्रज्ञमिति जाग्र-
त्स्वप्नयोरन्तरालावस्थाप्रतिषेधः । न प्रज्ञानघनमिति सुषुप्तावस्थाप्रति-
षेधः । बीजभावाविवेकरूपत्वात् । न प्रज्ञमिति युगपत्सर्वविषयप्रज्ञातृ-
त्वप्रतिषेधः । नाप्रज्ञमित्यचैतन्यप्रतिषेधः ।

ज्ञानस्य जन्मातिरिक्तव्यापाराभावात्तज्जन्मनश्च द्वैतनिषेधेनैवोपक्षयात्क्षणान्तरे विष-
यस्फुरणजननायानवस्थानादारोपितातद्धर्मनिवृत्त्यैव ज्ञानं पर्यवसितमित्युपसंहरति—
तस्मादिति । प्रतिषेधजनितं विज्ञानमेव प्रमाणम् । तस्य व्यापारो जन्मैव । तेन समा-
नकालैवानर्थनिवृत्तिरिति योजना । तत्र हेतुमाह—बीजभावेति । सुषुप्तं हि स्वप्नजा-
गरिते प्रति बीजभावस्तस्याशेषविशेषविज्ञानाभावरूपत्वाद्विशेषविज्ञानानां सर्वेषां घनमेकं
साधारणमविभक्तं सुषुप्तमिति तत्प्रतिषेधो नेत्यादिना संभवतीत्यर्थः ।

कथं पुनरन्तःप्रज्ञत्वादीनामात्मनि गम्यमानानां रज्ज्वादौ सर्पादि-
वत्प्रतिषेधादसत्त्वं गम्यत इत्युच्यते । ज्ञस्वरूपाविशेषेऽपीतरेतरव्यभि-
चाराद्रज्ज्वादाविव सर्पभारादिविकल्पितभेदवत्सर्वत्राव्यभिचाराज्ज्ञस्व-
रूपस्य सत्यत्वं सुषुप्ते व्यभिचरतीति चेन्न । सुषुप्तस्यानुभूयमानत्वात् ।

“न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते” इति श्रुतेः ।

युक्तं सर्पादीनां रज्ज्वादौ भ्रान्तिप्रतिपन्नानां प्रतिषेधादसत्त्वम् । आत्मनि तु
प्रमार्गेण गम्यमानानामन्तःप्रज्ञत्वादीनां न प्रतिषेधो युज्यते मानविरोधादिति शङ्कते—
कथमिति । प्रामाणिकत्वस्यासिद्धत्वाद्युक्तमन्तःप्रज्ञत्वादीनामसत्यत्वमिति परिहरति—
उच्यत इति । विमतमसत्त्वं व्यभिचारित्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह—ज्ञस्वरूपेति । तस्या-
विशेषोऽव्यभिचारस्तत्र रज्ज्वादाविवेत्युदाहरणम् । अन्तःप्रज्ञत्वादीनामितरेतरव्यभिचारे
निदर्शनं सर्पभारादीति । विमतं सत्यमव्यभिचारित्वाद्रज्ज्वादिवादित्याह—सर्वत्रेति ।
तस्य च सत्यत्वे सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वसिद्धिरिति भावः । अव्यभिचारित्वहेतोरसिद्धि-
शङ्कते—सुषुप्त इति । न तत्र चैतन्यस्य व्यभिचारः सुषुप्तस्य स्फुरणव्याप्ततया साध-
कस्फुरणस्याऽऽवश्यकत्वादित्याह—न सुषुप्तस्येति । सुषुप्ते साधकस्फुरणस्य सत्त्वे
प्रमाणमाह—न हीति ।

१ छ. झ. ‘श्रुतिषे’ । २ ग. झ. ‘षेधनेनै’ । ३ घ. ङ. छ. ज. ‘नितवि’ । ४ ग. ‘षज्ञा’ ।
५ क. ख. ‘ति च श्रु’ । ६ ग. झ. ‘माणग’ । ७ ङ. ‘णेनोपग’ । ८ ग. छ. झ. ‘ते प्रमाणवि’ ।
९ छ. ‘सत्त्वं व्य’ ।

अत एवादृष्टम् । यस्माददृष्टं तस्मादव्यवहार्यम् । अग्राहं कर्मेन्द्रियैः ।
अलक्षणमलिङ्गमित्येतदनुमेयमित्यर्थः । अत एवाचिन्त्यम् । अत एवा-
व्यपदेश्यं शब्दैः । एकात्मप्रत्ययसारं जाग्रदादिस्थानेष्वेकोऽयमात्मे-
त्यव्यभिचारी यः प्रत्ययस्तेनानुसरणीयम् ।

निषेधशास्त्रालोचनया निर्विशेषत्वं तुरीयस्योक्तं तदेव हेतुकृत्य ज्ञानेन्द्रियाविषयत्व-
माह—अत एवेति । दृष्टस्यैवार्थक्रियादर्शनाददृष्टत्वादर्थक्रियाराहित्यमिति विशेष-
गान्तरमाह—यस्मादिति । अदृष्टमित्यनेनाग्राह्यमित्यस्य पौनरुक्त्यं परिहरति—
कर्मेन्द्रियैरिति । अलक्षणमित्ययुक्तम् । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यादिलक्षणोपलम्भादित्या-
शङ्क्याऽऽह—अलिङ्गमिति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादित्यादिलिङ्गोपन्यासविरुद्धमे-
तदित्याशङ्क्याऽऽह—अनुमेयमिति । प्रत्यक्षानुमानाविषयत्वप्रयुक्तं विशेषणान्तर-
माह—अत एवेति । मनोविषयत्वाभावादेव शब्दाविषयत्वम् । शब्दप्रवृत्तेस्तत्प्रवृत्ति-
पूर्वकत्वादित्याह—अत एवेति । तर्हि यथोक्तं वस्तु नास्त्येव प्रमाणाभावादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—एकात्मेति ।

अथ वैक आत्मप्रत्ययः सारं प्रमाणं यस्य तुरीयस्याधिगमे तत्तुरीय-
मेकात्मप्रत्ययसारम् । “आत्मेत्येवोपासीत” इति श्रुतेः ।

परोक्षार्थविषयतया विशेषणं व्याख्यायापरोक्षार्थतयाऽपि व्याकरोति—अथ वेति ।
अपरोक्षात्मप्रत्ययस्याऽऽत्मनि प्रमाणत्वे बृहदारण्यकश्रुतिमुदाहरति—आत्मेत्ये-
वेति । यच्चाऽऽप्नोतीत्यादिना परिपूर्णत्वादिलक्षणस्तावदात्मोक्तः । स च बाह्यनसा-
नीतः श्रुतिभ्योऽवगतस्तमेवैकरसं परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन गृहीत्वा तन्निष्ठस्तिष्ठतीत्या-
मनोऽवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्यापरोक्षमित्यदृष्टित्वं श्रुतितो दृष्टमित्यर्थः ।

अन्तःप्रज्ञत्वादित्थानिधर्मः(र्म)प्रतिषेधः कृतः । प्रपञ्चोपशममिति जाग्र-
दादिस्थानधर्माभाव उच्यते । अत एव शान्तं शिवं यतोऽद्वैतं भेदवि-
कल्परहितं चतुर्थं तुरीयं मन्यन्ते । प्रतीयमानपादत्रयैरूपवैलक्षण्यात् । स
आत्मा स विज्ञेय इति प्रतीयमानसर्पभूलिद्रदण्डादिव्यतिरिक्ता यथा
रज्जुस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यार्थ आत्माऽदृष्टो द्रष्टा “न हि द्रष्टु-
र्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते ” इत्यादिभिरुक्तो यः स विज्ञेय इति भूतपूर्व-
गत्या ज्ञाते द्वैताभावः ॥ ७ ॥

विशेषणान्तरस्य पुनरुक्तिं परिहरन्नर्थभेदमाह—अन्तरिति । स्थानिधर्मस्य स्थान-

१ क. ख. 'या व्या' । २ घ. ङ. ज. 'श्रुति प्रमाणयति' । ३ क. शान्तमविक्रियं शि' ।
४ 'यवै' । ५ च. 'दिश्रुतिभि' ।

धर्मस्य च प्रतिषेधोऽन्तः(तः)शब्देन परामृश्यते । शान्तं रागद्वेषादिरहितमविक्रियं कूट-
स्थमित्यर्थः । शिवं परिशुद्धं परमानन्दबोधरूपमिति यावत् । यस्माद्वैताभावोपलक्षितं
तस्माच्चतुर्थमित्याह—यत् इति । अद्वैतमित्येतद्व्याचष्टे—भेदेति । संख्याविशेषविष-
यत्वाभावे कथं चतुर्थत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतीयमानेति । चतुर्थतुरीययोर्व्याख्यान-
व्याख्येयत्वेनापौनरुक्त्यं तस्योक्तविशेषणत्वेऽपि मम किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—
स आत्मेति । आत्मनि यथोक्तविशेषणानि न प्रतिभान्तीत्याशङ्क्याऽऽह—स
विज्ञेय इति । तदेव व्याचष्टे—प्रतीयमानेति । न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽ-
विनाशित्वादित्यादिवाक्यानि प्रतीकोपादानेन दर्शयति—न हि द्रष्टुरिति । आत्मन्य-
व्यवहार्यं कुतो विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्य भूतपूर्वमविद्यावस्थायां या ज्ञेयत्वारूपाऽवगतिस्त-
येदानीमपि विज्ञेयत्वमुक्तमित्याह—भूतेति । विद्यावस्थायामेव किमिति ज्ञातृज्ञान-
ज्ञेयविभागो न भवति तत्राऽऽह—ज्ञात इति । ज्ञानेन तत्कारणस्याज्ञानस्यापनीतत्वा-
दित्यर्थः ॥ ७ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

निवृत्तेः सर्वदुःखानामीशानः प्रभुरव्ययः ।

अद्वैतः सर्वभावानां देवस्तुर्यो विभुः स्मृतः ॥ १० ॥

प्राज्ञतैजसविश्वलक्षणानां सर्वदुःखानां निवृत्तेरीशानस्तुरीय आत्मा ।
ईशान इत्यस्य पदस्य व्याख्यानं प्रभुरिति । दुःखनिवृत्तिं प्रति प्रभु-
र्भवतीत्यर्थः । तद्विज्ञाननिमित्तत्वादुःखनिवृत्तेः । अव्ययो न व्येति
स्वरूपाच्च व्यभिचरतीति यावत् । एतत्कुतः । यस्मादद्वैतः सर्वभा-
वानां रज्जुसर्पवन्मृषात्वात्स एष देवो द्योतनात्तुरीयश्चतुर्थो विभुर्व्यापी
स्मृतः ॥ १० ॥

नान्तःप्रज्ञत्वादिति(मित्यादि)श्रुत्युक्तेऽर्थे तद्विवरणरूपाञ्छोकानवतारयति—अत्रेति
विविधं स्थानत्रयमस्माद्भवतीति व्युत्पत्त्या तुरीयो विभुरुच्यते । न हि तुरीयातिरेकेण
स्थानत्रयमात्मानं धारयति । सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादिभेदभिन्नानां तद्धेतूनां तदाधारा
णामिति यावत् । ईशानपदं प्रयुज्य प्रभुपदं प्रयुज्जानस्य पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याऽऽह-
ईशान इति । तुरीयस्य दुःखनिवृत्तिं प्रति सामर्थ्यस्य नित्यत्वान्न कदाचिदपि दुः-
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तद्विज्ञानेति । संसृष्टरूपेण व्ययोऽस्तीत्याशङ्क्य विशिनष्टि-
स्वरूपादिति । तत्र प्रश्नपूर्वकमद्वितीयत्वं हेतुमार्ह—एतत्कुत इति । अतो द्विर्त

१ ग. झ. 'मक्ति' । २ ग. झ. 'न्दमि' । घ. ड. 'न्दरू' । ३ झ. 'धमि' । ४ ड. ज. 'प्रभव' । ५ घ. 'संसृष्ट' । ग. झ. 'संसृष्टि' । ६ ग. ड. 'ह'—कुत ।

यस्य व्ययहेतोरभावादिति शेषः । विश्वादीनां दृश्यमानत्वात्तुरीयस्याद्वितीयत्वासिद्धि-
रित्याशङ्क्याऽऽह — सर्वभावानामिति । अवस्थात्रयातीतस्य तुरीयस्योक्तलक्षणत्वं
विद्वदुभयसिद्धमिति सूचयति — स्मृत इति ॥ १० ॥

कार्यकारणबद्धौ ताविष्येते विश्वतैजसौ ।

प्राज्ञः कारणबद्धस्तु द्वौ तौ तुर्ये न सिध्यतः ॥ ११ ॥

विश्वादीनां सामान्यविशेषभावो निरूप्यते तुर्ययाथात्म्यावधारणा-
र्थम् । कार्यं क्रियत इति फलभावः । कारणं करोतीति बीजभावः ।
तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणाभ्यां बीजफलभावाभ्यां तौ यथोक्तौ विश्वतै-
जसौ बद्धौ संगृहीताविष्येते । प्राज्ञस्तु बीजभावेनैव बद्धः । तत्त्वाप्रति-
बोधमात्रमेव हि बीजं प्राज्ञत्वे निमित्तम् । ततो द्वौ तौ बीजफ-
लभावौ तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणे तुर्ये न सिध्यतो न विद्येते न संभ-
वत इत्यर्थः ॥ ११ ॥

विश्वोदिष्ववान्तरविशेषनिरूपणद्वारेण तुरीयमेव निर्धारयति — कार्येति । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह — विश्वादीनामिति । विश्वतैजसयोरुभयबद्धत्वं सामान्यं प्राज्ञस्य कारण-
मात्रबद्धत्वं विशेषः । अथेदं निरूपणं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह — तुर्येति । प्राज्ञस्य
कारणमात्रबद्धत्वं साधयति — तत्त्वाप्रतिबोधेति । त्रयाणामवान्तरविशेषे स्थिते प्रकृते
तुरीये किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह — तत इति । तयोस्तस्मिन्नाविद्यमानत्वं चिदेकताने
तयोर्निरूपयितुमशक्यत्वादित्याह — न संभवत इति ॥ ११ ॥

नाऽऽत्मानं न परांश्चैव न सत्यं नापि चानृतम् ॥

प्राज्ञः किंचन संवेत्ति तुर्यं तत्सर्वदृक्सदा ॥ १२ ॥

कथं पुनः कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्य तुरीये वा तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहण-
लक्षणौ बन्धौ न सिध्यत इति । यस्मादात्मविलक्षणमविद्याबीजप्रसूतं
बाह्यं द्वैतं प्राज्ञो न किंचन संवेत्ति यथा विश्वतैजसौ ततश्चासौ तत्त्वा-
ग्रहणेन तमसाऽन्यथाग्रहणबीजभूतेन बद्धो भवति । यस्मात्तुरीयं तत्स-
र्वदृक्सदा तुरीयादन्यस्याभावात्सर्वदा सदैवेति सर्वं च तदृक्चेति
सर्वदृक्त्वस्मान्न तत्त्वाग्रहणलक्षणं बीजम् । तत्र तत्प्रसूतस्यान्यथाग्रहण-
स्याप्यत एवाभावो न हि सवितरि सदा प्रकाशात्मके तद्विरुद्धमप्रकाश-

१ 'स्थानत्र' । २ छ. झ. 'तुरीयया' । ३ छ. 'श्वाद्यवा' । ४ ग. ड. 'भयोरुभय' । ५ च.
'ति तत्राऽऽह — नाऽऽत्मानमिति । य' । ६ झ. 'तं वेद्यं प्रा' । ७ ड. छ. ज. 'वतीति ।

नमन्यथा प्रकाशनं वा संभवति । “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते”
इति श्रुतेः । अथ वा जाग्रत्स्वप्नयोः सर्वभूतावस्थः सर्ववस्तुदृग्भासस्तु-
रीय एवेति सर्वदृक्सदा । “नान्यदतोऽस्ति द्रष्टु” इत्यादिश्रुतेः ॥ १२ ॥

प्राज्ञस्य कारणबद्धत्वं साधयति—नाऽऽत्मानमिति । तुरीयस्य कार्यकारणाम्या-
मसंस्पृष्टत्वं स्पष्टयति—तुर्यमिति । श्लोकैकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—कथमिति । वाश-
ब्दात्कथमित्यस्यानुवृत्तिः सूच्यते । प्रथमचोद्योत्तरत्वेन पादत्रयं व्याचष्टे—यस्मा-
दिति । विलक्षणमनात्मानमिति यावत् । अनृतमित्यस्य व्याख्यानमविद्याबीजप्रसूत-
मिति । द्वैतं द्वितीयमसत्यमित्यर्थः । वैधर्म्योदाहरणम्—यथेति । प्राज्ञस्य विभागविज्ञा-
नाभावे फलमाह—ततश्चेति । यथोक्ते तमसि कार्यालङ्घनमुत्तमानं सूचयति—अन्य-
थेति । द्वितीयं चोद्यं चतुर्थपादव्याख्यानेन प्रत्याख्याति—यस्मादित्यादिना ।
सदैव तुरीयादन्यस्याभावात्तुरीयमेव सर्वं तच्च सदा दृश्यमिति यस्मात्तस्मादिति
योजना । तत्रेति परिपूर्णं चिदेकतानं तुरीयं परामृश्यते । अत एवेति । कारणा-
भावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तुरीये तत्त्वाग्रहणान्यथाग्रहणयोरसंभवं दृष्टान्तेन साध-
यति—न हीति । यत्तु तुरीयस्य सदा दृगात्मत्वमुक्तं तत्र प्रमाणमाह—न हि
द्रष्टुरिति । चतुर्थपादं प्रकारान्तरेण योजयति—अथ वेति । तत्रापि श्रुतिमनुकूल-
यति—नान्यदिति ॥ १२ ॥

द्वैतस्याग्रहणं तुल्यमुभयोः प्राज्ञतुर्ययोः ।

बीजनिद्रायुतः प्राज्ञः सा च तुर्ये न विद्यते ॥ १३ ॥

निमित्तान्तरप्राप्ताशङ्कानिवृत्त्यर्थोऽयं श्लोकः । कथं द्वैताग्रहणस्य
तुल्यत्वात्कारणबद्धत्वं प्राज्ञस्यैव न तुरीयस्येति प्राप्ताऽऽशङ्का निव-
र्त्यते । यस्माद्धीजनिद्रायुतस्तत्त्वाप्रतिबोधो निद्रा । सैव च विशेषप्रति-
बोधप्रसवस्य बीजम् । सा बीजनिद्रा । तया युतः प्राज्ञः । सदा दृक्स्व-
भावत्वात्तत्त्वाप्रतिबोधलक्षणा निद्रा तुरीये न विद्यते । अतो न कार-
णबन्धस्तस्मिन्नित्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

अनुमानप्रयुक्तां तुरीयेऽपि कारणबद्धत्वाशङ्कां परिहरति—द्वैतस्येति । श्लोकस्य
तात्पर्यं गृह्णाति—निमित्तान्तरेति । विमतं कारणबद्धं द्वैताग्रहणत्वात्प्राज्ञवदित्यनुमा-
नमेव दर्शयन्निति तन्तरेमेव स्फोरयति—कथमिति । अनुमानकृताशङ्कानिवर्तकत्वेन

१ ड. छ. वा भं । २ क. ‘संसृष्ट’ । ३ घ. ड. छ. ज. ‘कस्य व्या’ । ४ ग. ड. छ. ज. झ.
‘हृकम्’ । ५ ड. ज. ‘तीयचो’ । ६ घ. ड. ‘त्याह—य’ । ७ च. ‘तुरी’ । ८ झ. ‘प्राप्तश्’ ।
९ ज. युक्तः । १० ग. ड. छ. झ. ‘र्य संग’ ।

श्लोकमवतारयति—प्राप्तेति । प्राज्ञस्योत्तरभाविप्रबोधादिकार्यापेक्षया नियतपूर्वभावित्वं कारणबद्धत्वे प्रयोजकम् । न च तुरीयस्य तदस्तीत्यप्रयोजको हेतुरित्याह—यस्मादिति । किं च तुरीयस्य विशुद्धचिद्धावृत्त्वप्रसाधनप्रमाणवाचात्काश्यावपादिष्टो हेतुरित्याह—सदेति । न च पूर्वोक्तोपाधेः साधनव्याप्तिस्तुरीयस्योत्तरभाविकार्यापेक्षया नियतप्राग्भावित्वाभावादिति मत्वाऽऽह—तच्चेति । दांपद्वयवत्त्वेनानुमानस्यामानत्वे फलितमाह—अतो नेति ॥ १३ ॥

स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ प्राज्ञस्तस्वप्ननिद्रया ।

न निद्रां नैव च स्वप्नं तुर्ये पश्यन्ति निश्चिताः ॥१४॥

स्वप्नोऽन्यथाग्रहणं सर्प इव रज्ज्वाम् । निद्रोक्ता तच्चाप्रतिबोधलक्षणं तम इति । ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां युक्तौ विश्वतैजसौ । अस्तौ कार्यकारणबद्धावित्युक्तौ । प्राज्ञस्तु स्वप्ननिर्जितैकेवल्यैव निद्रया युत इति कारणबद्ध इत्युक्तम् । नोभयं पश्यन्ति तुरीये निश्चिता ब्रह्मविदो विरुद्धत्वात्सन्निवरीव तमः । अतो न कार्यकारणबद्ध इत्युक्तस्तुरीयः ॥ १४ ॥

कार्यकारणबद्धौ तावित्यादिश्लोकोक्तमर्थमनुभवावष्टम्भेन प्रपञ्चयति—स्वप्नेति । ननु तैजसस्यैव स्वप्नंप्रयुक्तत्वं युक्तं न तु विश्वस्य प्रबुध्यमानस्य तद्योगो युज्यते प्रबुध्यमानत्वव्याघातात् । कथमविशेषेण विश्वतैजसौ स्वप्ननिद्रायुताविति । तत्र स्वप्नशब्दार्थमाह—स्वप्न इति । यथा रज्ज्वां सर्पे गृह्यमाणोऽन्यथा गृह्यते तथाऽऽत्मनि देहादिग्रहणमन्यथाग्रहणम् । आत्मनो देहादिवैलक्षण्यस्य श्रुतियुक्तिमिद्वत्त्वात्तेन स्वप्नशब्दिदेतेनान्यथाग्रहणेन संस्पृष्टत्वं विश्वतैजसयोरविशिष्टमित्यर्थः । तथा निद्राणस्यैव निद्रा युक्ता न तु प्रबोधवतो विश्वस्येत्याशङ्क्याऽऽह—निद्रेति । उक्ताभ्यां स्वप्ननिद्राभ्यां विश्वतैजसयोर्वैशिष्ट्यं निगमयति—ताभ्यामिति । तयोरन्यथाग्रहणेनाग्रहणेन च वैशिष्ट्यं प्रागपि सूचितमित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । द्वितीयं पादं विभजते—प्राज्ञस्त्विति । द्वितीयार्थं व्याचष्टे—नोभयमिति । तुरीये निद्रास्वप्नयोरदर्शने हेतुमाह—विरुद्धत्वादिति । अज्ञानवत्कार्ययानियविज्ञतिरूपे तुरीये विरुद्धत्वादनुबलविरहित्यत्र दृष्टान्तमाह—सन्नितरीवेति । तुरीये वस्तुनो नाविद्यातत्कार्ययोः संगतिरस्तीत्यङ्गीकृत्य प्रागपि सूचितमित्याह—अतो नेति ॥ १४ ॥

१ ग. 'स्य शु' । २ च. 'युतौ' । ३ झ. 'अः का' । ४ च. 'तया के' । ५ ग. झ. ज. झ. 'प्रयु' । ६ ग. झ. 'त. तत्र क' । ७ छ. 'देहेन्द्रियादि' । ८ क. ख. छ. 'शिष्यमुपेत प्रा' । ९ च. 'तीयया' । १० ग. झ. 'शेनेहे' । ११ च. झ. ज. 'स्तीति प्रा' ।

अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो निद्रा तत्त्वमजानतः ।

विपर्यासे तयोः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते ॥ १५ ॥

कदा तुरीये निश्चितो भवतीत्युच्यते । स्वप्नजागरितयोरन्यथा रज्ज्वां सर्प इव गृह्यतस्तत्त्वं स्वप्नो भवति । निद्रा तत्त्वमजानतस्तिष्ठन्व्यवस्थासु तुल्या । स्वप्ननिद्रयोस्तुल्यत्वाद्विश्वतैजसयोरैकराशित्वम् । अन्यथाग्रहणमाधान्याच्च गुणभूता निद्रेति तस्मिन्विपर्यासः स्वप्नः । तृतीये तु स्थाने तत्त्वाज्ञानलक्षणा निद्रैव केवला विपर्यासः । अतस्तयोः कार्यकारणस्थानयोरन्यथाग्रहणाग्रहणलक्षणविपर्यासे कार्यकारणबन्धरूपे परमार्थतत्त्वप्रतिबोधतः क्षीणे तुरीयं पदमश्नुते तदोभयलक्षणं बन्धरूपं तत्रापश्यंस्तुरीये निश्चितो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

कदा तर्हि स्वप्नो भवतीत्यपेक्षायामाह—अन्यथेति । निद्रा तर्हि कदेति संदिहानं प्रत्याह—निद्रेति । तुरीयप्रतिपत्तिसमयं मंगिरते—विपर्यास इति । श्लोकव्याख्याभौकाङ्क्षां दर्शयति—कदेति । कदा स्वप्ननिष्ठो भवति कदा निद्रानिष्ठः स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रश्नत्रयस्योत्तरं श्लोकेन दर्शयति—उच्यते इति । तत्र कदा स्वप्नो भवतीति प्रश्नं परिहरति—स्वप्नेति । अवस्थाद्वये स्वप्नद्रष्टुरित्यर्थः । द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—निद्रेति । विश्वादिषु त्रिषु तयोरिति द्विवचनं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वप्ननिद्रयोरिति । विश्वतैजसावेको राशिः । प्राज्ञो द्वितीयैः । ततः श्लोके द्विवचनमविरुद्धमित्यर्थः । प्रथमे राशौ विपर्यासस्वरूपं कथयति—अन्यथेति । द्वितीये राशौ विपर्यासविशेषं दर्शयति—तृतीये त्विति । द्वितीयाध्वगतान्यक्षराणि व्याकरोति—अत इति । द्विवचनस्योपपन्नत्वाद्विपर्यासस्य च विभागेन निर्धारितत्वादित्यर्थः । तृतीयं प्रश्नं प्रतिविधत्ते—तदेति । तत्त्वप्रबोधाद्विपर्यासस्यावस्थायामित्यर्थः ॥ १५ ॥

अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते ।

अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

योऽयं संसारी जीवः स उभयलक्षणेन तत्त्वप्रतिबोधरूपेण बीजात्मनाऽन्यथाग्रहणलक्षणेन चानादिकालप्रवृत्तेन मायालक्षणेन स्वप्नेन

१ घ. क. ज. द्वयोः । २. क. 'त्वाग्रहणल' । ३ ग. झ. 'माशङ्कां द' । ४ क. छ. 'दा नि' । ५ ख. 'रं द' । ६ घ. क. ज. झ. ट. 'द्रष्टरीत्य' । ७ घ. ज. 'यः' । श्लो' । ८ ग. झ. 'तीयरा' ।

ममायं पिता पुत्रोऽयं नम्रां क्षेत्रं पशवोऽहमेषां स्वामी सुखी दुःखी
क्षयितोऽहमनेन वर्धितश्चानेनेत्येवंप्रकारान्स्वप्नान्स्थानद्वयेऽपि पश्यन्सुप्तो
यदा वेदान्तार्थतत्त्वाभिज्ञेन परमकारुणिकेन गुरुणा नास्मैवं त्वं हेतुफ-
लात्मकः किं तु तत्त्वमसीति प्रतिबोध्यमानो यदा तदेवं प्रतिबुध्यते । कथं
नास्मिन्बाह्यमाभ्यन्तरं वा जन्मादिभावविकारोऽस्त्यतोऽजं सबाह्याभ्यन्त-
रसर्वभावविकारवर्जितमित्यर्थः । यस्माज्जन्मादिकारणभूतं नास्मि-
न्नविद्यातमोबीजं निद्रा विद्यत इत्यनिद्रम् । अनिद्रं हि तत्तुरीयमत
एवास्वप्नम् । तन्निमित्तत्वादन्यथाग्रहणस्य । यस्माच्चा निद्रमस्वप्नं तस्मा-
दजमद्वैतं तुरीयमात्मानं बुध्यते तदा ॥ १६ ॥

कदा तत्त्वमिति बोधो विपर्ययस्य हेतुर्भवतीत्यपेक्षायामाह—अनादीति । प्रतिबु-
ध्यमानं तत्त्वमेव विशिनष्टि—अजमिति । जीवशब्दवाच्यमर्थं निर्दिशति—योऽय-
मिति । परमात्मैव जीवभावमापन्नः संसरतीत्यर्थः । तस्य कथं जीवभावापत्तिरित्या-
शङ्क्य कार्यकारणबद्धत्वादित्याह—स इति । परमात्मोभयलक्षणेन स्वापेन सुप्तो
जीवो भवतीत्यन्वयः । स्वापस्योभयलक्षणत्वमेव प्रकटयति—तत्त्वेत्यादिना । माया-
लक्षणेनेत्युभयत्र संबध्यते । सुप्तमेव व्यनक्ति—ममेत्यादिना । स्वापपरिगृहीतस्यैव
प्रतिबोधनावकाशो भवतीत्याह—यदेति । यदा सुप्तस्तदा बुध्यत इति शेषः । प्रति-
बोधकं विशिनष्टि—वेदान्तार्थेति । कथं प्रतिबोधनं तदाह—नासीति । अनुभूय-
मानत्वमेवमित्युच्यते यदोक्तविशेषणेन गुरुणा प्रतिबुध्यमानः शिष्यस्तदाऽसावेवं वक्ष्य-
माणप्रकारेण प्रतिबुद्धो भवतीत्युक्तम् । तमेव प्रकारं प्रश्नपूर्वकं द्वितीयाध्व्याख्यानेन
वेशदयति—कथमित्यादिना । अस्मिन्निति सप्तम्या बोध्यात्मरूपं परामृश्यते ।
ह्यं कार्यभावेनन्तरं कारणं तच्चोपयमिह नास्ति । ततो जन्मादेर्भावविकारस्य नात्राव-
काशः संभवतीत्यर्थः । अवतारितं विशेषणं सप्रमाणं योजयति—सबाह्वेति । अज-
देवानिद्रं कार्याभावे कारणस्य प्रमाणाभावेन वक्तुमशक्यत्वादिति मत्वाऽऽह—
स्मादिति । अनिद्रत्वं हेतुं कृत्वा विशेषणान्तरं दर्शयति—अत एवेति । अग्रह-
न्यथाग्रहणसंबन्धवैधुर्यं हेतुं कृत्वा विशेषणद्वयमित्याह—यस्माच्चेति । तत्त्वमेवंल-

१ च. 'सा मभैतत्क्षेत्रं' । २ ज. 'स्येव हे' । ३ छ. 'दैव प्र' । ४ झ. 'न्तरो ह्यज इति श्रुतेः'
। ड. 'न्तर इति श्रुतेः स' । ५ घ. ड. ज. झ. निद्र हि । ६ ङ. झ. हि तुरी । ७ छ. 'त्वबो' ।
घ. ड. ज. दर्शयति । ८ छ. 'भावाप' । ९ ग. छ. झ. 'न्नः सन्तंस' । १० घ. 'संसारीत्य' ।
क. घ. झ. सुषुप्त' । ११ क. घ. सुषुप्त । १२ ग. छ. झ. 'तिबोध्य' । १३ ङ. 'माभ्यन्त' ।
१४ छ. झ. 'न्मादिभाव' । १५ झ. 'रितवि' ।

क्षणमस्तु । आत्मनः किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तुरीयमिति । तदा विशिष्टेनाऽऽ-
धार्येण विशिष्टं शिष्यं प्रति प्रतिबोधनावस्थायामित्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।

मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥ १७ ॥

प्रपञ्चनिवृत्त्या चेत्प्रतिबुध्यतेऽनिवृत्ते प्रपञ्चे कथमद्वैतमिति । उच्यते ।
सत्यमेवं स्यात्प्रपञ्चो याद विद्येत । रज्ज्वां सर्प इव कल्पितत्वान्न तु
स विद्येत । विद्यमानश्चेन्निरवर्तेत न संशयः । न हि रज्ज्वां भ्रान्ति-
बुद्ध्या कल्पितः सर्पो विद्यमानः सन्निवृत्तः । नैवं माया
मायाविना प्रयुक्ता तद्दर्शनां चक्षुर्वन्धापगमे विद्यमाना सती निवृत्ता ।
तथेदं प्रपञ्चाख्यं मायामात्रं द्वैतं रज्जुवन्मायाविवक्षाद्वैतं परमार्थतस्त-
स्मान्न कश्चित्प्रपञ्चः प्रवृत्तो निवृत्तो वाऽस्तीत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

तुरीयमद्वैतमित्युक्तं तदयुक्तं प्रपञ्चस्य द्वितीयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रपञ्च
इति । प्रपञ्चनिवृत्त्या तुरीयप्रतिबोधात्तद्वितीयत्वमविरुद्धमिति सैद्धान्तिकीमाशङ्कां
पूर्ववाद्यनुवदति—प्रपञ्चेति । तर्हि पर्व प्रपञ्चनिवृत्तरानिवृत्तस्य तस्य सत्त्वान्नाद्वैतं सेदु-
मर्हतीति पूर्वार्थेन ब्रवीति—अनिवृत्त इति । सिद्धान्ती श्रुतेनोत्तरमाह—उच्यत
इति । किं प्रपञ्चस्य वस्तुत्वमपेत्याद्वैतानुपपत्तिरुच्यते किं वाऽवस्तुत्वमिति विकल्प्याऽऽ-
द्येऽद्वैतानुपपत्तिमङ्गी करोति—सत्यमिति । अद्वैतं तर्हि कथमप्युपपद्येत्याशङ्क्य प्रपञ्च-
स्यावस्तुत्वपक्षे तदुपपत्तिरित्याह—रज्ज्वामिति । यथा सर्पो रज्ज्वां कल्पितो वस्तुते
नास्ति तथा प्रपञ्चोऽपि कल्पितत्वाच्चैव वस्तुतो विद्यते । तथा च तात्त्विकमद्वैतमवि-
रुद्धमित्यर्थः । उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन(ण) साधयति—विद्यमानश्चेदिति । यद्यात्मनि
कारणाधीनः सन्प्रपञ्चो विद्येत तदा कृतकस्यानित्यत्वनियमात्तन्निवृत्तिरवश्यंभाविनी
कार्यस्य च निवृत्तिर्नाम कारणसंसर्गस्ततः सति कारणे प्रपञ्चनिवृत्तेरानित्यन्तिकत्वादद्वै-
तानुपपत्तिराशङ्क्येत । न च कारणाधीनः सन्प्रपञ्चोऽस्ति । तस्य कल्पितत्वेनावस्तु-
त्वादित्यर्थः । प्रपञ्चस्य मायया विद्यमानत्वं न त वस्तुत्वमित्युदाहरणाभ्यामुपपादयति
न हीत्यादिना । सर्पो हि रज्ज्वां भ्रान्त्या कल्पितो नायं सर्पो रज्जुरेष एवेति विदे

१ घ. ड. ज. 'शिष्टशि' । २ घ. ड. ज. 'बोधिताव' । छ. 'बोधवा' । ३ घ. 'ते' । एवमनि
४ ज. 'त तदा र' । ५ च. 'ते' । बर्तमा' । ६ घ. ड. ज. न । ७ छ. घ. ड. ज. 'तं तु प'
८ च. झ. 'मद्वयमित्यय' । ९ च. झ. 'अविनि' । १० ख. 'वादी ब' । ११ घ. ड. छ. 'पय'
इत्य' । १२ क. 'त्वान्न व' । १३ ग. झ. 'विद्यते' । १४ घ. ड. ज. 'स्य नि' । १५ घ. ड.
ज. 'स्पितत्वेन ना' ।

कथिया निवृत्तो नैव वस्तुतो विद्यते । बधिनस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावत् । माया चेन्द्रनालशब्दवाच्या मायाविना प्रदर्शिता पार्श्वस्थानां मायादर्शनवतां चक्षुर्गतस्य यथार्थदर्शनप्रतिबन्धकस्यापगमे सति समुत्पन्नमग्न्यदर्शनतो निवृत्ता सती नैव वस्तुतो विद्यमाना भवितुमुत्सहते । यथेदमुदाहरणद्वयं तथेदं द्वैतं प्रपञ्चारूपं मायामात्रं न परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः । प्रपञ्चस्यासत्त्वं शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—रज्जुवदिति । प्रपञ्चस्य कालत्रयेऽपि सत्त्वाभावे तात्त्विकमद्वैतमविरुद्धमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ १७ ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।

उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

ननु शास्त्रा शास्त्रं शिष्य इति विकल्पः कथं निवृत्त इत्युच्यते । विकल्पो विनिवर्तेत यदि केनचित्कल्पितः स्यात् । यथाऽयं प्रपञ्चो मायारज्जुसर्पवत्तथाऽयं शिष्यादिभेदविकल्पोऽपि प्राक्प्रतिबोधादेवोपदेशनिमित्तोऽत उपदेशादयं वादः शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमिति । उपदेशकार्ये तु ज्ञाने निवृत्ते ज्ञाते परमार्थतत्त्वे द्वैतं न विद्यते ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्य परिहरति—विकल्प इति । यदि केनचिद्धेतुना तत्त्वज्ञानेन कार्येण शास्त्रादिविकल्पो हेतुतया विकल्पितस्तथाऽप्यसौ बाधितो निवर्तेत न तु तात्त्विकमद्वैतं विरोद्धमर्हति । तत्त्वज्ञानात्प्रागवस्थायामेव तत्त्वोपदेशं निमित्तोक्तुं यतः शास्त्रादिभेदोऽनूद्यते । उपदेशप्रयुक्ते तु ज्ञाने निवृत्ते न किञ्चिदपि द्वैतमस्तीत्यद्वैतमविरुद्धमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्वाति । तदनिवृत्तौ नाद्वैतसिद्धिर्न च शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वादविरोधः । तथा सति धूमाभासवत्तत्त्वज्ञानहेतुत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । धूमाभासस्याव्यासस्यानद्धेतुत्वेऽपि कल्पितस्य शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानहेतुत्वं प्रतिबिम्बादिवदुपपत्तिमित्युत्तरमाह—उच्यते इति । शिष्यः शास्त्रा शास्त्रमित्ययं विकल्पो विभागः सोऽपि निवृत्तिप्रतियोगित्वादवस्तुत्वाज्ज्ञानबाधयत्वादद्वैताविरोधीत्यर्थः । शिष्यादिविभागस्य कल्पितत्वं दृष्टान्तं स्पष्टयति—यथेति । मायाविना प्रयुक्ता माया यथा कल्पितेऽप्यते यथा च सर्पधारादिविकल्पिनस्तथाऽयं प्रपञ्चः सर्वोऽपि कल्पितो वस्तु न भवतीति प्रपञ्चितम् । तथैव प्रपञ्चैकदेशः शिष्यादिरपि ज्ञानात्प्राक्कल्पितः सन्नज्ञानकृतो मिथ्येत्यर्थः । किमिति ज्ञानात्पूर्वमसौ कल्प्यते

१ ख. 'स्तुतः । बा' । २ घ. ड. ज. 'मायेन्द्र' । ३ छ. 'बन्धाप' । ४ ख. च. 'निवर्तेत इ' । ५ छ. 'या क' । ६ छ. यदि । ७ ग. ङ. 'पत्तेरि' । ८ ड. 'तशा' । ९ ग. झ. 'ल्पितोऽप्यते' ।

तत्राऽऽह—उपदेशेति । उपदेशमुद्दिश्य यथोक्तविभागवचनमित्युक्तमुपसंहरति—
अत इति । उपदेशात्प्रागिव तस्मादूर्ध्वमपि भेदोऽनुवर्ततामित्याशङ्क्य विरोधिसद्भावा-
न्मैवमित्याह—उपदेशेति ॥ १८ ॥

(उपनिषद्)

सोऽयमात्माऽध्यक्षरमोकारोऽधिमात्रं पादा मात्रा
मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

अभिधेयप्रधान ओंकारश्चतुष्पादात्मेति व्याख्यातो यः सोऽयमा-
त्माऽध्यक्षरमक्षरमधि कृत्याभिधानप्राधान्येन वैपर्ययमानोऽध्यक्षरम् । किं
पुनस्तदक्षरमित्याह । ओंकारः । सोऽयमोकारः पादशः प्रविभज्यमा-
नोऽधिमात्रं मात्रामधिकृत्य वर्तत इत्यधिमात्रम् । कथमात्मनो ये पादास्त
ओंकारस्य मात्राः । कास्ताः । अकार उकारो मकार इति ॥ ८ ॥

तत्त्वज्ञानसमर्थानां मध्यमानामुत्तमानां चाधिकारिणामध्यारोपापवादाभ्यां पारमार्थिकं
तत्त्वमुद्दिष्टम् । इदानीं तत्त्वग्रहणामर्थानामधममधिकारिणामौघानविधानायाऽऽरो-
पदृष्टिभेदावष्टम्भ्य व्याचष्टे—अभिधेयेत्यादिना । अध्यक्षरमित्येतद्व्याकराति—अक्ष-
रमिति । अध्यक्षरमित्यत्र किं पुनस्तदक्षरमितिप्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—किं पुन-
रित्यादिना । तस्य विशेषणान्तरं दर्शयति—सोऽयमिति । आत्मा हि पादशो
विभज्यते मात्रामधिकृत्य पुनरोंकारो व्यवतिष्ठते तत्कथं पादशो विभज्यमानस्याधि-
मात्रत्वमिति पृच्छति—कथमिति । पादानां मात्राणां चैकत्वादेतदविरुद्धमित्याह—
आत्मन इति ॥ ८ ॥

जागर्तिस्थानो वैश्वानरोऽकारः प्रथमा मात्राऽऽ-
प्तेरादिमत्त्वाद्वाऽऽप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिश्च
भवति य एष वेद ॥ ९ ॥

तत्र विशेषनियमः क्रियते । जागर्तिस्थानो वैश्वानरो यः स
ओंकारस्याकारः प्रथमा मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । आप्तेराप्तिर्व्या-
प्तिरकारेण सर्वा वाग्व्याप्ता । “अकारो वै सर्वा वाक्” इति श्रुतेः । तथा
वैश्वानरेण जगत् । “तस्य ह वै तस्याऽऽत्मनो वैश्वानरस्य सूर्वेव सुते-
जाः” इत्यादिश्रुतेः । अभिधानाभिधेययोरेकत्वं चावोचाम । आदिरस्य

विद्यत इत्यादिमद्यथैवाऽऽदिमदकाराख्यमक्षरं तथैव वैश्वानरस्तस्माद्वा सामान्यादकारत्वं वैश्वानरस्य । तदेकत्वविदः फलमाह । आप्नोति ह वै सर्वान्कामानादिः प्रथमश्च भवति महतां य एवं वेद यथोक्तमेकत्वं वेदेत्यर्थः ॥ ९ ॥

पादानां मात्राणां च मध्ये विश्वारूपविशेषस्याकारविशेषत्वं निगमयति—तत्रेति । विश्वाकारयोरेकत्वं सादृश्ये सत्यारोपयितुं शक्यमन्यत्र सत्येव तस्मिन् आरोपसंदर्शनात्तथा च किं तदारोपप्रयोजकं सादृश्यमिति पृच्छति—केनेति । सामान्योपन्यासपरां श्रुतिमवतारयति—आहेति । व्याप्तिमेवाकारस्य श्रुत्युपन्यासेन व्यनक्ति—अकारेणेति । अध्यात्माधिदैविकयोरेकत्वं पूर्वमुक्तमुपेत्य विश्वस्य वैश्वानरस्य जगद्व्याप्तिं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति—तथेति । किं च सामान्यद्वारा वाच्यवाचकयोरेकत्वमारोप्य न भवति तयोरेकत्वस्य प्रागेवोक्तत्वादित्याह—अभिधानेति । सामान्यान्तरमाह—आदिरिति । तदेव स्फुटयति—यथैवेति । उकारो मकारश्चेत्युभयमपेक्ष्य प्रथमपाठादादिमत्त्वमकारस्य द्रष्टव्यम् । विश्वस्य पुनरादिमत्त्वं तैजसप्राज्ञावपेक्षयाऽऽद्यस्थाने वर्तमानत्वादित्यर्थः । उक्तस्य सामान्यान्तरस्य फलं दर्शयति—तस्मादिति । किमर्थमित्थं सामान्यद्वारा तयोरेकत्वमुच्यते तद्विज्ञानस्य फलवत्त्वादित्याह—तदेकत्वात् । सादृश्यविकल्पादेव फलविकल्पः ॥ ९ ॥

स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रोत्कर्षादुभयत्वाद्भोत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिं समानश्च भवति नास्याब्रह्मविकुले भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

स्वप्नस्थानस्तैजसो यः स ओंकारस्योकारो द्वितीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह । उत्कर्षात् । अकारादुत्कृष्ट इव ह्युकारस्तथा तैजसो विश्वाद्युभयत्वाद्वाऽकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसोऽत उभयभाक्त्वसामान्यात् । विद्वत्फलमुच्यते । उत्कर्षति ह वै ज्ञानसंततिम् । विज्ञानसंततिं वर्धयतीत्यर्थः । समानस्तुल्यश्च मित्रपक्ष-

१ झ. 'राक्ष' । २ ग. झ. छ 'रूपस्या' । ३ छ. 'कारारूपवि' । ४ घ. ड. झ. 'नियम' । ५. 'जकसा' । ६ घ. ड. ज. 'दैवतयो' । ७ घ. 'क्षय च प्र' । ८ ज. 'रा द्वयो' । ९ ग. छ. 'फले वि' । १० घ. ज. 'तीयमा' । ११ छ. ज. 'तीयमा' । १२ ख. 'साम्बाद्धि' ।

स्येव शत्रुक्षणाभ्यप्रद्वेयो भवति । अत्रह्यविदस्य कुले न भवति य एवं वेद ॥ १० ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं व्यपदिशति — स्वप्नेत्यादिना । यथा प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चैकत्वं सामान्यं पुस्तकं योक्तं तथा द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वं सत्येव सामान्ये वक्तव्यं तदभावं तदागोपायोगादिति पृच्छति—केनेति । सामान्योपन्यासपूर्वकमेकत्वारोपं साधयति—आहेति । अकारस्य सर्वव्याप्यौपकत्वेनोत्कृष्टत्वस्य स्पष्टत्वात्कथं तस्मादुकारस्योत्कर्षो वर्ण्यते तत्राऽऽह—अकारादिति । अकारस्योत्कर्षे वास्तवेऽपि पाठकमादुकारस्योत्कर्षवत्त्वमौपचारिकमिवकारश्चामुमर्थमुपोहयति । यथाऽकारादुकारस्योत्कर्षो दर्शितस्तथा विश्वात्तैजसस्योत्कर्षो वक्तव्यः । सूक्ष्माभिमनिनः स्थूलाभिमनिनः सकाशादुत्कर्षस्य युक्तत्वादित्याह—तथेति । उकारतैजसयोर्न प्रत्येकमुभयत्वमेकत्वस्योभयैर्त्वव्याघातादित्याशङ्क्य व्याकरोति—अकारेति । मध्यस्थत्वादुकारतैजसयोरुभयभक्तत्वं सामान्यं तस्मात्तयोरेकत्वं शक्यमारोपयितुमित्याह—अत इति । यथोक्तैकत्वविज्ञानं फलवत्त्वादुपादेयमिति सूचयति—विद्वदिति । ज्ञानसंततैरुत्कर्षो नाम कृतश्चित्तस्थाभेदावेदनं तस्येष्टत्वाभावे कथं फलवत्त्वमित्याशङ्क्य व्याचष्टे—विज्ञानेति । पक्षद्वयतुल्यत्वमेव प्रकटयति—अप्रद्वेय इति । सादृश्यभेदेन फलभेदमावेद्य द्विविधसादृश्यप्रयुक्तैकत्वावज्ञानफलमाह—अत्रह्यविदिति ॥ १० ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा मिते-
रपीतेर्वा मिनोति ह वा इदं सर्वमपीतिश्च
भवति य एवं वेद ॥ ११ ॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो यः सौ ओंकारस्य मकारस्तृतीया मात्रा । केन सामान्येनेत्याह सामान्यमिदमत्र । मितेर्मितिर्मानं मीयेते इव हि विश्वतैजसौ प्राज्ञेन प्रलयोत्पत्त्योः प्रवेशनिर्गमाभ्यां प्रस्थेनेव यवाः । तथो-
कारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे च प्रविश्य निर्गच्छत इवाकारोकारौ मकारे ।
अपीतेर्वा । अपीतिरप्ये एलीभावः । ओंकारोच्चारणान्त्येऽक्षर एकी-

१ घ. 'मप्रद्वे' । २ झ. 'विद्वदस्य' । ३ झ. 'गव्यापारत्वे' । ४ घ. ड. ज. 'स्थोताथैत्वमै' । ५ क. ख. 'कारोत्कर्ष' । ६ घ. ड. झ. 'कस्यो' । ७ ग. 'यत्वे वा' । ८ ख. 'त्वस्य व्या' । ९ घ. ड. ज. ट. 'लक्ष्मि' । १० छ. 'कत्वज्ञा' । ११ झ. 'तीयमा' । १२ च. झ. 'स म' । ज. स मकार ओंकारस्य द्विती' । १३ ज. 'तीयमा' । १४ ज. 'साम्येने' । १५ च. 'यथैकी' । १६ घ. 'नेऽन्त्याक्ष' ।

भूताविवाकारोकारौ । तथा विश्वैजपौ सुषुप्तकाले प्राप्ते । अतो वा सामान्यादेकत्वं प्राज्ञमकारयोः । विद्वत्फलमाह । मिनोति ह वा इदं सर्वं जगद्याथात्म्यं जानातीत्यर्थः । अपीतिश्च जगत्कारणात्मा भवतीत्यर्थः । अत्रावान्तरफलवचनं प्रधानसाधनस्तुत्यर्थम् ॥ ११ ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वमुपन्यस्यति—सुषुप्तेति । पूर्ववदेकत्वप्रयोजक-
मत्रापि प्रश्नपूर्वकमुपवर्णयति—केनेत्यादिना । मानमव विवृणोति—मीयेते इति । ओमित्योकारस्य नैरन्तर्येणोच्चारणे सत्यकारोकारौ प्रथमं मकारे प्राविश्य पुनस्तस्मान्नि-
र्गच्छन्ताविबोपलभ्येते तेन मकारेऽपि मानसामान्यमिति वक्तव्यमित्यर्थः । एकीभावमेव
स्फोरयति—ओंकारेति । मकारवत्प्राज्ञेऽपि तदस्ति सामान्यमित्याह—तथेति ।
उक्तस्यापि सामान्यस्य फलमाह—अतो वेति । सामान्यद्वयद्वारेण प्राज्ञमकारयोरे-
कत्वज्ञानं नाविवक्षितं फलवत्त्वादित्याह—विद्वदिति । अविदुषोऽपि जगद्विषयज्ञानमस्ती-
त्याशङ्क्य विशिनष्टि—जगद्याथात्म्यमिति । तद्याथात्म्यं चाव्याकृतत्वं प्रलयमवन-
मनिष्टत्वान्न फलमित्याशङ्क्याऽऽह—जगदिति । तत्र तत्रैकत्वज्ञाने फलभेदकथनादु-
पासनभेदमाशङ्क्याङ्गेषु फलभेदश्रुतेरर्थवादत्वमुपेत्याऽऽह—अत्रेति । पादानां मात्राणां
च क्रमादेकैवावज्ञाने फलकथनं सर्वान्पादान्मात्राश्च सर्वाः स्वात्मन्यन्तर्भाव्य प्रधानस्य
ब्रह्मध्यानस्य साधनं यदोकाराख्यमक्षरं तस्य स्तुतावुपयुज्यते तेन च तदेवैकमुपासनमि-
तरस्य तदङ्गत्वान्नोपास्तिभेदकत्वमित्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

विश्वस्यात्वविवक्षायामादिसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादाप्तिसामान्यमेव च ॥ १९ ॥

विश्वस्यात्वमकारमात्रत्वं यदा विवक्ष्यते तदाऽऽदित्वसामान्यमुक्त-
न्यायेनोत्कटमुद्भूतं दृश्यत इत्यर्थः । अत्वविवक्षायामित्यस्य व्याख्यानं
मात्रासंप्रतिपत्ताविति । विश्वस्याकारमात्रत्वं यदा संप्रतिपद्यत इत्यर्थः ।
आप्तिसामान्यमेव चोत्कटमित्यनुवर्तते चशब्दात् ॥ १९ ॥

पादानां मात्राणां च यदेकत्वं सनिमित्तं श्रुत्योपन्यस्तं तत्र श्रुत्यर्थविवरणरूपान्पूर्व-
भेदेन श्लोकानवतारयति—अत्रेति । प्रथमपादस्य प्रथममात्रायाश्चाभेदोपास्यमुक्तं
सामान्यद्वयं विशदयति—विश्वस्येति । उक्तन्यायेनाऽऽदिरस्येत्यादाविति शेषः ।

१ घ. ड. 'पुस्तिका' । २ घ. ड. झ. 'न्यमतिव्यक्तमि' । ३ छ. 'यविज्ञा' । ४ ग. घ. ङ.
. झ. 'हे फलम्' । ५ ग. छ. ड. ज. 'कत्वज्ञा' । ६ ग. 'लभेदक' । ७ ख. 'रस्यापि त' ।
८ क. ख. ज. 'दा विवक्ष्यते सं' । ९ ड. 'यमाया मा' ।

५८ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्— [आगमाख्यं—

पुनरुक्तिपरिहारद्वारा विवक्षितमर्थमाह—अत्वेति । अनवृत्तिद्योतकं दर्शयति—चक्ष-
ब्दादिति ॥ १२ ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उत्कर्षो दृश्यते स्फुटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ स्यादुभयत्वं तथाविधम् ॥ २० ॥

तैजसस्योत्वविज्ञान उकारत्वविवक्षायामुत्कर्षो दृश्यते स्फुटं स्पष्टं

इत्यर्थः । उभयत्वं च स्फुटमेवेति । पूर्ववत्सर्वम् ॥ २० ॥

द्वितीयपादस्य द्वितीयमात्रायाश्चैकत्वारोपप्रयोजकद्वयं श्रुतुक्तं व्यनक्ति—तैजस-
स्येति । स्फुटमिति क्रियाविशेषणम् । तथाविधमित्यस्यार्थः स्फुटमित्याह—स्फुटमे-
वेति । उक्तविज्ञान इत्यस्य व्याख्यानं मात्रासंप्रतिपत्ताविति तस्य व्याख्यानं सर्वमि-
त्युच्यते तत्पूर्ववद्द्रष्टव्यमित्युच्यते—पूर्ववदिति ॥ २० ॥

मकारभावे प्राज्ञस्य मानसामान्यमुत्कटम् ।

मात्रासंप्रतिपत्तौ तु लयसामान्यमेव च ॥ २१ ॥

मकारत्वे प्राज्ञस्य पितिलयानुत्कृष्टे सामान्ये इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तृतीयपादस्य तृतीयमात्रायाश्चैकत्वाध्यामे सामान्यद्वयं श्रुत्या दर्शितं विशद-
यति—मकारेति । अक्षरार्थस्य पूर्ववदेव सुज्ञानत्वात्तात्पर्यार्थमाह—मकारत्व
इति ॥ २१ ॥

त्रिषु धामसु यत्तुल्यं सामान्यं वेत्ति निश्चितः ।

स पूज्यः सर्वभूतानां वन्द्यश्चैव महामुनिः ॥ २२ ॥

यथोक्तस्थानत्रये तुल्यमुक्तं सामान्यं वेत्त्येवमवैतदिति निश्चितो यः

स पूज्यो वन्द्यश्च ब्रह्मविद्धोके भवति ॥ २२ ॥

विश्वादीनामकारादीनां च यत्तुल्यं सामान्यमुक्तं तद्विज्ञानं स्तौति—त्रिष्विति ।
यथोक्तस्थानत्रयं जागरितं स्वप्नं सुषुप्तं चेति त्रितयं तुल्यं पादानां मात्राणां चेति
शेषः । उक्तं सामान्यमाप्तिरुत्कर्षो मितिरित्यादि । महामुनिरित्यस्यार्थमाह—ब्रह्म-
विदिति ॥ २२ ॥

अकारो नयते विश्वमुकारश्चापि तैजसम् ।

मकारश्च पुनः प्राज्ञं नामात्रे विद्यते गतिः ॥ २३ ॥

१ छ. ज. 'छमित्य' । २ छ. वेत्यर्थः । पूं । ३ ज. 'वत् ॥ २० ॥ ४ छ. 'स्यार्थः स्फु' ।
५ छ. झ. 'मित्याह पूं' । ६ छ. ज. 'मेव तं' । ७ ख. ग. छ. झ. 'थोक्तं स्या' ।

यथोक्तैः सामान्यैरात्मपादानां मात्राभिः सहैकत्वं कृत्वा यथो-
क्तोकारं प्रतिपद्य यो ध्यायति तमकारो नयते विश्वं प्रापयति । अका-
रालम्बनोकारं विद्वान्वैश्वानरो भवतीत्यर्थः । तथोकारस्तैजसम् ।
मकारश्चापि पुनः प्राज्ञं चशब्दान्नयत इत्यनुवर्तते । क्षीणे तु मकारे
बीजभावक्षयादमात्र ओंकारे गतिर्न विद्यते कचिदित्यर्थः ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तसामान्यज्ञानवतो ध्याननिष्ठस्य फलविभागं दर्शयति—अकार इति । यत्र
तु पादानां मात्राणां च विभागो नास्ति तैस्मिन्नोकारे तुरीयात्मनि व्यवस्थितस्य प्राप्त-
प्राप्तव्यप्राप्तिविभागो नास्तीत्याह—नामात्र इति । ओंकारध्यायिनमकारो विश्वं
प्रापयतीत्युक्तमयुक्तम् । विश्वप्राप्तेर्ध्यानमन्तरेण सिद्धत्वात् । अकारस्य चाध्येयस्यो-
क्तफलप्रापकत्वायोगादित्याशङ्क्याऽऽह—अकारेति । तदालम्बनं तत्प्रधानमिति
यावत् । अकारप्रधानमोकारं ध्यायतो यथा वैश्वानरप्राप्तिस्तथोकारप्रधानं तमेव ध्यायत-
स्तैजसस्य हिरण्यगर्भस्य प्राप्तिर्भवतीत्याह—तथेति । यश्च मकारप्रधानमोकारं
ध्यायति तस्य प्राज्ञाव्याकृतप्राप्तिर्युक्तेत्याह—मकारश्चेति । क्रियापदानुवृत्तिरुभयत्र
विवक्षिता । चतुर्थपादं व्याचष्टे—क्षीणे त्विति । स्थूलप्रपञ्चो जागरितं विश्वश्चेत्येत-
न्नितयमकारमात्रं सूक्ष्मप्रपञ्चः स्वप्नस्तैजसश्चेतन्नितयमुकारमात्रं प्रपञ्चद्वयकारणं सुषुप्तं
प्राज्ञश्चेत्येतन्नितयं मकारमात्रं तत्रापि पूर्वं पूर्वमुत्तरोत्तरभावमापद्यते । तदेवं सर्वमो-
कारमात्रमिति ध्यात्वा स्थितस्य यदेतावन्तं कालमोमितिरूपेण प्रतिपन्नं तत्परिशुद्धं
ब्रह्मैवेत्याचार्योपदेशसमुत्थसमर्थज्ञानेन पूर्वोक्तसर्वविभागनिमित्ताज्ञानस्य मकारत्वेन
गृहीतस्य क्षये ब्रह्मण्येव शुद्धे पर्यवसितस्य न कचिद्वतिरुपपद्यते परिच्छेदाभावा-
दित्यर्थः ॥ २३ ॥

(उपनिषद्)

अमात्रश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽ-
द्वैत एवमोकार आत्मैव संविशत्यात्मनाऽऽ-
त्मानं य एवं वेद ॥ १२ ॥

(इति माण्डूक्योपनिषत्समाप्ता ।)

अमात्रो मात्रा यस्य नास्ति सोऽमात्र ओंकारश्चतुर्थस्तुरीय आत्मैव

१ घ. ड. 'म्बनमोका' । २ ख. ग. छ. झ. तस्मिन्नोका' । ३ घ. ड. ज. 'रस्य ध्या' ।
ज. 'सहि' । ५ क. ज. 'भेप्रा' । ६ ख. ज. झ. प्राज्ञस्याव्याकृतस्य प्रा' । ७ छ. 'सिभे-
तीत्या' । ८ घ. ड. ज. 'देव स' । ९ ख. 'वत्काल' । १० ग. छ. झ. 'म्यदर्शने' । ११ क. छ.
[य एवं वेद ॥ १२ ॥

सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्— [आगमाख्यं—

लोऽभिधानाभिधेयरूपयोर्वाङ्मनसयोः क्षीणत्वादव्यवहार्यः । प्रप-
पशमः शिवोऽद्वैतः संवृत एवं यथोक्तविज्ञानवता प्रयुक्त ओंकार-
मात्रस्त्रिपादः । आत्मैव संविशत्यात्मना स्वेनैव स्वं पारमाथिकमा-
नं य एवं वेद । परमार्थदर्शिनां ब्रह्मविदां तृतीयं बीजभावं
आऽऽत्मानं प्रविष्ट इति न पुनर्जायते तुरीयस्याबीजत्वात् । न हि
सर्पयोर्विवेके रज्ज्वां प्रविष्टः सर्पो बुद्धिसंस्कारात्पुनः पूर्ववत्तद्विवे-
नामुत्थास्यति । मन्दमध्यमधियां तु प्रतिपन्नसाधकभावानां सन्मार्ग-
भेदाणां संन्यासिनां मात्राणां पादानां च क्लृप्तसामान्यविदां यथा-
पास्यमान ओंकारो ब्रह्मप्रतिपत्तय आलम्बनी भवति । तथा च
पति—“आश्रमास्त्रिविधा हीनाः” इत्यादि ॥ १२ ॥

(इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यम् ।)

एकचैतन्यमोंकारसंवेदनं त्रिमात्रेणोंकारेणाध्यस्तेन तादात्म्यादोंकारो निरुच्यते ।
रेण ब्रह्मणैक्यममात्रादिश्रुत्या विवक्ष्यते तामवतार्य व्याकरोति—अमात्र-
ना । केवलत्वमद्वितीयत्वम् । विशेषणान्तरमुपपादयति—अभिधानेति ।
न वागभिधेयं मनश्चित्तातिरिक्तार्थाभावस्याभिधास्यमानत्वात्तयोर्मूलाज्ञानक्षय-
दिति हेत्वर्थः । अव्यवहार्यश्चेदात्मा नास्त्येवेत्याशङ्क्य विकारजातविनाशाव-
ऽऽत्मनोऽवशेषानैवमित्याह—प्रपञ्चेति । तस्य च सर्वानर्थाभावोपलक्षितस्य
दत्त्वेन पर्यवसानं सूचयति—शिव इति । तस्यैव सर्वद्वैतकल्पनाधिष्ठानत्वेनाव-
भेदेत्याऽऽह—अद्वैत इति । ओंकारस्तुरीयः सन्नात्मैवेति यदुक्तं तदुपसंहरति—
त । यथोक्तं विज्ञानं पादानां मात्राणां चैकत्वम् । न च पादा मात्राश्च तुरी-
कोरे सन्ति । पूर्वपूर्वविभागश्चोत्तरोत्तरान्तर्भावेन क्रमादात्मनि पर्यवस्यतीत्येवं-
द्रुता प्रयुक्तः सन्नोकारो मात्राः पादांश्च स्वस्मिन्नन्तर्भाव्यावस्थितस्याऽऽत्मनो
ह्मानस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः । उक्तैक्यज्ञानस्य फलमाह—संविशतीति । सुषुप्ते
स्य पुनरुत्थानवन्मुक्तस्यापि पुनर्जन्म स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—परमार्थेति ।
पुनरुत्थानं बीजभूताज्ञानस्य सत्त्वादुपपद्यते । इह तु बीजभूतमज्ञानं तृतीय-
यं दग्ध्वैव तेषामात्मानं तुरीयं प्रविष्टो विद्वानिति नासौ पुनरुत्थानमर्हति ।
न्तरेण तदयोगादित्यर्थः । तुरीयमेव पुनरुत्थानबीजभूतं भविष्यतीत्याशङ्क्य

ज. झ. संवृत । च. संप्रवृत्त । २ ख. घ. झ. 'दर्शी ब्रह्मवितृती' । ३ च. सर्पबु' । ४
ज. हीन इ' । ५ ड. झ. 'दि. पूर्ववद' । ६ छ. निरुच्यते । ७ ड. ब्रह्मैक्य' । ८ ग. झ.
, क. ख. ग. ड. छ. ज. 'नोऽविशे । १० झ. ड. सुप्तस्य ।

कार्यकारणविनिर्मुक्तस्य तस्य तदयोगान्नैवमित्याह—तुरीयस्येति । मुक्तस्यापि पूर्व-
संस्कारात्पुनरुत्थानमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निगच्छे—न हीति । पूर्ववदित्यविवेकाव-
स्थायामिवेत्यर्थः । तद्विवेकिनां रज्जुमर्पविवेकविज्ञानवतामिति यावत् । बुद्धिसंस्कारौ-
दित्यत्र बुद्धिशब्देन सर्पभ्रान्तिर्गृह्यते । उत्तमाधिकारिणामोकारद्वारेण परिशुद्धब्रह्मा-
त्मैक्यविदामपुनरावृत्तिर्लक्षणमुक्तं फलम् । इदानीं मन्दानां मध्यमानां च कथं ब्रह्मप्र-
तिपत्त्या फलप्राप्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—मन्देति । तेषामपि क्रममुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः ।
तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यं कथयति—तथा चेति ॥ १२ ॥

(इति माण्डूक्यमूलमन्त्रभाष्यटीका समाप्ता ।)

पूर्ववत्—

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

(गौडपादीयश्लोकाः ।)

ओंकारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः ।

ओंकारं पादशो ज्ञात्वा न किञ्चिदपि चिन्त-

येत् ॥ २४ ॥

यथोक्तैः सामान्यैः पादा एव मात्रा मात्राश्च पादास्तस्मादोंकारं
पादशो विद्यादित्यर्थः । एवमोंकारे ज्ञाते दृष्टार्थमदृष्टार्थं वा न किञ्चि-
त्प्रयोजनं चिन्तयेत्कृतार्थत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

यथा पूर्वमाचार्येण श्रुत्यर्थप्रकाशकः श्लोकाः प्रणीतास्तथोत्तरेऽपि श्लोकाः श्रुत्यु-
क्तस्यैव संभवन्तीत्याह—पूर्ववदिति । ओंकारस्य पादशो विद्या कीदृशीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—पादा इति । पादानां मात्राणां चान्योन्यमेकत्वं कृत्वा तद्विभागविधुरमों-
कारं ब्रह्मबुद्ध्या ध्यायतो भवति कृतार्थतेति दर्शयति—ओंकारमिति । तस्मात्पादानां
त्राणां चान्योन्यमेकत्वादित्यर्थः । तदेकत्वं पुरस्कृत्योंकारमुभयविभागशून्यं ब्रह्मबुद्ध्या
नीयादित्याह—ओंकारमिति । उत्तरार्थस्य तात्पर्यमाह—एवमिति ॥ २४ ॥

युज्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् ।

प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित् ॥ २५ ॥

युज्जीत समादध्याद्यथाव्याख्याते परमार्थरूपे प्रणवे चेतो मनः ।

१ ग. ज. झ. तद् । २ क. 'राक्षस्य' । ३ घ. ड. ज. 'ब्रह्मैक्य' । ४ ग. छ. झ. 'क्षणं
मुमुक्षुम्' । ५ ग. झ. 'मनुक' । ६ छ. 'कारे पा' । ७ घ. न चिन्तयेत् किं । ८ घ. 'काः
१५ क. एवं । १० ख. 'कृत्वा तद्वि' ।

यस्मात्प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । न हि तत्र सैदा युक्तस्य भयं विद्यते
कचित् “विद्वान्न बिभेति कुतश्चन” इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

प्रणवानुसंधानकुशलस्य प्रणवज्ञानेनैव सर्वद्वैतापवादकेन कृतार्थता भवतीत्युक्तम् ।
इदानीं तदनभिज्ञस्य परोपदेशमात्रशरणस्य ध्यानकर्तव्यतां कथयति—युञ्जीतेति ।
ननु भेदः समाधानं ब्रह्मणि कर्तव्यम् । किमिति प्रणवे तत्कर्तव्यतोच्यते । तत्राऽऽह—
प्रणव इति । संप्रति प्रणवे समाहितचित्तस्य फलं दर्शयति—प्रणवे नित्येति ।
समाधानविषयमाह—यथेति । तुरीयरूपं यथो(धेत्यु)च्यते तत्र हेतुमाह—यस्मादिति ।
तदेव साधयति—न हीति । तत्र तैत्तिरीयकश्रुत्यानुकूल्यमाह—विद्वानिति ॥ २५ ॥

प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः । अपू-
र्वोऽनन्तरोऽबाह्योऽनपरः प्रणवोऽव्ययः ॥ २६ ॥

परापरे ब्रह्मणि प्रणवः परमार्थतः क्षीणेषु मात्रापादेषु पर एवाऽऽत्मा
ब्रह्मेति न पूर्वं कारणमस्य विद्यत इत्यपूर्वः । नास्यान्तरं भिन्नजातीयं
किंचिद्विद्यत इत्यनन्तरः । तथा बाह्यमन्यन्न विद्यत इत्यबाह्यः । अपरं
कार्यमस्य न विद्यत इत्यनपरः । सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः सैन्धवघनव-
दित्यर्थः ॥ २६ ॥

कीदृशस्तर्हि प्रणवो मन्दानां मध्यमानां चाधिकारिणां ध्येयो भवतीत्याशङ्क्याऽऽ-
ह—प्रणवो हीति । उत्तमाधिकारिणां कीदृशस्तर्हि प्रणवः सम्यग्ज्ञानमोचरो भवति
तत्राऽऽह—अपूर्व इति । परापरब्रह्मात्मना प्रणवो मन्दमध्यमाधिकारिणोर्ध्वेयतामुप-
गच्छतीति पूर्वार्थं व्याचष्टे—परेति । उत्तमाधिकारिणस्तु सर्वविशेषशून्यमेकरसं प्रत्य-
ग्भूतं यद्ब्रह्म तद्वशेन प्रणवः सम्यग्ज्ञानाधिगम्यो भवतीत्युत्तरार्थं विभजते—परमार्थ-
इत्यादिना । उक्तेऽर्थे प्रमाणं सूचयति—सबाह्येति ॥ २६ ॥

सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च ।

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यश्नुते तदनन्तरम् ॥ २७ ॥

आदिमध्यान्ता उत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । सर्वस्यैव मायाहस्तिरञ्जुस-
र्पमृगतृष्णिकास्वप्नादिवदुत्पद्यमानस्य त्रियदादिप्रपञ्चस्य यथा माया^३-

१ झ. 'वो नि' । २ झ. 'समायु' । ३ घ. ड. झ. 'ज्ञानेन स' । ४ छ. 'ध्यानं क' । ५
ख. 'मनसः स' । ६ ग. घ. ङ. छ. ज. 'रीधे ह' । ७ घ. 'ति पू' । ८ च. 'र्व कर' । ९
पूर्व । १० ग. 'रिणो ध्येय' । घ. 'रिणां ध्येय' । ११ छ. उक्तार्थे । १२ घ. झ. छ. ज. 'तिल'
१३ च. 'याव्याद' ।

व्यादयः । एवं हि प्रणवमात्मानं मायाव्यादिस्थानीयं ज्ञात्वा तत्क्षणा-
देव तदात्मभावं व्यश्नुत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

यदोकारस्य प्रत्यगात्मत्वमापन्नस्य तुरीयस्यापूर्वत्वमनन्तरत्वमित्यादिविशेषणमुक्तं
त्र हेतुमाह—सर्वस्येति । यथोक्तविशेषणं प्रणवं प्रत्यक्षं प्रतिपद्य कृतकृत्यो भव-
गित्याह—एवं हीति । पूर्वार्थं व्याकरोति—आदीति । सर्वस्यैवात्पद्यमानस्योत्पत्ति-
स्थितिलया यथोक्तप्रणवाधीना भवन्ति । अतस्तस्योक्तं विशेषणं युक्तमित्यर्थः । तत्र
रिणामवादे^१ व्यावर्त्य विवर्तवादे^२ द्योतयितुमुदाहरति—मायेति । अनेकोदाहरणमुत्प-
मानस्यानेकविधत्वबोधनार्थं प्रणवस्य प्रत्यगात्मत्वं प्राप्तस्याविकृतस्यैव स्वमायाश-
क्तवशाज्जगद्धेतुत्वमित्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । यथा मायावी स्वगतविकारमन्तरेण
याहस्त्यैदेरिन्द्रजालस्य स्वमायावशादेव हेतुः । यथा वा रज्ज्वादयः स्वगतविका-
विरहिणः स्वाज्ञानादेव सर्पादिहेतवस्तथाऽयमात्मा^३ प्रणवभूतो व्यवहारदशायां स्वावि-
या सर्वस्य हेतुर्भवति । अतो युक्तं तस्य परमार्थावस्थायां पूर्वोक्तविशेषणवत्त्वमि-
र्थः । द्वितीयार्थं विभजते—एवं हीति । पूर्वोक्तविशेषणसंपन्नमिति यावत् । ज्ञानस्य
किहेतोः सहायान्तरापेक्षा नास्तीति सूचयति—तत्क्षणादेवेति । तदात्मभावमि-
त्र तच्छब्देनापूर्वादिविशेषणं परमार्थवस्तु परामृश्यते ॥ २७ ॥

प्रणवं हीश्वरं विद्यात्मसर्वस्य हृदि संस्थितम् ।

सर्वव्यापिनमोकारं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २८ ॥

सर्वप्राणिजातस्य स्मृतिप्रत्ययास्पदे हृदये स्थितमीश्वरं प्रणवं विद्या-
तसर्वव्यापिनं व्योमवदोकारमात्मानमसंसारिणं धीरो बुद्धिमान्मत्वा न
शोचति । शोकनिमित्तानुपपत्तेः । “तरति शोकमात्मवित्”^४ इत्यादिश्रु-
तिभ्यः ॥ २८ ॥

ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवमभिधायतो हृदयारूढं देशमुपदिशति—प्रणवमिति । परमार्थ-
ज्ञानस्तु देशाद्यनवच्छिन्नवस्तुदर्शनादार्थिकं शोकाभावं तत्र को मोहः कः शोक
मादिश्रुतिसिद्धमनुवदति—सर्वव्यापिनमिति । हृदयदेशे प्रणवभूतस्य ब्रह्मणो
पत्वे हेतुं सूचयति—स्मृतिप्रत्ययेति । बुद्धिमानिति विवेकित्वमुच्यते । मत्वेति

१ घ. ड. ज. ‘याख्यादि’ । २ घ. ड. ज. ‘वैम’ । ३ घ. प्रत्ययं । ४ ग. घ. ड. ज. झ.
। प’ । ५ ज. ‘दं द्यो’ । ६ छ. व्यावृत्त्य । ७ क. ‘मत्वप्रा’ । ८ घ. मायया हं । ९ ग.
‘स्यादीन्द्र’ । १० घ. छ. ‘था र’ । ११ च. ड. ज. झ. च । १२ ग. ‘त्मा प्राणनुसू’ ।
घ. ड. छ. ज. हृदये स्थि’ । १४ झ. ‘वैस्य प्रा’ । १५ क. इतिश्रु’ । १६ घ. ड. ज. ‘शिनो
१७ क. ‘थिकशो’ ।

६४ सगौडपादीयकारिकायर्वेदीयमाण्डूक्योपनिषत् — [आगमार्थ—

साक्षात्कारमपत्तिर्विवक्ष्यते । विवेकद्वारौ तत्त्वसाक्षात्कारे सति शोकनिवृत्तौ हेतुमाह—
शोकेति । तस्यै हि निमित्तमात्माज्ञानम् । तस्याऽऽत्मसाक्षात्कारतो निवृत्तौ शोकानुपप-
त्तिरित्यत्र प्रमाणमाह—तरतीति । आदिशब्देन भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादिश्रुतिर्गृ-
ह्यते ॥ २८ ॥

अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः ।

ओंकारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः ॥ २९ ॥

इति माण्डूक्योपनिषदर्थविष्करणपरायां(सु) गौडपादी-
यकारिकायां(सु) प्रथममागमप्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

अमात्रस्तुरीय ओंकारो मीयतेऽनयेति मात्रा परिच्छित्तिः साऽन-
न्ता यस्य सोऽनन्तमात्रः । नैतावत्त्वमस्य परिच्छेत्तुं शक्यत इत्यर्थः ।
सर्वद्वैतोपशमत्वादेव शिवः । ओंकारो यथाव्याख्यातो विदितो
येन स परमार्थतत्त्वस्य मननान्मुनिः । नेतरो जनः शास्त्रविदपी-
त्यर्थः ॥ २९ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचा-
र्यस्य शंकरभगवतः कृतावागमशास्त्रविवरणे गौडपादी-
यकारिकासहितमाण्डूक्योपनिषद्भाष्ये प्रथममाग-
मप्रकरणम् ॥ १ ॥

ॐ तत्सत् ।

ओंकारं तुरीयभार्वमार्षेण यः प्रतिपन्नस्तं स्तौति—अमात्र इति । यथोक्तप्रणव
प्रतिपत्तिविहीनस्तु जननमरणमात्रभोगी न पुरुषार्थभागभवतीति विद्यारहितं निन्दति—
नेतर इति । पादविभागस्य मात्राविभागस्य चाभावादोंकारस्तुरीयः सन्नमात्रो भ-
वतीत्याह—अमात्र इति । ननु कथमनन्ता परिच्छित्तिरोंकारस्य तुरीयस्योच्यते ।
हि तत्र परिच्छित्तिरेवास्तीत्याशङ्क्याऽऽह—नैतावत्त्वमिति । अनर्थात्मकद्वैतसं-
र्शाभावाद्प्रतिबन्धेन परमानन्दत्वं तस्मिन्नाविर्भवतीत्यभिप्रेत्याऽऽह—सर्वेति । यथ
व्याख्यातः पूर्वार्धेनोक्तविशेषणवानित्यर्थः । ननु यथोक्तप्रणवपरिज्ञानरहितस्यापि शास्त्र

१ ग. ड. छ. 'वक्षिता । वि' । २ घ. छ. ज. 'रा सा । ३ छ. 'स्य नि' । ४ घ. 'स्व
रात्रिष्ट' । ५ घ. 'शमादे' । ६ ज. 'भवत्वादे' । ७ छ. 'कारतु' । ८ ख. ड. 'वमात्रमा' । ९
'पन्नो यः । १० ख. 'ति—स मुनिरिति । अ' । ११ ख. 'भाह न पु' । १२ छ. 'वक्ष्मा' ।

रिज्ञानवत्त्वान्न जन्मोपलक्षितसंसारभाक्त्वेन पुरुषार्थासिद्धिः । मैवम् । शास्त्रविदोऽपि त्वज्ञानाभावे मुख्यपुरुषार्थासिद्धिद्वे)रित्यभिप्रेत्याऽऽह—नेतर इति । तदेवं प्रणवद्वारेण पुरुषाधिकमात्मानमनुसंधानस्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिर्नेतरेषां बहिर्मुक्ताना(णा)मिति स्थि-
म् ॥ २९ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्द-
ज्ञानविरचितायां माण्डूक्योपनिषदाविष्करणपरगौडपादीयका-
रिकाभाष्यटीकायां प्रथममागमप्रकरणम् ॥ १ ॥
ॐ तत्सत् ।

अथ गौडपादीयकारिकाया(सु) वैतथ्याख्यं द्वितीयं प्रकरणम् ।

हरिः ॐ

वैतथ्यं सर्वभावानां स्वप्न आहुर्मनीषिणः ।

अन्तःस्थानात्तु भावानां संवृतत्वेन हेतुना ॥ १ ॥

ॐ । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । एकमेवाद्वितीयमित्यादिश्रु-
तिर्भ्यः । आगममात्रं तत् । तत्रोपपत्त्याऽपि द्वैतस्य वैतथ्यं शक्यतेऽवधा-
रयितुमिति द्वितीयं प्रकरणमारंभ्यते—वैतथ्यमित्यादिना । वितथस्य
भावो वैतथ्यम्, असत्यत्वमित्यर्थः । कस्य । सर्वेषां बाह्याध्यात्मिकानां
भावानां पदार्थानां स्वप्न उपलभ्यमानानाम् । आहुः कथयन्ति । मनी-
षिणः प्रमाणकुशलाः । वैतथ्ये हेतुमाह—अन्तःस्थानात् । अन्तःशरी-
'रस्य मध्ये स्थानं येषाम् । तत्र हि भावा उपलभ्यन्ते पर्वतहस्त्यादयो
न बहिः शरीरात् । तस्मात्ते वितथा भवितुमर्हन्ति । नन्वपवरकाद्य-
न्तरुपलभ्यमानैर्घटादिभिरनैकान्तिको हेतुरित्याशङ्क्याऽऽह—संवृत-
त्वेन हेतुनेति । अन्तः संवृतस्थानादित्यर्थः । न ह्यन्तः संवृते देहान्त-
र्नाडीषु पर्वतहस्त्यादीनां संभवोऽस्ति । न हि देहे पर्वतोऽस्ति ॥ १ ॥

१ च. 'तीयं ब्रह्मेत्या' । २ च. 'भ्यः, न, आ' । ३ घ. ज. झ. 'तवै' । ४ ज. झ. 'तीयप्र' ।
छ. 'रभते' । ६ ख. झ. 'ते । वि' । ७ च. 'ह्यात्मि' । झ. 'ह्याध्यात्मका' । ८ घ. 'कादीनां' ।
ज. 'नां स्व' । १० झ. 'रम' । ११ च. 'येषां ते त' । १२ घ. 'वृते स्था' । १३ क. 'ना
वोऽ' ।

ॐ ॥ आगमप्राधान्येनाद्वैतं प्रतिपादयता तत्प्रत्यनीकर्ये द्वैतस्य मिथ्यात्वमर्थोदु-
क्तम् । इदानीं तन्मिथ्यात्वमुपपत्तिप्राधान्येनापि प्रतिपत्तुं सुशकमिति दर्शयितुं प्रकर-
णान्तरमवतारयन्नादौ दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं तस्मिन्वृद्धसंमतिमाह—वैतथ्यमिति । न केव-
लमागमोक्तिवशादेव स्वप्नमिथ्यात्वं किं तु युक्तितोऽपीत्याह—अन्तःस्थानादिति
पूर्वोत्तरप्रकरणयोः संबन्धसिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणे वृत्तं संक्षिप्यनुवदति—ज्ञात इति
आदिशब्देन यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्यादिश्रुतिर्गृह्यते । तर्हि द्वैतमिथ्यात्वस्य प्रागेव
सिद्धत्वादुत्तरं प्रकरणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—आगमेति । यद्वैतमिथ्यात्वं पूर्वमुक्तं
तदागममात्रम् । आगमप्राधान्येर्नाधिगतम् । न युक्तितः सिद्धम् । तस्मिन्नागमतोऽ-
वगते युक्तिप्राधान्येनापि तन्मिथ्यात्वमवगन्तव्यमिति प्रकरणान्तरं प्रारब्धमित्यर्थः ।
प्रमाणानुग्राहकत्वात्तर्कस्यानुग्राह्यप्रमाणस्य प्रधानत्वात्तदधीनविचारानन्तरं तर्काधी-
नविचारस्य सावकाशत्वाद्युक्तं पौर्वापर्यं पूर्वोत्तरप्रकरणयोरित्युक्तम् । संप्रति श्लोका-
क्षराणि योजयति—वितथस्येत्यादिना । बाह्या षट्पादयः । सुखादयस्त्वाध्या-
त्मिका भावाः । शरीरान्तरवस्थानं स्वप्नानां भावानामित्यत्रानुभवं प्रमाणयति—तत्र
हीति । तेषामन्तरुपलभ्यमानत्वेऽपि न वैतथ्यं व्यभिचारादित्याशङ्कामनूद्य परिह-
रति—नन्वित्यादिना । हेत्वन्तरशङ्कां वारयति—अन्तरिति । यद्यपि देहान्तःसंकु-
चिते देशे स्वप्ना भावा भवन्ति तथाऽपि कथं तेषां मृषात्वमित्यत आह—न हीति ।
अन्तरित्युक्तं स्फुटयति—संवृत इति । तमेव संकुचितं देशं विशेषणान्तरेण स्फोर-
यति—देहान्तर्नाडीष्विति । उक्तमर्थं कैमुतिकन्यायेन स्फुटयति—न हीति । यदा
देहेऽपि पर्वतादयो न संभाव्यन्ते तदा तदन्तर्वर्तिनीषु नाडीष्वतिसूक्ष्मासु तेषां संभा-
वना नास्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । स्वप्ना भावाः सत्या न भवन्ति । उचितदेश-
शून्यत्वाद्भजतभुजंगादिवदिति भावः ॥ १ ॥

अदीर्घत्वाच्च कालस्य गत्वा देशान्न पश्यति ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ २ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानामन्तः संवृतस्थानमित्येतदसिद्धम् । यस्मात्प्रो-

१ ग. 'यतां त' । २ झ. 'स्य मि' । ३ घ. 'र्भाद्वक्तव्यम् । । ४ झ. 'प्यानुवदति
५ ड. 'त्याया धु' । ६ ग. झ. 'यद्वैतं वैतथ्यं पू' । ७ छ. 'तस्य मि' । ८ क. 'नानुग' । ९ व
'कतर्कानु' । १० झ. 'प्रधानस्य । ११ ग. झ. 'न्तराव' । १२ छ. 'स्वप्नानां । १३ घ. ड. 'चितदे'
१४ छ. 'स्वप्ना । १५ ड. 'स्वप्ना । १६ क. 'भावा आगममात्रं स' । १७ क. 'देहशू' । १८ ड
'मन्तस्थवृ' । १९ घ. 'त्प्राच्यादिषु ।

च्येषु सुप्त उदक्षु स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्येत । ईत्येतदाशङ्क्याऽऽह । न देहाद्बहिर्देशान्तरं गत्वा स्वप्नान्पश्यति । यस्मात्सुप्तमात्र एव देहदेशाद्योजनशतान्तरिते मासमात्रप्राप्ये देशे स्वप्नान्पश्यन्निव दृश्यते । न च तद्देशप्राप्तेरागमनस्य च दीर्घः कालोऽस्ति । अतो दीर्घत्वाच्च कालस्य न स्वप्नदृग्देशान्तरं गच्छति । किं च प्रतिबुद्धश्च वै सर्वः स्वप्नदृक्स्वप्नदर्शनदेशे न विद्यते । यदि च स्वप्ने देशान्तरं गच्छेद्यस्मिन्देसे स्वप्नान्पश्येत्तत्रैव प्रतिबुध्येत । न चैतदस्ति । रात्रौ सुप्तोऽहनी^१ भावान्पश्यति बहुभिः संगतो यैश्च संगतो भवति तैर्गृह्येत । न च गृह्यते । गृहीतश्चेत्तामश्व तत्रोपलब्धवन्तो वयमिति ब्रूयुः । न चैतदस्ति । तस्मान्न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ २ ॥

देहाद्बहिरेव देशान्तरं गत्वा स्वप्नानां भावानामुपलम्भात्तेषां देहान्तः^२ संवृते नाडीप्रदेशे दर्शनमसंप्रतिपन्नमित्याशङ्क्य परिहरति—अदीर्घत्वाच्चेति । बहिः स्वप्नोपलब्धिपक्षे दोषान्तरमाह—प्रतिबुद्धश्चेति । व्यावर्त्यामाशङ्कामनुवदति—स्वप्नेति । तेषां देहान्तःसंकुचिते नाडीदेशे स्थितिदर्शानामिथ्यात्वमित्येतदप्यसंप्रतिपन्नमित्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । पश्यन्निवेति स्वप्नदर्शनस्य निरूपणे सत्याभासत्वमिदंशब्देन द्योत्यते । एतच्छब्देन चोद्यं परामृश्यते । स्वप्नद्रष्टा गत्वा स्वप्नान्न पश्यतीत्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । इवशब्दस्तु पूर्ववत् । तथाऽपि कथं बहिः स्वप्नोपलम्भो न भवतीति निर्धारितमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । स्वप्नः सत्यो न भवति उचितकालविकलत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यभिप्रेत्य फलितमाह—अत इति । इतश्च न देहाद्बहिर्देशान्तरे स्वप्नदर्शनमित्याह—किं चेति । सर्वोऽपि स्वप्नद्रष्टा देशान्तरे स्वप्नान्पश्यन्नकस्मादेव प्रतिबुद्धो न तत्रास्ति किं तु शयनदेशे वर्तते तथाऽपि गत्वा स्वप्नदर्शने काऽनुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—यदि चेति । अन्तरेव स्वप्नदर्शनमिति श्रुते स्वप्नमिथ्यात्वमुचितकालशून्यत्वादित्युक्तं प्रपञ्चयति—रात्राविति । यद्यपि रात्रौ निद्रामुपगतस्तथाऽपि भावानहनि पश्यन्निव तिष्ठति सुप्तः संहृतचक्षुरादिकरणोऽपि पश्यति । शयानोऽपि पर्यटनं प्रतिपद्यते । यद्यपि सहायविहीनः सुप्तस्तथाऽपि बहुभिः हायैः स्वप्नानुपलभते । तस्मादुचितस्य कालस्य^३ करणस्य सहकारिणश्चाभावेऽपि

१ ज. 'च्ये सु' । २ ग. सुप्त । ३ ज. 'त न च दे' । ४ झ. इत्याश' । ५ छ. न बहिर्देहा' । च. 'प्राप्यदे' । ७ छ. 'देशे प्रा' । ८ छ. 'लो अ' । ९ छ. प्रबु' । १० ख. सुप्तोऽ' । च. 'हिनि भा' । १२ छ. ज. 'व च भा' । १३ घ. संवृतेन । १४ ग. झ. 'शङ्का प' । ग. 'त्याह' । १६ ड. देशाद्' । १७ ख. ग. झ. सुप्तः । १८ घ. 'दिकार' । १९ ग. 'नो प' । क. ग. सहायः । २१ घ. झ. 'स्य कार' ।

स्वप्नदर्शनार्त्तस्मिन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्यर्थः । स्वप्नमिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह—यैश्चेति । सहदर्शिभिरगृह्यमाणत्वं स्वप्नद्रूपरसप्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—गृहीतश्चेदिति । पुरुषान्तरसंवादादर्शनार्त्तदेशान्तरप्राप्तिद्वारा स्वप्नदर्शनमिति वक्तुमशक्यत्वादनन्तरं स्वप्नदर्शनमित्युचितदेशकालाद्यभावात्तन्मिथ्यात्वं सिद्धमित्युपसंहरति—तस्मान्नेति॥२॥

अभावश्च रथादीनां श्रूयते न्यायपूर्वकम् ।

वैतथ्यं तेन वै प्राप्तं स्वप्न आहुः प्रकाशितम् ॥ ३ ॥

इतश्च स्वप्नदृश्या भावा वितथाः । यतोऽभावश्चैव रथादीनां स्वप्नदृश्यानां श्रूयते न्यायपूर्वकं युक्तितः श्रुतौ “न तत्र रथाः” इत्यत्र । तेनान्तःस्थानसंवृतत्वादिहेतुना प्राप्तं वैतथ्यं तदनुवादिन्या श्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्प्रतिपादनपरया प्रकाशितमाहुर्ब्रह्मविदः ॥ ३ ॥

स्वप्नदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह—अभावश्चेदिति । न तत्र रथा न रथयोगा न पत्न्या न भवन्तीत्यादिश्रुत्या स्वप्ने स्वयंज्योतिष्प्रमात्मनो दर्शयन्त्या तत्र दृश्यानां रथादीनामभावो योग्यदेशाद्यभावद्योतकन्यायपुरःसरं श्रूयते । अतस्तेन न्यायेन प्राप्तमेव स्वप्नदृश्यभावानामस्ति मिथ्यात्वमन्यपरया श्रुत्या प्रकाशितमिति ब्रह्मविदो वदन्ति । तथा च स्वप्ने भावानां मिथ्यात्वं श्रुतियुक्तिभ्यां सिद्धमित्यर्थः । हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—यत इति । ज्ञेयाभावे ज्ञानाभावादर्थज्ज्ञानस्यापि श्रुतमसत्त्वमिति वक्तुं चशब्दः । श्रूयते न तत्रेत्याद्यायां श्रुताविति संबन्धः । न्यायपूर्वकमिति व्याचष्टे—युक्तित इति । योग्यदेशाद्यभावो युक्तिः । तर्हि न्यायसिद्धेऽर्थे किमन्यपरया श्रुत्या क्रियते तत्राऽऽह—तेनेति । अन्तःशरीरमध्यस्थानं नाडीलक्षणम् । तत्रातिमूर्क्ष्मे संवृतत्वेन संकुचितत्वे नावस्थानं पर्वतादीनामुपलभ्यते । ततश्चाचितदेशाभावो योग्यकालाभावश्चेत्यादिना प्रागुक्तेन हेतुना प्राप्तं स्वप्नदृश्यानां भावानां वैतथ्यं तदेव तदनुवादिन्या श्रुत्याऽपि प्रकाशितमित्याहुर्ब्रह्मविदः । जाग्रदवस्थायामादित्यादिप्रकाशानां वागादिज्योतिषां च विद्यमानत्वादात्मनादिव्यवहारस्य तन्निमित्तत्वसंभवादात्मचैतन्यनिबन्धनो व्यवहारो न निर्धारयितुं शक्यते । स्वप्ने पुनः सूर्याद्यभावेऽपि व्यवहारदर्शनात्तस्य च निमित्तापेक्ष्य(क्ष)त्वादात्मचैतन्यस्य तन्निमित्तत्वनिर्णयात्तत्राऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्प्रतिपादयितुं न तत्रे

१ ग. ज. ‘तन्मि’ । २ घ. ‘णत्वद्र’ । ३ ख. ‘नाहे’ । ४ घ. ड. ‘वानि’
५ घ. ड. ‘दृश्यभा’ । ६ झ. ‘वैक्यु’ । ७ झ. ‘दितिहे’ । ८ ख. ‘यन्त्यां त’ । ९ ख. स्वप्ने द
१० ग. झ. स्वप्नभा’ । ११ ग. ‘रत्वं’ । १२ ख. ग. झ. ‘मध्ये स्था’ । १३ छ. ‘श्वोदित’ । १४
ज. झ. ‘ना वै’ । १५ ग. सदेव । १६ घ. ड. ज. ‘मिति ब्रह्म’ । १७ झ. ‘तत्त्वं सं’ ।

त्याद्या श्रुतिः । तथा तत्परया न्यायसिद्धं स्वप्नमिथ्यात्वमनुवदन्त्या तदैप्रतिपादि-
तमपि प्रकाशितमिष्यते । तर्था च श्रुतियुक्तिभ्यां प्रतिपन्नं स्वप्नमिथ्यात्वमिति दृष्टा-
न्तसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अन्तःस्थानात्तु भेदानां तस्माज्जागरिते स्मृतम् ।

यथा तत्र तथा स्वप्ने संवृतत्वेन भिद्यते ॥ ४ ॥

जाग्रद्दृश्यानां भावानां वैतथ्यमिति प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादिति हेतुः ।
स्वप्नदृश्यभाववदिति दृष्टान्तः । यथा तत्र स्वप्ने दृश्यानां भावानां वैतथ्यं
तथा जागरितेऽपि दृश्यत्वमविशिष्टमिति हेतूपनयः । तस्माज्जाग-
रितेऽपि वैतथ्यं स्मृतमिति निगमनम् । अन्तःस्थानात्संवृतत्वेन च
स्वप्नदृश्यानां भावानां जाग्रद्दृश्येभ्यो भेदः । दृश्यत्वमर्सत्यत्वं चावि-
शिष्टमुभयत्र ॥ ४ ॥

उक्तन्यायेन दृष्टान्ते सिद्धे फलितमनुमानमाह—अन्तःस्थानादिति । भेदा-
नामित्यत्र सूचितमनुमानमारचयति—जाग्रदिति । तृतीयेन पादेन पक्षधर्मत्वं
व्याप्तस्य हेतोरुच्यते तद्दर्शयति—यथेति । द्वितीयेन पादेन प्रतिकूलप्रमाणाभा-
वमूचकं प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं सूत्रितमित्याह—तस्मादिति । सर्वद्वैतवैत-
थ्यवादिनां केन विशेषेण पक्षसपक्षविभागसिद्धिरित्याशङ्क्यान्तःस्थानात्तु संवृतत्वेन
भिद्यत इत्यत्र विवक्षितमर्थमाह—अन्तःस्थानादिति । स्वप्नदृश्यानामन्तःस्थानं संवृ-
तत्वं च न तथा जाग्रद्दृश्यानां तेनोचितदेशाद्यभावात्तेषां तेभ्यो वैषम्यं स्फुटम् । सिद्धं
हि योग्यदेशाद्यभावेन स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिति सपक्षत्वम् । जागरितस्य पुनरुचित-
देशादिसद्भावादस्फुटमिथ्यात्वमिति पक्षत्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वथा वैषम्याद्दृष्टान्तदार्ष्टा-
न्तकभावासिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—दृश्यत्वमिति ॥ ४ ॥

स्वप्नजागरितस्थाने ह्येकमाहुर्मनीषिणः ।

भेदानां हि समत्वेन प्रसिद्धेनैव हेतुना ॥ ५ ॥

प्रसिद्धेनैव भेदानां ग्राह्यग्राहकत्वेन हेतुना समत्वेन स्वप्नजागरित-
स्थानयोरिकत्वमाहुर्विवेकिन इति पूर्वप्रमाणसिद्धस्यैव फलम् ॥ ५ ॥

१ घ. ज. 'सिद्धस्व' । २ घ. 'दपि प्र' । ३ ख. 'थाऽपि श्रु' । ४ झ. 'सिद्धेरि' । ५ घ.
'च. ज. झ. तथा जाग' । ६ झ. 'ते द' । ७ क. 'न न च स्व' । ८ ख. घ. ड. ज. 'सत्त्वं
॥' । ९ छ. 'मानं र' । १० छ. व्याप्यस्य । ११ ग. छ झ. सूचित' । १२ घ. 'द्वैतीयेन पादेन
तिकूलप्रमावै' । १३ छ. 'शेषणेन प' । १४ ड. झ. 'स्फुटं मि' । १५ क. 'रिते स्था' । १६ क.
भोरैक्यत्व' ।

स्वप्नवज्जागरितस्य मिथ्यात्वे स्वप्ननिद्रायुतावित्यादौ जागरिते स्वप्नशब्दप्रयोगे युक्तो भवतीत्याह—स्वप्नेति । उभयत्रैकत्वं विद्वदभिमतमित्यत्र हेतुमाह—भेदानामिति । भेदा मिथ्यमाना भावाः । तेषामवस्थाद्वयवर्तिनां ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वमविशिष्टम् । तेन दृश्यत्वेन हेतुना प्रसिद्धमेव तेषां मिथ्यात्वेन समत्वं तेन स्थानयोरेकरूपत्वं विवेकिनामभिप्रेतमिति यत्पूर्वमनुमानाख्यं प्रमाणं सिद्धं तस्यैव फलं साधनैः स्थानद्वयाविशेषरूपमनेन श्लोकेनोक्तमिति श्लोकयोजनया दर्शयति—प्रसिद्धेनैवेति ॥ १ ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ॥

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ६ ॥

इतश्च वैतथ्यं जाग्रदृश्यानां भेदानामाद्यन्तयोरभावाद्यदादावन्ते च नास्ति वस्तु मृगतृष्णिकादि तन्मध्येऽपि नास्तीति निश्चितं लोके । तथेमे जाग्रदृश्या भेदाः । आद्यन्तयोरभवाद्वितथैरेव मृगतृष्णिकादिभिः सदृशत्वाद्वितथा एव तथाऽप्यवितथा इव लक्षिता मूढैरनात्मविद्धिः ॥ ६ ॥

जाग्रदृश्यानां भावानां मिथ्यात्वमित्यत्रानुमानान्तरमाह—आदाविति । यदि जाग्रदृश्या भावा मिथ्यात्वेन प्रसिद्धस्वप्नादिभिः समत्वान्मिथ्या कथं तर्हि तेषां घटः सन्पटः सन्नित्यमृषात्वेन प्रतीतिरित्याशङ्क्याऽऽह—वितथैरिति । प्रकृते जाग्रन्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्योपन्यस्यति—इतश्चेति । विमतं मिथ्याऽऽदिमत्त्वादन्तवत्त्वात्स्वप्नादिवदित्यर्थः । उक्तानुमानैर्द्रष्टिन्ने व्याप्तिं कथयति—यदादाविति । यदादिमदन्तवच्च तन्मिथ्या यथा मृगतृष्णिकादीत्यर्थः । व्याप्तिमतः साधनस्य पक्षधर्मतोपन्यासेन प्रतिज्ञोपसंहारवचनं निगमनं दर्शयति—तथेति । अनुमानस्य घटादिषु सर्वैर्ग्राहकप्रत्यक्षाविरोधमाशङ्क्य सद्गन्धर्वनगरमितिवत्तस्याऽऽपातिकसत्त्वविषयत्वान्मैवमित्याह—तथाऽपीति ॥ ६ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नदृश्यवज्जागरितदृश्यानामप्यसत्त्वमिति यदुक्तं तदयुक्तम् ।

१ ग. 'प्रजाग' । २ घ. ज. 'त्यादिजा' । ३ ख. 'धनं स्था' । ४ ग. ज. झ. 'नद्र' । ५ छ. 'श्यानामा' । ६ झ. 'वाद्यद्वि' । ७ छ. 'थ्या त' । ८ ख. 'हि घ' । ९ छ. 'रत्वे श्लो' । १० घ. ड. ज. 'ध्याद्यन्तव' । ११ क. 'नजडिन्ने' । १२ छ. 'दावन्त इति' । १३ ड. 'वने नि' । १४ क. 'त्वसाधक' । १५ क. 'रितं द' । १६ ग. घ. ज. झ. 'सत्यत्वमि' ।

यस्माज्जाग्रदृश्या अन्नपानवाहनादयः क्षुत्पिपासादिनिवृत्तिं कुर्वन्तो गमनागमनादिकार्यं च सप्रयोजनेना दृष्टाः । न तु स्वप्नदृश्यानां तदस्ति । तस्मात्स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानामसत्त्वं मनोरथमात्रमिति । तन्न । कस्मात् । यस्मात्सप्रयोजनता दृष्टा याऽन्नपानादीनां सा स्वप्ने विप्र-
तिपद्यते । जागरिते हि भुक्त्वा पीत्वा च तृप्तो विनिवर्तिततृप्तसुप्तमात्र एव क्षुत्पिपासाद्यार्तमहोरात्रोषितमभुक्तवन्तमात्मानं मन्यते । यथा स्वप्ने भुक्त्वा पीत्वा चातृप्तोत्थितस्तथा । तस्माज्जाग्रदृश्यानां स्वप्ने विप्रतिपत्तिर्दृष्टा । अतो मन्यामहे तेषामप्यसत्त्वं स्वप्नदृश्यवदनाशङ्कनी-
यमिति । तस्मादाद्यन्तवस्त्वमुभयत्र समानमिति मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ७ ॥

स्वप्नस्य मिथ्यात्वमाद्यन्तवत्त्वान्न भवति किं तु फलपर्यन्तत्वाभावाज्जागरितस्य फल-
पर्यन्तत्वान्न मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—सप्रयोजनतेति । फलपर्यन्तताराहित्योपाधेः
साधनव्यापकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । जाग्रदृश्या भावा बहुकृत्या गृह्यन्ते ।
श्लोकस्य व्यावर्त्यामुपाध्याशङ्कामुत्थापयति—स्वप्नेति । जाग्रदृश्यानामिव स्वप्नदृश्याना-
मपि तुल्यं सप्रयोजनत्वमित्युपाधेरसम्भवाशङ्क्याऽऽह—न त्विति । अनुमानस्य सोपा-
धेकत्वेनासाधकत्वे फलितमाह—तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वं दूषयति—
तन्नेति । साधनव्याप्त्यादिदोषादृते नोपाधिनिरसनं सुशकमित्याह—कस्मादिति ।
फलपर्यन्तताविरहित्वोपाधेः साधनव्याप्तिमाह—यस्मादित्यादिना । तामेव विप्रति-
पत्तिं प्रकटयति—जागरिते हीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेत्यादिना ।
उपाधेः साधनव्याप्तिं निगमयति—तस्मादिति । हेतोः सोपाधिकत्वाभावे फलित-
माह—अत इति । हेतुद्वयमुपसंहरति—तस्मादिति ॥ ७ ॥

अपूर्वं स्थानिधर्मो हि यथा स्वर्गनिवासिनाम् ।

तानयं प्रेक्षते गत्वा यथैवेह सुशिक्षितः ॥ ८ ॥

स्वप्नजाग्रद्भेदयोः समत्वाज्जाग्रद्भेदानामसत्त्वमिति यदुक्तं तदसत् ।

१ छ. 'सानि' । २ छ. 'जनता द' । ३ च. 'सत्यत्वं म' । ४ क. तत्र कं । ५ छ. 'प्रे प्र' ।
६ क. 'त्वा चातृ' । झ. 'त्वा तु' । ७ छ. 'मनुभु' । ८ ख. 'त्वा च तृ' । घ. ड. च. 'त्वा तृ' ।
९ क. 'प्रेऽपि वि' । १० च. 'दृश्यतेऽतो' । ११ ग. झ. बहुयुक्त्या । १२ ख. 'मुपपादय' ।
१३ ज. 'श्यानां तु' । १४ क. 'वमित्याश' । १५ छ. 'कत्वे दू' । १६ क. तत्रेति । १७ क.
त्याशङ्क्याऽऽह । १८ क. 'हिसोपा' । ख. ग. झ. 'हितत्वोपा' । १९ छ. 'सिफलमा' ।
२० क. 'न स्फुटय' । २१ ग. हेतोरौपा' । २२ क. यदैवे' ।

कस्मात् । दृष्टान्तस्यासिद्धत्वात् । कथम् । न हि जाग्रदृष्टा एवैते भेदाः स्वप्ने दृश्यन्ते । किं तर्हि । अपूर्वं स्वप्ने पश्यति चतुर्दन्तगजमारुहमष्टभुजमात्मानं मन्यते । अन्यदप्येवंप्रकारमपूर्वं पश्यति स्वप्ने । तन्नान्येनासता सममिति सदैव । अतो दृष्टान्तोऽसिद्धः । तस्मात्स्वप्नवज्जागरितस्यासत्त्वमित्युक्तम् । तन्न । स्वप्ने दृष्टमपूर्वं यन्मन्यसे न तैस्स्वतः सिद्धम् । किं तर्हि । अपूर्वस्थानिधर्मो हि स्थानिनो द्रष्टुरेवं हि स्वप्नस्थानवतो धर्मः । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादि तथा स्वप्नदृशोऽपूर्वोऽयं धर्मः । न स्वतःसिद्धो द्रष्टुः स्वरूपवत् । तानेवंप्रकारानपूर्वान्स्वचित्तविकल्पानयं स्थानीं स्वप्नदृक्स्वप्नस्थानं गत्वा प्रेक्षते । यथैवेह लोके सुशिक्षितो देशान्तरमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तान्पदार्थान्पश्यति तद्वत् । तस्माद्यथा स्थानिधर्माणां रज्जुसर्पमृगतृष्णिकादीनामसत्त्वं तथा स्वप्नदृश्यानामपूर्वाणां स्थानिधर्मत्वमेवेत्यसत्त्वमतो न स्वप्नदृष्टान्तस्यासिद्धत्वम् ॥ ८ ॥

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वं शङ्कित्वा परिहरति—अपूर्वमिति । यथा स्वर्गनिवासिनामिन्द्रादीनां सहस्राक्षत्वादिधर्मस्तथा यदिदमपूर्वस्वप्नदर्शनं मन्यसे तदपि स्थानिनः स्वप्नस्थानवतो द्रष्टुरेव धर्मः । तेन दृष्टत्वात्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरित्यर्थः । कथं तेनैव दृष्टत्वं तत्राऽऽह—तानयमिति । यथैवेह व्यवहारभूमौ सुशिक्षितो देशान्तरमार्गमार्गस्तेन मार्गेण देशान्तरं गत्वा तत्रत्यान्पदार्थान्पश्यति तथाऽयं स्वप्नदृक् स्वप्नतान्पदार्थान्यथोक्तप्रकारान्प्रतिपद्यते । ततश्च स्वप्नस्य स्थानिधर्मत्वाद्वज्जुसर्पमृदिव मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकेऽप्यावर्त्यामाशङ्कामुपन्यस्यति—स्वप्नेति । समत्वमाद्यन्तवत्त्वादि । अनुमानसिद्धस्यार्थस्यानुमानदोषोक्तिमन्तरेणासत्त्वमयुक्तमिति पृच्छति—कस्मादिति । व्याप्तिभूमिं दूषयन्व्याप्तिभङ्गं दोषमाह—दृष्टान्तस्येति । असिद्धत्वं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—कथमित्यादिना । अपूर्वदर्शनमेव विवृणोति—चतुर्दन्तमिति । अन्यदपि त्रिनेत्रत्वादि । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वे सिद्धे प्रागुक्तानुमानानुपपत्तिरिति फलितमाह—तस्मादिति । दृष्टान्तासिद्धिं दूषयन्ननुमानं साधयति—तन्निति । तर्हि

१ ग. घ. ङ. च. छ. 'दन्तं गं' । २ च तत्रान्ये' । ३ क. 'देवातो द' । ४ क. तत्र स्व' । ५ क. तत्तु स्वतः । ६ ख. च. छ. ज. झ. 'वमित्यपूर्वं स्या' । ७ घ. ङ. च. ज. झ. 'व स्व' । ८ क. 'काशन' । ९ ज. 'नीयस्व' । १० ज. झ. 'क्षितं दे' । ११ घ. ङ. च. ज. झ. 'त्वा पश्य' । १२ घ. ङ. ज. 'णां च स्या' । १३ झ. 'साक्षादि' । १४ झ. 'पूर्वं स्व' । १५ झ. 'ति । तथै' । १६ क. 'प्रग' । १७ छ. 'सर्पव' । १८ छ. 'कस्य व्या' । १९ ग. ङ. छ. झ. 'दिति । अ' । २० क. 'पूर्वं द' । २१ घ. ज. 'नुपप' ।

स्वभावतः सिद्धं^१ परतो वा । नाऽऽद्यः । जडस्य तदयोगादित्याह—न तदिति । द्वितीये तन्मिथ्यात्वे^२मित्याभिप्रेत्य प्रश्नपूर्वकमाद्यपादमवतारयति—किं तर्हीति । तद्वतान्यक्षराणि व्याकरोति—स्थानिन इति । अपूर्वस्वप्नदर्शनस्य स्थानिधर्मत्वं दृष्टान्तेन साधयति—यथेत्यादिना । अपूर्वदर्शनं स्वप्नद्रष्टृधर्मोऽपि चैतन्यवर्तिकं न स्यादित्याशङ्क्य बाधोपलब्धेर्मेवमित्याह—न स्वत इति । उत्तरार्धं विभजते—तानित्यादिना । अपूर्वाणां स्वप्नदृश्यानां स्थानिधर्मत्वेऽपि किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—तस्मादिति । स्वप्नदृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाभावं निगमयति—अतो नेति । पूर्वस्यापूर्वस्य वा स्वप्नदर्शनस्य स्वप्नद्रष्टृधर्मत्वेन तदविद्याविलसितत्वादृष्टान्ते साध्यसंप्रतिपत्तेस्तथैव जाग्रद्वेदानां मिथ्यात्वं युक्तमित्यर्थः ॥ ८ ॥

स्वप्नवृत्तो^३वापि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसत् ।

बहिश्चेतो^४गृहीतं सद्रष्टृ^५ वैतथ्यमेतयोः ॥ ९ ॥

अपूर्वत्वाशङ्कां निराकृत्य स्वप्नदृष्टान्तस्य पुनः स्वप्नतुल्यतां जाग्रद्वेदानां प्रपञ्चयन्नाह—स्वप्नवृत्तावापि स्वप्नस्थानेऽप्यन्तश्चेतसा मनोरथसंकल्पितमसत् । संकल्पानन्तरं समकालमवादर्शनात्तत्रैव स्वप्ने बहिश्चेतसा गृहीतं चक्षुरादिद्वारेणोपलब्धं घटादि सदित्येवमसत्त्वमिति निश्चितेऽपि सदसद्विभागो दृष्टः । उभयोरप्यन्तर्बहिश्चेतःकल्पितयोर्वैतथ्यमेव दृष्टम् ॥ ९ ॥

जाग्रदृश्यानां मिथ्यात्वं तेषु सदसद्विभागप्रतिभानविरुद्धमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन समाधत्ते—स्वप्नवृत्ताविति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—अपूर्वत्वेति । स्वप्नदृष्टान्तस्यापूर्वदर्शनैव प्रयुक्तां साध्यविकलत्वशङ्कां पारिहृत्येति यावत् । स्वप्नस्थाने सर्वस्य

१ ख. छ. झ. स्वतः । २ घ. सिद्धि किं वा प' । ३ ख. ज. झ. 'द्वि किं वा प' । ४ ख. ड. छ. झ. 'त्वसिद्धिरित्य' । ५ घ. ड. झ. 'र्वस्य स्व' । ६ ग. झ. 'ति । तथे' । ७ ज. प्रदृष्ट' । ८ छ. 'द्रष्टृ' । ९ ज. 'त्वे कि' । १० क. 'ति । अपूर्वस्थानपू' । ११ क. 'सित्वा' । १२ घ. च. 'त्ताऽप्यन्त' । १३ ज. झ. 'वप्यन्त' । १४ घ. ज. झ. 'ल्पितमस' । १५ च. ज. ड. इ. 'श्चेतसा गृ' । १६ च. 'तं सदसतोर्वैतथ्यं दृष्टम् ॥ ९ ॥ १७ झ. 'पि स्था' । १८ ज. 'सत्कल्पनान' । १९ घ. ड. च. झ. 'कल्पनान' । २० च. न्तरं स्वप्नस' । २१ च. 'मेव द' । २२ च. 'तसां' । २३ छ. 'सत्त्वमि' । २४ च. 'ततया वैत' । २५ घ. ड. च. ज. झ. 'म् ॥ ९ ॥ अ' । २६ घ. ज. मिथ्यात्वे । २७ ज. 'क्षेनात्प्रयु' । २८ घ. 'नवत्प्रयु' । २९ घ. ज. पूर्वस्य । ३० ख. 'र्वस्यापूर्वस्य' ।

७४ संगौहपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्— [वैतथ्याख्यं—

मिथ्यात्वाविशेषेऽपीत्यर्थः । अमत्त्वं परमार्थमद्विलक्षणत्वेन मिथ्यात्वम् । तत्रापि तर्हि विभागप्रतिभासविरोधात्कृतो मिथ्यात्वमित्याशङ्क्य बाधाविशेषादित्याह—उभयोरिति ॥ ९ ॥

जाग्रदुत्तावपि त्वन्तश्चेतसा कल्पितं त्वसद् ।

बहिश्चेतोऽगृहीतं सद्युक्तं वैतथ्यमेतयोः ॥ १० ॥

सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम् । अन्तर्बहिश्चेतःकल्पितत्वाविशेषादिति । व्याख्यातमन्यत् ॥ १० ॥

दार्ष्टान्तिकमाह—जाग्रदिति । युक्तत्वे हेतुमाह—अन्तरिति । श्लोकस्थानामक्षराणां व्याख्यानमनपेक्षितं व्याख्यातप्रायत्वादित्याह—व्याख्यातमिति ॥ १० ॥

उभयोरपि वैतथ्यं भेदानां स्थानयोर्यदि ।

क एतान्वुध्यते भेदान्को वै तेषां विकल्पकः ॥ ११ ॥

चोदकश्चाऽऽह—स्वप्नजाग्रत्स्थानयोर्भेदानां यदि वैतथ्यं क एतानन्तर्बहिश्चेतःकल्पितान्वुध्यते । को वै तेषां विकल्पकः । स्मृतिज्ञानयोः क आलम्बनमित्यभिप्रायः । न चेन्निरात्मवाद ईष्टः ॥ ११ ॥

सर्वमिथ्यात्वे प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्त्यै विशेषमाशङ्कते—उभयोरिति । कर्तृकर्णव्यवस्थानुपपत्त्याऽपि विरोधोऽस्तीत्याह—को वा इति । विकल्पको निर्मातेति यावत् । श्लाकस्य चोद्यपरत्वं प्रतिजानीते—चोदक इति । अक्षरयोजनया प्रथमार्थापत्तिविरोधं स्फोरयति—स्वप्नेति । चतुर्थपादमवतार्यार्थापत्त्यन्तरविरोधं स्फुटयति—को वै तेषामिति । कर्ता हि पूर्वनिर्भूतं स्मृत्वा तज्जातीयान्निर्मिती तेन स्मृत्यनुभवाश्रयाक्षेपेण कर्त्राक्षेपो विवक्षितस्तथा च कर्त्रादिव्यवहारानुपपत्तिः सर्वमिथ्यात्वे दुर्वारित्यर्थः । योऽध्यात्मं प्रमाता यश्चाधिदैवं कर्तेश्वरस्तावुभावपि मिथ्येत्यङ्गीकारात्प्रमात्रादेरसत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेदिति । यदि प्रमाता कर्ता वा नेष्यते तर्हि नैरा-

१ घ. ड. ज. असत्यत्वं । २ क. 'र्यतद्वि' । ३ घ. ज. झ. 'वप्यन्त' । ४ घ. ज. झ. 'स्मितमस' । ५ घ. ज. झ. 'चेतसा गृ' । ६ घ. ज. झ. 'तं हि सत्सदसतोर्वैतथ्यं युक्तम्' । ७ ख. घ. ड. ज. 'न्त इति' । ८ च. 'थ्यं तर्हि क' । ९ च. नो. '१० क' । १० क. 'ष्टः स्यादिति ॥ ११ ॥ ११ ग. ज. झ. 'त्याऽपि विरोधमा' । १२ ख. घ. ड. छ. 'विरोधमा' । १३ ग. छ. झ. 'तर्त्कार्यक' । १४ ख. घ. ड. 'णकार्यव्य' । १५ ज. 'स्फोटयति' । १६ ख. ग. घ. 'धं स्फोट' । १७ क. 'नुवृत्ते स्मृ' । १८ क. 'तेऽनुस्मृ' । १९ घ. 'दैवक' । २० घ. 'सत्यत्वमि' ।

तम्यमिष्टमेवाऽऽपद्यते । न च तदेष्टुं शक्यत आत्मनिराकरणस्य दुष्करत्वान्निराकर्तुरे-
वाऽऽत्मत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानमात्मा देवः स्वमायया ।

स एव बुध्यते भेदानिति वेदान्तनिश्चयः ॥ १२ ॥

स्वयं स्वमायया स्वमात्मानमात्मा देव आत्मन्येव वक्ष्यमाणं भेदा-
कारं कल्पयति रज्ज्वादाविव सर्पादीन् । स्वयमेव च तान्बुध्यते भेदां-
स्तद्भेदेत्येवं वेदान्तनिश्चयः । नान्योऽस्ति ज्ञानस्मृत्याश्रयः । न च
निरास्पदे एव ज्ञानस्मृती वैनाशिकानामिदमेत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥ ३८

कर्तृकार्यादिव्यवस्थानुपपत्तिं परिहरति—कल्पयतीति । करणान्तरं व्यवच्छि-
न्ति—आत्मनेति । कर्मान्तरं व्यावर्तयति—आत्मानमिति । कर्त्रन्तरं निवार-
ति—आत्मेति । तस्य द्योतकान्तरापेक्षां प्रतिक्षिपति—देव इति । विवर्तवा-
दं गेत्यति—स्वमाययेति । सर्वस्य मिथ्यात्वेऽपि मायया विकल्पितभेदानुरोधेन कर्तृ-
वादिव्यवस्था सिध्यतीति भावः । प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारानुपपत्तिं प्रत्याह—स
चेति । एकस्मिन्नेवाद्वितीये प्रतीचि वस्तुनि काल्पनिकभेदनिबन्धना सर्वा व्यवस्थे-
यत्र प्रमाणमाह—इति वेदान्तेति । यथा घटस्त्रष्टा कुलालोऽधिष्ठाता मृदोऽन्यो
ष्टो न तथेहान्योऽधिष्ठाताऽस्तीत्याह—स्वयमिति । यथा तत्र मृदाख्यमुपादानम-
धिष्ठानुरन्यदधिगतं न तथाऽत्रान्यदुपादानमस्तीत्याह—स्वमात्मानमिति । तत्र च
टं कुर्वतो भूभागो भवत्यार्धो न तथेहाऽऽधारोऽन्योऽस्तीत्याह—आत्मन्येवेति ।
रिणामवा-दं व्यावर्त्य विवर्तवा-दं प्रकटयितुं स्वमाययेत्युक्तं तत्र दृष्टान्तमाह—रज्ज्वा-
विति । मायाद्वारेण चिदात्मनो जगन्निर्मातृत्वमुक्त्वा तस्यैव बुद्धिप्रतिबिम्बितस्य
मातृत्वमित्याह—स्वयमेव चेति । न च प्रमातृत्वस्य तात्त्विकतत्त्वं रज्ज्वादौ सर्पा-
दर्शनवदेव मिथ्यात्वनिर्धारणादित्याह—तद्वदिनि । कर्त्रादिभेदस्य प्रमात्रादिभेदस्य
मिथ्यात्वे नेह नामाऽस्तीत्यादिश्रुतिं प्रमाणयति—इत्येवमिति । स एवेत्येवका-
र्षमाह—नान्योऽस्तीति । यो जगत्स्त्रष्टा यश्च प्रमाता ततोऽन्यो ज्ञानस्य स्मृतेश्चाऽऽ-
यो नास्ति । चेतनभेदे माताभावादानुभवस्मृत्योश्चैकाश्रयत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।
नस्मृत्योराश्रयापेक्षा विषयापेक्षा वा नास्तीत्याशङ्क्याबाधितप्रसिद्धिविरोधान्नैवमि-
ह—न चेति ॥ १२ ॥

१ क. तद्देष्टुं । २ क. 'नि क' । ३ क. 'मात्मदेहः स्व' । ४ छ. च तांस्त' । ५ छ.
'नित्कर्त्र' । ६ ज. मायात्रि' । ख. ग. छ. झ. मायाक' । ७ क. वहारः सि । ८ ज. 'थाऽन्य' ।
क. 'धारस्तथे' । १० ख. 'स्तीह' । ११ ग. झ. 'ति-एव' । १२ क. 'तोऽन्यज्ञा' । १३ छ. 'स्वप्र' ।

विकरोत्यपरान्भावानन्तश्चित्ते व्यवस्थितान् ।

नियतांश्च बहिश्चित्त एवं कल्पयते प्रभुः ॥ १३ ॥

संकल्पयन्केन प्रकारेण कल्पयतीत्युच्यते । विकरोति नाना करो-
त्यपराष्ट्रौकिकान्भावान्पदार्थाञ्जशब्दादीनन्यांश्चान्तश्चित्ते वासनारूपेण
व्यवस्थितानव्याकृतान्नियतांश्च पृथ्व्यादीननियतांश्च कल्पन(ना)का-
लान्बहिश्चित्तः संस्तथाऽन्तश्चित्तो मनोरथादिलक्षणानित्येवं कल्पयति ।
प्रभुरीश्वर आत्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रकृतार्थां कल्पनायां विवक्षितं क्रममुपन्यस्यति—विकरोतीति । नियतांश्चेति
चकारादनियतांश्चेति विवक्ष्यते । प्रतिपत्तिसत्क्रमप्रतिपत्त्यर्थं पृच्छति—संकल्पय-
न्निति । श्लोकाक्षरयोजनया बुभुत्सितं क्रमं प्रत्याययति—उच्यत इत्यादिना ।
अन्यांश्चेति । शास्त्रीयानिति यावत् । चित्तमध्ये वासनारूपेण व्यवस्थितान् । अनभिव्य-
क्तनामरूपत्वेन व्यवहारायोग्यत्वमाह—अव्याकृतानिति । कल्पनार्कालान्विद्युदादी-
नस्थिरानित्यर्थः । बहिश्चित्तो बहिर्मुखो बाह्यान्व्यवहारयोग्यानपदार्थान्कल्पयति ।
अन्तश्चित्तस्तु तेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिर्मनोरथोदिलक्षणानां तन्मन्यवस्थितान्भावान्व्यवहारायो-
ग्यानकल्पयित्वा पुनर्बहिर्व्यवहारयोग्यतायै कल्पयतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा
लोके कुललो वा तन्तुवायो वा घटं पटं वा कार्यं चिकीर्षुरादौ व्यवहारायोग्यां व्यक्तिं
बुद्ध्वावाविर्भाव्य पश्चात्तामेव बहिर्नारूपाभ्यां संपादयति । तथैवायमादिकर्ताऽपि
मायालक्षणे स्वचित्ते नामरूपाभ्यामव्यक्तरूपेण स्थितान्मृष्टव्यपदार्थान्प्रथमं सिमृक्षि-
ताकारेणान्तर्विभाव्य पश्चाद्बहिः सर्वप्रतिपत्तिसाधारणरूपेण संपादयतीति कल्पनायां
क्रमाधिगतिरिति ॥ १३ ॥

चित्तकाला हि येऽन्तस्तु द्वयकालाश्च ये बहिः ॥

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषो नान्यहेतुकः ॥ १४ ॥

स्वप्नवच्चित्तपरिकल्पितं सर्वमित्येतदाशङ्क्यते । यस्माच्चित्तपरिकल्प-

१ छ. स कं । २ च. 'तीत्येवेत्यु' । ३ ज. 'ना कं' । ४ च. 'लादबहि' । ५ ग. 'यां वि' ।
६ ग. झ. 'तिपत्ति' । ७ क. ग. घ. ङ. 'पिपित्ति' । ८ क. 'ति कः सं' । ९ घ. ङ. ज. 'सितक' ।
१० क. 'तानभि' । ११ क. 'हारयो' । १२ ख. 'कालीनान्वि' । १३ क. 'मुखान्वाहा' ।
१४ क. 'व्यावर्तबु' । १५ घ. ङ. ज. झ. 'थाना' । १६ क. 'तमव्यव' । १७ क. घ. ज. 'हारयो' ।
१८ क. 'नव्ये' । १९ छ. झ. 'टं कां' । २० ख. ग. घ. ज. झ. 'हारयो' । २१ ज. 'चित्तना' ।
२२ क. 'पत्तिसा' । २३ छ. 'तक' । २४ ङ. 'त्येवं त' । २५ क. झ. 'शङ्कते' ।

तैर्मनोरथादिलक्षणैश्चित्तपरिच्छेद्यैर्वैलक्षण्यं बाह्यानामन्योन्यपरिच्छेद्य-
त्वमिति सा न युक्ताऽऽशङ्का । चित्तकाला हि येऽन्तस्तु चित्तपरि-
च्छेद्याः । नान्यश्चित्तकालव्यतिरेकेण परिच्छेदकः कालो येषां ते चित्त-
कालाः । कल्पनाकाल एवोपलभ्यन्त इत्यर्थः । द्वयकालाश्च भेदकाला
अन्योन्यपरिच्छेद्याः । यथाऽऽगोदोहनमास्ते यावदास्ते तावद्वां दोग्धि
यावद्वां दोग्धि तावदास्ते । तावानयमेतावान्स इति परस्परपरिच्छेद्य-
परिच्छेदकत्वं बाह्यानां भेदानां ते द्वयकालाः । अन्तश्चित्तकाला
बाह्याश्च द्वयकालाः कल्पिता एव ते सर्वे । न बाह्यो द्वयकालत्व-
विशेषः कल्पितत्वव्यतिरेकेणान्यहेतुकः । अत्रापि हि स्वप्नदृष्टान्तो
भवत्येव ॥ १४ ॥

कल्पितानां कल्पनाकालादन्यस्मिन्काले सत्त्वाभावाज्जाग्रद्भावानां च कल्पनौकाला-
त्कालान्तरेऽपि प्रत्यभिज्ञया सत्त्वावगमादनुपपन्नं तेषां मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
चित्तेति । ये कल्पनाकालभाविनो भावा मनस्यन्तर्वर्तन्ते ये च प्रत्यभिज्ञायमानत्वेन
पूर्वापरकार्लभाविनो बहिरेव व्यवहोरयोग्या दृश्यन्ते ते सर्वे कल्पिताः सन्तो मिथ्यैव
भवितुमर्हन्ति । प्रत्यभिज्ञायमानत्वलक्षणो विशेषस्तु नाकल्पितत्वप्रयुक्तः कल्पितेऽपि
तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—स्वप्नवदिति । यथा स्वप्ने दृश्य-
मानं सर्वं कल्पितं मिथ्यैवेष्टयते तथा जागरितेऽपि दृष्टं सर्वं चित्तस्पन्दितं तेन
कल्पितं मिथ्यैवेत्येतन्नाद्यापि निर्धारितमित्यत्र हेतुमाह—यस्मादिति । आत्मावि-
द्याविवर्तेन चित्तेन तावदर्न्तर्विनिर्मिता मनोरथरूपा मनस्यन्तर्वर्तमाना बही रज्जुसर्पाद-
यश्च ते चित्तेनैव परिच्छिद्यन्ते । ते हि कल्पनाकालमात्रभाविनो न प्रतीयन्ते । तैः
सह वैलक्षण्यं मनसो बहिर्जाग्रद्दृश्यमानानां भावानामन्योन्यपरिच्छेद्यत्वं कालद्व-
यावच्छिन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञागोचरत्वमिति यस्मादुपलभ्यते तस्मादयुक्तं जागरितस्य स्वप्न-
वन्मिथ्यात्वमित्यर्थः । श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—सा नेति । ये मनस्यन्तर्मनोरथरूपा
भावास्ते चित्तकाला भवन्तीत्यत्र चित्तकार्लत्वं विशदयति—चित्तेत्यादिना । वाच्यार्थ-
मुक्त्वा विवक्षितार्थमाह—कल्पनेति । द्वितीयपादमवतार्य व्याकरोति—द्वयेति ।
य मनसो बहिरुपलभ्यन्त ते भेदकालाः कालस्य भेदो भेदकालः स येषां ते तथेति

१ क. बाह्यः कालद्वयत्वम् । २ घ. 'नात्का' । ३ क. 'पत्रे ते' । ४ घ. 'लविभा' । ५ घ. 'हारायो' । ६ क. 'ष्वस्तु' । ७ छ. 'पि तत्त्वे तु त' । ८ झ. 'न्तर्निर्मि' । ९ ड. 'नोरु' । १० छ. 'रिच्छेद्य' । ११ ज. 'न्तेऽहि' । १२ क. 'ज्ञानगो' । १३ क. 'येन' । १४ क. 'लत्वे वि' । १५ झ. 'येन' । १६ ख. ग. ज. झ. 'न्ते भे' । १७ घ. 'षां त' ।

व्युत्पत्तेः । ततश्चान्येन पूर्वेणान्येन चापरेण परिच्छेद्या भिन्नकालावच्छिन्नत्वेन प्रत्य-
भिज्ञायमाना इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञायमानत्वमुदाहरणनिष्ठतया स्फुटयति—यथेति ।
आगोदोहनं गोदोहनपर्यन्तमास्ते देवदत्तास्तिष्ठतीति प्रत्यभिज्ञाशेषत्वेनाभिज्ञादा-
हरणीया यावता कालेनावच्छिन्नो वर्तते तावता कालेनावच्छिन्नो गोदोहनं
निर्वर्तयतीत्यनेककालावस्थायित्वेन प्रत्यभिज्ञाविषयत्वं तस्य दर्शयति—यावदिति ।
यावता कालेनायं घटोऽर्थक्रियां निर्वर्तयितुं शक्नोति तावता कालेनावच्छिन्नः सन्नेष
तिष्ठतीत्युदाहरणान्तरमाह—तावानिति । परोक्षतया स्थितो यावता कालेनावच्छिन्नः
स्वकार्यं निर्वर्त्य निर्वृणोत्येतावता कालेनावच्छिन्नः स तिष्ठतीत्यपरमुदाहरणमाह—
एतावानिति । उक्तेन न्यायेन परेणापरेण च कालेन परिच्छेद्यत्वं जाग्रदृश्यानां
भावानामुपलभ्यते कालद्वयस्य च परिच्छेदकत्वम् । तथा च ते सर्वे भावा बहिर्दृश्य-
माना द्वयकालेन कालद्वयेन परिच्छेद्या भवन्तीत्यर्थः । तृतीयपादं व्याचष्टे—अन्त-
रिति । चतुर्थपादार्थमाह—नेत्यादिना । बाह्यो जाग्रदृश्येषु बाह्यपदार्थेषु व्यवस्थि-
तो द्वयकालत्वेन कालद्वयावच्छेदेन कृतः प्रत्यभिज्ञायमानत्वरूपो विशेषोऽन्यहेतुको
न भवति । कल्पितेऽपि तथाविधविशेषसमवायित्यत्र दृष्टान्तमाह—अत्रापि हीति ।
यद्यपि सर्वं जाग्रद्वेदजातं कल्पितं तथाऽपि तत्र यथोक्तो विशेषः स्फुटः सिध्यति
स्वप्ने सर्वस्य भेदजातस्य कल्पितत्वेऽपि प्रत्यभिज्ञायमानत्वाज्जागरितेऽपि तदुपपत्ते-
रित्यर्थः ॥ १४ ॥

अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु स्फुटा एव च ये बहिः ।

कल्पिता एव ते सर्वे विशेषस्त्विन्द्रियान्तरे ॥ १५ ॥

यदप्यन्तरव्यक्तत्वं भावानां मनोवासनामात्राभिव्यक्तानां स्फुटत्वं
वा बहिश्चक्षुरादीन्द्रियान्तरे विशेषो नासौ भेदानामास्तत्वकृतः स्वप्नेऽ-
पि तथा दर्शनात् । किं तर्हीन्द्रियान्तरकृत एव । अतः कल्पिता एव
जाग्रद्भावा अपि स्वप्नभाववदिति सिद्धम् ॥ १५ ॥

स्वप्नजागरितयोरुभयोरपि मिथ्यात्वे स्फुटास्फुटावभासविभागानुपपत्तेर्नाविशेषे
मिथ्यात्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अव्यक्ता इति । ये मनस्यन्तर्भावानुरूपत्वादस्फुटा
च मनसो बहिरुपलभ्यमानाः स्फुटा भवन्ति ते सर्वे मनःस्पन्देनमात्रत्वेन कल्पिताः
मिथ्यैवान्तर्बहिरिन्द्रियभेदनिमित्तः स्फुटत्वास्फुटत्वविशेषः । न मिथ्यात्वमिमिथ्यात्वं ।

१ ज. 'न वा प' । २ घ. 'रिच्छिद्य भि' । ३ क. 'यद्यप्य' । ख. च. 'योऽप्य' । छ. 'येऽप्य'
४ ड. च । ५ ख. 'न्तरमाष्टाणां वि' । ६ क. 'एवान्तः क' । ७ ग. घ. ड. च. झ. 'योर' । ८
ज. 'टाव' । ९ क. 'पन्नेनावि' । १० घ. 'तेनो विशेषणमि' । ११ ड. 'ति । म' । १२ ग. 'न्दमा

तत्रोपयुज्यते । मिथ्याभूतेष्वपि तद्दर्शनादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—यद-
पीत्यादिना । मनस्यन्तर्मनोरथरूपाणां भावानामन्यक्तत्वमस्फुटत्वम् । तत्र हेतुमाह—
मन इति । चक्षुरादिग्राह्यत्वेन मनसो बहिर्भावानां स्फुटत्वं दृष्टं तदेषाममिथ्यात्वकृत-
मिति शङ्कां वारयति—नासाविति । सर्वमंप्रतिपन्नमिथ्यात्वेऽपि स्वप्न स्फुटत्वास्फुट-
त्वविशेषप्रतिभानान्नासौ विशेषो मिथ्यात्वमामिथ्यात्वं वा प्रयोजयितुं प्रभवतीत्याह—
स्वप्नेऽपीति । अयं विशेषस्तर्हि केन सिध्यतीत्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह—किं
तर्हीति । मनोमात्रमबन्धादन्तर्भावानां वासनामात्ररूपाणामस्फुटत्वम् । बहिर्भावानां
तु चक्षुरादिबहिरिन्द्रियमबन्धाद्युक्तं स्फुटत्वं तदेष विशेषो मिथ्यात्वाविशेषेऽपि सिध्य-
तीत्यर्थः । स्फुटत्वास्फुटत्वप्रतिभासभेदस्य मिथ्यात्वेऽपि संभवात्प्रागुक्तमनुमानमविरु-
द्धमित्युपसंहरति—अत इति ॥ १९ ॥

जीवं कल्पयते पूर्वं ततो भावान्पृथग्विधान् ।

बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव यथाविद्यस्तथास्मृतिः ॥१६॥

बाह्याध्यात्मिकानां भावानामितरेतरनिमित्तनैमित्तिकतया कल्पनायां
किं मूलमिति । उच्यते । जीवं हेतुफलात्मकम् । अहं करोमि मम सुख-
दुःखे इत्येवंलक्षणम् । अनेवंलक्षण एव शुद्ध आत्मनि रज्ज्वाभिव
सर्प कल्पयते पूर्वं । ततस्तादर्थ्येन क्रियाकारकफलभेदेन प्राणादी-
न्नानाविधान्भावान्बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैव कल्पयते । तत्र कल्पनायां
को हेतुरित्युच्यते । योऽसौ स्वयं कल्पितो जीवः सर्वकल्पनायामधि-
कृतः स यथाविद्यो यादृशी विद्या विज्ञानमस्येति यथाविद्यस्तथावि-
धैव स्मृतिस्तस्येति तथास्मृतिर्भवति स इति । अतो हेतुकल्पनाविज्ञा-
नात्फलविज्ञानं ततो हेतुफलस्मृतिस्ततस्तद्विज्ञानं तदर्थक्रियाकारकत-
त्फलभेदविज्ञानानि । तेभ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतेश्च पुनस्तद्विज्ञानानि-
त्येवं बाह्यानाध्यात्मिकांश्चैतरेतरनिमित्तनैमित्तिकभावेनानेकधा कल्प-
यते ॥ १६ ॥

भवतु सर्वस्य कल्पितत्वम् । सा पुनः सर्वकल्पना केन द्वारेणेत्याशङ्क्याऽऽह—

१ छ. 'ति । येऽपी' । २ ड. 'त्वं प्र' । ३ घ. ज. 'नां च' । ४ च. 'विध्यस्त' । ५ ख.
ड. छ. ज. 'ह्यानामाध्या' । ६ 'नायाः किं । ७ ख. घ. ड. छ. ज. सुखं दुःखमित्ये' । च.
बेल्ले' । ८ क. 'नेनैवं' । ९ च. 'ति स य' । १० घ. 'स्तथा' । ११ छ. 'तिश्च' । १२ ख. घ. ड.
'ज्ञानमित्ये' । १३ क. 'नानि तेभ्यस्तत्स्मृतिस्तत्स्मृतिश्च पुनस्तज्ज्ञानानी' । १४ ज. झ.
'माध्या' ।

जीवमिति । आत्मा हि सर्व मायावशेन कल्पयन्नादौ विशिष्टरूपेण जीवं कल्पयति । तत इति । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेः स्वयमेव जीवभावमापद्यते । तद्वारेण पुनर्नानाविधान्भावान्निर्मिमीते । ज्ञानस्मृतिवैषम्यात्तत्कल्प्येषु भावेषु वैषम्योपपत्तिरित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यं प्रश्नमुत्थापयति—बाह्येति । पदार्थाः साध्यसाधनतया स्थिता बाह्याः सुखं दुःखं ज्ञानं रागश्चेत्येवमादयस्त्वाध्यात्मिकास्तेषां परस्परं निमित्तनैमित्तिकताऽस्ति । बाह्यान्निमित्तीकृत्याऽऽध्यात्मिका भवन्ति । तानपि निमित्तीकृत्येतेरे जायन्ते । तदेवमितरेतरनिमित्ततया नैमित्तिकतया च कल्पनायां मूलं वक्तव्यम् । निर्मूलकल्पनायामतिप्रसङ्गादित्यर्थः । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति—उच्यत इति । हेतुफल-त्मकमित्युक्तमेव व्यनक्ति—अहमिति । हेतुफलभावविकलं परिशुद्धमात्मरूपं जीवक-ल्पनाधिष्ठानं दर्शयति—अनेनैवमिति(?) । आरोपस्याधिष्ठानापेक्षाऽस्तीत्यत्र दृष्टान्त-माह—रज्ज्वाभिवेति । द्वितीयतृतीयपादौ विभजते—तत इति । तादर्थ्येन प्रथम कल्पितस्य भोक्तृजीवस्य शेषत्वेनेत्यर्थः । यद्यपि जीवः सर्वकल्पनायां मूलभूतो हेतु-स्तथाऽपि तस्यैव तत्र कल्पनाविशेषो विशेषहेतुव्यतिरेकेण न संभवतीति शङ्कते—तत्रेति । चतुर्थपादेनोत्तरमाह—उच्यत इति । कल्पितो विशिष्टरूपेण शेषः अधिकृतः स्वामित्वेन सर्वज्ञ इत्यर्थः । इतिशब्दः श्लोकाक्षरयोजनासमाप्तिद्योत-नार्थः । प्रकृतकल्पनामेव प्रपञ्चयति—अत इत्यादिना । सत्यन्नपानाद्युपयोगे तृप्त्यादि भवति । असति न भवतीत्यन्वयव्यतिरेकरूपीन्द्रियायाद्भोजनादिकं हेतुरिति कल्पनाविज्ञानमुत्पद्यते । ततस्तृप्त्यादिकं फलमिति कल्पनाविज्ञानं जायते । ततोऽपरे द्युर्लभकयोरुभयोरपि हेतुफलयोः स्मृतिरुद्भवति । ततश्च फलसाधनसमानजातीये कर्तव्यताविज्ञानम् । ततश्चाभिलषिततृप्त्यादिफलार्थत्वेन पाकादिक्रिया तत्कारकं तण्डुलादि-तत्फलौन्ननिष्पत्त्यादीनि विशेषविज्ञानादीनि भवन्ति । ततो हेत्वादिस्मृतिः । ततस्तदनुष्ठानम् । ततश्च फलम् । इत्यनेन क्रमेण मिथो हेतुहेतुमत्तया कल्पना भवतीत्यर्थः प्रकृतां कल्पनामुपसंहरति—एवमिति ॥ १६ ॥

१ ख. घ. 'यते । त' । २ क. ग. घ. छ. झ. 'त्कल्पेषु । ३ ग. घ. ङ. छ. ज. बाह्यात्म-
मिति । झ. बाह्याध्यात्मिकानामिति । ४ क. सुखदुः । ५ ज. 'र नै' । ६ ज. 'तत्तै' । ७ घ. 'व
च । ८ ख. 'लं च व' । ९ क. 'शुद्धात्म' । १० ज. तत्र । ११ क. 'स्य क' । १२ ग. 'शेषहे'
१३ घ. विशेषरू' । १४ ङ. 'ति विशेष' । १५ ग. छ. झ. 'कृत्वा स्वा' । १६ क. 'बन्धेन संबद्ध'
१७ क. 'रपरयो' । ग. घ. 'रस' । १८ ख. छ. 'दि संम' । १९ ख. 'पाभ्यां यद्भो' । छ. 'पाद्भो'
२० क. 'तस्तुष्ट्यादि' । २१ घ. ङ. ज. झ. 'रुम' । २२ क. 'धनास' । २३ क. 'त्वे पा'
२४ क. 'रकत' । छ. 'रकारान्तरत' । २५ ख. 'लान्यन्ननि' । २६ ख. घ. ङ. छ. ज. 'नानि'
२७ छ. ज. 'तुम' ।

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।

सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥ १७ ॥

तत्र जीवकल्पना सर्वकल्पनामूलमित्युक्तं सैवं जीवकल्पना किंनिमित्तेति दृष्टान्तेन प्रतिपादयति—यथा लोके स्वेन रूपेणानिश्चिताऽनवधारितैवमेवेति रज्जुर्धनान्धकारे किं सर्प उदकधारा दण्ड इति वाऽनेकधा विकल्पिता भवति पूर्वं स्वरूपानिश्चयनिमित्तम् । यदि हि पूर्वमेव रज्जुः स्वरूपेण निश्चिता स्यात् । न सर्पादिविकल्पोऽभविष्यत् । यथा स्वहस्ताङ्गुल्यादिषु । एष दृष्टान्तः । तद्वद्धेतुफलादिसंसारधर्मानर्थविलक्षणतया स्वेन विशुद्धविज्ञप्तिमात्रसत्ताद्वयरूपेणानिश्चितत्वाज्जीवमाणाद्यनन्तभावभेदैरात्मा विकल्पित इत्येष सर्वोपनिषदां सिद्धान्तः ॥ १७ ॥

इदानीं जीवकल्पनानिमित्तं निरूपयति—अनिश्चितेति । श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयितुं वृत्तं कीर्तयति—तत्रेति । पूर्वश्लोकः सप्तम्यर्थः । जीवकल्पनाया नित्यत्वायोगात्सन्निमित्तत्वस्य वक्तव्यत्वात्तस्य च वस्तुत्वे निवृत्त्यनुपपत्तेः । अवस्तुत्वे च निमित्तत्वासिद्धेर्जीवकल्पनाया दुर्घटत्वात्तत्कार्यभूताऽपि कल्पना नावकल्प्यते इत्याशङ्कते—सैवेति । उत्तरत्वेन श्लोकाक्षराण्यवतार्य व्याचष्टे—दृष्टान्तेनेति । स्वप्नसाधारणं रूपं रज्जुत्वं तेनेति यावत् । अनवधारितत्वमेव स्फोरयति—एवमेवेति । रज्जुरेवेयमित्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः । उक्तावधारणाराहित्ये कारणं सूचयति—मन्देति । पूर्वं रज्जुस्वरूपनिश्चयात्प्रागवस्थायामित्यर्थः । सर्पादिकल्पनायामन्वयव्यतिरेकसिद्धमुपादानमुपन्यस्यति—स्वरूपेति । एतदेव व्यतिरेकद्वारा विवृणोति—यदि हीति । देवदत्तस्य हस्तौद्यवयवेषु तद्रूपेणैव निश्चितेषु सर्पादिविकल्पो यथा नोपलभ्यते तथा पुरोवर्तिन्यपि रज्जुस्वरूपेण निश्चिते नासौ युक्तस्तथा च रज्जुवज्ज्ञानादेवं स भवतीत्यर्थः । उपपादितं दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमभिधानश्चतुर्थपादार्थमाह—एष इति । हेतुफलादीत्यादिभेदेन कर्तृत्वभोक्तृत्वागद्वेषादि गृह्यते । विलक्षणत्वमेव स्फुटयति—स्वेनेति । अनारोपितेनेति यावत् । विज्ञप्तेर्विशुद्धत्वं जन्मादिराहित्यमाकारान्तरशून्यत्वं तन्मा-

१ छ. 'व कं' । २ झ. 'ति चाने' । ३ च. 'दि पू' । ४ क. 'ज्जुः सर्पेण' । ५ क. 'ष्यत्' । यथा स्व' । ६ ज. झ. च. 'दिष्वेव द' । ७ क. तद्धे' । ८ च. 'क्षणः स्वे' । ९ छ. 'निमित्तत्वा' । १० ग. 'शङ्क्यते' । ११ ग. घ. ङ. ज. झ. 'स्ताव' । १२ घ. 'दिक' । १३ ङ. ज. झ. 'ज्जुरु' । १४ क. रज्जुज्ञा' । १५ क. 'व भ' । १६ क. छ. 'भिसद' । १७ घ. ङ. एवमिति । ज. एवमपि हे' ।

ब्रह्म चेत्थर्थः । तन्मात्रत्वमयुक्तं सामान्यविशेषभावादित्याशङ्क्याऽऽह—सत्तेति । न च तत्रान्यदस्ति मुखमिति मत्वा विशिनष्टि—अद्वयेति । सच्चिदानन्दाद्वयात्माविद्योविलसितं द्वैतमित्यत्र प्रमाणं सूचयति—इत्येष इति । अद्वैतश्रुतयस्तावत्तत्रोपलभ्यन्ते यत्र हि द्वैतमिव भवतीत्याद्याश्च द्वैततत्प्रतिभासैर्योर्मृपात्वमावेदयन्त्यः श्रुतयः श्रूयन्ते तेनाद्वैतं तत्त्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमिति प्रमाणसिद्धमित्यर्थः ॥ १७ ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।

रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥ १८ ॥

रज्जुरेवेति निश्चये सर्वविकल्पनिवृत्तौ रज्जुरेवेति चाद्वैतं यथा तथा “नेति नेति” इति सर्वसंसारधर्मगन्धप्रतिपादकशास्त्रजनितविज्ञानसूर्यालोककृतात्मविनिश्चयः “आत्मैवेदं सर्वम्” “अपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः” “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” “अजरोऽमरोऽमृतोऽभय एक एवाद्वय इति ॥ १८ ॥

अविद्याकृता जीवकल्पनेत्यन्वयमुखेनोक्तं तदेवेदानीं व्यतिरेकमुखेन(ण) दर्शयति—निश्चितायामिति । रज्जुरेवेति रज्ज्वां निश्चितायां तदज्ञाननिवृत्तेस्तदुत्थसर्पादिविकल्पसर्वथा निवर्तते रज्जुमात्रं चावशिष्यते तद्वदात्मनि श्रौतो निश्चयो यदा संपद्यते तत् सर्वस्याऽऽत्माविद्याकल्पितस्य जीवादिविकल्पस्य व्यावृत्तेरद्वैतमेवाऽऽत्मतत्त्वं परिशिष्यते । तस्मादात्माविद्याविजृम्भिता जीवकल्पनेत्यर्थः । दृष्टान्तभागं व्याचष्टे—रज्जुरिति । तद्वदित्यादि व्याकरोति—तथेति । सर्वस्यापि संसारात्मनो धर्मस्याऽऽत्मन्यारोपितस्यासत्त्वावेदकं यन्निषेधशास्त्रं तेन जनितं विज्ञानमेव सूर्यालोकस्तत्कृतो योऽयमात्मविनिश्चयः स एवाद्वितीयः शिष्यते । द्वैतं पुनः सर्वमेव व्यावृत्तं भवतीत्यर्थः आत्मविनिश्चयमेव विशिनष्टि—आत्मैवेति । सर्वमिदमात्मैवेत्युक्तः पूर्णत्वं तस्य च्यते पूर्वभाविना कारणेन संस्पर्शशून्योऽपूर्वः पश्चाद्भाविना कार्येण संबन्धविधुरोऽनपरमनन्तरं छिद्रं तच्छून्योऽनन्तरश्चिदेकरसस्तस्यैव प्रत्यक्त्वमबाह्यत्वं कार्यकारणास्पृष्टमुभयकल्पनाविष्ठानत्वेन ततोऽर्थान्तरत्वादित्याह—सबाह्येति । विशेषणत्रयं कौटस्थ्यव्यवस्थापनार्थम् । जन्मादिसंबन्धाभावे कारणमविद्यासंबन्धराहित्यं दर्शयति—अभय इति । न खल्वविद्या तत्र कारणत्वेन संबन्धमनुभवति । तस्य पूर्णत्वेन कारणानपेक्षत्वादित्याह—एक इति । द्वैताद्वैतव्यावृत्त्यर्थमवधारणं न विद्यायाः । निराश्रयत्वोपपत्तेः । आश्रयान्तरस्य चासत्त्वात् । तत्रैव सा प्रविशतीति चेत्सत्यम्

अविद्वद्दृष्ट्या तस्यास्तत्र प्रवेशेऽपि वस्तुदृष्ट्या नासौ तस्मिन्प्रवेष्टुं प्रभवतीत्याह—
अद्वय इति ॥ १८ ॥

प्राणादिभिरनन्तैश्च भावैरैतैर्विकल्पितः ।

मायैषा तस्य देवस्य यया संमोहितः स्वयम् ॥ १९ ॥

यद्यात्मैक एवेति निश्चयः कथं प्राणादिभिरनन्तैर्भावैरैतैः संसार-
लक्षणैर्विकल्पित इति । उच्यते । शृणु मायैषा तस्याऽऽत्मनो देवस्य ।
यथा मायाविना विहिता माया गगनमतिविमलं कुसुमितैः संप-
लाशैस्तरुभिराकीर्णमिव करोति तथेयमपि देवस्य मायां ययाऽयं
स्वयमपि मोहित इव मोहितो भवति । “ मम माया दुरत्यया ” इत्यु-
क्तम् ॥ १९ ॥

आत्मनोऽद्वितीयत्वे कथमनेकैर्भावैस्तस्य विकल्पितत्वमित्यभिप्रायाप्रतिपत्त्या प्रत्यव-
तिष्ठते—प्राणादिभिरिति । सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमुद्धाटयन्नुत्तरमाह—मायेति ।
बोध्यभागं विभजते—यदीति । उत्तरार्थमुत्तरत्वेन व्याकरोति—उच्यत इति ।
यायामेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । तामेव मायां कार्यद्वारा स्फोरयति—ययेति ।
यथा लौकिको मोहितो मोहपरवशो दृश्यते तथाऽयमात्मा स्वयमेव मायासंबन्धान्मो-
हेतो भवति । अतो मोहद्वाराऽऽत्मन्येव मायाधिगतिरित्यर्थः । मायाया मोहहेतुत्वं
गवतांऽपि सूचितमित्याह—ममेति ॥ १९ ॥

प्राण इति प्राणविदो भूतानीति च तद्विदः ।

गुणा इति गुणविदस्तत्त्वानीति च तद्विदः ॥ २० ॥

के ते प्राणादयोऽनन्ता भावा यैरात्मा विकल्प्यते माययेत्यपेक्षायां प्राणादिविकल्प-
मुदाहरति—प्राण इति । प्राणो हिरण्यगर्भस्तटस्थेश्वरो वै स जगतो हेतुरिति
। प्राणविदो हिरण्यगर्भाद्या वैशेषिकादयश्च कल्पयन्ति । तदिदं कल्पनामात्रम् । स्वत-
स्य हिरण्यगर्भस्य सर्वजगद्धेतुत्वे मानाभावात् । पौरुषेयगमस्यापौरुषेयश्रुतिविरोधे
। अर्थे मानत्वायोर्मात्तटस्थेश्वरत्वादस्य च प्रमाणयुक्तिविहीनस्य प्रतिपत्तुमशक्यत्वादि-
। अर्थः । कल्पनान्तरं दर्शयति—भूतानीति चेति । पृथिव्यप्तेजोवयवस्तत्त्वानि तानि

१ क 'रैतैः क' । २ ख. घ. ङ. ज. 'याऽयं सं' । ३ छ ज. मायां वि' । ४ क. 'हितमा' ।
झ. 'तिनिर्मलं' । ५ च. सफलम्' ७ ख. घ. ज. 'याऽयम्' । च. 'या स स' । ८ क. 'हितो भ' ।
'हितमिव' । ९ घ. च. ज. प्राणा । १० छ. प्राणावि' । ११ ग. घ. ज. प्राणा इतीति । १२ ङ.
इतीति । १३ घ. ङ. ज. वा ज' । १४ ङ. 'श्च विक' । १५ घ. 'स्य ज' । १६ घ.
। ताटस्थेश्व' । १७ छ. 'ति । १८ ग. झ. 'नि चत्वा' ।

च चत्वारि भूतानि जगत्कारणानीति लोकायतिकास्तदपि कल्पनामात्रम् । न हि भूतानि स्वतःसिद्धानि जडत्वविरोधात् । नापि परतः सिद्धानि । स्वगुणस्य चैतन्यस्य स्वग्राहकत्वायोगाद्वह्निगतौष्ण्यस्य वह्निविषयत्वादर्शनात् । अतो भूतानि जगत्कर्तृणीति कल्पनैवेत्यर्थः । सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणाः साम्येनावस्थिता जगतो महदादिलक्ष-
णस्य कारणमिति सांख्यास्तदपि कल्पनामात्रम् । साम्येन स्थितानां कारणत्वे प्रलया-
भावप्रसङ्गात् । वैषम्यभेजनस्य च निर्हेतुकत्वे सदा तदापातात् । सहेतुकत्वे हेतोर्नि-
त्यत्वे प्राचीनदोषानुषङ्गादनित्यत्वे हेत्वन्तरापेक्षायामनवस्थानादित्याह—गुणा ईतीति ।
कल्पनान्तरमाह—तत्त्वानीति चेति । आत्माऽविद्या शिव इति संक्षेपतस्त्रीणि
तत्त्वानि सर्वजगत्प्रवर्तकानीति शैवा मन्यन्ते तदपि कल्पनामात्रम् । आत्मनो भिन्नत्वे
शिवस्य घटादितुल्यत्वप्रसङ्गादभिन्नत्वे तत्त्वानां त्रित्वव्याघातादित्यर्थः ॥

पादा इति पादविदो विषया इति तद्विदः ।

लोका इति लोकविदो देवा इति च तद्विदः ॥ २१ ॥

एकस्याऽऽत्मनो विश्वादर्थः पादाः सर्वव्यवहारहेतवो भवन्तीत्यपि कल्पनामात्रम् ।
निराशस्याऽऽत्मनोऽशभेदानुपपत्तेरित्याह—पादा ईतीति । वात्स्यायनप्रभृतीनां कल्पनां
कथयति—विषया ईतीति । शब्दादयो विषया भूयो भूयो भुज्यमानास्तत्त्वमिति
विभ्रममात्रम् । “विषय विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् । उपभूक्तं विषं हन्ति विषयाः
स्मरणादपि” इति विषयानुसंधानस्य निन्दितत्वात्तेषां पारमार्थिकतत्त्वभावानुपपत्तेरित्य-
र्थः । भूर्भुवः स्वरिति त्रयो लोका वस्तुभूताः सन्तीति पौराणिकाः । तदपि कल्पनामा-
त्रम् । स्थानभेदेन त्रित्वे तदानन्त्यस्य दूरतरत्वात्स्वातन्त्र्यस्य चासिद्धत्वादित्याह—
लोका ईतीति । अग्नीन्द्रादयो देवास्तेतत्फलदातारो नेश्वरस्तथेति देवताकाण्डीयाः ।
तदपि कल्पनामात्रम् । अस्मदादिप्रयत्नमपेक्ष्य फलदातृत्वे तेषां भृत्येभ्यो विशेषाभा-
वप्रसङ्गात् । स्वातन्त्र्यगोपकारकत्वे तदाराधनवैयर्थ्यात् । तद्वक्तानामपि विप्रतिपत्तिद-
र्शनात्तत्प्रसादस्याकिञ्चित्करत्वादित्याह—देवा इति चेति ॥

वेदा इति वेदविदो यज्ञा इति च तद्विदः ।

भोक्तेति च भोक्तृविदो भोज्यमिति च तद्विदः ॥ २२ ॥

१ ख. घ. 'म्येनावस्थि' । २ ख. 'भवन' । ३ ग. 'दापा' । ४ ग. झ. 'हेतो' । ५ ख. छ. इति । ६ ग. घ. ङ. झ. 'त्वानि चे' । ७ छ. 'ति । आ' । ८ छ. झ. 'त्यप्र' । ९ क. 'यः स' । १० ख. 'पत्या पादानुपपत्ते' । ११ ख. छ. इति । १२ छ. इति । १३ ख. 'यो भू' । १४ छ. 'ति भ्र' । १५ ग. झ. विषयः । १६ ग. छ. 'पतिरि' । १७ छ. दुरस्तत्वा' । १८ ख. छ. इति । १९ ख. 'स्तत्फ' । २० क. 'शेषमा' । २१ छ. 'भ्ये परोप' ।

ऋग्वेदादयो वेदाश्चत्वारस्तत्त्वानीति पाठका वदन्ति । तदपि कल्पनामात्रम् । न हि वेदा लौकिकवर्णव्यतिरिक्ता दृश्यन्ते । क्रमवतामेव वर्णानां वेदशब्दवाच्यत्वाङ्गीकारात् । क्रमश्चोच्चारणोपलब्ध्योरन्यतरगतो वर्णेष्वारोप्यते । तथा च तथाविधक्रमवतां वर्णानामारोपितरूपेण वेदशब्दवाच्यत्वात्कुतो वेदानां परमार्थतेत्याह—वेदा इति । ज्योतिष्टोमादयो यज्ञा वस्तुभूता भवन्तीति बौधायनप्रभृतयो याज्ञिका मन्यन्ते तदपि भ्रान्तिमात्रम् । यज्ञं व्याख्यास्यामो द्रव्यं देवता त्याग इत्यत्रैकैकस्मिन्यज्ञविज्ञानाभावात्समुदायस्यावस्तुत्वादित्याह—यज्ञा इति चेति । भोक्तैवाऽऽत्मा न कर्तेति सांख्याः । तत्र भोगो यदि विक्रिया स्वी क्रियते तर्हि कथं नानित्यत्वादिप्रसङ्गः स्वभावत्वे सदा स्यादिति विषयसंनिधौ भोक्तृत्वं भ्रान्तिरेवेत्याह—भोक्तेति चेति । सूपकारास्तु भोज्यं वस्त्विति प्रतिजानते । तदपि न । मधुरादिरसव्यञ्जनादेस्तदैवान्यथा-त्वदर्शनादैकरूप्यासंभवादित्याह—भोज्यमिति चेति ॥ २२ ॥

सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः स्थूल इति च तद्विदः ।

मूर्त इति मूर्तविदोऽमूर्त इति च तद्विदः ॥ २३ ॥

आत्मा सूक्ष्मोऽणुपरिमाणः स्यादिति केचित् । तन्न । युगपदशेषशरीरव्यापिवेदानुसंधानासिद्धेरित्याह—सूक्ष्म इतीति । स्थूलो देहोऽहंप्रत्ययादात्मैति लोकायतभेदः । तर्च्च न । मूर्तभूषणयोरपि संघाताविशेषाच्चैतन्यप्रसङ्गात् । एकैकस्य च भूतस्य चैतन्यादर्शनात्संघातस्यैव चावस्तुत्वादित्याह—स्थूल इति चेति । मूर्तस्त्रिशूलादिधारी महेश्वरश्चक्रादिधारी वा परमार्थो भवतीत्यागमिकाः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । अस्मदादिशरीरवत्तस्यापि शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वात् । लीलाविग्रहकल्पनं च विग्रहाभावे लीलाभावादयुक्तमित्याह—मूर्त इति । अमूर्तः सर्वाकारशून्यो निःस्वभावः परमार्थ इति शून्यवादिनस्तदपि कल्पनामात्रम् । परमार्थो निःस्वभावश्चेति व्याघातादित्याह—अमूर्त इति चेति ॥

काल इति कालविदो दिश इति च तद्विदः ।

वादा इति वादविदो भुवनानीति तद्विदः ॥ २४ ॥

१ ग. घ. ङ. ज. झ. इतीति । २ ग. झ. 'ति । सो' । ३ ग. घ. ङ. ज. झ. 'दि किं' । ४ छ. 'यन्ते तं' । ५ ङ. छ. ज. 'दैक्यरू' । ६ ग. घ. 'रवे' । ७ छ. 'रित्यर्थः । सू' । ८ छ. 'षट्' । ९ ङ. 'सुप्त' । १० घ. 'तादिवि' । ११ ङ. 'तस्याव' । १२ ग. 'स्य च व' । १३ घ. ङ. ज. मूर्तिभि' । १४ छ. 'दिवत्' । १५ घ. 'रीरं पा' । १६ ख. ग. घ. ङ. ज. झ. 'लायोगाद' । १७ घ. ज. 'मार्थतो निः' ।

कालः परमार्थ इति ज्योतिर्विदः । तच्च न । कालैक्ये मुहूर्तादिव्यवहारायोगात् । तच्चानात्वेऽपि न स्वातन्त्र्यम् । अन्यविषयत्वेन प्रतीतेः । उदयकाल इत्यादिना क्रिया-धर्मत्वेन प्रतीतेः स्फुटत्वात् । न च क्रियाधर्मत्वं कालेऽपि तदुत्पत्तिदर्शनादन्यथा कालौनवच्छिन्नत्वेन क्रियानित्यत्वापातादित्याह—काल इतीति । स्वरोदयविदस्तु दिशः परमार्थो इत्याहुः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तद्विदामपि पराजयदर्शनादित्याह—दिश इति चेति । धातुवादो मन्त्रवादश्चेत्यादयो वादा वस्तुभूता भवन्तीति केचित् । तदपि कल्पनामात्रम् । ताम्रादिस्वभावे स्थिते नष्टे च कनकादिस्वभावार्थसंभवात् । मन्त्रवादेऽपि कालैदृष्टो न जीवति अकार्लदृष्टः स्वयमेवोत्थास्यतीत्यभ्युपगमाद्व्यामोहमात्रमित्याह—वादा इतीति । भुवनानि चतुर्दश वस्तूनीति भुवनकोशविदः । तदपि कल्पनामात्रम् । तेषामर्हदृष्टत्वात् । न च तेभ्यस्तद्दर्शनम् । तेषां मिथो विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह—भुवनानांति ॥

मन इति मनोविदो बुद्धिरिति च तद्विदः ।

चित्तमिति चित्तविदो धर्माधर्मौ च तद्विदः ॥ २५ ॥

मन एवाऽऽत्मेति लोकायतभेदः । तदपि भ्रान्तिमात्रम् । तस्य स्वातन्त्र्ये क्लेशप्राप्त्यनुपपत्तेः । अस्वातन्त्र्ये च घटवदनात्मत्वात्करणत्वाच्च दीपवदात्मत्वायोगादित्याह—मन इति । बुद्धिरेवाऽऽत्मेति बौद्धाः । तेषामपि भ्रान्तिमात्रमेव । तत्सुषुप्ते व्यभिचाराद्वेद्यस्य च घटवदतिरिक्तवेद्यत्वादित्याह—बुद्धिरिति । चित्तमेव बाह्याकारशून्यं विज्ञानम् । तदेवाऽऽत्मेत्यपरे । तत्रापि प्रागुक्तन्यायाविशेषार्तुल्यं भ्रान्तित्वमित्याह—चित्तमिति । धर्माधर्मौ विधिनिषेधचोदनागम्यौ परमार्थाविति मीमांसकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । देशकालादिषु धर्माधर्मयोर्विप्रतिपत्तिदर्शनादित्याह—धर्मेति ॥

पञ्चविंशक इत्येके षड्विंश इति चापरे ।

एकत्रिंशक इत्याहुरनन्त इति चापरे ॥ २६ ॥

प्रधानं मूलप्रकृतिः । महदहंकारतन्मात्राणीति सप्त प्रकृतिविकृतयः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । पञ्च विषयाः । मनश्चैकमिति षोडश विकाराः । पुरुषस्तु

१ ग. 'त्वे प्र' । २ ग. 'तीति । उ' । ३ घ. 'लावच्छि' । ४ घ. 'यायां नि' । ५ ख. 'मार्थ इ' । ६ छ. 'वादशनात् । ७ ख. ग. घ. झ. 'लदृष्टो । ८ ख. ग. घ. ज. 'लदृष्टः । ९ छ. 'मेव व्युत्था' । १० ख. इति । ११ छ. 'दृष्टार्थत्वा' । १२ ख. च वचनेभ्य' । १३ घ. 'नीतीति । १४ घ. च. छ. 'मनवि' । १५ ग. ड. झ. 'क्तत्वे' । १६ ग. 'तुल्यभ्रा' ।

दृशिस्वभाव इति पञ्चविंशतिसंख्याकः प्रपञ्चो वस्त्विति सांख्याः । तच्च कल्पनामात्रम् । पञ्चविंशतिविशेषणस्याव्यावर्तकत्वे वैयर्थ्याद्व्यावर्तकत्वे च व्यावर्त्यप्रमित्यप्रमित्योरनुपपत्तिरित्याह—पञ्चविंशक इति । पातञ्जलः पुनरीश्वरमधिकं पश्यन्तः षड्विंशतिपदार्था इति कल्पयन्ति । तदयुक्तम् । ईश्वरस्य पुरुषान्तर्भावादधिकत्वानुपपत्तेः । अनन्तर्भावे च षट्पदनीश्वरत्वप्रसङ्गादित्याह—षड्विंश इति चेति । पाशुपतौस्तु रागाविद्यानियतिकालकलामायाधिकास्त एवैकत्रिंशत्पदार्था इति ब्रुवते । तन्न । क्लेशत्वेऽपि रागाविद्ययोरवान्तरभेदवदस्मितादेरपि तद्भिन्नत्वेन संख्यातिरेकात्तस्य रागोपलक्षितत्वे तस्याप्यविद्योपलक्षितत्वेन न्यूनतापातादविद्यामाययोश्चैकत्वादवान्तरभेदे च नियतावपि तदुपपत्तेः संख्यातिरेकतादवस्थम् । कालकलामु च तत्प्रसिद्धेरित्याह—एकत्रिंशक इति । * अनन्तः पदार्थभेदो न नियतोऽस्तीति केचित् । तदपि न । वादिनां विवाददर्शनात् । विवादस्य चाज्ञानमूलकत्वादित्याह—अनन्त इतीति ॥

लोकालौकविदः प्रादुराश्रमा इति तद्विदः ।

स्त्रीपुंनपुंसकं लैङ्गाः परापरमथापरे ॥ २७ ॥

लोकानुरञ्जनमेव तत्त्वमिति लौकिकाः । तदपि विभ्रममात्रम् । लोकस्य भिन्नरुचि-त्वात्तदनुरञ्जनस्येश्वरेणापि कर्तुमशक्यत्वादित्याह—लोकानिति । दक्षप्रभृतयस्त्वाश्रमाः परमार्था इति समर्थयन्ते । तदसत् । वेपस्याऽऽश्रमशब्दार्थत्वे शूद्रादेरपि प्रसङ्गाज्जातेश्च दुर्विवेचित्वात्तन्मूलस्याऽऽश्रमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्संस्कारस्य च देहसमवायित्वे पारलौकिकत्वायोगादसङ्गे चाऽऽत्मनि तदसमवायादित्याह—आश्रमा इतीति । वैयाकर्णस्तु स्त्रीपुंनपुंसकं शब्दजातं तत्त्वमिति वर्णयन्ति । तदप्ययुक्तम् । रूपादेः शब्दस्वभावत्वे सर्वादीनां त्रिलिङ्गत्वायोगादेकस्यानेकस्वभावत्वासंभवादौपाधिकधर्मत्वे च तस्यावस्तुत्वप्रसङ्गादित्याह—स्त्रीपुंनपुंसकमिति । द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये परं चापरं चेति केचित् । तच्च न । परिच्छेदे कचिदपि ब्रह्मत्वायोगाद्वस्तुतोऽपरिच्छिन्नस्य ब्रह्मावादि-त्याह—परापरमिति ॥

सृष्टिरिति सृष्टिविदो लय इति च तद्विदः ।

स्थितिरिति स्थितिविदः सर्वे चेह तु सर्वदा ॥ २८ ॥

* अनन्तः पदार्थ इत्यादिरनन्त इत्यन्तो ग्रन्थो ग पुस्तके—चेतीत्यस्य पश्चाद्दृश्यते ।

१ घ. 'शतं' । २ घ. 'बोऽस्त्व' । ३ ग. छ. झ. 'शतिः प' । ४ क. 'ति विक' । ५ घ. ज. 'ता रा' । ६ क. 'न च शून्यता' । ७ छ इति । ८ ज. 'र-स्तु' । ९ घ. ड. छ. ज. 'सकश' । १० ज. 'यति । त' । ११ ग. घ. ड. ज. 'स्य सद्भा' ।

८८ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत् — [वैतथ्याख्यं—

सृष्टिर्वा लयो वा स्थितिर्वा तत्त्वमिति पौराणिकाः । तदपि कल्पनामात्रम् । सतोऽ-
सतश्चेत्पत्त्याद्यभावस्य वक्ष्यमाणत्वादिति मत्वाऽऽह—सृष्टिरित्यादिना । यथोक्तक-
ल्पनानामधिष्ठानं सूचयति—सर्वे चेति । उदाहृतानुदाहृताश्च कल्पनाभेदा यावन्तो
विद्यन्ते ते सर्वेऽपि प्रकृतात्मन्येव कल्पनावस्थायां कल्प्यन्ते नाऽऽत्मनः कल्पितत्वम् ।
सर्वस्य कल्पितत्वेनाधिष्ठानत्वायोगादित्यर्थः ।

प्राणः प्राज्ञो बीजात्मा तत्कार्यभेदा हीतरे स्थित्यन्ताः । अन्ये च
सर्वे लौकिकाः सर्वप्राणिपरिकल्पिता भेदा रज्ज्वाभिव सर्पादयः ।
तच्छून्य आत्मन्यात्मस्वरूपानिश्चयहेतोरविद्यया कल्पिता इति पिण्डी-
कृतोऽर्थः । प्राणादिश्लोकानां प्रत्येकं पदार्थव्याख्याने फल्गुप्रयोजन-
त्वाद्यन्नो न कृतः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

प्राणादिश्लोकेषु प्राणशब्दार्थमाह—प्राण इति । तस्यैव बीजात्मनो विकारविशे-
षत्वादिरेषां न ततोऽत्यन्तभिन्नतेत्याह—तत्कार्येति । अन्तिमपदार्थं स्फुटयति—
अन्य इति । कुलधर्मो ग्रामधर्मो देशधर्मश्चेत्येते सर्वशब्देन गृह्यन्ते । तेषामात्मनि
तदज्ञानादेव कल्पितत्वं सदृष्टान्तं स्पष्टयति—रज्ज्वाभिति । आत्मनोऽधिष्ठानयो-
ग्यतार्थं कल्पनाशून्यत्वमाह—तच्छून्य इति । किमिति समुदायार्थः श्लोकानामु-
च्यते । श्लोकान्तरेष्विव प्रत्येकं पदार्थव्याख्यानमेतेषु किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—
प्रत्येकमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

यं भावं दर्शयेद्यस्य तं भावं स तु पश्यति ।

तं चावति स भूत्वाऽसौ तद्ब्रह्मः समुपैति तम् ॥ २९ ॥

किं बहुना प्राणादीनामन्यतममुक्तमनुक्तं वाऽन्यं भावं पदार्थं दर्शये-
द्यस्याऽऽचार्योऽन्यो वाऽऽप्त इदमेव तत्त्वमिति स तं भावमात्मभूतं पश्य-
त्ययमहमिति वा ममेति वा तं च द्रष्टारं स भावोऽवति यो दर्शितो
भावोऽसौ भूत्वा रक्षति । स्वेनाऽऽत्मना सर्वतो निरुणद्धि । तस्मिन्ग्रहस्त-
द्ग्रहस्तदभिनिवेशः । इदमेव तत्त्वमिति स तं ग्रहीतारमुपैति । तस्याऽऽत्म-
भावं निगच्छतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ क. 'नाधि' । २ क. 'तानु' । ३ ड. 'वैऽर्पाह प्र' । ४ ख. 'जीवात्मा' । ५ क. 'त्मनाऽऽ-
त्म' । ६ झ. 'त्वात्मसिद्धपदार्थत्वाच्च यत्नो' । ७ ड. ज. 'न्तिमं प' । ८ ग. 'मो दे' । ९ ग.
स्फुटयति । १० ख. छ. 'नत्वयो' । ११ झ. 'क्तं चान्यं' । १२ ड. वा यं भा' । १३ ख. घ. ज.
'न्यो वेत्यमि' । १४ क. वा सुप्त । छ. वा प्राप्त । १५ छ. सन्तं भा' । ज. सततं ।

लौकिकानां परीक्षकाणां च कतिपयकल्पनाभेदानुदाहृत्यानेन्तत्वादशेषतस्तेषामुदा-
हर्तुमशक्यत्वं दृष्ट्वा संक्षेपमत्रमाचष्टे—यं भावमिति । पादत्रयं विभजते—किं
बहुनेत्यादिना । तमेव भावं विशिनष्टि—यो दर्शित इति । स कथं द्रष्टारं रक्षती-
त्यपेक्षायामाह—असाविति । साधकपुरुषतादात्म्यमापद्येत्यर्थः । रक्षणप्रकारं प्रकट-
यति—स्वेनेति । साक्षादसाधारणरूपत्वेन तत्रैव निष्ठामौपाद्य ततोऽन्यत्र प्रवृत्तिमु-
पासकस्यैव निवारयतीत्यर्थः । चतुर्थपादं व्याचष्टे—तस्मिन्निति ॥ २९ ॥

एतैरेषोऽपृथग्भावैः पृथगेवेति लक्षितः ।

एवं यो वेद तत्त्वेन कल्पयेत्सोऽविशङ्कितः ॥ ३० ॥

एतैः प्राणादिभिरात्मनोऽपृथग्भूतैरपृथग्भावैरेष आत्मा रज्जुरिव
सर्पादिविकल्परूपैः पृथगेवेति लक्षितोऽभिलक्षितो निश्चितो मूढैरि-
त्यर्थः । विवेकिनां तु रज्ज्वामिव कल्पिताः सर्पादयो नाऽऽत्मव्यतिरेकेण
प्राणादयः सन्तीत्यभिप्रायः । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इति श्रुतेः । एव-
मात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं रज्जुसर्पवदात्मनि कल्पितानामात्मानं च केवलं
निर्विकल्पं यो वेद तत्त्वेन श्रुतितो युक्तितश्च सोऽविशङ्कितो वेदार्थं विभा-
गतः कल्पयेत्कल्पयतीत्यर्थः । इदमेवंपरं वाक्यमदोऽन्यपरमिति ।
न ह्यनध्यात्मविद्वेदं ज्ञातुं शक्नोति तत्त्वतः । न ह्यनध्यात्मावित्कश्चित्क्रि-
याफलमुपाश्रुत इति हि मानवं वचनम् ॥ ३० ॥

एतेनान्यत्र प्रवृत्तिनिरोधे हेतुरुक्तस्तर्हि प्राणादीनामात्मैवदेव तात्त्विकत्वं प्राप्त-
मित्याशङ्क्य कल्पितानामधिष्ठानातिरेकेणावस्तुत्वाच्चैवमित्याह—एतैरिति । उक्त-
ज्ञानस्तुत्यर्थमाह—एवमिति । पूर्वार्धं व्याकरोति—एतैरिति । कल्पिताना-
मधिष्ठानातिरेकेण सैतास्फुरणयोरभावात्तद्वारेणाऽऽत्मनि भेददर्शनमविवेकिनामस्तु तद-
येषां कथमुपलब्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—विवेकिनां त्विति । प्राणादीनामात्मातिरेके-
णासत्त्वे प्रमाणमाह—इदमिति । उत्तरार्धं योजयति—एवमिति । तत्त्वेनाऽऽत्मवेदनो-

१ ग. 'दा भेदानु' । २ घ. 'नन्तास्ते' । ३ क. 'षामिहाऽऽह' । ४ ख. घ. ङ. ज.
मात्रं व्याच' । ५ घ ङ झ. 'मापद्य' । ६ ग. घ. ङ. ज झ स्य वा' । ७ झ. 'यग्भावैरपृथग्भू-
तैरे' । ८ क. तोऽप्यलक्षितो नि' । छ. तो मू । ज झ. 'तो नि' । ९ क. 'र्व पदमा' । १० ख
१. च. छ. ज. 'दार्थतत्त्वं ज्ञातुं' । ११ क. 'ह्यनात्म' । १२ ख. घ. ज. 'वित्किवित्कि' । १३ घ.
६. 'त्मादे' । १४ क. 'त्वान्मैव' । १५ क. सत्त्वात्स्फु' । १६ ख. छ. 'मात्मव्यति' ।

पायं सूचयति—तत्त्वेनेति । स्वप्नदृश्यवज्जाग्रदृश्यानां मिथ्यात्वसाधको दृश्यत्वादिहे-
तुरत्र युक्तिरित्युच्यते । यथोक्तविज्ञानवान्वेदकिंकरो न भवति किं तु स यं वेदार्थं
ब्रूते स एव वेदार्थो भवतीत्यर्थः । विभागतो वेदार्थव्याख्यानमभिनयति—इदमिति ।
ज्ञानकाण्डं साक्षादद्वैतवस्तुपरम् । कर्मकाण्डं तु साध्यसाधनसंबन्धबोधनद्वारा परम्परया
तस्मिन्पर्यवसितम् । सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुतेरित्यर्थः । आत्मविदो वेदार्थवि-
त्त्वमुक्तं व्यनक्ति—न हीति । तदेव हि वेदार्थतत्त्वं यत्प्रत्यगात्मैस्वरूपमतश्चाध्यात्म-
विदेव याथात्म्येन तत्त्वज्ञानं प्रभवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिमृदाहरति—न हीति ।
क्रियाशब्देन प्रमाणमुच्यते । तत्फलं तत्त्वज्ञानमग्निहोत्रादिक्रियायाश्च शुद्धिद्वारा
तस्मिन्पर्यवसानादित्यर्थः ॥ ३० ॥

स्वप्नमाये यथा दृष्टे गन्धर्वनगरं यथा ।

तथा विश्वमिदं दृष्टं वेदान्तेषु विचक्षणैः ॥ ३१ ॥

यदेतद्वैतस्यासत्त्वमुक्तं युक्तितस्तदेतद्वेदान्तप्रमाणावर्गतमित्याह ।
स्वप्नश्च माया च स्वप्नमाये असद्वस्त्वात्मिके असत्त्वो सद्वस्त्वात्मिके इव
लक्ष्येते अविवेकिभिः । यथा च प्रसारितपण्यापणगृहप्रासादस्त्रीपुंजन-
पदव्यवहाराकीर्णमिव गन्धर्वनगरं दृश्यमानमेव सदकस्मादभावतां गतं
दृष्टम् । यथा च स्वप्नमाये दृष्टे असद्रूपे तथा विश्वमिदं द्वैतं समस्तसद्वृष्टम् ।
केत्याह । वेदान्तेषु । “नेह नानाऽस्ति किंचन” । “इन्द्रो मायाभिः” ।
आत्मैवेदमग्र आसीत्” । “ब्रह्मैवेदमग्र आसीत्” । “द्वितीयाद्वै भयं
भवति” । “न तु तद्वितीयमस्ति” । “यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्”
इत्यादिषु । विचक्षणैर्निपुणतरवस्तुदर्शिभिः पण्डितैरित्यर्थः ।

“तमः श्वभ्रनिभं दृष्टं वर्षबुद्बुदसंनिभम् ।

नाशप्रायं सुखाद्धीनं नाशोत्तरमभावगम्” इति ॥

व्यासस्मृतेः ॥ ३१ ॥

यामिर्युक्तिभिरस्मिन्प्रकरणे द्वैतस्य मिथ्यात्वं कथ्यते तासां प्रमाणानुग्राहकत्वादन

१ ख. छ. ‘ति—श्रुतित इति । २ छ. किं त्वसौ यं । ३ ग. छ. झ. तदर्थो । ४ ब
‘दान्तार्थ’ । ५ ग. झ. ‘त्सर’ । ६ झ. ‘नेन प्र’ । ७ छ. ‘तिमवतारयति । ८ ख. ग. छ. ‘
बुद्धिशु’ । झ. ‘श्व बुद्धि’ । ९ क. ‘स्तद्वे’ । १० च. ‘गममि’ । ११ घ. छ. झ. ‘सत्ये स’ । १२ न
छ. ‘पण्यग’ । १३ ङ. च. छ. ज. ‘ह्रस्वा’ । १४ क. ‘क्षिभिरेभिः । १५ च. र्थः ॥ नभस्यग्र’
१६ क. ‘ति हि व्या’ । १७ घ. च. झ. ‘स्मृतिः ॥ ३१ ॥

भासत्वमवसेयमित्याह—स्वप्नेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—यदेतद्वैतस्येति । असत्त्वे सत्त्वतत्प्रतिभानं कथमित्याशङ्क्य श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—स्वप्नश्चेति । प्रसारितानि तत्र तत्र प्रकटतां प्रापितानि पण्यानि क्रयविक्रयद्रव्याणि येषामापणेषु हृष्टेषु ते प्रसारितपण्यापणास्ते च गृहाश्च प्रासादाश्च स्त्रीपुंजनपदौश्चैतेषां व्यवहारास्तैरा-
कीर्णमिति योजना । दृष्टान्तप्रयमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह—यथा चेति । गन्धर्वनगरा-
कारं चकारार्थः । नेह नानाऽस्ति किंचनेत्यादयो वेदान्ताः । द्वैतस्य वस्तुतोऽसत्त्वे
स्मृतिमपि दर्शयति—तम इति । तमसि मन्दान्धकारे रज्ज्वामधिष्ठाने भूछिद्रमिति
यद्भ्रान्त्या भाति तन्निभं तत्तुल्यं विवेकिभिर्विश्वं दृष्टं तच्चातीव चञ्चलमालसितं नाश-
प्रायं वर्तमानकालेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात् । न च द्वैतं कदाचिदपि सुखकरमुपलभ्यते
दुःखाक्रान्तं तु दृश्यते । तच्च नाशग्रस्तम् । नाशादूर्ध्वमसत्त्वमेवापगच्छति न तर्हि
तस्य परमार्थत्वं प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ ३१ ॥

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ ३२ ॥

प्रकरणार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः । यदा वितथं द्वैतमात्मैवैकः पर-
मार्थतः संस्तदेदं निष्पन्नं भवति सर्वोऽयं लौकिको वैदिकश्च व्यव-
हारोऽविद्याविषय एवेति तदा न विरोधः । निरोधनं निरोधः
प्रलय उत्पत्तिर्जननं बद्धः संसारी जीवः साधकः साधनान्मोक्षस्य
मुमुक्षुर्मोचनार्थी मुक्तो विमुक्तबन्धः । उत्पत्तिप्रलययोरभावाद्द्वैतादयो
न सन्तीत्येषा परमार्थता । कथमुत्पत्तिप्रलययोरभाव इत्युच्यते । द्वैत-
स्यासत्त्वात् । “यत्र हि द्वैतमिव भवति” । “य इह नानेव
पश्यति” । “आत्मैवेदं सर्वम्” । “ब्रह्मैवेदं सर्वम्” ।
“एकमेवाद्वितीयम्” । “इदं सर्वं यदयमात्मा” इत्या-
दिना श्रुतिभ्यो द्वैतस्यासत्त्वं सिद्धम् । सतो ह्युत्पत्तिः प्रलयो वा
स्यान्नासतः शशविषाणादेः । नाप्यद्वैतमुत्पद्यते लीयते वा । अद्वयं
चोत्पत्तिप्रलयवच्चेति विप्रतिषिद्धम् । यस्तु पुनर्द्वैतसंव्यवहारः स रज्जुस-

१ ड. छ. 'वधेय' । २ ख. ग. 'त्र प्र' । ३ ग. घ. ड. ज. झ. 'पु ते' । ४ घ. ड. ज.
'दाश्च । ते' । ५ ग. घ. ड. ज. 'ति । ने' । ६ छ. 'संग्रहार्थो' । ७ घ. ड. च ज. झ. 'हारोऽयं' ।
८ च. 'त्मैकः' । ९ च. 'निकृष्ट' । १० च. 'मोक्षभावना' । ११ ख. ड. छ. ज. बन्धनः । उ' ।
१२ घ. च. छ. ज. झ. 'द्वन्धाद' । १३ क. 'स्यास्यास' । १४ क. 'दिनानाभु' । १५ घ. सत
उत्प' । १६ ख. घ. च. ज. 'ते प्रली' ।

पर्वदात्मनि प्राणादिलक्षणः कल्पित इत्युक्तम् । न हि मनोविकल्प-
नाया रज्जुसर्पादिलक्षणाया रज्ज्वां प्रलय उत्पत्तिर्वा । न च मनसि
रज्जुसर्पस्योत्पत्तिः प्रलयो वा न चोभयतो वा । तथा मानसत्वाविशे-
षाद्वैतस्य । न हि निर्यते मनसि सुषुप्ते वा द्वैतं गृह्यते । अतो मनोविक-
ल्पनामात्रं द्वैतमिति सिद्धम् । तस्मात्सूक्तं द्वैतस्यासत्त्वान्निरोधाद्यभावः
परमार्थेति ।

प्रमाणयुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रसाधेनाद्वैतमेव पारमार्थिकमिति स्थिते निर्धारितमर्थं
संगृह्णाति—नेत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यार्थमाह—प्रकरणेति । कोऽसौ प्रकर-
णार्थस्तस्य वा संग्रहे किं सिध्यति तदाह—यदेति । व्यवहारमात्रस्याविद्याविषय-
त्वेऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह—तदेति । चतुर्थपदार्थमाह—उत्पत्तीति । उक्तमे-
वार्थं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां प्रपञ्चयति—कथमित्यादिना । द्वैतासत्त्वं श्रुत्यवष्टम्भेनै-
स्पृश्यति—यत्र हीति । द्वैतस्यासत्त्वे कथमुत्पत्तिप्रलयौ न स्यातामित्याशङ्क्य किं
द्वैतस्य तौ किं वाऽद्वैतस्येत्याद्यं विकल्पं दूषयति—सतो हीति । द्वितीयं
प्रत्याह—नापीति । व्यावहारिकद्वैताङ्गीकारात्तस्यैवोत्पत्तिप्रलयावित्याशङ्क्याऽऽह—
यस्त्विति । विमतस्तत्त्वतो नोत्पत्तिप्रलयवान्कल्पितत्वाद्रज्जुसर्पवदित्यत्र दृष्टान्ता-
सिद्धिमाशङ्क्य रज्जुसर्पस्य रज्ज्वामुत्पत्तिप्रलयौ मनसि वा द्वयोर्वेति विकल्प्य प्रथमं
प्रत्याह—न हीति । रज्जुं पश्यतां सर्वेषामुपलब्धिवत्प्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं दूष-
यति—न चेति । बहिरुपलब्धिविरोधादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति—न चेति । उभ-
यतो मनोरज्जुलक्षणे न रज्जुसर्पस्योत्पत्तिप्रलयौ युक्तौ द्वयाधारत्वानुपलम्भादित्यर्थः ।
रज्जुसर्पवद्वैतस्य मानसत्वाविशेषात् तत्त्वतो जन्मविनाशौ दर्शयितुं शक्याविति
दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । द्वैतस्य न कुतश्चित्तात्त्विकौ जन्मविनाशाविति शेषः ।
मानसत्वासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह—न हीति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतं मनोविकल्पना-
मात्रमिति निगमयति—अत इति । न च मनो द्वैतस्य दर्शनमात्रे निमित्तमिति
युक्तम् । भ्रमसिद्धस्याज्ञातसत्तायां प्रमाणाभावादित्यभिप्रेत्य प्रकृतमुपसंहरति—तस्मा-
दिति ।

यद्येवं द्वैताभावे शास्त्रव्यापारो नाद्वैते विरोधात् । तथा
च सत्यद्वैतस्य वस्तुत्वे प्रमाणाभावाच्छून्यवादप्रसङ्गः । द्वैतस्य चाभा-
वान्न रज्जुसर्पादिविकल्पनाया निरास्पदत्वानुपपत्तिरिति प्रत्युक्तमेत-

१ श्र. 'नायां र' । २ श्र. निश्चिते । ३ घ. 'मार्थेति' । ४ ग. ड. 'पादमा' । ५ ग. 'न
स्फुटय' । ६ ग. तौ किमद्वै' । ७ ज. 'ज्जुं प्रथमं प' । ८ ग. झ. 'न्मना' । ९ श्र. 'वे शस्त्रा-
दिभ्या' । १० च. 'रो न स्यादद्वै' ।

कथमुज्जीवसीत्याह । रज्जुरपि सर्पविकल्पस्याऽऽस्पदभूता विकल्पितै-
वेति दृष्टान्तानुपपत्तिः । न । विकल्पनाक्षयेऽविकल्पितस्याविक-
ल्पितत्वादेव सत्त्वोपपत्तेः । रज्जुसर्पवदसत्त्वमिति चेत् । न । एका-
न्तेनाविकल्पितत्वादविकल्पितरज्ज्वंशवत्सर्पाभावविज्ञानात् । विक-
ल्पयितुश्च प्राग्विकल्पनोत्पत्तेः । सिद्धत्वाभ्युपगमादसत्त्वानुपपत्तिः ।

निरोधाद्यभावस्य परमार्थत्वे तत्रैव शास्त्रव्यापारादद्वैते तदव्यापारादभावबोधने
व्यापृतस्य भावबोधने व्यापारविरोधादद्वैतमप्रामाणिकं प्राप्तमिति शङ्कते—यथैवमिति ।
अद्वैतस्य प्रामाणिकत्वाभावे किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तथा चेति । अद्वैतस्याप्रा-
माणिकत्वेऽपि कुतः शून्यवादो द्वैतस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—द्वैतस्येति । नाप्रा-
माणिकशून्यवादो युक्तो यथा रज्ज्वामारोपितसर्पादे रज्जुरधिष्ठानम् । न हि निरधि-
ष्ठानो भ्रमोऽस्ति । तथा द्वैतकल्पनाया निरधिष्ठानत्वायोगात्तदधिष्ठानत्वेनाद्वैतमास्थेय-
मित्योक्तप्रकरणे परिहृतमेतच्चोद्यं कथमुद्भावयसीति सिद्धान्तवाद्याह—नेत्यादिना ।
तत्र शून्यवादी स्वमतानुसारेण दृष्टान्तसंप्रतिपत्त्या चोदयति—आहेति । स्वमतसं-
मतस्यैव दृष्टान्ततेत्यनियमात्प्रसिद्धिमात्रेण परंप्रतिबोधनसंभवाद्भ्रमबाधे परिशिष्यमा-
णस्यावधेः सत्यताया रज्ज्वादौ दृष्टत्वाद्वैतभ्रमबाधसाक्षितया स्फुरतश्चैतन्यस्या-
कल्पितत्वादेव सत्त्वान्न शून्यताप्रसक्तिरित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । अद्वैतमतसदप्रामा-
णिकत्वादृज्जुसर्पवदिति तदकल्पितत्वासिद्धिं शङ्कते—रज्ज्विति । रज्जुसर्पस्यासत्त्वे
भ्रान्तिविषयत्वं प्रयोजकमात्मनस्तु भ्रमसाक्षित्वान्नियमेन भ्रमाविषयत्वान्नासत्त्वमित्यु-
त्तरमाह—नैकान्तेनेति । अप्रामाणिकत्वहेतोरनैकान्तिकत्वं दोषान्तरमाह—अवि-
कल्पितेति । नायं सर्पा रज्जुरेवेति सर्पाभावज्ञानपूर्वकपुरोवर्तिरज्जुत्वनिश्चयात्प्रागव-
स्थायां प्रामाणिकत्वाभावेऽपि सन्नेर्वाज्ञातो रज्ज्वंशोऽभ्युपगम्यते । तथा सदैव प्रामा-
णिकत्वाभावेऽपि सन्नेवाऽऽत्मा भविष्यतीत्यर्थः । आत्मनोऽसत्त्वाभावे हेत्वन्तरमाह—
विकल्पयितुश्चेति ।

कथं पुनः स्वरूपे व्यापाराभावे शास्त्रस्य द्वैतविज्ञाननिवर्तकत्वम् ।
नैष दोषः । रज्ज्वां सर्पादिवदात्मनि द्वैतस्याविद्याध्यस्तत्वात् ।
कथं मुख्यं दुःखी मूढो जातो मृतो जीर्णो देहवान्पश्यामि
व्यक्तोऽव्यक्तः कर्ता फली संयुक्तो विद्युक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं

१ झ. 'मुद्भावयसी' । २ क. च. छ. झ. 'सर्ववि' । ३ छ. 'कल्पिता चेति' । ४ छ. 'प्रा-
ग्भाव' । ५ क. 'मादेव स' । ६ ग. झ. 'त्याह' । ७ ग. झ. 'त्वे कु' । ८ ज. 'त्पनया' । ९ ज.
'ण प्र' । १० ख. छ. परं प्र' । ११ घ. च. 'वादवा' । १२ ख. 'त्यतया' । १३ ख. 'वाऽऽत्मा' ।
१४ घ. ज. सदेव । १५ च. 'मि शृणोमि व्य' ।

ममैत इत्येवमादयः सर्व आत्मन्यध्यारोप्यन्ते । आत्मैतेष्वनुगतः सर्व-
त्राव्यभिचारात् । यथा सर्पधारादिभेदेषु रज्जुः । यदा चैवं विशेष्य-
स्वरूपप्रत्ययस्य सिद्धत्वान्न कर्तव्यत्वं शास्त्रेण । /अकृतकर्तृ च शास्त्रं
कृतानुकारित्वेऽप्रमाणम् / यतोऽविद्याध्यारोपितसुखित्वादिविशेषप्रतिब-
न्धादेवाऽऽत्मनः स्वरूपणानवस्थानं स्वरूपावस्थानं च श्रेय इति ।

आत्मनो द्वैतभ्रमाधिष्ठानत्वेन संभावितत्वाद्वाधसाक्षित्वेन परिशिष्टत्वात्पूर्व
भ्रमोत्पत्तेः स्वतः सिद्धत्वाच्च प्रमाणाविषयत्वेऽपि नास्ति शून्यतेत्युक्तम् ।
इदानीं प्रमिते धर्मिणि प्रतिषेधदर्शनादात्मनोऽप्रमितत्वे तत्र द्वैताभावप्रमाणकं शास्त्र-
मयुक्तमिति शङ्कते—कथमिति । प्रतिषेधे धर्मिणि प्रतिषेधात्प्रमिते प्रतिषेधस्य विशे-
षणवैफल्यादेवानभ्युपगमादात्मनश्च सर्वकल्पनास्वधिष्ठानाकारेण स्फुरणाङ्गीकरणात्त-
स्मिन्प्रतिषेधे द्वैतप्रतिषेधः संभवतीति परिहरति—नैष दोष इति । भ्रमाविषयस्याऽऽ-
त्मनोऽध्यासानुगततया स्फुरणमघटमानमित्याक्षिपति—कथमिति । स्वप्रकाशत्वेन
स्वतो निर्विकल्पकस्फुरणेऽपि सविकल्पकव्यवहारे समारोपितसंसृष्टाकारेण भ्रमवि-
षयत्वमविरुद्धमित्याह—सुख्यहमित्यादिना । उक्तन्यायेनाऽऽत्मप्रतीतेः सिद्धत्वात्प्र-
तिषेधे तस्मिन्द्वैतप्रतिषेधस्य सुकरतेति फलितमाह—यदा चेति । न केवलमारोपितवि-
शेषणैर्विशेष्यस्याऽऽत्मनः स्वरूपस्फुरणस्य सिद्धत्वादेव न शास्त्रेण कर्तव्यत्वमनुवादत्वे-
नाप्रामाण्यप्रसङ्गाच्चैवमित्याह—अकृतेति । स्फुरत्यात्मनि द्वैतनिषेधकत्वेऽपि शास्त्रस्य
फलाभावादप्रामाण्यं तदवस्थमित्याशङ्क्याऽऽह—अविद्येति । प्रतिषेधशास्त्रादपनीते
प्रतिबन्धे स्वरूपावस्थानं फलतीत्यर्थः । निःशेषदुःखनिवृत्तिर्निरतिशयानन्दावाप्तिश्च परं
श्रेयो न स्वरूपावस्थानमित्याशङ्क्याऽऽह—स्वरूपेति । इति प्रसिद्धं मोक्षशास्त्रेष्विति
शेषः ।

सुखित्वादिनिवर्तकं शास्त्रमात्मन्यसुखित्वादिप्रत्ययकरणेन नेति
नेत्यस्थूलादिवाक्यैरात्मस्वरूपवदसुखित्वाद्यपि सुखित्वादिभेदेषु नानु-
वृत्तोऽस्ति धर्मः । यद्यनुवृत्तः स्थानाध्यारोपितसुखित्वादिलक्षणो
विशेषः । यथोष्णत्वर्गुणविशेषवत्यग्नौ शीतता । तस्मान्निर्विशेष एवाऽऽ-
त्मनि सुखित्वादयो विशेषाः कल्पिताः । यच्चसुखित्वादिशास्त्रमात्म-
नस्तत्सुखित्वादिविशेषनिवृत्त्यर्थमेवेति सिद्धम् । “सिद्धं तु निवर्तक-
त्वात्” इत्यागमविदां सूत्रम् ॥ ३२ ॥

द्वैतनिवर्तकत्वे शास्त्रस्य कारकत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—सुखित्वादीति । अमुखित्वादेः स्वाभाविकत्वादात्मनि स्फुरत्यस्फुरणमनुपपन्नमित्याशङ्क्य भ्रमविषयशु-
क्तीदमंशादेश्च स्वाभाविकोऽपि रजतादिभेदो दोषमाहात्म्याद्यथा न प्रतिभाति तथाऽचि-
न्त्यशक्यविद्याप्रभावादात्मनि स्फुरत्यपि सुखित्वाद्यध्यासविरोध्यसुखित्वादिरूपेणास्फु-
रणमविरुद्धमित्याह—आत्मेति । विपक्षे भ्रमानुपपत्तिरित्याह—यदीति । उक्तमर्थं
संक्षिप्य निगमयति—तस्मादिति । अमुखित्वादेरकल्पितत्वमसिद्धमाशङ्क्य निर-
स्यति—यत्त्विति । अस्थूलमशोकान्तरमित्यादि वाक्यं शास्त्रशब्देन गृह्यते । उक्तेऽर्थे
द्रविडाचार्यसंमतिमाह—सिद्धं त्विति । ब्रह्मणि पदानां व्युत्पत्त्यभावेऽपि सिद्धमेव
शास्त्रप्रामाण्यमभावबोधनव्युत्पन्ननञ्पदसंसृष्टैः स्थूलादिव्युत्पन्नपदैः स्वाभाविकद्वैताभा-
वबोधनेनाध्यस्तनिवर्तकत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ३२ ॥

भावैरसद्भिरेवायमद्वयेन च कल्पितः ।

भावा अप्यद्वयेनैव तस्मादद्वयता शिवा ॥ ३३ ॥

पूर्वश्लोकार्थस्य हेतुमाह—यथा रज्ज्वामसद्भिः सर्पधारादिभिरद्वयेन
च रज्जुद्रव्येण सताऽयं सर्प इयं धारा दण्डोऽयमिति वा रज्जुद्रव्यमेव
कल्प्यत एवं प्राणादिभिरनन्तरैरसद्भिरेवाविद्यमानैः परमार्थतः । न ह्यप्र-
चलिते मनसि कश्चिद्भाव उपलक्षयितुं शक्यते केनचित् । न चाऽऽत्मनः
प्रचलनमस्ति । प्रचलितस्यैवोपलभ्यमाना भावा न परमार्थतः सन्तः
कल्पयितुं शक्याः । अतोऽसद्भिरेव प्राणादिभावैरद्वयेन च परमार्थस-
ताऽऽत्मना रज्जुवत्सर्वविकल्पास्पदभूतेनायं स्वयमेवाऽऽत्मा कल्पितः ।
सदैकस्वभावोऽपि संस्ते च प्राणादिभावा अप्यद्वयेनैव सताऽऽ-
त्मना विकल्पिताः । न हि निरास्पदा कांचित्कल्पनोपलभ्यते । अतः
सर्वकल्पनास्पदत्वात्स्वेनाऽऽत्मनाऽद्वयस्याव्यभिचारात्कल्पनावस्थाया-
मप्यद्वयता शिवा । कल्पना एव त्वशिवाः । रज्जुसर्पादिवज्रासादिका-
रिण्यो हि ताः । अद्वयताऽभ्यर्थोऽतः सैव शिवा ॥ ३३ ॥

यदुक्तं निरोधाद्यभावस्य परमार्थतेति तदयुक्तम् । सामान्यविशेषात्मकं वस्तु नाना-

१ क. तस्मिन्निति । २ क. ज. 'न्नस्य प्रा' । ३ ख. घ. क. छ. ज. 'नैः, न प' । ४ घ. ज. 'स्ति । अग्र' । ५ च. 'कल्पस्याऽऽस्य' । ६ घ. 'पि संश्रुतः प्रा' । ७ क. 'अद्व' । ८ क. 'येनैव' । ९ ख. ज. 'सत्तात्म' । १० च. 'काऽपि विकल्प' । ११ ख. घ. क. ज. 'पपद्यते' । १२ ख. घ. क. ज. 'वैविक' । १३ घ. 'अद्वैतताऽ' । १४ च. 'याऽत एव सै' ।

रसमिति मते निरोधादेः सुमाध्यत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—भावरिति । भावा व्यावृत्ता विशेषाः । ते च व्यभिचारित्वादसन्तो रज्जुमर्षवत् । अद्वयमनुवृत्तं सामान्यं विशेषाकारैरवस्तुभूतैः सामान्याकारेण च तादृशेनायमव्यावृत्ताननुगतपूर्णसत्ताचिदेकतानैः सत्तात्मैव मूढैर्मोहमाहात्म्यात्कल्प्यते । न वस्तुतः सामान्यविशेषभावोऽस्ति । परस्परौ-श्रयत्वादित्यर्थः । विशेषाणामसत्त्वे कथं सत्त्वेन व्यवहारः स्यादित्याशङ्क्य सत्तातादात्म्येन कल्पितत्वात्तेषां सत्त्वेन व्यवहारोपपत्तिरित्याह—भावा इति । अनुगतसत्ताकारेण कल्पिताः सत्त्वव्यवहारा भवन्तीति शेषः । सामान्यविशेषभावस्य कल्पितत्वाद्-स्वप्नैकरसत्त्वे वस्तुनः सिद्धे निरोधादेर्दुःसाधनत्वमुचितमिति फलितमाह—तस्मादिति । श्लोकतात्पर्यं दर्शयति—पूर्वेति । निरोधादिसर्वविशेषाभावोपलक्षितं वस्तु वस्तुभूतमिति पूर्वश्लोकार्थस्तस्य सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि विशेषानाश्रित्य निरोधादेः सुसाधनत्वादसत्त्वमाशङ्क्यते । तेन तस्य साधनापेक्षायां तत्प्रदर्शनपरोऽयं श्लोक इत्यर्थः । तत्र पूर्वार्धगतान्यक्षराणि दृष्टान्तावष्टम्भेन व्याचष्टे—यथेत्यादिना । संसृष्टरूपेण कल्पितत्वेऽपि स्वरूपेणानारोपितत्वाद्द्रुज्जुद्रव्यस्य व्यावहारिकसैत्यत्वमुन्नेयम् । अविद्यामनैरयमात्मा कल्प्यते न परमार्थतस्तेषां सत्त्वमिति शेषः । कथं प्राणादीनां परमार्थतोऽसत्त्वमित्याशङ्क्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां मनःस्पन्दितैर्मात्रैर्व्यप्रतीतेर्मृषात्वं स्वप्नवदित्याह—न हीति । आत्मपरिणामत्वान्मनश्चलनमन्तरेणापि प्राणादिभावानां परमार्थतः सत्त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—न चेति । न हि विभोरात्मनो नभोवच्चञ्चनं वास्तवमवकल्पते । न च तदभवे निरवयवस्य परिणामसंभावनेत्यर्थः । प्राणादीनामात्मपरिणामत्वासंभवे फलितमार्हं—प्रचलितस्येति । प्रगतं चलितं यस्य स तथा कूटस्थस्यैवाऽऽत्मनो भासमाना भावा न परमार्थतः सन्तो भवितुमुत्सहन्ते । दृश्यत्वजडत्वादि स्वप्नैवन्मिथ्यात्वसिद्धेरित्यर्थः । एवं प्राणादिभावानां मिथ्यात्वं प्रसाध्य फलितं दर्शयन्पूर्वार्धक्षराणां व्याख्यानमुपसंहरति—अत इति । अद्वयस्य परमार्थत्वात्तदात्मकथमोत्तमा कल्पितः स्यादित्याशङ्क्यै स्वरूपेणाकल्पितस्य संसृष्टरूपेण कल्पितत्वमिष्टमित्याह—परमार्थसतेति । अविद्यावशादिष्टा कल्पना न स्वभाववशादित्याह—

१ ग. घ. ज. झ. 'साधकत्वा' । २ ख. घ. 'वृत्तसा' । ३ ग. 'वृत्त्यन' । ४ क. 'नः सूत्रात्मै' । ५ घ. 'राशय' । ६ ग. ड. ज. झ. 'श्रयादि' । ७ म. ख. छ. 'तादात्म्ये' । ८ ख. 'साध्यत्व' । ९ घ. 'ति श्लो' । १० क. 'शेषेणाऽऽश्रि' । ११ ख. ड. छ. 'साध्यत्वा' । घ. ड. 'साधकत्वा' । १२ ख. 'सत्त्वमु' । १३ घ. 'थेस्ते' । १४ झ. 'न्दित्वमा' । १५ ग. 'तत्त्वमा' । १६ ग. 'त्रप' । १७ क. 'भावनि' । १८ घ. ज. 'ह—अप्र' । १९ घ. ड. 'थेस' । ग. ज. 'थसतो भ' । २० । 'इयत्वाज्जड' । २१ घ. 'प्रमिथ्या' । २२ क. 'मात्मक' । २३ छ. 'क्लृप स्वस्व' । २४ । 'पेणाक' । २५ ग. झ. 'मित्या' ।

सदेति । प्राणादीनामसत्त्वे सत्त्वेन कथं व्यवहारगोचरत्वमित्याशङ्क्य तृतीयपादार्थमाह—ते चेति । कल्पितानां प्राणादिभावानामधिष्ठानसत्तया सत्त्वेन न सत्ताऽवकल्प्यते । तेषामधिष्ठानापेक्षानियमाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । सर्वविकल्पना साधिष्ठानैव दृश्यते । न चासतोऽधिष्ठानत्वमारोपितानुवेधाभावात्तदनुवेधात्तु सतोऽधिष्ठानत्वमेष्टव्यम् । तथा च प्राणादिभावानां वस्तुतोऽसत्त्वेऽपि सति कल्पितानां सत्त्वेन व्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—अत इति । स्वेनेति विशेषणं संसृष्टरूपेण व्यभिचाराङ्गीकारार्थम् । कल्पनराहित्यदशायामेवाद्वयता शिवेत्याशङ्क्य कल्पनामात्रस्याशिवत्वान्मैवमित्याह—कल्पनेति । त्रासदीत्यादिशब्देन हर्षशोकादयो गृह्यन्ते । यदुक्तमद्वयता शिवेति तदुपपादयति—अद्वयतेति ॥ ३३ ॥

नाऽऽत्मभावेन नानेदं न स्वेनापि कथंचन ।

न पृथङ्नापृथक्किंचिदिति तत्त्वविदो विदुः ॥ ३४ ॥

कुतश्चाद्वयता शिवा । नानाभूतं पृथक्त्वमन्यस्यान्यस्माद्यत्र दृष्टं तत्राशिवं भवेत् । न ह्यत्राद्वये परमार्थसत्यात्मनि प्राणादिसंसारजातमिदं जगदात्मभावेन परमार्थस्वरूपेण निरूप्यमाणं नाना वस्त्वन्तरभूतं भवति । यथा रज्जुस्वरूपेण प्रकाशेन निरूप्यमाणो न नानाभूतः कल्पितः सर्पोऽस्ति तद्वत् । नापि स्वेन प्राणाद्यात्मनेदं विद्यते कदाचिदपि रज्जुसर्पवत्कल्पितत्वादेव । तथाऽन्योन्यं न पृथक्प्राणादि वस्तु यथाऽश्वा-न्महिषः पृथग्विद्यते एव । अतोऽसत्त्वान्नापृथग्विद्यतेऽन्योन्यं परेण वा किंचिदिति । एवं परमार्थतत्त्वात्मविदो ब्राह्मणा विदुः । अतोऽशिवहेतुत्वाभावादद्वयतैव शिवेत्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

किं च किमिदं नानाभूतं द्वैतमात्मतादात्म्येन वा सिध्यति स्वातन्त्र्येण वेति विवेकव्ययम् । नाऽऽद्य इत्याह—नाऽऽत्मभावेनेति । इदं हि नानाभूतं द्वैतं नाऽऽत्मतादात्म्येन सेद्धमर्हति । जडाजडयोर्विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यायोगात् । भेदादिशून्यात्मतादात्म्ये च द्वैतस्य नानात्वासिद्धेरित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—न स्वेनेति । स्वेन सत्ताप्रतीत्योरन्यानेपेक्षतालक्षणस्वातन्त्र्येणापि नेदं द्वैतं सेद्धं पारयति । तथा स्वातन्त्र्ये सत्यात्मत्वप्रसङ्गादनात्मनोऽद्वैतत्वापातादित्यर्थः । किं च किमिदं द्वैतमन्योन्यं पृथग-

१ ग. 'न स' । २ छ. सर्वा वि' । ३ छ. 'ष्ठानेनै' । ४ छ. 'णादीनां' । ५ छ. 'ति विक' । ६ घ. ज. 'सादित्या' । ७ ज. नाभेदं । ८ च. 'माणे ना' । ९ ख. छ. ज. रज्जुं स्व' । १० च. 'पे प्र' । ११ छ. 'त्ववि' । १२ ख. 'भूतद्वै' । १३ घ. सिद्धया वा स्वा' । १४ क. 'ति स्वतन्त्रेण । १५ ज. नाऽऽत्मभू' । १६ ज. 'म्येन द्वै' । १७ क. 'थक्पृथ' ।

पृथगेति विवेक्तव्यं नाऽऽद्य इत्याह—न पृथगिति । न हि किञ्चिदपि द्वैतं परस्परं पृथ-
गेव सिध्यति पृथक्त्वस्य धर्मप्रतियोगिरूपावच्छिन्नत्वेनान्योन्याश्रयत्वाद्वर्मत्वस्वरूप-
त्वयोर्द्वैचनत्वादित्यर्थः । नापि किञ्चिदन्योन्यमपृथग्भूत्वा सिध्यति । घटपटादिश-
ब्दानां पर्यायत्वप्रसङ्गाद्व्यवहारलोपापातादित्याह—नापृथगिति । अतो वास्तवाकारेण
सर्वथा निरूपणासहमेव द्वैतमिति फलितमाह—इति तच्चेति । युक्तमद्वयता शिवेति तत्र
हेत्वन्तरोपन्यासपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—कुतश्चेति । तदेव स्फुटयति—नानाभूतमित्या-
दिना । नानाभूतमित्यस्य पर्यायोपादानं पृथक्त्वमिति । तस्य भवकारणत्वं प्रकटयति—
अन्यस्येति । तत्र व्याघ्राचोरादाविति यावत् । तद्व्यकरणं भेददर्शनमद्वये वस्तुनि
नास्तीत्याह—न हीति । अध्यस्तमधिष्ठानरूपेण तत्त्वतो निरूप्यमाणमसदेव भवती-
त्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । प्रदीपप्रकाशेनाधिष्ठानमात्रतया समारोपितः सर्पो यदा
निरूप्यते तदा नासौ तद्व्यतिरेकेण सिध्यति । तथा जगदपीदं तदात्मस्वरूपेण निरू-
प्यमाणं नान्यत्वेन सिध्येदित्यर्थः । एवं प्रथमपादं व्याख्याय द्वितीयपादं व्याचष्टे—
नापीति । कदाचिदपीति । कल्पनावस्थायां प्रागूर्ध्वं चेत्यर्थः । न पृथगित्यस्यार्थमाह—
तथेति । पृथक्त्वस्यान्योन्याश्रयत्वेन दुर्वचनत्वात् । द्वैधर्म्योदाहरणं तु प्रातीतिकं पृथक्त्व-
मधिकृत्याविरुद्धम् । नापृथगित्यादि व्याकरोति—अत इति । द्वैतस्य प्रागुक्तन्याये-
नासत्त्वाच्च तदन्योन्यं वा परेणाऽऽत्मना वा सहापृथग्भूत्वा सेद्धुमर्हति । अतो दुर्निरूप-
त्वान्न किञ्चिद्वैतं नामास्तीति ब्रह्मविदां मतमित्यर्थः । दृष्टं हि द्वैतं भयहेतुस्तदसृष्टं
पुनरद्वैतमभयमेवेत्युपसंहरति—अत इति ॥ ३४ ॥

वीतरागभयक्रोधैर्मुनिभिर्वेदपारगैः । निर्विकल्पो

लयं दृष्टः प्रपञ्चोपशमोऽद्वयः ॥ ३५ ॥

तदेतत्सम्यग्दर्शनं स्तूयते । विगतरागभयद्वेषक्रोधादिसर्वदोषैः
सर्वदा मुनिभिर्मननशीलैर्विवेकिभिर्वेदपारगैरवगतवेदार्थतत्त्वज्ञानिभि-
र्निर्विकल्पः सर्वविकल्पशून्योऽयमात्मा दृष्ट उपलब्धो वेदान्तार्थतत्परैः
प्रपञ्चोपशमः प्रपञ्चो द्वैतभेदविस्तारस्तस्योपशमोऽभावो यस्मिन्स
आत्मा प्रपञ्चोपशमोऽत एवाद्वयैः । विगतदोषैरेव पण्डितैर्वेदान्तार्थत-

१ छ. 'स्परष्ट' । २ ग. 'र्यायादा' । ३ छ. व्याघ्रादिचो' । ४ ग. छ. 'पीदमात्म' । ५ ग.
'दं तादात्म्यस्व' । ६ क. 'त्वात्तद' । ७ ग. घ. 'दस्पष्ट' । ८. 'दसंस्पष्ट' । ८ ख. 'ते । वीत'
घ. ड. ज. 'ते । वीतो रागभयद्वेषक्रोधादिदोषो येषां तैः सर्वदा । ९ च. झ. 'दोषैर्मुनि' । १० झ.
'वैकल्पनाशू' । ११ ख. 'ओ द्वै' । १२ झ. 'यः । तेन वि' । १३ क. 'तद्वै' ।

त्परैः संन्यासिभिः परमात्मां द्रष्टुं शक्यो नान्यै रागादिकलुषितचे-
तोभिः स्वपक्षपातिदर्शनैस्तात्किंकादिभिरित्यभिप्रायः ॥ ३५ ॥ ×

किमिति यथोक्तमद्वैतं सर्वेषां न प्रतीतिगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह—
वीतेति । रागादिप्रतिबन्धविधुराणामेव यथोक्तमद्वैतदर्शनं न सर्वेषामित्यर्थः ।
श्लोकस्य तात्पर्यमाह—तदेतदिति । स्तुतिश्च तदुपायप्रवृत्तावुपकरोतीति शेषः ।
आदिपदेन सम्यग्दर्शनप्रतिबन्धकाः सर्वे दोषाः संगृह्यन्ते । रागादिविमोको यदा
कदाचिदनधिकारिणामपि संभवत्यतो विशिनष्टि—सर्वदेति । सदा रागादिव्यावृत्तौ
विवेकं हेतुं प्रपञ्चयति—मुनिभिरिति । विवेके च पदशक्तेर्वाच्यतात्पर्यस्य च
परिज्ञानं कारणमित्याह—वेदेति । एवं सम्यग्ज्ञानाधिकारिणं साधनचतुष्टयसंपन्नमु-
क्त्वा तद्विषयं निरूपयति—निर्विकल्प इति । आत्मनश्चाक्षुर्षत्वशङ्कां वारयति—
उपलब्ध इति । हिशब्दार्थमर्थमाह—वेदान्तेति । सर्वविकल्पशून्यत्वमात्मनः
स्फुटयितुं प्रपञ्चोपशमविशेषणम् । आत्मनोऽभावत्वं बहुव्रीहिणा प्रत्युदस्यते । हेतुहेतु-
मद्भावेन पुनरुक्तिं विशेषणैर्व्यासिधेति—अत एवेति । सम्यग्दर्शनाधिकारिणो दर्श-
तानुपसंहरति—विगतेति । अनधिकारिणो दर्शयन्वैशेषिकवैनाशिकादिशास्त्राभिज्ञा-
नामपि तदन्तर्भावं सूचयति—नान्यैरिति ॥ ३५ ॥

तस्मादेवं विदित्वैनमद्वैते योजयेत्स्मृतिम् ।

अद्वैतं समनुप्राप्य जडवलोकमाचरेत् ॥ ३६ ॥

यस्मात्सर्वानर्थप्रशमरूपत्वादद्वयं शिवमभयमत एव विदित्वैनमद्वैते
स्मृतिं योजयेत् । अद्वैतावर्गमायैव स्मृतिं कुर्यादित्यर्थः । तच्चाद्वैत-
मवगम्याहमस्मि परं ब्रह्मेति विदित्वाऽऽशनायाग्रतीतं साक्षादपरोक्षाद-
जमात्मानं सर्वलोकव्यवहारातीतं जडवलोकमाचरेत् । अप्रख्यापयन्ना-
त्मानमहमेवंविध इत्यभिप्रायः ॥ ३६ ॥

मिथ्याज्ञानैर्प्रच्येयसंस्काराद्वेदान्तार्थतात्पर्यवतां पण्डितानामपि नाद्वैते प्रत्ययदाह्यं

१ घ. च. ज. 'त्परैरयमा' । २ ख. झ. 'सिभिरयमा' । ३ झ. 'भिः प' । ४ क. ख. छ.
छ. 'पातद' । ५ क. विगतेति । ६ छ. 'क्तसम्यग्दर्श' । ७ झ. सर्वदो' । ८ क. घ. 'रिणम्' ।
९ घ. छ. 'विकहे' । ज. 'विके हे' । १० छ. छ. 'वं हि स' । ११ ख. छ. 'पत्वाश' । १२ ख. छ.
'द्योतिम्' । १३ झ. 'त्यर्थ' । १४ क. 'लस्यशू' । १५ ख. घ. ङ. ज. 'म इति वि' । १६ ग. ज.
'णयोः प्रतिषेधयति । १७ घ. ज. 'धयति । १८ झ. 'दभाव' । १९ च. एनं विदित्वाऽद्वै' । २० क.
'दित्वाऽद्वै' । २१ घ. च. ज. 'ते यो' । २२ घ. ज. 'गमनेनैव । २३ क. छ. 'तीतो ज' ।
२४ ख. 'नप्रपञ्चप्र' । २५ ग. 'प्रपञ्चसं' ।

सिध्यतीत्याह—तस्मादिति । शास्त्रादद्वैतमवगम्य स्मृतिसंततिं कुर्वतो लोकानुवर्तने विधिनियममाह—अद्वैतमिति । तस्मादित्यस्यार्थमाह—यस्मादिति । एवमिति निर्विकल्पत्वादिपरामर्शः । विदित्वा शास्त्रतोऽवगम्येत्यर्थः । अद्वैतावगतिदाढ्यार्थं स्मृतिसंततिकर्तव्यतायां नियमविधिमभ्यनुजानाति—अद्वैत इति । अद्वैतमित्याद्युत्तरार्थं विभजते—तच्चेति । जडैसदृशस्य कथं लोकाचरणमबुद्धिपूर्वकारित्वादित्योशङ्क्याऽऽह—सर्वलोकेति । लौकिकव्यवहारानतीत्य विदुषो जडवदाचरणं कीदृशमित्यपेक्षायां चतुर्थं पादमनूय तार्पर्यमाह—जडवदिति । एवंविधोऽहमित्यात्मानं विद्याभिजनादिभिरप्रख्यापयज्जडवदेव विद्वाल्लोकमाचरेदिति योजनार्त्ता ॥ ३६ ॥

निस्तुतिर्निर्ममस्कारो निःस्वधाकार एव च ।

चलाचलनिकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥३७॥

कया चर्षया लोकमाचरेदित्याह—स्तुतिनमस्कारादिसर्वकर्मवर्जित-
स्यक्तसर्वबाह्यैषणः प्रतिपन्नैपरमहंसंपारिव्राज्य इत्यभिप्रायः । “एतं वै
तमात्मानं विदित्वा” इत्यादिश्रुतेः । “तदबुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तप-
रायणाः” इत्यादिस्मृतेश्च । चलं शरीरं प्रतिक्षणमन्यथाभावात् । अच-
लमार्तमत्तत्त्वम् । यदा कदाचिद्भोजनादिव्यवहारनिमित्तमाकाशवदूर्ध्वलं
स्वरूपमार्तमत्तत्त्वमात्मनो निकेतमार्श्रयमात्मस्थितिं विस्मृत्याहमिति मन्यते
यदा तदा चलो देहो निकेतो यस्य सोऽयमेवं चलाचलनिकेतो विद्वान्
पुनर्बाह्यविषयाश्रयः । स च यादृच्छिको भवेत् । यदृच्छाप्राप्तकौपीना-
च्छादनग्रासमात्रदेहस्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु परापरदेवयोः स्तुतिपूर्वकप्रेणामस्य श्राद्धादिक्रियायाश्च कर्तव्यतया प्रतिव-
न्धात्कथं विदुषो जडवदाचरणमिति तत्राऽऽह—निस्तुतिरिति । तथाऽपि जीवेता कापि
स्थातव्यत्वादाश्रयमुद्दिश्य प्रवृत्तेरावश्यकत्वात्कुतो जडसादृश्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
चलेति । चलं चाचलं च चलाचले ते निकेतो यस्याऽऽश्रयः स तथेति यावत् । तथाऽपि

१ घ. ज. झ. ‘कल्पादि’ । २ क. ‘तति क’ । ३ घ. ‘दृह’ । क. ‘डसादृश्यस्य’ । ४ ज. ‘वैकत्वा’ । ५ ड. झ. ‘त्याह’ । ६ ग. झ. ‘त्पर्यार्थमा’ । ७ क. ‘भिर्न प्र’ । ८ क. ‘ना । न’ । ९ क. ‘नपारमहंस्यया’ । १० ड. च. ज. झ. ‘तपरि’ । ११ घ. ड. च. एवं ‘चेत’ । १२ झ. ‘मत्त्वम्’ । १३ च. ‘चलस्व’ । १४ घ. ज. ‘त्मनो’ । १५ क. ‘तनमा’ । १६ ज. ‘श्रममा’ । १७ छ. ‘दा च’ । १८ च. झ. ‘को य’ । १९ झ. ‘च्छायाः प्रा’ । २० झ. ‘प्रमाणगम्यस्य’ । २१ क. झ. ‘वता का’ । ग. ‘वतायाः का’ । २२ घ. ड. ज. ‘ले नि’ ।

द्वितीयप्रकरणम् २] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १०१

कौपीनाच्छादनाशनपानादिदेहस्थितिप्रयोजकापेक्षया प्रवृत्तिधौग्यान्न विदुषो जडतुल्य-
नेत्याशङ्क्याऽऽह—यतिरिति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्धाक्षराणि व्याचष्टे—कयेत्या-
देना । वर्णाश्रमाभिमानवतस्तत्तत्कर्मसु वर्तमानस्य कथमिदं विशेषणमित्याशङ्क्याऽऽह—
युक्तेति । परमहंसस्य पारिव्राज्यं प्रतिपत्तुमशक्यमप्रामाणिकत्वादिति चेन्मैवं श्रुति-
मृतिसिद्धत्वादित्याह—एतमिति । विदित्वेत्यापानिकं वेदनं व्युत्थानहेतुत्वेनोच्यते ।
स्मिन्नेव परस्मिन्वस्तुनि विषयान्तरेभ्यो व्यावृत्ता बुद्धिर्येषामिति तथा । तदेवं परं
स्वात्मा निरुपचरितं स्वरूपं येषां ते तथोच्यन्ते । तस्मिन्नेव परस्मिन्नात्मनि निष्ठा
नेश्वयेन स्थितिर्येषां ते तथेत्याह—तन्निष्ठा इति । तदेवाऽऽत्मभूतं परं वस्तु परमयनं
रा गतिर्येषां ते तथेत्याह—तत्परायणा इति । आदिशब्देन सर्वकर्माणि मनसेत्या-
देवाक्यं गृह्यते । कदा पुनश्चलो देहा विदुषो निकेतो भवति तत्राऽऽह—यदेति ।
विवक्षिते हि कालविशेषे विवक्षितं व्यवहारं निमित्तीकृत्याऽऽत्मस्थितिमुक्तविशेषण-
तीं विस्मृत्याहंकारमकारपरवशो यदा विद्वानवतिष्ठते तदेति योजना । स्वभावतस्त्व-
त्मात्मस्वरूपमेवास्य निकेतनम् । चलं पुनः शरीरमुपदर्शितविस्मरणद्वारेणेति निगम-
ति—सोऽयमिति । अविदुषो विशेषार्थं व्यावर्त्य कीर्तयति—न पुनरिति ।
तुर्थपादार्थमाह—स चेति ॥ ३७ ॥

तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा तत्त्वं दृष्ट्वा तु बाह्यतः ।

तत्त्वीभूतस्तदारामस्तत्त्वादप्रच्युतो भवेत् ॥३८॥

इति गौडपादीयकारिकासु वैतथ्याख्यं

द्वितीयप्रकरणम् ॥ २ ॥

बाह्यं पृथिव्यादि तत्त्वमाध्यात्मिकं च देहादिलक्षणं रज्जुसर्पादिवत्स्व-
प्नमायादिवच्चासत् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्” इत्यादिश्रुतेः ।
आत्मा च सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजोऽपूर्वोऽनपरोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्न आका-
शवत्सर्वगतः सूक्ष्मोऽचलो निर्गुणो निष्कलो निष्क्रियस्तत्सत्यं स आत्मा
“तत्त्वमसि” इति श्रुतेः । इत्येवं तत्त्वं दृष्ट्वा तत्त्वीभूतस्तदारामो न बाह्यर-
मणो यथाऽतत्त्वदर्शी कश्चिच्चित्तमात्मत्वेन प्रतिपन्नश्चित्तचलनमनु चलि-
तमात्मानं मन्यमानस्तत्त्वाच्चलितं देहादिभूतमात्मानं कदाचिन्मन्यते
प्रच्युतोऽहमात्मतत्त्वादिदानीमिति । समाहिते तु मनसि कदाचित्तत्त्व-
भूतं प्रसन्नात्मानं मन्यत इदानीमस्मि तत्त्वीभूत इति । न तथाऽऽत्मविद्-

१ ड. ‘पेक्षायाः प्र’ । घ. ‘पेक्षायां प्र’ । २ ज. प्रतिधौ । ३ ज. स्तत्क । ४ ग. ‘त्याह—ए’ ।
छ. ‘व स्वात्मा । ६ घ. ज परव’ । ७ ज. आत्मश’ । ८ छ. ‘हो निके’ । ९ ज. ‘रप’ ।
० ग. झ. ‘र्थमा’ । ११ घ. ‘णं च र’ । १२ घ. ड. ज. ‘तत्त्वीभू’ ।

१०२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—

चेत् । आत्मन एकरूपत्वात्स्वरूपप्रच्यवनसंभवाच्च । सदैव ब्रह्मास्मी-
त्यप्रच्युतो भवेत्तस्मात्सदाऽप्रच्युतात्मेतस्वदर्शनो भवेदित्यभिप्रायः ।
“गुनि चैव श्वपाके च” । “समं सर्वेषु भूतेषु” इत्यादिस्मृतेः ॥ ३८ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-

चार्यस्य शंकरभगवतः कृतौ गौडपादीयागम-

शास्त्रभाष्ये वैतथ्यारूपं द्वितीय-

प्रकरणम् ॥ २ ॥

अहमेव परं ब्रह्म न मत्तोऽन्यदस्ति किञ्चिदिति स्मृतिसंततिकरणमपि न कौल-
विशेषनियतं किं तु नैरन्तर्येण कर्तव्यमित्याह—तत्त्वमिति । आध्यात्मिकं शरीरादि
कल्पितं तत्त्वमधिष्ठानमात्रं दृष्ट्वा बाह्यतो देहाद्वहिरवस्थितं पृथिव्यादि च कल्पितत्वेना-
वस्तुत्वादिधिष्ठानमात्रमेवेत्यनुभूय स्वयमपि दृष्ट्वा परमार्थवस्तुस्वभावमापन्नस्तत्रैवाऽऽसक्त-
चेता बाह्येभ्यो विषयेभ्यो व्यावृत्तबुद्धिस्तस्मिन्नेव तत्त्वे परमार्थभूते प्रतिष्ठितस्तद्दर्शननि-
ष्ठः स्यादित्यर्थः । पृथिव्यादेश्च प्रत्येकं परमार्थत्वसंभवे कथमद्वैतनिष्ठा सिध्येदित्या-
शङ्क्य व्याचष्टे—बाह्यमित्यादिना । किं तदृभयोस्तत्त्वं तदाह—रज्जुसर्पवदिति ।
उक्तस्य विकारजातस्यासत्त्वे प्रमाणमाह—वाचारम्भणमिति । द्रष्टुरात्मनोऽपि
दृश्यप्रतियोगित्वात्तुल्यं वाचारम्भणत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मा चेति । भवतु पर-
स्याऽऽत्मनस्तत्तदागमवचननिर्देशादुक्तलक्षणत्वं तथाऽपि द्रष्टुरात्मनो न यथोक्तरूपत्वमि-
त्याशङ्क्याऽऽह—तत्सत्यमिति । विशेषणानि तु प्राचीनानि तत्तदागमोपात्तान्यपुन-
रुक्तानि । द्वितीयार्थं व्याचष्टे—इत्येवमिति । आत्मारामत्वं कथमित्याशङ्क्य बाह्य-
विषयासक्तिं त्यक्त्वा प्रत्यगात्मन्येव *परितृप्तत्वादित्याह—न बाह्येति । तत्त्वादप्र-
च्युतो भवतीत्येतद्व्यतिरेकमुखेन(ण) व्याकरोति—यथेत्यादिना । अतत्त्वदर्शीति च्छेदः ।
आत्मविदो नाव्यवस्थितात्मदर्शनमित्यत्र हेतुमाह—आत्मन इति । सति स्वरूपे
स्वरूपात्प्रच्युतेरप्रसक्तत्वात्तत्प्रतिषेधो युक्तो न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—सदेति ।
वैस्तुनः सदैकरूपत्वे स्मृतिमुदाहरति—गुनि चेति । समदर्शनः सदैकरूपवस्तुदर्शन
एव पण्डिता नान्ये तथेत्यर्थः । स्वरूपात्प्रच्यवने च स्मृतिं दर्शयति—सममिति ।
तत्र हि विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति स्वरूपात्प्रच्यवनमुक्तम् ॥ ३८ ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानविरचितायां गौडपा-
दीयकारिकामाप्यटीकायां वैतथ्यारूपं द्विती-

यप्रकरणम् ॥ २ ॥

* भवेदित्येतदिति पाठान्तरम् ।

१ क. 'दैवं ब्र' । २ क. 'तद्' । ३ ग. 'कालावि' । ४ ख. ड. छ. 'भवेदित्ये' । ५ उ
वस्तुतः । ६ क. ड. 'कस्वरूप' । ७ क. 'रूपप्र' ।

अथ गौडपादीयकारिकास्वद्वैताख्यं तृतीयं प्रकरणम् ।

ॐ ॥ उपासनाश्रितो धर्मो जाते ब्रह्मणि वर्तते ।

प्रागुत्पत्तेरजं सर्वं तेनासौ कृपणः स्मृतः ॥ १ ॥

ओंकारनिर्णय उक्तः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत आत्मेतिप्रतिज्ञामा-
त्रेण । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इति च । तत्र द्वैताभावस्तु वैतथ्यप्रकरणेन
स्वप्नमायागन्धर्वनगरादिदृष्टान्तैर्दृश्यत्वाद्यन्तवत्त्वादिहेतुभिस्तर्केण च प्र-
तिपादितः । अद्वैतं किमागममात्रेण प्रतिपत्तव्यमाहोस्वित्तर्केणापीत्यत
आह । शक्यते तर्केणापि ज्ञातुम् । तत्कथमित्यद्वैतप्रकरणमारभ्यते ।
उपास्योपासनादिभेदजातं सर्वं वितथं केवलंश्चाऽऽत्माऽद्वयः परमार्थः
इति स्थितमतीते प्रकरणे । यत उपासनाश्रित उपासनामोत्मनो
मोक्षसाधनत्वेन गत उपासकोऽहं ममोपास्यं ब्रह्म । तदुपासनं कृत्वा
जाते ब्रह्मणीदानीं वर्तमानोऽजं ब्रह्म शरीरपातादूर्ध्वं प्रतिपत्स्ये प्रागु-
त्पत्तेश्चाजमिदं सर्वमहं च । यदात्मकोऽहं प्रागुत्पत्तेरिदानीं जातो जाते
ब्रह्मणि च वर्तमान उपासनया पुनस्तदेव प्रतिपत्स्य इत्येवमुपासना-
श्रितो धर्मः साधको येनैवं क्षुद्रब्रह्मवित्तेनासौ कारणेन कृपणो दीनोऽ-
ल्पकः स्मृतो नित्याजब्रह्मदर्शिभिरित्यभिप्रायः । “ यद्वाचोऽनभ्यु-
दितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” इत्या-
दिश्रुतेस्तलवकाराणाम् ॥ १ ॥

तर्कावष्टम्भेन द्वैतवैतथ्यनिरूपणं परिसमाप्याद्वैतमार्थिकमपि तर्कतः संभावयितुं
प्रकरणान्तरं प्रारिप्सुरुपास्योपासकभेददृष्टिं तावदपवदति—उपासनेति । देहस्य धार-
णाद्धर्मो जीवो भूतसंघाताकारेण जाते ब्रह्मणि तदभिर्मानित्वेन वर्तते । स प्रागुत्पत्ते-
रजं सर्वमित्येवं कालावच्छिन्नं वस्तु मन्यते । स पुनरुपासनां पुरुषार्थसाधनत्वेनाऽऽ-
श्रितस्तदेव ब्रह्म प्रतिपत्स्ये शरीरपातादूर्ध्वमित्येवं यतो मिथ्याज्ञानवानवतिष्ठते

१ च. द्वैते । २ च. ‘यायां ग’ । ३ च. ‘ह । अशक्यत’ । च. ‘ह नु श’ । ४ च. ‘त्यत
भद्वै’ । ५ झ. ‘ल आत्माऽ’ । ६ घ. ड. च. ज. झ. ‘र्थत इ’ । ७ क. ‘तीतप्र’ । ८ ड. छ. ‘स-
नमा’ । ९ ख. घ. ज. ‘माश्रित्य । उपासनामा’ । १० घ. ड. ज. ज्ञाते । ११ झ. जाते । १२ च.
झ. ‘णि व’ । १३ ग. ड. ज. ‘नामाश्रि’ । १४ च. ‘ह्यचित्ते’ । १५ क. ‘चा वाऽभ्यु’ । १६ च.
‘न च वा’ । १७ क. ख. छ. ‘द्वैतं पारमा’ । १८ ग. ‘कह’ । १९ झ. ‘मानत्वे’ । २० क. ‘रजः
स’ । २१ ख. ‘श्रित्य ततस्त’ ।

तेनासौ कृपणोऽरूपको ब्रह्मविद्धिः स्मृतश्चिन्तित इत्यर्थः । प्रकरणान्तरमवतारयन्वृत्तम-
नुद्ववति—ओंकारेति । तस्य हि निर्णये प्रथमे प्रकरणे प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैत-
इति विशेषणैरात्मा प्रतिज्ञामात्रेणोद्वितीयो व्याख्यात इत्यर्थः । द्वितीयप्रकरणार्थं
संक्षिप्यानुवदति—ज्ञात इति । तत्रैवाऽऽद्ये प्रकरणे ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्यत्र प्रति-
ज्ञामात्रेण द्वैताभाव उक्तः । स तु द्वितीयेन प्रकरणेन हेतुदृष्टान्तात्मकेन तर्केण च
प्रतिपादितो नात्र प्रतिपादयितव्यमवशिष्टमस्तीत्यर्थः । तृतीयं प्रकरणमाङ्क्षापूर्वकं
मवतारयति—अद्वैतमिति । नैषा तर्केण मतिरौपनेयेति श्रुतेरद्वैतं कथं तर्केण ज्ञा-
तं शक्यमित्याक्षिपति—तत्कथमिति । स्वतन्त्रतया प्रवेशेऽपि तस्मिन्नागमिकतर्कस्य सह
कारितया संभावनाहेतुत्वात्तर्केणापि ज्ञातुं शक्यमिति व्यवहारोपपत्तिरिति मत्वाऽऽह-
अद्वैतेति । यदि तर्केणाद्वैतं संभावयितुं प्रकरणमारभ्यते तर्हि किमित्युपासकनिन्द-
प्रथमं प्रस्तूयते तत्राऽऽह—उपास्येति । उक्तवक्ष्यमाणविरोधित्वादुपासकस्य तन्नि-
न्दा प्रकृतोपयोगिनीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्र तत्रां जत्वमात्मनो दर्शयन्ती श्रुतिर्वेष्टिप्यो-
तत्राऽऽह—प्रागिति । प्रागवस्थायां सर्वमिदमजमहं च तथेत्युपासको यतो मन्यतेऽ-
तश्च प्रागवस्थब्रह्मविषया भविष्यत्यजत्वश्रुतिरित्यर्थः । कार्यस्थित्यवस्थायां यदि ब्रह्म
तन्मात्रमिष्टं तर्हि किमुपासनया प्राप्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—यदात्मक इति । इदं
नीमृत्पत्त्यवस्थायां जातो जाते ब्रह्मणि स्थित्यवस्थायां वर्तमानोऽहं प्रागुत्पत्तेर्यदात्मक-
सन्नासं तदेव पुनः प्रलयावस्थायामुपासनया प्रतिपत्स्ये तत्कर्तुं न्यायादिति संबन्धः
तलवकाराणां शाखायामुपास्यस्य^१ ब्रह्मत्वनिषेधदर्शनाच्चोपासकनिन्दा युक्त्याह—यद्वा
चेति । अनभ्युदितमनमिप्रकाशितमभ्युद्यतेऽमिप्रकाशयते^२ उपासते वाचा विषयी कु-
न्तीत्यर्थः । आदिशब्देन यन्मनसेत्यादि गृह्यते ॥ १ ॥

अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समतां गतम् ।

यथा न जायते किञ्चिज्जायमानं समन्ततः ॥ २ ॥

सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मानं प्रतिपत्तुमशक्नुवन्नविद्यया दीनमात्मानं
मन्यमानो जानोऽहं जाते ब्रह्मणि वर्ते तदुपासनाश्रितः सन्ब्रह्म प्रति-
पत्स्य इत्येवं प्रतिपन्नः कृपणो भवति यस्मादतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमकृप-
णभावमजं ब्रह्म । तद्धि कार्पण्यास्पदम् “यत्रान्योऽन्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

१ छ. ज. प्रप' । २ झ. 'णाद्वैती' । ३ ज. 'ते तत्त्वं न । ४ घ. 'तिरप' । ५ क. 'रापनरे'
६ ड. 'तर्कोप्र' । ७ घ. 'मं स्तू' । ८ छ. 'स्य निन्दा' । ९ क. 'तत्रा' । १० ग. 'त्राज्ञत्वं'
११ क. 'सके यं' । १२ छ. 'तुन्याया' । १३ ज. 'स्यब्र' । १४ क. ज. उपास्यते । १५ घ.
ब्र' । १६ च. 'र्पण्यमास्प' । १७ च. 'न्योऽन्यं प' । १८ च. 'त्यन्यं शृणो' ।

त्यन्यद्विजानाति तदल्पं मर्त्यमसत्” “वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्”
इत्यादिश्रुतिभ्यः । तद्विपरीतं सबाह्याभ्यन्तरमजमकार्पण्यं भूमाख्यं ब्रह्म ।
यत्प्राप्याविद्याकृतसर्वकार्पण्यनिवृत्तिस्तदकार्पण्यं वक्ष्यामीत्यर्थः । तद-
जाति, अविद्यमाना जातिरस्य । समतां गतं सर्वसाम्यं गतम् । कस्मात् ।
अवयववैषम्याभावात् । यद्धि सावयवं वस्तु तदवयवैर्वैषम्यं गच्छजा-
यत इत्युच्यते । इदं तु निरवयवत्वात्समतां गतमिति न कैश्चिदवयवैः
स्फुटत्यतोऽजात्यकार्पण्यम् । समन्ततः समन्ताद्यथा न जायते किञ्चि-
दल्पमपि न स्फुटति रज्जुसर्पवदविद्याकृतदृष्ट्या जायमानं येन प्रका-
रेण न जायते सर्वतोऽजमेव ब्रह्म भवति तथा तं प्रकारं शृण्वि-
त्यर्थः ॥ २ ॥

भेददर्शनमुपासकमद्वैतविरोधिनं निन्दित्वा संप्रत्यद्वैतप्रतिज्ञां करोति—अत इति ।
प्रातिर्जन्म तद्गहितमजाति । तत्र हेतुमाह—समतामिति । जन्मराहित्यं साधयति—
यथेति । अतःशब्दार्थमाह—सबाह्येति । प्रतिज्ञाभागं विभजते—अकृपणेति ।
तदेव व्यतिरेकमुखेन(ण) स्फोरयति—तद्धीति । दर्शनादिविशेषव्यवहारगोचरीभूतं कार्य-
जातं परिच्छिन्नं नाशि चोच्यते । तदेव कृपणत्वालम्बनमित्यर्थः । तच्च मिथ्याभूतमि-
त्यत्र प्रमाणमाह—वाचारम्भणमिति । कार्पण्यमुक्त्वा तदभावरूपमकार्पण्यं प्रकट-
यति—तद्विपरीतमिति । प्राप्य ज्ञात्वेति यावत् । द्वितीयपादं व्याचष्टे—तदजा-
तीत्यादिना । सर्वात्मना साम्यं निर्विशेषत्वं गतमित्यत्र हेतुं पृच्छति—कस्मादिति ।
नेर्विशेषत्वे हेतुमाह—अवयवेति । हेतुमेव प्रकटयन्व्यतिरेकमुखेन(णा) जत्वं प्रपञ्चयति—
पद्धीत्यादिना । समन्तत इति पूर्णत्वसंकीर्तनम् । द्वितीयार्धं व्याचष्टे—यथेत्या-
दिना । यथा रज्ज्वां सर्पो भ्रान्त्या जायते तथा सर्वं भ्रान्तिदृष्ट्या जायमानत्वेन भास-
मानमपि यथा येन प्रकारेण वस्तुतो न जायते तथा किं तु सर्वतो देशतः कालतो वस्तु-
श्च पूर्णं कूटस्थमेव वस्तु भवति तथा तं प्रकारमिति संबन्धः ॥ २ ॥

आत्मा ह्याकाशवज्जीवैर्घटाकाशैरिवोदितः ।

घटादिवच्च संघातैर्जातावेतन्निर्दर्शनम् ॥ ३ ॥

अजाति ब्रह्माकार्पण्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तत्सिद्धयर्थं हेतुं दृष्टान्तं
च वक्ष्यामीत्याह । आत्मा परो हि यस्मादाकाशवत्सूक्ष्मो निरवयवः
वर्गितो आकाशवदुक्तो जीवैः क्षेत्रज्ञैर्घटाकाशैरिव घटाकाशतुल्य उदित

१ क. 'मेवं ब्र' । २ च. 'ति यत्प्रति' । ३ क. 'न्तं व' । ४ छ. 'मीत्यत आह' । ५ च. 'तस्तस्मादाका' । ६ च. 'शैर्निरवयवघटाका' । ७ झ. 'व महाका' ।

उक्तः । स एवाऽऽकाशसमः परं आत्मा । अथ वा घटाकाशैर्यथाऽऽकाश उदित उत्पन्नस्तथा परो जीवात्मभिरुत्पन्नो जीवात्मनां परस्मादात्मन उत्पत्तिर्या श्रूयते वेदान्तेषु सा महाकाशाद्घटाकाशोत्पत्तिसमानं परमार्थत इत्यभिप्रायः । तस्मादेवाऽऽकाशाद्घटादयः संघाता यथोत्पद्यन्त एवमाकाशस्थानीयात्परमात्मनः पृथिव्यादिभूतसंघाता आध्यात्मिकाश्च कार्यकारणलक्षणा रज्जुसर्पवद्विकल्पिता जायन्ते । अत उच्यते घटादिवच्च संघातैरुदित इति । यदा मन्दबुद्धिप्रतिपिपादयिषया भ्रुत्याऽऽत्मनो जातिरुच्यते जीवादीनां तदा जातानुपगम्यमानायामेतन्निर्दर्शनं दृष्टान्तो यथोदिताकाशवदित्यादिः ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञावाक्ये ब्रह्मशब्देन परमात्मा प्रकृतः स कीदृगित्यपेक्षायामाह—आत्मा हीति । जीवभेदप्रतीतिस्तर्हि कथमित्याशङ्क्याऽऽह—जीवैरिति । यथाऽऽकाशो विभुत्वादिधर्मः स्वगततात्त्विकभेदवान्न भवति तथा परमात्मा विशेषाभावात् । यथा च महाकाशो घटाकाशाकारेण प्रतीयते तथा परमात्मा नानाविधजीवाकारेण प्रतीतिगोचरो भवतीत्यर्थः । कथं संघातानां परस्मादुत्पत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—घटादिवदिति । यथा मृदः सकाशाद्घटादयो जायन्ते तथा परमात्मैव पृथिव्यादिसंघाताकारेण जायत इत्यर्थः । यदाऽऽत्मनो जीवादीनामुत्पत्तिरिष्टा तदा तस्यामुत्पत्तौ दृष्टान्तवचनमेतदित्याह—जाताविति । श्लोकस्य वृत्तानुवादपूर्वकं तात्पर्यमाह—अजातीत्यादिना । प्रथमपादस्याक्षरार्थमाह—आत्मेत्यादिना । विमतः स्वगततात्त्विकभेदशून्यः सूक्ष्मत्वान्निरवयवत्वाद्भिभुत्वादाकाशवत् । न च परमाण्वादौ सूक्ष्मत्वादेर्व्याभिचारः । तस्यैवासंमतत्वात् । कचिदपि तात्त्विकभेदासंप्रतिपत्तेश्चेत्यर्थः । जीवैरित्यादि व्याचष्टे—जीवैरिति । जीवाकारेण परमात्मैवोक्तः । “क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि” इति स्मृतेरित्यर्थः । उदितशब्दश्चेदुक्तार्थस्तर्हि परस्यैवाऽऽत्मनः संघातरूपेणोक्तत्वे सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—अथ वेति । तर्हि नाऽऽत्माऽश्रुतेरितिन्यायविरोधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—जीवात्मनामिति । तृतीयापादं व्याचष्टे—तस्मादेवेति । उक्तेऽर्थे वाक्यमवतारयति—अत इति । आकाशस्यापकाशप्रदाने च(?) घटाद्युत्पत्तौ कारणत्वं निर्विकारस्यैव दृष्टमिति द्रष्टव्यम् जातावित्यादेरर्थमाह—यदेति ॥ ३ ॥

१ ज. 'रमात्मा' । झ. 'र एवाऽऽत्मा' । २ क. ड. 'यथोदि' । ३ क. 'मानं प' । ४ झ. 'इ' । ५ ज. 'ताच्चाऽऽध्या' । ६ छ. झ. 'बुद्धि प्र' । ७ घ. 'चारास्तस्यै' । ८ क. छ. 'दिग्धा' । ९ ज. अत एवे । १० क. छ. 'वात्मानमि' ।

घटादिषु प्रलीनेषु घटाकाशादयो यथा ।

आकाशे संप्रलीयन्ते तद्वज्जीवा इहाऽऽत्मानि ॥ ४ ॥

यथा घटाद्युत्पत्त्या घटाकाशाद्युत्पत्तिः । यथा घटादिप्रलये घटाका-
शादिप्रलयस्तद्वद्देहादिसंघातोत्पत्त्या जीवोत्पत्तिस्तत्प्रलये च जीवाना-
मिहाऽऽत्मानि प्रलयो न स्वत इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अद्वैतस्य जीवसृष्टिश्रुतिविरोधं परिहृत्य तस्यैव जीवप्रलयेऽश्रुत्या विरोधमाशङ्क्य
परिहरति—घटादिष्विति । औपाधिकौ जीवानामुत्पत्तिप्रलयौ न स्वाभाविकौ ।
तथा चोत्पत्तिश्रुत्या विरोधाभाववदद्वैतस्य प्रलयश्रुत्याऽपि न विरोधोऽस्तीति श्लोकाक्ष-
रव्याख्यानानेन प्रकटयति—यथेत्यादिना ॥ ४ ॥

यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।

न सर्वे संप्रयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ॥ ५ ॥

सर्वदेहेष्वात्मैकत्वं एकस्मिञ्जननमरणसुखादिमत्यात्मनि सर्वात्मनां
तत्संबन्धः क्रियाफलसांकर्यं च स्यादिति य आहुर्द्वैतिनस्तान्प्रतीदमु-
च्यते । यथैकस्मिन्घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते संयुक्ते न सर्वे घटाका-
शादयस्तद्रजोधूमादिभिः संयुज्यन्ते तद्वज्जीवाः सुखादिभिः ।

इदानीमद्वैतस्य व्यवस्थानुपपत्त्या विरोधमाशङ्क्य परिहरति—यथैकस्मिन्निति ।

उक्तदृष्टान्तवशादेकस्मिञ्जीवे सुखादिसंयुक्ते सत्यपरे जीवास्तैरेव सुखादिभिर्न संयुज्यन्त
औपाधिकभेदादित्याह—तद्वदिति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—सर्वदेहे-
ष्विति । ऐकात्म्ये कर्तार्येकस्मिन्कर्तारः सर्वे भोक्तारि चैकस्मिन्भोक्तारः सर्वे भवे-
युरित्यव्यवस्थान्तरमाह—क्रियेति । व्यवस्थानुपपत्त्या द्वैतमेष्टव्यमिति वदन्तं प्रत्यु-
त्तरत्वेन श्लोकमवतारयति—तान्प्रतीति । किमिदमैकात्म्ये सांकर्यं किमेक-
स्मिञ्जीवे व्यवस्थितेन सुखादिना जीवान्तराणां तद्वत्त्वं स्यादित्युच्यते किं वा सर्वोपा-
धिष्वात्मैक्यात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वं स्यादित्यापाद्यते तत्राऽऽद्यं प्रत्याह—
तद्वदिति ।

नन्वेक एवाऽऽत्मा । बाढम् । ननु न श्रुतं त्वयाऽऽकाशवत्सर्वसं-

१ क. 'जीव इ' । २ क. ख. 'था च घ' । च. 'था वा घ' । ३ च. झ. 'येन जी' । ४ ग.
गौ. ५ ख. 'स्य ल' । ६ घ. ड. ज. 'तत्सं' । ७ च. 'फलं सां' । ८ क. 'नै यु' । ९ ख.
वेष्ट' । १० घ. 'ते वा त' । ११ घ. झ. 'वाऽऽकाशो बा' । च. 'वाऽऽकाशोऽस्ति बा' ।
ख. 'तत्सर्वेषु सं' ।

यातेष्वेक एवाऽऽत्मेति । यद्येक एवाऽऽत्मा तर्हि सर्वत्र सुखी दुःखी च स्यात् । न चेदं सांख्यचोद्यं संभवति । न हि सांख्य आत्मनः सुखदुःखादिमत्त्वमिच्छति बुद्धिसमवायाभ्युपगमात्सुखदुःखादीनाम् । न चोपलब्धिस्वरूपास्याऽऽत्मनो भेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति । भेदाभावे प्रधानस्य पारार्थ्यानुपपत्तिरिति चेत् । न । प्रधानकृतस्यार्थस्याऽऽत्मन्यसमवायात् । यदि हि प्रधानकृतो बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषेषु भेदेन समवैति ततः प्रधानस्य पारार्थ्यमात्मैकत्वे नोपपद्यत इति युक्ता पुरुषभेदकल्पना । न च सांख्यैर्बन्धो मोक्षो वाऽर्थः पुरुषसमवेतोऽभ्युपगम्यते । निर्विशेषाश्च चेतनमात्रा आत्मानोऽभ्युपगम्यन्ते । अतः पुरुषसत्तामात्रप्रयुक्तमेव प्रधानस्य पारार्थ्यं सिद्धं न तु पुरुषभेदप्रयुक्तमिति ।

आत्मनः सर्वत्रैकत्वात्तस्य स्वरूपेण सर्वसुखादिमत्त्वमिति द्वितीयं पक्षं विवक्ष्याशङ्कते—नन्विति । सर्वत्राऽऽत्मैकत्वमुक्तमङ्गी करोति—बाढमिति । तदेकत्वमुपपत्तिशून्यं कथमङ्गीकृतमित्याशङ्क्याऽऽह—ननु नेति । यदि सर्वत्रैकत्वं नियतमिष्यं तर्हि तत्र तत्र सुखित्वं दुःखित्वं च तस्यैकस्य प्राप्तमिति व्यवस्थामिद्धिरिति चोदयति—यद्येक एवेति । आत्मस्वरूपस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि कल्पितभेदाद्व्यवस्थामिद्धिरित्यभिप्रेत्य किमिदं सांख्यस्य चोद्यं किं वा वैशेषिकादेरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—न चेदमिति । किं चैकात्म्यं दूषयता सांख्येन तद्वेदोऽभ्युपगम्यते । स च नाभ्युपगम्यते तेन्मानाभावादित्याह—न चेति । प्रधानं हि कस्यचिद्भोगमपवर्गं च कस्यचिदादधत्पुरुषशेषमिष्यते । तच्च पुरुषभेदाभावे नोपपद्यते । तेनार्थापत्त्या पुरुषभेदमिष्यतीति शङ्कते—भेदेति । अर्थापत्तेरनुदयं वदन्नृत्तरमाह—नेत्यादिना । संक्षिप्तमेवोक्तं विवृणोति—यदि हीति । प्रधानस्य पारार्थ्यसामर्थ्यादेव पुरुषेषु कश्चितिशयो भविष्यतीत्याशङ्क्यापसिद्धान्तप्रसङ्गान्मैवमित्याह—निर्विशेषा इति ।

अतः पुरुषभेदकल्पनार्थो न प्रधानस्य पारार्थ्यं हेतुः । न चान्यत्पुरुषभेदकल्पनायां प्रमाणमस्ति सांख्यानानाम् । परसत्तामात्रमेव चैतन्निमित्त-

१ घ. झ. 'सुखा' । २ ख. छ. 'पमात्रस्याऽऽ' । ३ क. छ. 'बन्धनो' । ४ क. घ. छ. ३ 'आत्मनोऽ' । ५ क. तस्य चैकं । ६ ख. 'ति न व्य' । ७ घ. ज. 'भेदव्यव' । ८ ग. झ. 'ह्यत्रो' । ९ घ. ज. झ. तत्र माना । १० छ. 'वशि' । ११ ग. 'ते । स च पु' । १२ ग. झ. 'दादेशोप' । १३ क. घ. झ. 'जे' । १४ क. 'या प्र' । १५ च. 'व चेतिभि' । १६ ख. 'तन्मात्रि' ।

क्षीकृत्य स्वयं बध्यते मुच्यते च प्रधानम् । परश्चोपलब्धिमात्रसत्तास्वरूपेण प्रधानप्रवृत्तौ हेतुर्न केनचिद्विशेषेणेति । केवलमूढतयैव पुरुषभेदकल्पना वेदार्थपरित्यागश्च । ये त्वाहुर्वैशेषिकादय इच्छादय आत्मसमवायिन इति । तदप्यसत् । स्मृतिहेतूनां संस्काराणामप्रदेशवत्यात्मन्यसमवायात् ।

किं च प्रधानस्य पारार्थ्यं परं शेषिणमपेक्षते । न तस्मिन्भेदमपि काङ्क्षते । अतोऽन्यथाऽप्युपपत्तिरित्याह—अत इति । जन्ममरेणादिव्यवस्थानुपपत्त्या पुरुषभेदकल्पनमपि न युक्तं व्यधिकरणत्वादिति मत्वाऽऽह—न चेति । न केवलं प्रमाणशून्या पुरुषभेदकल्पना किं तु प्रयोजनशून्या चेत्याह—परेति । ननु न पुरुषसत्तामात्रं निमित्तीकृत्य प्रधानं प्रवर्तते । किं त्वीश्वराधिष्ठितामिति सेश्वरवादिमतमाशङ्क्य तस्यापि पुरुषत्वाविशेषादुपलब्धिमात्रत्वमभ्युपेत्याऽऽह—परश्चेति । वेदार्थो वेदप्रतिपाद्यमद्वैतं द्वितीयमुत्थापयति—ये त्विति । बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्कारा नवविशेषगुणाः । ते च प्रत्येकमात्मसु व्यवस्थया समवेताः स्वीक्रियन्ते । तेषां व्यवस्थानुपपत्त्या प्रतिदेहमात्मभेदसिद्धिरित्यर्थः । किं बुद्ध्यादयो रूपादिवदात्मव्यापिनः किं वा संयोगादिवदेकदेशवृत्तयः । नाऽऽद्यः । ज्ञानादिगुणानामाश्रयव्यापिनामाश्रयसंयुक्ते सर्वस्मिन्नपर्यायेण ज्ञाततादिव्यवहारजनकत्वप्रसङ्गादित्याह—तदप्यसदिति । द्वितीये त्वेकदेशः सत्योऽसत्यो वा । प्रथमे घटादिवदात्मनः सत्यैकदेशत्वात्कार्यत्वादिप्रसङ्गः । द्वितीये कल्पितैकदेशानामेव ज्ञानादिगुणवत्त्वमात्मनस्तु न तद्वत्त्वं सिध्यतीत्याह—स्मृतीति । स्मृतिहेतवः संस्कारा भावनारूपास्तेषां ग्रहणमितरेषामुपलक्षणार्थं तेषामात्मनि समवायाभावात्परस्य सिद्धान्तासिद्धिरिति शेषः ।

आत्मनःसंयोगाच्च स्मृत्युत्पत्तेः स्मृतिनियमानुपपत्तिः । युगपद्वा सर्वस्मृत्युत्पत्तिप्रसङ्गः । न च भिन्नजातीयानां स्पर्शादिहीनानामात्मनो मनआदिभिः संबन्धो युक्तः । न च द्रव्याद्वृत्तादयो गुणाः कर्मसामान्यविशेषसमवाया वा भिन्नाः सन्ति परेषाम् । यदि ह्यत्यन्तभिन्ना एव द्रव्यात्स्युरिच्छादयश्चाऽऽत्मनस्तथा च सति द्रव्येण तेषां संबन्धानुपपत्तिः । अयुतासिद्धानां समवायलक्षणः संबन्धो न विरुध्यत इति चेत् । न । इच्छादिभ्योऽनित्येभ्य आत्मनो नित्यस्य पूर्वसिद्धत्वाच्चायु-

१ च. 'दस्' । २ क. 'रणव्य' । ३ घ. 'नं व' । ४ क. 'श्वरादि' । ५ ख. ग. झ. 'शवत्वात्का' । ६ ज. 'त्युपप' । ७ च. 'पत्वात्सर्व' । ८ क. संबोधो । ९ क. ख. घ. 'या भि' । च. 'या भावा भि' । १० घ. ड. ज. 'त्यन्तं भि' । ११ क. 'या स' ।

तसिद्धत्वोपपत्तिः । आत्मनाऽयुतसिद्धत्वे चेच्छादीनामात्मगतमहत्त्वव-
न्वित्यत्वप्रसङ्गः । स चानिष्टः । आत्मनोऽनिर्भोक्षप्रसङ्गात् ।

किं चाऽऽत्ममनःसंयोगासमवायिकारणाज्ज्ञानानामुत्पत्तिरिष्टा । तथा च सति
ग्रहणसमये स्मृतिर्न संभवत्येवेति नियमो नोपपद्यते । ग्रहणकारणसंयोगेनैव स्मृत्यु-
पपत्तिसंभवादित्याह—आत्मेति । किं चाऽऽत्ममनसोः संयोगादेकस्मादेकस्याः
स्मृतेः समुत्पत्तिसमये स्मृत्यन्तराण्यपि समुत्पद्येरन् । असमवायिकारणस्य तुल्य-
त्वात् । न च समुद्बुद्धसंस्कारायौगपद्याद्युपपत्तिः । तेषां तदुद्बोधस्य चाऽऽ-
त्मनि विप्रतिपन्नत्वेन स्मृतिसामग्र्यन्तर्भावसंभवादित्यभिप्रेत्याऽऽह—युगपद्वेति ।
किं च समानजातीयानां स्पर्शादिमतां च परस्परं संबन्धो दृष्टः । यथा मल्लानां
मेषाणां रज्जुषटादीनां च तदुभयाभावादात्मनां मनआदिभिः संबन्धासिद्धेर्नोक्तादस-
मवायिकारणाद्बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिः सिध्यतीत्याह—न चेति । गुणादीनां साजा-
त्यस्य स्पर्शादिमत्त्वस्य चाभावेऽपि द्रव्येण संबन्धवदात्मनो मनआदिभिः संबन्धः
सिध्येदिति चेन्नेत्याह—न चेति । स्वतन्त्रं सन्मात्रं द्रव्यशब्देनात्र विवक्षितं न ततो
भेदेन गुणादयो वेदान्तिमते विद्यन्ते । शुक्लः पटः खण्डो गौरित्यादिसामानाधिकरण्य-
दर्शनात् । द्रव्यमेव तु कल्पनया तत्तदाकारेण भातीत्यभ्युपगमात् । अतो दृष्टान्तासंप्र-
तिपत्तिरित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—यदि हीति । गुणादयो द्रव्यादत्यन्तभिन्ना हिम-
वद्विन्ध्ययोरिव यदि स्युर्यदि चाऽऽत्मनः सकाशादिच्छादयोऽत्यन्तं भिन्ना भवेयुस्तदा
गुणादीनां द्रव्येण तद्वदेव संबन्धानुपपत्तेः । इच्छादीनां चाऽऽत्मना तदयोगात्पारते-
न्यासिसिद्धिरित्यर्थः । अत्यन्तभिन्नानामपि समवायसंबन्धात्पारतन्त्र्योपपत्तिरिति शङ्कते—
अयुतेति । किमिदमयुतसिद्धत्वमपृथक्कालत्वं किं वा पृथग्देशत्वमुतापृथक्स्वभावत्वं माहो-
स्वित्संयोगविभागायोपगम्यत्वम् । नाऽऽद्यः । विकल्पासहत्वात् । किमिच्छाद्यपेक्षयाऽपृ-
थक्कालत्वं किं वाऽऽत्मपेक्षयेच्छादीनामिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—नेत्या-
दिना । यद्यात्मना सहापृथक्कालत्वमिच्छादीनां तदाऽऽत्मनोऽनादित्वात्तद्वतमहत्त्वव-
न्वित्यत्वं तेषामापततीत्याह—आत्मनेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—
स चेति ।

समवायस्य च द्रव्यादन्यत्वे सति द्रव्येण संबन्धान्तरं वाच्यं यथा
द्रव्यगुणयोः । समवायो नित्यसंबन्ध एवेति न^१ वाच्यमिति चेत्तथा च
समवायसंबन्धवतां नित्यसंबन्धप्रसङ्गात्पृथक्त्वानुपपत्तिः । अत्यन्तपृथ-

१ ख. 'गादस' । २ ख. ग. झ. 'त्युत्पत्ति' । ३ ग. झ. 'गादक' । ४ क. 'मुत्पत्तिबुद्धि' ।
५ ग. 'स्य त्वात्म' । ६ ख. 'वादि' । ७ क. सिध्यति । ८ ग. छ. झ. 'दि वाऽऽत्म' । ९ क.
'तन्त्र्यसि' । १० ग. 'त्वमहो संयो' । ११ छ. झ. 'हो संयो' । १२ झ. 'भागयो' । १३ ख. ड. झ.
न च वा ।

क्त्वे च द्रव्यादीनां स्पर्शवदस्पर्शद्रव्ययोरिव षष्ठ्यर्थानुपपत्तिः । इच्छा-
द्युपजनापायवद्गुणवत्त्वे चाऽऽत्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गः । देहादिवद्वत्साव-
यवत्वं विक्रियावत्त्वं च देहादिवदेवेति दोषावपरिहार्यौ । यथा त्वाकाश-
स्याविद्याध्यारोपितरजोभूममलत्वादिदोषवत्त्वं तर्थाऽऽत्मनोऽविद्याध्या-
रोपितबुद्ध्याद्युपाधिकृतसुखदुःखादिदोषवत्त्वे बन्धमोक्षादर्थो व्यावहा-
रिका न विरुध्यन्ते । सर्ववादिभिरविद्याकृतव्यवहाराभ्युपगमात्परमा-
र्थानभ्युपगमाच्च । तस्मादात्मभेदपरिकल्पना वृथैव तार्किकैः कियत
इति ॥ ५ ॥

न चापृथग्देशत्वमयुतसिद्धत्वम् । तन्तुपटादीनां पृथग्देशानामयुतसिद्ध्यभावप्रस-
ङ्गात् । न चापृथक्स्वभावत्वमयुतसिद्धत्वम् । भेदपक्षपरिक्षयात् । न च संयोगविभागा-
योग्यत्वमयुतसिद्धत्वम् । देवदत्तस्य हस्तादीनां आयुतसिद्धचभावापातादित्यभिप्रेत्य सम-
ायस्य द्रव्यादर्थत्वे तावन्मात्रत्वेन तत्संबन्धव्यवहारात्ततोऽन्यत्वेन संबन्धान्तरमस्ति
न वेति विकल्प्याऽऽद्ये स्यादनवस्थेति मत्वाऽऽह—समवायस्येति । द्वितीयं शङ्कते—
समवाय इति । न वाच्यं संबन्धान्तरमिति शेषः । समवायस्य नित्यसंबन्धत्वे समवाय-
तां द्रव्यगुणादीनामपि तद्वत्त्वाद्भेदस्य कदाचिदप्यनुपलम्भात्पृथक्त्वप्रधानुपपत्ति-
रेति दूषयति—तथा चेति । संयोगस्यापि समवायसाम्यं चकारेण सूच्यते । सम-
ायस्य समवायिभिर्गुणादीनां च द्रव्येणात्यन्तभेदे हिमवद्विन्ध्ययोरिव संबन्धानुपपत्ते-
तेषु परतन्त्रताव्यवहारासिद्धिरित्याह—अत्यन्तेति । किं चेच्छादयो नाऽऽत्मगुणा
पजनापायवत्त्वाद्रूपादिवत् । यद्वाऽऽत्मा नानित्यगुणवान्नित्यत्वाद्यतिरेकेण देहादिव-
देत्याह—इच्छादीति । न केवलमात्मनोऽनित्यगुणत्वेऽनित्यत्वप्रसक्तिरेव दोषः ।
न त्वन्यदपि दोषद्वयं दुष्परिहरमिति बाधकान्तरमाह—सावयवत्वमिति । यद्या-
त्मनो नेच्छादिगुणवत्त्वं तदा तस्यैव बन्धाभावान्मोक्षो न स्यादतो बन्धमोक्षव्यवस्थानु-
पत्त्या प्रतिदेहं सुखदुःखादिविशिष्टात्मभेदसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—यथा त्विति ।
वस्तुत्वादविद्यायास्तत्कृतव्यवहारायोग्यावहारिकबन्धाद्यभ्युपगमासिद्धिरित्याह—

१ च. 'क्त्वे च द्र' । छ. 'क्त्वे द्र' । २ छ. 'जनना' । ३ घ. 'त्वे वाऽऽत्म' । ज. 'वेनाऽऽत्म' । ४ ख. घ. ज. 'त्वं कि' । ५ च. 'यौ स्याताम्' । य. ' । ६ च. 'थाऽऽका' ।
ज. 'धारो' । ८ ख. 'था चाऽऽत्म' । ९ क. 'यो व्यव' । १० झ. 'विद्यया कृ' । ११ ङ. 'थानी-
प' । १२ ज. 'क्रियन्त' । १३ झ. 'भागयो' । १४ छ. 'न्यानन्य' । १५ ग. झ. 'न्यत्वं ता' ।
६ ग. झ. 'तात्र ततोऽ' । १७ ङ. छ. झ. 'त्वे तेन' । १८ छ. न चेति । १९ ग. झ. 'तावत्' ।
० ग. झ. 'पत्तिः । ते' । २१ छ. 'के दे' । २२ ग. छ. ज. झ. 'णवत्त्वेऽति' । २३ छ. 'त्वयो-
प्र' । २४ च. 'स्य संब' । २५ क. 'गाह्यव' ।

ङ्क्याऽऽह—सर्ववादिभिरिति । अविद्याकृतमनुष्यत्वाध्यारोपेण लौकिकवैदिकव्यवहारः सर्ववादिभिरिष्यते तत्कृता च व्यवस्थाऽऽस्थीयते । तस्मादस्माकमपि तथैव सर्वमविरुद्धमित्यर्थः । परमार्थे च मोक्षे केनापि वादिना व्यवहारो नाभ्युपगम्यते । तथा च मोक्षे परेषां व्यवहारस्यैवाभावात्तन्निर्वाहकपारमार्थिकभेदाभ्युपगमो वृथेत्याह—परमार्थेति । कल्पितभेदवशादपि पूर्वोक्तसर्वव्यवस्थासौस्थ्यात्पारमार्थिकात्मभेदकल्पना प्रमाणप्रयोजनशून्येत्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ९ ॥

रूपकार्यसमाख्याश्च भिद्यन्ते तत्र तत्र वै ।

आकाशस्य न भेदोऽस्ति तद्वर्जीवेषु निर्णयः ॥६॥

कथं पुनरात्मभेदनिमित्तं इव व्यवहार एकस्मिन्नात्मन्यविद्याकृत उपपद्यत इति । उच्यते । यथेहाऽऽकाश एकस्मिन्घटकरकापवरकाद्याकाशानामल्पत्वमहत्त्वादिरूपाणि भिद्यन्ते तथा कार्यमुदकाहर्षणधारणशयनादिसमाख्याश्च घटाकाशकरकाश इत्याद्यास्तत्कृताश्च भिन्ना इत्यन्ते । तत्र तत्र वै व्यवहारविषय इत्यर्थः । सर्वोऽयमाकाशे रूपादिभेदकृतो व्यवहारो न परमार्थ एव । परमार्थतत्त्वाकाशस्य न भेदोऽस्ति । न चाऽऽकाशभेदनिमित्तो व्यवहारोऽस्त्यन्तरेण परोपाधिकृतं द्वारम् । यथैतत्तद्देहोपाधिभेदकृतेषु जीवेषु घटाकाशस्थानीयेष्वात्मसु निरूपणोत्कृतो बुद्धिमद्भिर्निर्णयो निश्चय इत्यर्थः ॥ ६ ॥

अद्वैतस्य श्रुत्यादिविरोधाभावेऽप्यनुमानविरोधमाशङ्क्यानैकान्तिकत्वेनानुमानं दूषयति—रूपेति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—कथमिति । यथाऽऽत्मभेदवादे तद्वेदनिमित्तो रूपादिव्यवहारस्तथैकस्मिन्नेवाऽऽत्मन्यात्मैक्यपक्षे रूपादिव्यवहारो नोपपद्यते । तथा च विमता जीवास्तत्त्वतो भिद्यन्ते भिन्ननामकत्वाद्विन्नकार्यकरत्वाद्विन्नरूपत्वाद्धटपटादिवदित्यनुमानविरुद्धमद्वैतमित्यर्थः । घटाकाशादिष्वनैकान्तिकत्वं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि व्युत्पादयति—उच्यत इत्यादिना । शयनादिसमाख्याश्च भिद्यन्त इति संबन्धः । तत्कृताश्चेत्यत्र तच्छब्देन विकल्पितो घटाकाशभेदो गृह्यते

१ ग. छ. झ. 'त्वाद्यध्या' । २ घ. ड. ज. 'हाराः स' । ३ घ. ड. ज. 'व्यन्ते त' । ४ ग. झ. तद्वदेव । ५ क. 'तव्य' । ६ घ. ज. 'रणादि श' । ७ क. 'न्नाश्च ह' । ८ घ. ड. छ. ज. तत्रैव व्य' । ९ च. झ. 'त्र व्य' । १० क. 'काशरू' । ११ च. 'दिष्ट' । १२ च. 'र्थत ए' । १३ छ. 'काशे भे' । १४ च. झ. 'णा कृताबु' । १५ छ. 'त्या वि' । १६ ग. छ. झ. 'दि भे दव्य' । १७ ग. छ. झ. 'त्वाच्च घट' । १८ क. 'क्षितत्वात् । श्लो' । १९ ख. ग. घ. ड. 'दि नि यत इ' । ज. 'दिभिर्भिद्य' । २० ग. विकल्पतो । २१ क. 'टाद्याका' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । ११३

चकारोऽवधारणार्थः । घटाकाशादीनामुक्तहेतुत्वेऽपि विपक्षत्वाभावे कथमनैकान्तिकत्व-
मित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वोऽयमिति । उक्तेऽर्थे तृतीयं पादं विभजने—न चेति ।
परोपाधिशब्देन घटकरकादिरुच्यते । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे—यथैत-
दित्यादिना ॥ ६ ॥

नाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ यथा ।

नैवाऽऽत्मनः सदा जीवो विकारावयवौ तथा ॥ ७ ॥

ननु तत्र परमार्थकृत एव घटाकाशादिषु रूपकार्यादिभेदव्यवहार
इति । नैतदस्ति । यस्मात्परमार्थाकाशस्य घटाकाशो न विकारः ।
यथा सुवर्णस्य रुचकार्दिर्यथा वाऽपां फेनबुद्बुदहिमैः । नाप्यवयवो
यथा वृक्षस्य शाखादिः । न तथाऽऽकाशस्य घटाकाशो विकारावयवौ
यथा तथा नैवाऽऽत्मनः परस्य परमार्थसतो महाकाशस्थानीयस्य घटा-
काशस्थानीयो जीवः सदा सर्वदा यथोक्तदृष्टान्तवन्न विकारो नाप्यव-
यवः । अत आत्मभेदकृतो व्यवहारो मृषैवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

घटाकाशादीनां विपक्षत्वाभावमाशङ्क्य परिहरति—नेत्यादिना । घटाकाशादि-
राकाशस्य विकारोऽवयवो वेत्यङ्गीकारात्तत्रापि भेदस्य तात्त्विकत्वान्न विपक्षतेति
श्लोकस्य व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति—मन्विति । आकाशस्य निर्विकारत्वं निरवय-
वत्वं च लोकसिद्धं गृहीत्वा परिहरति—नैतदस्तीति । तत्र वैधर्म्योदाहरणद्वयमाह—
यथेति । घटाकाशादिराकाशाख्यस्य महाकाशस्यावयवो न भवतीत्यत्र व्यतिरेकदृष्टा-
न्तमाह—यथा वृक्षस्येति । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—न तथेति । घटाका-
शस्य महाकाशं प्रति विकारत्वमवयवत्वं च नास्तीत्युक्तं दृष्टान्तत्वेनानूद्य दार्ष्टा-
न्तिकं दर्शयन्नन्तरार्थं व्याकरोति—यथेत्यादिना । अनैकान्तिकत्वेनानुमानस्यामानत्वे
स्थिते फलितमाह—अत इति ॥ ७ ॥

यथा भवति बालानां गगनं मलिनं मलैः ।

तथा भवत्यबुद्धानामात्माऽपि मलिनो मलैः ॥ ८ ॥

१ ख. ग. छ. ज. 'तुमत्त्वे वि' । २ छ. ज. 'तीयपा' । ३ ग. झ. 'ति । अन्तरेणापा' ।
४ च. 'ति चेत्तन्नेत्याह नेति नै' । ५ च. 'माका' । ६ ख. घ. छ. ज. झ. 'दि यथा' । ७ ख. घ.
छ. 'मादिनाऽऽप्य' । ८ क. 'था च वृ' । ९ ज. 'काशौ वि' । १० घ. 'यवो य' । ११ ज.
'कारत्वं च लो' । १२ ग. 'धर्म्योदा' ।

यस्माद्यथा घटाकाशादिभेदबुद्धिनिबन्धनो रूपकार्यादिभेदव्यवहार-
स्तथा देहोपाधिजीवभेदकृतो जन्ममरेणादिव्यवहारस्तस्मात्तत्कृतमेव
क्लेशकर्मफलमलवत्त्वमात्मनो न परमार्थत इत्येतमर्थं दृष्टान्तेन प्रतिपि-
पादयिषन्नाह—यथा भवति लोके बालानामविवेकिनां गगनमाकाशं
घनरजोधूमादिमलैर्मलिनं मलवन्न गगनं मलर्वद्याथात्म्यविवेकिनाम्,
तथा भवत्यात्मा परोऽपि यो विज्ञाता प्रत्यक्क्लेशकर्मफलमलैर्मलिनोऽ-
बुद्धानां प्रत्यगात्मविवेकरहितानां नाऽऽत्मविवेकवताम् । न ह्युपरदेश-
स्तद्वत्प्राण्यध्यारोपितोदकफेनतरङ्गादिमांस्तथा नाऽऽत्माऽर्बुधारोपि-
तक्लेशादिमलैर्मलिनो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

जीवो ब्रह्मणो नांशो न विकारोऽपि तु ब्रह्मैवोपाध्यनुप्रविष्टं जीवशब्दितमित्युक्तं
तदयुक्तं ब्रह्मणः शुद्धत्वाज्जीवस्य रागादिमलैर्वत्त्वादेनेकत्वायोगादित्याशङ्क्य परमा-
र्थतो जीवस्यापि नास्ति मलैर्वत्त्वमित्याह—यथेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यस्मा-
दिति । घटाकाशो भेदाकाशः सूचीपाशाकाशश्चेत्युपाधिनिमित्तो भेदस्तद्विषया बुद्धि-
स्तत्प्रयुक्तो रूपभेदोऽर्थक्रियाभेदो नामभेदश्चेति व्यवहारो नभसि यथोपलभ्यते तथा
देहाद्युपाधिभेदप्रयुक्तो जीवभेदस्तत्कृतो जननमरणसुखदुःखादिव्यवहारो व्यवस्थितो
यस्मादास्थीयते तस्मात्तेर्नाविद्याविद्यमानेन कृतमेवाऽऽत्मनो रागादिमलैर्वत्त्वं न वस्तुतोऽ-
स्तीत्येतमर्थं दृष्टान्तद्वारा प्रतिपिपादयिषन्नाह—दृष्टान्तमाहेति योजना । दृष्टान्त-
भागनिविष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—यथेत्यादिना । दार्ष्टान्तिकभागगतानामक्षराणा-
मर्थमाह—तथेति । यो हि प्रत्यगात्मा विज्ञाता सोऽप्यबुद्धानां मलिनो भवतीति
संबन्धः । अबुद्धानामित्येतद्व्याचष्टे—प्रत्यगात्मेति । अविवेकिभिरध्यारोपितेऽपि
प्रत्यगात्मनो मलवत्त्वे मलप्रयुक्तं फलं तत्र वास्तवं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति ॥ ८ ॥

मरणे संभवे चैव गत्यागमनयोरपि ।

स्थितौ सर्वशरीरेषु आकाशेनाविलक्षणः ॥ ९ ॥

१ झ. 'र्याभे' । २ च. झ. 'रणभेदव्य' । ३ झ. 'हारो यस्मा' । ४ च. 'त्यनेम' । ५ च.
छ. झ. 'तिपा' । ६ च. छ. झ. 'धिष्यन्ना' । ७ क. गमनं । ८ क. 'वत्तया' । झ. 'वत्' । यथा-
त्मवि' । ९ ज. 'मलिनैर्म' । १० ख. घ. ड. च. झ. 'हूवर' । ११ च. 'बुद्धारो' । १२ घ.
'लवाद्' । १३ छ. झ. 'त्वादेकत्वा' । १४ क. 'लवमि' । १५ ग. ज. झ. 'महाका' । १६ ग.
'नाविष' । १७ क. 'लत्वं न' । १८ ग. घ. 'तिपा' । १९ ग. झ. 'छाक्ष' । २० झ. 'बु छाका' ।

तृतीयप्रकरणम् १) आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । ११५

पुनरप्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—घटाकाशजन्मनाशगमनागमनस्थिति-
वत्सर्वशरीरेष्वात्मनो जन्ममरणादिराकाशेनाविलक्षणः प्रत्येतव्य
इत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु जीवो मरणानन्तरं धर्मानुरोधेन स्वर्गं गच्छति । अधर्मवशाच्च नरकं प्रतिप-
द्यते । धर्माधर्मयोश्च भोगेन क्षये पुनरागत्य योनिविशेषे संभवति । तत्र यावद्भोगं
स्थित्वा पुनरपि परलोकाय प्रतिष्ठते । एवमिहलोकपरलोकसंचरणव्यवहारविरुद्धमद्वैत-
मिति तत्राऽऽह—मरण इति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—पुनरपीति । आत्मनि सर्वो
व्यवहारोऽविद्याकृतो वास्तवो नेत्युक्तोऽर्थः । आत्मनो हि गगनोपमस्य गत्यादेर्वस्तु-
तोऽसंभवादविद्याकृतस्तस्मिन्गत्यादिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

संघाताः स्वप्नवत्सर्वे आत्ममायाविसर्जिताः ।
आधिक्ये सर्वसाम्ये वा नोपपत्तिर्हि विद्यते ॥१०॥

घटादिस्थानीयास्तु देहादिसंघाताः स्वप्नदृश्यदेहादिवन्मायाविकृ-
तदेहादिवच्चाऽऽत्ममायाविसर्जिता आत्मनो मायाऽविद्या तथा प्रत्युप-
स्थापिता न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः । यद्याधिक्यमधिकभावस्तिर्यग्देहा-
द्यपेक्षया देवादिकार्यकारणसंघातानां यदि वा सर्वेषां समतैव नैषामु-
पपत्तिः संभवः सद्भावप्रतिपादको हेतुर्विद्यते । नास्ति हि यस्मात्तस्माद-
विद्याकृता एवं न परमार्थतः सन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु संघातशब्दितानामुपाधीनां सत्यत्वात्तत्प्रयुक्तभेदस्यापि तथात्वादद्वैतानुपपत्ति-
तादवस्थमिति चेत्तत्राऽऽह—संघाता इति । देवादिदेहानां पूज्यतमत्वेनाऽऽधिका-
भ्युपगमान्नासत्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य देहभेदेषु^१ केषुचिदाधिक्ये मूढदृष्ट्या कल्पितेऽपि
विवेकदृष्ट्या सर्वदेहानां^२ पञ्चभूतात्मकत्वाविशेषा^३दशेषसाम्ये वा स्वीकृते नास्ति संघातेषु^४
सत्यत्वे काचिदुपपत्तिरित्याह—आधिक्य इति । पूर्वार्धाक्षराणि योजयति—
घटादीति । मणिभूत्रादिरूपां मायामिन्द्रजालप्रयोजकभूतां व्यावर्तयति—अविद्येति ।
विमता देहा न सत्या देहत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । ब्रह्मादिदेहानामुत्कृष्टत्वान्नाविद्या-
कृतत्वमित्याशङ्क्य द्वितीयार्धं व्याचष्टे—यदीत्यादिना ॥ १० ॥

१ श. 'नरकमे' । २ ख. 'सर्वव्य' । ३ श. 'त्युक्तार्थः' । ४ क. 'विवर्जि' । ५ क. 'पेक्षाया' ।
६ क. 'यैकर' । ७ क. ख. ग. 'पत्तिसे' । ८ श. 'स्ति-य' । ९ क. 'व प' । १० श. 'तिस्तद' ।
११ क. श. 'षु चि' । १२ ग. श. 'वेकिह' । १३ ख. 'हा प' । १४ ज. 'षादिशे' । १५ ख. छ.
पु पुनः स' । १६ छ. 'णि व्याचष्टे-घ' । १७ ज. 'मन्त्र' । १८ श. 'कृतमि' ।

रसादयो हि ये कोशा व्याख्यातास्तैत्तिरीयके ।

तेषामात्मा परो जीवः खं यथा संप्रकाशितः ॥११॥

उत्पत्त्यादिवर्जितस्याद्वयस्यास्याऽऽत्मतत्त्वस्य श्रुतिप्रमाणैकत्वप्रदर्श-
नार्थं वाक्यान्वुपन्यस्यन्ते । रसादयोऽन्नरसमयः प्राणमय इत्येवमादयः
कोशा इव कोशा अस्यादेरिवोत्तरोत्तरस्यापेक्षया बहिर्भावात्पूर्वपूर्वस्य
व्याख्याता विस्पष्टमाख्यातास्तैत्तिरीयैके तैत्तिरीयकशाखोपनिष-
द्द्वयां तेषां कोशानामात्मा येनाऽऽत्मना पञ्चापि कोशा आत्मवन्तोऽ-
न्तरतमेन । स हि सर्वेषां जीवननिमित्तत्वाज्जीवः । कोऽसावित्याह । पर
एवाऽऽत्मा यः पूर्वम् “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इति प्रकृतः । यस्मादा-
त्मनः सप्रमायादिवदाकाशादिक्रमेण रसादयः कोशलक्षणाः संधात-
आत्ममायाविसर्जिता इत्युक्तम् । स आत्माऽस्माभिर्यथा खं तथेति संप्र-
काशित आत्मा ह्याकाशवदित्यादिश्लोकैः । न तार्किकपरिकल्पिता-
त्मैवत्पुरुषबुद्धिप्रमाणगम्य इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

जीवस्याद्वितीयब्रह्मत्वमुपपत्त्यवष्टम्भेनोपपादितम् । इदानीं तत्रैव तैत्तिरीयैश्वरेस्ता-
त्पर्यमाह—रसादयो हीति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उत्पत्त्यादीति । अक्षरार्थं
कथयति—रसादय इति । आदिशब्देन मनोमयविज्ञानमर्थानन्दमया गृह्यन्ते । खड्गा-
देर्यथा कोशास्तदपेक्षया बहिर्भवन्ति तद्वदेते पञ्च कोशा व्यपदिश्यन्ते । तत्र हेतु-
माह—उत्तरोत्तरस्येति । पूर्वपूर्वस्यान्नमयादेरुत्तरोत्तरप्राणमयाद्यपेक्षया बहिर्भावाद्ब्रह्म
सर्वान्तरं प्रतिष्ठाभूतमपेक्षयाऽऽनन्दमयस्यापि बहिर्भावाविशेषादविशिष्टं पञ्चानामपि
कोशात्वमित्यर्थः । अवशिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—व्याख्याता इत्यादिना । तत्र जीव-
शब्दप्रवृत्तिं व्युत्पादयति—स हीति । विशिष्टं जीवशब्दार्थमाकाङ्क्षाद्वारा व्यावर्त-
यति—कोऽसावित्यादिना । प्रकरणाविच्छेदनार्थं प्रकरणमनुसंधत्ते—यस्मादिति ।
प्रकृतस्य परस्याऽऽत्मनः श्रौतत्वे फलितमाह—नेत्यादिना ॥ ११ ॥

द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने परं ब्रह्म प्रकाशितम् ।

पृथिव्यामुदरे चैव यथाऽऽकाशः प्रकाशितः ॥ १२ ॥

१ च. 'वः स यथा खं प्र' । २ च. झ. 'स्याऽऽत्म' । ३ च. 'णत्व' । ४ क. 'र्वस्य व्या' ।
ख. ड. ज. झ. 'र्वस्य पू' । ५ क. 'यकशा' । ६ झ. 'षड्ब्रह्मवल्ग्यां' । ७ झ. 'न्तरात्मना स' । ८ छ.
'क्षणसं' । ९ झ. 'ति प्र' । १० च. संप्रकाशः । ११ ख. घ. ड. ज. 'दिभिः श्लो' । १२ झ.
'स्मपुह' । १३ ख. छ. 'यकश्रु' । १४ ज. 'या ए' । १५ क. 'क्षयया व' । १६ क. 'रणवि' ।
१७ च. छ. झ. 'च्छेदार्थ' ।

किं चाधिदैवमध्यात्मं च तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः पृथिव्याद्यन्तर्गतो
यो विज्ञाता पर एवाऽऽत्मा ब्रह्म सर्वमिति द्वयोर्द्वयोरिति द्वैतक्षयात्परं
ब्रह्म प्रकाशितम् । केत्याह । ब्रह्मविद्याख्यं मध्वभूतममृतत्वं मोदनहेतु-
त्वाद्विज्ञायते यस्मिन्निति मधुज्ञानं मधुब्राह्मणं तस्मिन्नित्यर्थः । किमि-
वेत्याह । पृथिव्यामुदरे चैव यथैक आकाशोऽनुमानेन प्रकाशितो लोके
तद्वदित्यर्थः ॥ १२ ॥

मनुष्योऽहं प्राण्यहं प्रमाताऽहं कर्ताऽहं भोक्ताऽहमिति पञ्चानां विशिष्टानां यदेकं
स्वरूपमनुगतं प्रत्यक्चैतन्यं तद्वह्नैवेति जीवपरयोरैक्ये तैत्तिरीयैश्वर्येतात्पर्यमुक्त्वा
त्रैव बृहदारण्यकश्रुतेरपि तात्पर्यमाह—द्वयोरिति । मधुब्राह्मणे बहुषु पर्यायेष्वधि-
दैवाध्यात्मविभक्तयोः स्थानयोरयमेव स इति परं ब्रह्म प्रत्यक्प्रकाशितम् । अतोऽस्मि-
न्बृहदारण्यकश्रुतेरपि ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—पृथिव्या-
मेति । न केवलैक्ये तैत्तिरीयैश्वर्येव तात्पर्यं किं तु बृहदारण्यकश्रुतेरपीत्याह—
कं चेति । अधिदैवं पृथिव्यादावध्यात्मं च शरीरे तेजोमयो ज्योतिर्मयश्चैतन्यप्रधा-
तोऽमृतमयोऽभरणधर्मा पुरुषः पूर्णः पृथिव्यादौ शरीरे चान्तर्गतो यो विज्ञाता स पर
एवाऽऽत्मा । तेन स विज्ञाता सर्व पूर्णमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवेति परं ब्रह्म प्रकाशितमिति
बन्धः । अपवादावस्थायामध्यारोपासंभवाद्द्वयोर्द्वयोरिति कथमुच्यते तत्राऽऽह—
प्रा द्वैतक्षयादिति । द्वैतक्षयपर्यन्तं ब्रह्म प्रकाशितम् । द्वयोर्द्वयोरिति पुनरनुवादमात्र-
मेत्यर्थः । मधुज्ञानं मध्येव प्रकाशितं न ब्रह्मेत्याशङ्क्य मधुज्ञानशब्दार्थं व्युत्पाद-
ति—केत्यादिना । शब्दस्य कचिदाश्रितत्वं रूपवदनुमीयते । तच्च शब्दाधिकरणं
आमान्यतः सिद्धं पारिशेष्यादाकाशमिति सिद्धमिति । तच्च कल्पनालाघवादेकमेवेति
स्यते । तथा च बहिरन्तश्चैकमेवाऽऽकाशमनुमानप्रामाण्येऽधिगतमे । तथाऽधिदैव-
ध्यात्मं च ब्रह्म प्रत्यग्भूतं सिद्धमित्युत्तरार्थं व्याचष्टे—किमे(मि)वेत्यादिना ॥ १२ ॥

जीवात्मनोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते ।

नानात्वं निन्द्यते यच्च तदेवं हि समञ्जसम् ॥ १३ ॥

१ क. 'योरद्वै' । २ ड. छ. 'त्परब्र' । ३ घ. 'मृतं मो' । ४ ज. 'ते तस्मि' ।
ग. घ. 'हं क' । ६ ग. घ. झ. 'देकस्व' । ७ ख. 'यकश्रु' । ८ घ. 'क्त्वा ब' ।
घ. 'ण्यश्रु' । १० घ. 'परब्र' । ११ ग. ड. ज. झ. 'त्यग्भूतं प्रका' । १२ ज. 'ब्रह्मैक्ये' ।
३ ज. 'लमात्मैक्ये' । १४ ख. 'यकश्रु' । १५ क. 'श्रुतिरे' । १६ घ. 'रध' । १७ ग. 'र्णः'
'पृथि' । १८ ख. छ. 'र्वं परिपू' । १९ ख. 'ह—अद्वै' । २० झ. 'ने ब्रह्मे' । २१ घ. ड. 'काश-'
न । २२ छ. 'शङ्कयाऽह म' । २३ घ. ड. ज. 'द्वं पारिशेषादा' । २४ घ. ज. 'ण्याधि' ।
५ घ. 'म' । यथाऽ' । २६ च. 'देव हि' ।

यद्युक्तिः श्रुतितश्च निर्धारितं जीवस्य परस्य चाऽऽत्मनो जीवात्म-
नोरनन्यत्वमभेदेन प्रशस्यते स्तूयते शास्त्रेण व्यासादिभिश्च । यच्च सर्व-
प्राणिसाधारणं स्वाभाविकं शास्त्रबहिष्कृतैः कुतार्किकैर्विरचितं नानात्व-
दर्शनं निन्द्यते “न तु तद्वितीयमस्ति” । “द्वितीयाद्वै भयं भवति” । “उ-
दरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति” । “इदं सर्वं यदयमात्मा” ।
“मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिवाक्यैश्चान्यैश्च
ब्रह्मविद्भिः । यच्चैतत्तदेवं हि समञ्जसमृज्जवबोधं न्याय्यमित्यर्थः । यस्तु
तार्किकपरिकल्पिताः कुट्टप्यस्ता अनृज्यो निरूप्यमाणा न धटनां
प्राञ्चन्तीत्यभिप्रायः ॥ १३ ॥

इतश्चैकत्वे श्रुतीनां तात्पर्यमित्याह—जीवात्मनोरिति । अभेदेन ब्रह्म वेद ब्रह्मैव
भवतीत्यादिना ब्रह्मभावफलवादेनेत्यर्थः । यत्प्रशस्यते तद्विधेयमित्यादिन्यायादेकत्व-
दर्शने फलवादोपपत्त्युपलम्भादेकत्वं प्रशस्तत्वाद्विवक्षितमिति भावः । यच्चानेकत्वं
सर्वप्राणिसाधारणं तन्निन्द्यमानं दृश्यते । यन्निन्द्यते तन्निषिध्यत इति न्यायान्नानात्वं
शास्त्रार्थं न भवतीत्याह—नानात्वमिति । तदुभयमेकत्वप्रशंसनं नानात्वं निन्दनं
चैकत्वमेव शास्त्रीयमित्यभ्युपगमे सति युक्तमिति फलितमाह—तदेवं हीति ।
श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—यदिति । अनन्यत्वभावशङ्कां व्यावर्त्यैकरसत्वं दर्शयति—
अभेदेनेति । तत्प्रशस्यते शास्त्रेणेति तत्प्रदमादाय व्याख्येयम् । शास्त्रेणभेदेवदेनेन
फलवादेनेत्यर्थः । व्यासपराशरादिभिश्च वेदार्थं व्याचक्ष्णैरेकत्वं स्तूयते “वासुदेवः
सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः” । “अहं हरिः सर्वमिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्य-
जातम्” इत्यादिवाक्यैरित्याह—व्यासादिभिश्चेति* । द्वितीयाद्यं विभजते—यच्चेति ।
तन्निन्द्यत इति यच्छब्देनोपक्रमोद्घोषः “अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः” ।
“किं तेन न कृतं पापं चोरेणाऽऽत्मापहारिणा” इत्यादिवाक्यैर्व्यासादयोऽपि द्वैतदर्शनं
निन्दन्तीत्याह—अन्यैश्चेति । एवमनेकत्वं दर्शनस्य निन्दितत्वेन निषिद्धत्वान्नाने-
कत्वं शास्त्रीयमित्युक्त्वा चतुर्थपादार्थमाह—यच्चैतदिति । विषयभेदेन प्रशंसनं निन्दनं

* एतत्पुरतः—“सकलमिदमहं च वासुदेव इति । सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं
त्यज भेदमोहमित्यादि” इत्यधिकं ड. पुस्तके ।

१ क. छ. झ. ‘नोर’ । घ. ड. ‘नोर्जीवा’ । २ झ. ‘नात्वं द’ । ३ झ. ‘नं तन्निन्द्य’ । ४ ख.
‘तीत्यं द्वि’ । ५ च. ‘देव हि’ । ६ च. यस्तु । ७ घ. ‘माना न घटीः प्रा’ । ८ क. ज. घटानां ।
९ ग. ड. ज. झ. ‘र्यमाह—’ । १० छ. ‘त्वभावनि’ । ११ ज. ‘कत्वं हि शा’ । १२ ड. फलमां ।
१३ छ. ‘त्वं प्रस्तु’ । १४ घ. ड. ज. ‘मादिति प्रष्ट’ । १५ ख. ‘कव’ ।

अत्यर्थः । एवं हीति । द्वैतस्याशास्त्रीयत्वमद्वैतस्यैव तत्तात्पर्यगम्यत्वमित्यङ्गीकारे
तीत्यर्थः । भेददृष्टीनामपि न्याय्यत्वाविशेषाद्भेददर्शननिन्दनस्य कुतो न्याय्यत्वमि-
याशङ्क्याऽऽह—यास्त्विति ।

“या वेदवाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः ।

सर्वास्ता निष्कलः प्रेत्य तमोमूला हि ताः स्मृताः”

इति मनुवचनादित्यर्थः । न्यायविरोधादपि भेदवादानामसमञ्जसत्वमित्याह—
नेरूप्यमाणा इति । वैशेषिकवैनाशिकादिकल्पना भेदानुसारिण्यो भेदश्च परस्पर-
श्रयतादिदोषदूषितो न प्रमीयते । तेन भेदवादानामुत्प्रेक्षामूलानामसमञ्जसते-
त्यर्थः ॥ १३ ॥

जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेः प्रकीर्तितम् ।

भविष्यद्वृत्त्या गौणं तन्मुख्यत्वं हि न युज्यते ॥ १४ ॥

ननु श्रुत्याऽपि जीवपरमात्मनोः पृथक्त्वं यत्प्रागुत्पत्तेरुत्पत्त्यर्थोप-
निषद्वाक्येभ्यः पूर्वं प्रकीर्तितं कर्मकाण्डे । अनेकशः कामभेदत इदंका-
मोऽदः काम इति । परश्च “स दाधार पृथिवीं द्याम्” इत्यादिमन्त्रवर्णैः । तत्र
कथं कर्मज्ञानकाण्डवाक्यविरोधे ज्ञानकाण्डवाक्यार्थस्यैवैकत्वस्य साम-
ञ्जस्यमवधार्यते इति । अत्रोच्यते । “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” ।
“यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः” । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः
संभूतः” । “तदैक्षत” । “तत्तेजोऽसृजत” इत्याद्युत्पत्त्यर्थोपनिषद्वाक्येभ्यः
प्राक्पृथक्त्वं कर्मकाण्डे प्रकीर्तितं यत्तन्न परमार्थम् । किं तर्हि गौणम् ।
महाकाशघटाकाशादिभेदवत् । यथौदनं पचतीति भविष्यद्वृत्त्या तद्वत् ।
न हि भेदवाक्यानां कदाचिदपि मुख्यभेदार्थत्वमुपपद्यते । स्वाभावि-
काविद्यावत्प्राणिभेददृष्ट्यनुवादित्वादात्मभेदवाक्यानाम् । ईहं चोपनि-
षत्सूतपत्तिप्रलयादिवाक्यैर्जीवपरमात्मनोरेकत्वमेव प्रतिपिपादयिषितम् ।
“तत्त्वमसि” “अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद” इत्यादिभिः । अत
उपनिषत्स्वेकत्वं श्रुत्या प्रतिपिपादयिषितं भविष्यतीति भाविनीमेकवृ-

१ क. ‘दृष्टिताम्’ । २ ग. झ. ‘न्दकस्य’ । ३ छ. ‘लाः प्रोक्तास्तमो’ । ४ घ. ड. ज. ‘ह—
नि’ । ५ छ. ‘दिभेदक’ । ६ क. ‘र्थः ॥ १३ ॥ मे’ । ७ छ. गौणत्वं मुख्य’ । ८ ड. ज. ‘त्वं न
यु’ । ९ घ. ‘क्त्वं प्रागु’ । १० ख. घ. ज. ‘त्पत्तेः, व्युत्प’ । ११ ख. झ. ‘थिवीम्’ इ’ । १२
ज. ‘थिवी द्यामतेमाम्’ इ’ । १३ घ. ड. ज. ‘त्यादिन्युत्प’ । १४ ज. ‘भ्यः पृथ’ । १५ घ. ड.
मार्थं भविष्यदिति किं । १५ च. इहैवोप’ ।

त्तिमाश्रित्य लोके भेददृष्ट्यनुवादो गौण एवेत्यभिप्रायः । अथ वा “तदै-
क्षत” । “तत्तेजोऽसृजत” इत्याद्युत्पत्तेः प्राक् “एकमेवाद्वितीयम्” इत्ये-
कत्वं प्रकीर्तितम् । तदेव च “तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि” इत्येकत्वं
भविष्यतीति तां भविष्यद्वृत्तिमपेक्ष्य यज्जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्र कचि-
द्वाक्ये गम्यमानं तद्गौणम् । यथौदनं पचतीति तद्वत् ॥ १४ ॥

न भेदवादानामुत्प्रेक्षां साम्रमूलत्वं श्रुतिभूलत्वादित्याशङ्क्य परिहरति—जीवात्म-
नोरिति । उत्पत्तिर्व्युत्पत्तिः सम्यग्ज्ञानं तदर्थोपनिर्देशं प्रवृत्त्यपेक्षया प्राक्प्रवृत्तकर्म-
काण्डेन यत्परापरयोर्नानात्वमुक्तं तदौदनं पचतीति भविष्यत्प्रवृत्त्या तण्डुलेष्वादनत्वव-
द्गौणमेव न मुख्यभेदार्थत्वं श्रुतेर्युज्यते । भेदस्यापूर्वत्वपुरुषार्थत्वयोरभावादित्यर्थः ।
श्लोकैक्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति । न केवलमस्माभिरुत्प्रेक्षितमिदं किं तु श्रुत्याऽपि
दर्शितमित्यपेक्षार्थः । भेदं वदन्त्याः श्रुतेस्तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं सूचयति—अनेकश इति ।
कर्मकाण्डे तत्तत्कामनाभेदेन नियोज्यभेदसिद्धावपि कथं जीवपरयोर्भेदः सिध्यति परस्परं
तत्रानुक्तत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—परश्चेति । हिरण्यगर्भः समवर्तताम्र इति मन्त्रे प्रकृतो
हिरण्यगर्भः सर्वनाम्ना परामृश्यते । स इमां पृथिवीं व्यामपि धृतवान् । अन्यथा गुरु-
त्वात्तथोरवस्थानायोगात् । न च हिरण्यगर्भातिरिक्तमीश्वरं परे बुध्यन्ते मन्त्रवर्णैः ।
परश्च प्रकीर्तित इति संबन्धः । कर्मकाण्डार्थं ज्ञानकाण्डेनापवादार्थं ज्ञानकाण्डार्थस्यैक-
त्वस्य सामञ्जस्यमवधारयानमित्याशङ्क्य बाध्यवाधकभावनिवारणे कारणानवधारणामैव
मित्याह—तत्रेति । श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—अत्रेत्यादिना । पृथक्त्वस्य गौणत्वे प्रागु-
क्तमेव दृष्टान्तमाह—महाकाशेति । तत्रैव श्लोकमूचितमुदाहरणमाह—यथेति
मुख्यत्वं हीत्यादि व्याचष्टे—न हीति । भेदस्यापूर्वत्वाद्यभावात् वाक्यानां तत्पर्य-
तत्परातत्परयोश्च तत्परं वाक्यं बलवदिति न्यायादखण्डवाक्यार्थस्यैव सामञ्जस्यमित्यर्थः
अद्वैतवाक्यानामपि कथमद्वैते तात्पर्यमित्याशङ्क्यापूर्वार्थत्वादुपपत्तिमत्त्वाच्चेत्याह—इ-
चेति । अद्वैतं तावन्मानान्तरागोचरत्वादपूर्वमेकमेवाद्वितीयमिति प्रागवस्थायां ब्रह्माद्वितीय-
श्रुतम् । तदेवेदं सृष्ट्वा तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति श्रुतेरनुप्राविष्टं जीवोऽभिलप्यते

१ घ. 'क्षामूलमात्रत्वं' । २ छ. 'तिस्मृत्युक्तत्वा' । ३ झ. 'शङ्क्याऽऽह—जी' । ४ क. घ. झ.
'वदः प्र' । ५ घ. छ. 'पेक्षाया' । ६ ख. 'वृत्ते क' । ७ ख. 'ण्डे य' । ८ ख ग. छ. झ. 'व्यद्वृत्त्या'
९ ख. 'कस्य व्या' । ज. 'कद्वयव्या' । १० ख. घ. 'त्यपरोऽर्थः' । ११ क. भेदवत्याः 'श्रु'
१२ ज. 'रस्यात्रानु' । १३ ख. स हि इ' । १४ ख. 'ण्डार्थे ज्ञा' । ज. 'ण्डार्थज्ञा' । १५ ज. 'द
यज्ज्ञान' । १६ ख. 'रतात' । १७ घ. झ. 'त्परवा' । १८ क. झ. 'मेवा' । १९ झ. 'द दृष्टा'
२० झ. 'प्रविष्टजी' । २१ क. 'विष्टो जी' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १२१

न जीवस्य ब्रह्मत्वात्(ता) संभवतीत्युपपत्त्याऽपि श्रुतेरद्वैतार्थत्वं गम्यते । सृष्ट्यादिश्रुतीनाम-
द्वैते तात्पर्यं न सृष्ट्यादावित्यनन्तरमेव वक्ष्यते । तस्मादद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यात्तदर्थस्यैव
॥ त्विकतेत्यर्थः । न केवलमुपपत्तेरेवाद्वैते श्रुतेस्तात्पर्यं किं तु नवकृत्वोऽभ्यासादपी-
याह—तत्त्वमिति । भेददृष्टेरपवादाच्च श्रुतेरद्वैते तात्पर्यं प्रतिभातीत्याह—अन्योऽ-
साविति । आदिशब्देनाद्वैतवादीनि द्वैतनिषेधीनि च वचनान्तराणि गृह्यन्ते । एक-
वमेव प्रतिपिपादयिषितमिति पूर्वेण संबन्धः । एकत्वे श्रुतेस्तात्पर्ये सिद्धे तृतीयपादा-
ष्टम्भेन फलितमाह—अत इति । श्लोकस्य साध्याहारं व्याख्यानान्तरमाह—अथ
।त्यादिना ॥ १४ ॥

मृलोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।

उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

ननु यद्युत्पत्तेः प्रागजं सर्वमेकमेवाद्वितीयं तथाऽप्युत्पत्तेरूर्ध्वं जात-
मिदं सर्वं जीवाश्च भिन्ना इति । मैवम् । अन्यार्थत्वादुत्पत्तिश्रुतीनाम् ।
पूर्वमपि परिहृत एवायं दोषः । स्वप्नवदात्ममायाविसर्जिताः संघाता
घटाकाशोत्पत्तिभेदादिवज्जीवानामुत्पत्तिभेदादिरिति । इत एवोत्प-
त्तिभेदादिश्रुतिभ्य आकृष्येह पुनरुत्पत्तिश्रुतीनामैदंपर्यप्रतिपिपादयि-
षयोपन्यासः । मृलोहविस्फुलिङ्गादिदृष्टान्तोपन्यासैः सृष्टिर्या चोदिता
प्रकाशिताऽन्यथाऽन्यथा च स सर्वः सृष्टिकारो जीवपरमात्मैकत्वबुद्ध्य-
वतारार्योपायोऽस्माकम् । यथा प्राणसंवादे वागाद्यासुरपाप्मवैर्धा-
ख्यायिका कल्पिता प्राणवैशिष्ट्यबोधावताराय तदप्यसिद्धमिति चेत् ।
न । शाखाभेदेष्वन्यथाऽन्यथा च प्राणादिसंवादश्रवणात् । यदि हि
संवादः परमार्थ एवाभूदेकरूप एव संवादः सर्वशाखासर्वश्रोण्याद्विरुद्धा-
नेकप्रकारेण नानाश्रोण्यत् । श्रूयते तु । तस्मान्न तादर्थ्यं संवादश्रुतीनाम् ।
तैथोत्पत्तिवाक्यानि प्रत्येतव्यानि । कल्पसर्गभेदात्संवादश्रुतीनामुत्पत्ति-
श्रुतीनां च प्रतिसर्गमन्यथात्वमिति चेन्न । निष्प्रयोजनत्वाद्यथोक्तबु-

१ क. 'षेधानि व' । २ ख. 'ति सं' । ३ छ. झ श्रुतितात्पर्य' । ४ घ. ड 'यमिति श्रुत्या
। ५ क. 'त्तिर्भेदा' । ६ ज. 'दि श्रुति' । ७ छ. 'रित ए' । ड 'रितीत ए' । ८ क. छ. ज.
मैदंपारपर्य' । झ. 'नाभिदंप' । ९ झ. 'ष्टिचर्या' १० ज. 'ताऽन्य' । ११ क. 'था च ।
ज. सर्वः । १३ ज. 'रायास्मा' । १४ ड. झ. 'धाख्या' । १५ क. 'था च । १६ क. हि वा' ।
ज. 'शास्वश्रोषद्वि' । १८ घ. 'स्वश्रोषीद्वि' । १९ च. 'द्विबुद्धा' । २० घ. ज. नाश्रौषत् ।
झ. तथा चोत्प' । २२ क. 'तीनां प्र' । २३ ख. 'नवत्वाद्य' । २४ छ. 'क्तप्रयोजनबुद्ध-
परन्य' ।

द्वयवतारप्रयोजनव्यतिरेकेण । न ह्यन्यप्रयोजनवत्त्वं संवादोत्पत्तिश्रु-
तीनां शैक्यं कल्पयितुम् । तथात्वप्रतिपत्तये ध्यानार्थमिति चेन्न ।
कलहोत्पत्तिप्रलयानां प्रतिपत्तेरनिष्टत्वात् । तस्मादुत्पत्त्यादिश्रुतय आत्मै-
कत्वबुद्ध्यवनारायैव नान्यार्थाः कल्पयितुं युक्ताः । अतो नास्त्युत्प-
त्त्यादिकृतो भेदः कथंचन ॥ १५ ॥

सृष्ट्यादिश्रुतिषु शब्दशक्तिवशादेव सृष्ट्यादिभेददृष्टेरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-
मल्लोहेति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनां स्वार्थनिष्ठत्वमुपेत्य व्यावर्त्यं चोद्यमुत्थापयति—
नन्विति । तासां स्वार्थनिष्ठत्वाभावाच्चिरवकाशं चोद्यमिति परिहरति—मैवमिति ।
परिहृतत्वाच्च नेदं चोद्यं सावकाशमित्याह—पूर्वमपीति । यदि प्रकृतोत्पत्त्यादिश्रुतिभ्यः
सकाशानुपक्रमोपसंहारैकरूपं तात्पर्यलिङ्गमाकुर्यादप्य मृषा सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वार्थ-
परत्वं परिहृतं तर्हि पुनरुपन्यासो वृथा स्यादित्याशङ्कते—इत एवेति । उत्पत्त्यादि
श्रुतीनां मिथ्यामृष्टिपरत्वं पूर्वमुक्तम् । इह तु तासां ब्रह्मात्मैक्ये तात्पर्यप्रतिपादनं
च्छेद्यं पुनरुपन्यासः सिध्यतीत्युत्तरमाह—इह पुनरिति । पादत्रयगतान्यक्षराणि
योजयति—मृदित्यादिना । यः शब्दशक्त्या प्रतीयते न स श्रुत्यर्थो भवति किं न
तात्पर्यगम्यस्यैव श्रुत्यर्थतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । वागादीनां प्राणानामहं श्रेयो-
नहं श्रेयानिति मिथैः संवर्षः संवादस्तत्र याऽऽख्यायिका श्रूयते नासौ श्रुत्यर्थो भवति ।
वागादीनामचेतनत्वात् । तथा सृष्ट्यादिश्रुतिरपि न स्वार्थं तात्पर्यवतीत्यर्थः । उदाहर-
णान्तरं सूचयति—वागादीति । देवासुरसङ्ग्रामे देवास्तावदसुरानभिभूयितुं यज्ञमुप-
क्रमिरे । वागादींश्चोद्गातृत्वेन वत्रिरे । तांश्च वागादीन्कल्याणैः सङ्गजेन पाप्मनाऽसुरा
विविधुरित्येद्याख्यायिका च न यथाश्रुतार्था । वागादीनां वागभावेनोद्गानासामर्थ्यात् ।
किं त्वेभुरेवार्थितत्वात्प्राणोत्क्रान्तौ देहपातप्रसिद्धेश्च प्राणः श्रेष्ठो भवतीति प्राणवैशि-
ष्ट्यनिश्चये बुद्ध्यवतारशेषत्वेन सा कल्पिता । तथैव प्रकृतेऽपि सृष्ट्यादिश्रुतेः स्वा-
तात्पर्यभावात्तत्कार्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात्तदेवास्तीत्यद्वैतबुद्ध्यवतारोपायत्वेन सृष्ट्य-

१ घ. 'नत्वं सं' । २ छ. 'शक्यते क' । ३ झ. 'नां तत्र प्र' । ४ झ. 'दुपपत्त्यादि' । ५ न
नान्यथा क' । ६ ख. 'न्यार्थावक' । ७ ग. झ. 'रद्वयता' । ८ झ. 'रूपं ता' । ९ ग. 'कृष्येद्वा
मृ' । झ. 'कृष्ये मृ' । १० ख. छ. 'द्वाव्य भाध्ये मृ' । ङ. 'द्वाव्य मृ' । ११ ग. झ. 'दित्यथा
हृत्य श' । छ. 'दिति श' । १२ झ. 'उत्पादितश्रु' । १३ छ. 'नेच्छायां पु' । १४ ग. 'या रूप'
१५ क. 'यानि' । १६ छ. 'यः संवाद' । १७ ग. झ. 'स्वार्थता' । घ. 'स्वार्थं ता' । १८ ङ.
'वितुमु' । १९ ग. झ. 'चकिरे' । २० ग. झ. 'दीनकल्याणस' । २१ ज. 'णासंयतेन' । २२ ङ.
झ. 'न्याख्या' । २३ क. ख. 'सुर' । २४ घ. 'रैरुद्वापि' । ज. 'रैराध' ।

दिप्रक्रिया कल्पितेत्यर्थः । देवताशब्दप्रयोगाच्चेतनत्वं वागादीनामिति मुख्या-
र्थत्वं संवादादिश्रवणस्य । अतोऽसिद्धमुदाहरणमिति शङ्कते—तदपीति । संवाद-
विस्वादायोरसतोः श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यमर्थवादानामित्यङ्गीकारादविरोधापेक्षमेवार्थवादप्रा-
माण्यम् । इह तु परस्परव्याहतिदर्शनात् प्रामाण्यमिति परिहरति—न शाखा-
भेदेष्विति । प्राणादीत्यादिशब्देन मुख्यप्राणातिरिक्ता वागादयो गृह्यन्ते । उक्तमेक
समाधानं व्यतिरेकमुखेन(ण) विवृणोति—यदि हीति । कचिद्विषयमानानां प्राणानां स्वय-
मेव निर्णेतुमशक्तानां प्रजापतिमुपगतानां यस्मिन्नृत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठतरमिव
तिष्ठति स वः श्रेष्ठो भवतीति तेनोक्तानां प्रवासः श्रूयते । कचित्तु स्वातन्त्र्येण । यस्मि-
न्नृत्क्रान्ते शरीरमिदं पतति स नः श्रेयानित्यालोच्य प्रवासो व्यपदिश्यते । कचित्पुन-
र्वाचक्षुःश्रोत्रमनोसीति मुख्यप्राणातिरिक्ताश्चत्वारः श्रूयन्ते । कचिच्चर्मादयोऽपीत्येवं
वेरुद्धानेकप्रकारेण संवादश्रवणमस्तीत्याह—श्रूयते त्विति । प्राणसंवादश्रुतीनां
मेवो विरोधान्नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यमित्युपसंहरति—तस्मादिति । उक्तदृष्टान्तानुरो-
पादुत्पत्तिवाक्यान्पि न विवक्षितार्थानि । कचिदाकाशादिक्रमेण सृष्टिः कचिदन्यादि-
क्रमेण कचित्प्राणादिक्रमेण कचिदक्रमेणेत्येवं परस्परपरोहतिदर्शनादित्याह—तथैति ।
नैतिकल्पं सृष्टिभेदस्येष्टत्वादुक्तश्रुतीनामपि प्रतिसर्गमन्यथात्वाद्यवस्ययाऽर्थवत्त्वं
यादिति शङ्कते—कल्पेति । सिद्धे प्रामाण्ये व्यर्थस्या कल्पयते । तदेव नाद्यापि
वेदमित्युत्तरमाह—नेत्यादिना । तासां प्रयोजनवत्त्वं त्वयाऽपि स्वीकृतमित्याश-
याऽऽह—यथोक्तेति । प्रयोजनान्तराभावं प्रकटयति—न हीति । प्राणादिभाव-
ासये ध्यानार्थं प्राणादिसंकीर्तनमिति शङ्कते—तथात्वैति । तं यथा यथोपासते
देवं भवतीति श्रुतेः । न्यायसाम्यात्कलहादिध्यानात्तत्प्राप्तिः फलं स्यात् । तच्चानिष्ट-
ति परिहरति—नेत्यादिना । प्राणसंवादश्रुतीनां प्राणवैशिष्ट्यावबोधवतारार्थत्वमु-
पाद्य दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—तस्मादिति । उत्पत्त्यादिश्रुतीनामुत्पत्त्यादिप्रस्ताभावे
लितं चतुर्थवादावष्टम्भेन स्पष्टयति—अत इति ॥ १९ ॥

आश्रमास्त्रिविधा हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।

उपासनोपदिष्टेयं तदर्थमनुकम्पया ॥ १६ ॥

१ ग. झ. 'तनावत्त्वं वा' । २ क. 'त्वं यागा' । ३ घ. ड. 'श्रुयर्थे' । ४ क. घ. 'व्यावृत्तिदं' ।
ग. झ. 'न्ते स्वश' । ६ क. 'सर्वः श्रे' । ७ छ. 'नांसि मु' । ८ ख. 'चित्तु त्वगा' । ९ घ.
'गादीले' । १० ज. 'स्वार्थप्रा' । ११ छ. 'स्वरापह' । १२ क. 'रापह' । १३ झ. 'ति' ।
ति वाक्यं सृ' । १४ ग. प्रतिवाक्यं सृ' । १५ छ. 'वस्थाः कल्पन्ते त' । १६ घ. 'ति। य' ।
ड. 'व च म' । १७ ख. घ. 'सामान्याक' । १८ क. 'त्प्राप्तिफ' । २० ज. 'र्थमु' ।

यदि परं एवाऽऽत्मा नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव एकः परमार्थः सन्
 “एकमेवाद्वितीयम्” इत्यादिश्रुतिभ्योऽसदन्यत्किमर्थं यमुपासनोपदिष्टा ।
 “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः” “य आत्माऽपहतपाप्मा” “स क्रतुं कुर्वीत” ।
 “आत्मेत्येवोपासीत” इत्यादिश्रुतिभ्यः । कर्माणि चाग्निहोत्रादीनि । शृणु
 तत्र कारणम् । आश्रमा आश्रमिणोऽधिकृताः । वर्णिनश्च मार्गगाः ।
 आश्रमशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात्त्रिविधाः । कथम् । हीनमध्यमोत्कृष्टदृष्टयः ।
 हीना निकृष्टा मध्यमोत्कृष्टा च दृष्टिर्दर्शनसामर्थ्यं येषां ते मन्दम-
 ध्यमोत्तमबुद्धिसामर्थ्योपेता इत्यर्थः । उपासनोपदिष्टेयं तदर्थं मन्दम-
 ध्यमदृष्ट्याश्रमाद्यर्थं कर्माणि च । न चाऽऽत्मैक एवाद्वितीय इति निश्चि-
 तोत्तमदृष्ट्यर्थं दयालुना वेदेनानुक्रम्यया सन्मार्गगाः सन्तः कथमिषामु-
 त्तमामेकत्वदृष्टिं प्राप्नुयुरिति ।

“यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते” ॥

“तत्त्वेमंसि” “आत्मैवेदं सर्वम्” इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ १६ ॥

उत्पत्त्यादिश्रुतिविरोधमद्वैते पारिहृत्योपासनविध्यनुपपत्तिविरोधं परिहरति—
 आश्रमा इति । आश्रमिणो वर्णिनश्च कार्यब्रह्मोपासका हीनदृष्टयः । कारणब्रह्मोप-
 सका मध्यमदृष्टयः । अद्वितीयब्रह्मदर्शनशीलास्तूत्तमदृष्टयः । एवमेतेषु त्रिविधेषु म-
 तेषां मन्दाणां मध्यमानां चोत्तमदृष्टिप्रवेशार्थं दयालुना वेदेनोपासनोपदिष्टा । त-
 चोपासनानुष्ठानद्वारेणोत्तमामेकत्वदृष्टिं क्रमेण प्राप्ता उत्तमेष्टेनान्तर्भवित्वेनान्त्यर्थः
 श्लोकव्यावर्त्याभाशङ्कामाह—यदीति । तस्यैव परमार्थतः सत्त्वे प्रमाणमाह—एक-
 मेवेति । द्वैतप्रतीतिमिथ्याद्वैतविषयत्वेनाविरोधमाह—असदिति । अद्वैतस्यैव वस्तु-
 ध्यानविधिविरोधमाह—किमर्थेति । उपासनोपदेशमेव विशदयति—आत्मेति । त-
 हि निदिध्यासितव्य इत्युपासनोपदिश्यते । य आत्मेत्यादौ तु स विनिज्ञासितव्य इ-
 ध्यानविधिः । स क्रतुमित्यत्र सशब्देन शमादिमानधिकारी परामृश्यते । अद्वैतस्यै-
 वस्तुत्वे कर्मविधिविरोधोऽपि प्रसरतीत्याह—कर्माणि चेति । किमर्थान्युपदिष्टानी-
 संबन्धः । अद्वैताधिकारिणोऽधिकार्यन्तरं प्रति विधिद्वयं सावकाशमिति परिहरति—

१ छ. झ. ‘रम ए’ । २ ख. छ. ‘मार्थतः स’ । ३ ड. वेदगाः । ४ च. झ. ‘मोत्तमद’
 ५ घ. ड. ज. ‘शनं सा’ । ६ घ. ड. ज. ‘मर्थमेषां’ । ७ क. ‘र्थं च ये’ । ८ ख. घ. ‘तीयमिति’
 ९ ज. ‘ना देवेना’ । १० च. ‘मसीति आ’ । ११ ड. ‘ध्यद’ । १२ घ. ज. ‘ध्ये म’ । १३ ज.
 ‘वाऽऽभिर्भ’ । १४ छ. झ. ‘षतीत्य’ । १५ ग. झ. ‘कमिति’ । १६ झ. ‘कार्यान्त’ ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १२५

गृण्वति । तत्रैत्युपासनोपदेशः कर्मोपदेशश्च गृह्यते । तदेव कारणमक्षरयोजनया प्र-
कटयति—आश्रमा इति । आश्रमशब्देनाऽऽश्रमिणो गृह्यन्तां वर्णिनस्तु कथं गृह्ये-
रित्याशङ्क्याऽऽह—आश्रमेति । शूद्रान्वयावर्त्य त्रैवर्णिकानामेव ग्रहणार्थं मार्गगा
इति विशेषणम् । त्रैविध्यमेवाऽऽकाङ्क्षाद्वारा स्मरयति—कथमित्यादिना । कार्यब्रह्म-
विषयत्वान्निकृष्टत्वम् । मध्यमत्वं कारणब्रह्मविषयत्वात् । उत्कृष्टत्वमद्वैतविषयत्वादिति
द्रष्टव्यम् । एवं पूर्वार्थं व्याख्यायोत्तरार्थं व्याकरोति—उपासनेति । कर्मोपदेशस्यापि
तदर्थत्वमाह—कर्माणि चेति । व्याख्यां शङ्कां दर्शयति—न चेति । वेदनोपास-
नाद्युपदेशे मन्दानां मध्यमानां च कथमनुग्रहः सिध्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—सन्मार्गगा
इति । प्राप्नुयुरित्युपासनोपदिष्टा कर्माणि चेति पूर्वेण संबन्धः । उपास्यं ब्रह्मैव न
भवतीति प्रतिषेधान्मन्दमध्यमदृष्टिविषयत्वमुपासनस्य प्रतिभातीत्याह—यन्मनसेति ।
अद्वैतदृष्टीनां तु वर्णाश्रमभेदाभिमानाभावादेव नोपासनं कर्म वा संभवतीत्याह—
तत्त्वमसीति ॥ १६ ॥

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दृढम् ।

परस्परं विरुध्यन्ते तैरयं न विरुध्यते ॥ १७ ॥

शास्त्रोपपत्तिभ्यामवधारितत्वादद्वयात्मदर्शनं सम्यग्दर्शनं तद्ब्राह्म-
त्वान्मिथ्यादर्शनमन्यत् । इतश्च मिथ्यादर्शनं द्वैतिनां रागद्वेषादिदो-
षास्पदत्वात्कथं स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु स्वसिद्धान्तरचनानियमेषु कपि-
लकणादबुद्धाहतादिदृष्ट्यनुसारिणो द्वैतिनो निश्चिताः । एवमेवैष पर-
मार्थो नान्यथेति तत्र तत्रानुरक्ताः प्रतिपक्षं चाऽऽत्मनः पश्यन्तस्तं
द्विषन्त इत्येवं रागद्वेषोऽनेताः स्वसिद्धान्तदर्शननिमित्तमेव परस्परमन्योन्यं
विरुध्यन्ते । तैरन्योन्यविरोधिभिरस्मदीयोऽयं वैदिकः सर्वानन्यत्वादा-
त्मैकत्वदर्शनपक्षो न विरुध्यते । यथा स्वहस्तपादादिभिः । एवं रागद्वे-
षादिदोषानास्पदत्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव सम्यग्दर्शनमित्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

अद्वैतदर्शनस्योपासनादिविधिविरोधाभावेऽपि मतान्तरैर्विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्य तेषां
भ्रान्तिमूलत्वान्मैवमित्याह—स्वसिद्धान्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां
करोति—शास्त्रेति । तद्ब्राह्मत्वादित्यत्र तच्छब्देन शास्त्रोपपत्ती गृह्यते । द्वैतदर्शनस्य

१ ज. 'तत्राप्युपा' । २ क. 'तदेव' । ३ ज. 'स्फोटयति' । ४ घ. छ. ज. 'वर्णाश' । ज.
'वर्णाशं द' । ५ ग. ज. झ. 'वेदनो' । ६ घ. 'देशम' । ७ ज. 'नां च क' । ८ झ. 'दृष्टी वि' ।
९ क. 'थं सि' । १० च. 'द्वादि' । ११ च. 'न्तप्रद' । १२ क. 'षाना' । १३ ड. 'य' ।
॥ १७ ॥ अ' ।

मिथ्यादर्शनत्वे हेत्वन्तरपरत्वमवतारितस्य श्लोकस्य दर्शयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव दर्शयति—द्वैतिनामिति । आदिशब्देन मदमानादयो गृहीताः । स्वीयं स्वीयं सिद्धान्तं व्यवस्थापयितुं तत्त्वज्ञानमधिकृत्य प्रवृत्तानां वादिनां कुतो दोषास्पदत्वमित्याक्षिपति—कथमिति । श्लोकाक्षरयोजनया परिहरति—स्वसिद्धान्तेत्यादिना । निश्चयमेव स्फोरयति—एवमेवेति । रागास्पदत्वेऽपि तेषां द्वेषास्पदत्वं कथमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रतिपक्षमिति । उत्तरार्थं विभजते—स्वसिद्धान्तेति । यद्धि वादिनां प्रत्येकं स्वसिद्धान्तत्वेनोपसंगृहीतं दर्शनं तन्निर्धारणार्थमन्योन्यं वादिनो विरोधमाचरन्तो दृश्यन्ते । न च तैरद्वैतदर्शनं विरुध्यमानमध्यवसीयते । *यथा स्वकीयकरचरणादिभिराघाते कदाचिदाचरितेऽपि द्वेषो न जायते । परबुद्ध्यभावात्तथा द्वैताभिमानिभिरुपद्रवे क्षुद्रे कृतेऽपि नाद्वैतदर्शिनस्तेषु द्वेषो जायते । सर्वानन्यत्वात्परबुद्ध्यभावादित्यर्थः । अद्वैतदर्शनस्य सम्यग्दर्शनत्वं प्रतिज्ञातं कथं प्रदर्शितं या प्रक्रियया प्रतिपन्नमित्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति ॥ १७ ॥

अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्वेद उच्यते ।

तेषामुभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ १८ ॥

केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । अद्वैतं परमार्थो हि यस्माद्वैतं नानात्वं तस्याद्वैतस्य भेदस्तद्वेदस्तस्य कार्यमित्यर्थः । “एकमेवाद्वितीयम्” । “तत्तेजोऽसृजत्” इति श्रुतेः । उपपत्तेश्च । स्वचित्स्वन्दनाभावे समाधौ मूर्छायां सुषुप्तौ चाभावात् । अतस्तद्वेद उच्यते द्वैतम् । द्वैतिनां तु तेषां परमार्थतश्चापरमार्थतश्चोभयथाऽपि द्वैतमेव । यदि च तेषां भ्रान्तानां द्वैतदृष्टिरस्माकमद्वैतदृष्टिर्भ्रान्तानाम् । तेनायं हेतुनाऽस्मत्पक्षो न विरुध्यते तैः । “इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते” । “न तु तद्वितीयमस्ति” इति श्रुतेः । यथा मत्तगजारूढ उन्मत्तं भूमिष्ठं प्रति गजारूढोऽहं वाह्य मां प्रतीति ब्रूवाणमपि तं प्रति न बाह्यत्यविरोधबुद्ध्या तद्वत् ।

* अत्र ड. नास्ति पुस्तके टिप्पणम्—“भागवतैकादशस्कन्धे । जिह्वां क्वचित्संशयं स्वदक्षिणद्वेदनायां कतमायं कुप्येत्” इति ।

१ ग. झ. ‘रमे’ । २ ग. झ. ‘न सह मा’ । ३ छ. ना । उत्तरार्धनि । ४ ज. स्फोटयति । ५ छ. ‘पां दोषा’ । ६ छ. ‘त्येकस्व’ । ७ क. ‘सिद्धान्तेनो’ । ८ झ. ‘न्योन्यवा’ । ९ ग. झ. ‘मवे’ । १० झ. ‘बाननन्य’ । ११ ग. झ. ‘तकि’ । १२ क. ‘नात्वमस्याद्वै’ । १३ क. ‘दस्तस्य’ । १४ ड. ‘र्थः । केन हेतुना तैर्न विरुध्यत इत्युच्यते । “ए” । १५ च. झ. ‘सौ वाऽभा’ । १६ क. ‘तश्चो’ । ड. ‘तश्चापरार्थतश्चोभ’ । १७ झ. ‘र्थश्चोभ’ । १८ ज. ‘ते’ । “इ” । १९ ज. ‘हं गजं वा’ ।

ततः परमार्थतो ब्रह्मविदात्मैव द्वैतिनाम् । तेनायं हेतुनाऽऽत्मपक्षो न विरुध्यते तैः ॥ १८ ॥

द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षस्य विषयद्वारके विरोधेऽधिगम्यमाने कथमविरोधवाचोयुक्तिरित्या-
शङ्क्य स्वमतपर्यालोचनया तावदविरोधमाह—अद्वैतमिति । मिथ्याभूतेन द्वैतेनाद्वै-
तस्याविरोधेऽपि परमार्थभूतेन तेन विरोधः स्यादित्याशङ्क्य तथाविधं द्वैतमेव नास्तीति
मत्वाऽऽह—तेषामिति । द्वैतिनां परमार्थत्वेनापरमार्थत्वेन च द्वैतमेव व्यवहारगोच-
रीभूतम् । तच्च संप्रतिपन्नद्वैतवन्मिथ्येत्येवं स्थिते न द्वैतेनाद्वैतस्य विरोधः शक्यशङ्को
भवतीत्यर्थः । श्लोकप्रतिषेधं प्रश्नं करोति—केनेति । श्लोकाक्षराणामर्थमाचक्षाणो हेतु-
माह—उच्यत इति । द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वे प्रमाणमाह—एकमेवेति । श्रुतिप्रामाण्या-
द्वैतस्याद्वैतकार्यत्वावगमात्कार्यस्य च कारणाद्भेदेन सत्त्वनिषेधात्तत्सत्यमित्यवधारणा-
द्द्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनेन विरुद्धमित्यर्थः । अद्वैतदर्शनं द्वैतदर्शनैरविरुद्धमित्यत्रैव युक्ति-
माह—उपपत्तेश्चेति । तामेवोपपत्तिं संक्षिप्य दर्शयति—स्वचित्तेति । सुषुप्त्या-
द्यवस्थायां स्वकीयचित्तस्फन्दनाभावे मिथ्याज्ञानोपरमे सति द्वैतदर्शनाभावादद्वैतं
सिद्धम् । ततश्च स्वप्नवज्जाग्रद्वेदानामुत्पत्तिदर्शनादित्युपपत्तद्वैतमद्वैतकार्यं न च कारणं
तत्कार्यप्रतिभासैर्विरुध्यते । कार्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वात्कारणातिरेकेणाभावादित्य-
र्थः । तेषामित्यादिभागं विभजते—द्वैतिनां त्विति । परमार्थद्वैतांशेनाद्वैतविरोध-
माशङ्क्य द्विधा व्यवहारेऽपि विमतस्य द्वैतस्य द्वैतत्वादेव संप्रतिपन्नवैमिथ्यात्वसिद्धेर्न
तेन विरोधोऽद्वैतस्येति मन्वानः सन्नाह—यदि चेति । भ्रान्तिमूलद्वैतदर्शनैरद्वैतदर्-
शनं प्रमाणमूलमविरुद्धमित्येतद्वृष्टान्तेनोपपादयति—यथेत्यादिना । कार्यकारणभू-
तयोर्द्वैताद्वैतयोरविरोधे सिद्धे फलितमाह—तत इति । अद्वैतिनां द्वैतिनां च प्राति-
स्विकपक्षपर्यालोचनातो द्वैतपक्षैरद्वैतपक्षो विरुद्धो न भवतीति फलितमुपसंहरति—
तेनेति ॥ १८ ॥

मायया भिद्यते ह्येतन्नान्यथाऽजं कथंचन ।

तत्त्वतो भिद्यमाने हि मर्यताममृतं व्रजेत् ॥ १९ ॥

द्वैतमद्वैतभेद इत्युक्ते द्वैतमप्यद्वैतवत्परमार्थसदिति स्यात्कस्यचिदाश-

१ क. 'ह्यचिदा' । २ च. झ. 'तिनस्तेना' । ३ ख. घ. ङ. ज. 'धे ग' । ४ ङ. 'न द्वैते' ।
५ घ. 'मेवास्ती' । ६ झ. 'द्वैतिकानां' । ७ घ. 'द्वैतानां' । ८ छ. 'रोधश' । ९ छ. 'शङ्का भ' ।
१० झ. 'श्रं प्रक' । ११ ग. झ. 'शने' । १२ छ. 'त्यत्रै' । १३ ग. झ. 'प्रजाप्र' । १४ झ.
'वमिथ्या' । १५ छ. 'वन्न मिथ्या' । १६ ख. ग. छ. झ. 'मूलैर्द्वैत' । १७ ज. 'रद्वैतविरुद्धत्वे सि' ।
१८ ख. घ. ङ. 'विरुद्धत्वे सि' । १९ ख. 'नां प्रा' । २० क. 'पक्षैरद्वैतपक्षो' । २१ झ. 'द्वैत इ' ।

हेत्यत आह । यत्परमार्थमदद्वैतं मायया भिद्यते ह्येतच्चैमिरिकानेकचन्द्रवद्भ्रजुः सर्पधारादिभिर्भेदैरिव न परमार्थतो निरवयवत्वादात्मनः । सावयैवं ह्यवयवान्यथात्वेन भिद्यते । यथा मृदघटादिभेदैः । तस्मान्निरवयवमजं नान्यथा कथंचन केनचिदपि प्रकारेण न भिद्यत इत्यभिप्रायः । तत्त्वतो भिद्यमाने ह्यमृतमजमद्वयं स्वभावतः सन्मर्त्यतां ब्रजेत् । यथाऽग्निः शीतताम् । तच्चानिष्टं स्वभाववैपरीत्यगमनम् । सर्वप्रमाणविरोधात् । अजमव्ययमात्मतत्त्वं मायैवैव भिद्यते न परमार्थतः । तस्मान्न परमार्थसद्वैतम् ॥ १९ ॥

अद्वैतमेव द्वैतात्मना परिणैमते चेद्वैतमपि तात्त्विकं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—माययेति । विवर्तवादानङ्गीकारे दोषमाह—तत्त्वत इति । पूर्वार्थव्यावर्त्यामाशङ्कामादर्शयति—द्वैतमिति । तत्र पूर्वार्थाक्षराण्यवतार्य व्याकरोति—अत आह्येति । विमतो भेदो मिथ्याभेदत्वाच्चन्द्रादिभेदवदित्यर्थः । विमतं तत्त्वतो भेदरहितम् । निरवयवत्वान्नित्यत्वादजत्वाच्च व्यतिरेकेण मृदादिवदित्याह—नेत्यादिना । निरवयवत्वेऽपि वस्तुनः स्फुटनधर्मत्वमाशङ्क्याऽऽह—सावयवं हीति । उक्तमनुमानं निगमयति—तस्मादिति । अन्यथा परमार्थत्वेनेत्यर्थः । पुनर्नञ्जनुर्कर्मणमन्वयार्थं, कार्यत्वधर्मत्वांशत्वादिरत्र प्रकारोऽभिप्रेतः । विपक्षे दोषं वदन्निदानीयार्थं विवृणोति—तत्त्वत इति । प्रसङ्गस्येष्टत्वमाशङ्क्य निराचष्टे—तच्चेति । विवर्तवादमुपसंहरति—अजमिति । स्थिते विवर्तवादे फलितमाह—तस्मादिति ॥ १९ ॥

अजातस्यैव भावस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो भावो मर्त्यतां कथमेष्यति ॥ २० ॥

ये तु पुनः केचिदुपनिषद्वाख्यातारो ब्रह्मवादिनो वावदूका अजातस्यैवाऽऽत्मतत्त्वस्यामृतस्य स्वभावतो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति परमार्थत एव तेषां जातं चेत्तदेव मर्त्यतामेष्यत्यवश्यम् । स चाजातो ह्यमृतो भावः स्वभावतः सन्नात्मा कथं मर्त्यतामेष्यति । न कथंचन मर्त्यत्वं स्वभाववैपरीत्यमेष्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥

स्वपक्षमुक्त्वा स्वयूथपक्षमनुभाष्य दूषयति—अजातस्येति । अनुवादविभागं विभजते—ये त्विति । स्वभावत एवाजातस्य स्वभावत एवामृतस्य चाऽऽत्मत-

१ झ. 'द्रज्जुस' । २ क. सर्पादिधा' । ३ ज. 'यवत्वं ह्य' । ४ छ. 'यया मि' । ५ छ. 'णतं चे' । ६ झ. 'शकत्वा' । ७ च. 'तं चैतदेव' । ८ क. 'मृतभा' । ९ क. 'त्यत्वस्व' । १० ख. ग. ह. छ. 'दभा' । ११ छ. एव जा' । १२ ह. 'वाऽजस्य' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १२९

त्वस्य परमार्थत एव जातिमुत्पत्तिं ये स्वयूय्याः स्वी कुर्वन्तीत्यर्थः । जातस्य हि भ्रुवो मृत्युरितिन्यायेन दूषयति—तेषामिति । अजातो हीत्याद्यक्षराण्युक्तेऽर्थे योजयति—स चेति ॥ २० ॥

न भवत्यमृतं मर्त्यं न मर्त्यममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ २१ ॥

यस्मान्न भवत्यमृतं मर्त्यं लोके नापि मर्त्यममृतं तथा । ततः प्रकृतेः स्वभावस्यान्यथाभावः स्वतः प्रच्युतिर्न कथंचिद्भविष्यति । अग्रेरिवौ-
ष्ण्यस्य ॥ २१ ॥

पदार्थानां स्वभाववैपरीत्यगमनमनुपपन्नमित्युक्तं प्रपञ्चयति—न भवतीति । तत्र पूर्वार्धे हेतुत्वेन व्याचष्टे—यस्मादिति । उत्तरार्धे हेतुमत्त्वेन योजयति—तत इति । यथाऽग्नेः स्वभावभूतस्योष्णत्वस्यान्यथात्वं शैत्यगमनमयुक्तं तथाऽन्यत्रापि स्वभावस्यान्य-
थात्वमनुचितं स्वरूपनाशप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य भावो गच्छति मर्त्यताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ २२ ॥

यस्य पुनर्वादिनः स्वभावेनामृतो भावो मर्त्यतां गच्छति परमार्थतो जायते तस्य प्रागुत्पत्तेः स भावः स्वभावतोऽमृत इति प्रतिज्ञा मृपैव । कथं तर्हि कृतकेनामृतस्तस्य स्वभावः कृतकेनामृतः स कथं स्थास्यति निश्चलोऽमृतस्वभावतया न कथंचित्स्थास्यत्यात्मजातिवादिनः सर्व-
दाऽजं नाम नास्त्येव सर्वमेतन्मत्यम् । अतोऽनिर्मोक्षप्रसङ्ग ईदृशभि-
प्रायः ॥ २२ ।

ननु ब्रह्म कारणरूपेण प्रागुत्पत्तरमृदमपि कायाकारेणोत्पत्त्युत्तरकालं मर्त्यतां गमि-
ष्यति । ततो रूपभेदादुभयैव विरुद्धमिति तत्राऽऽह—स्वभावेनेति । पूर्वार्धे साध्या-
हारं योजयति—यस्येति । प्रागवस्थायामपि कारणस्यैव कार्याकारेण जन्मयोग्यतया
मर्त्यत्वावगमान्मृपैव प्रतिज्ञा स्यादित्यर्थः । कथं तर्हि तस्य प्रतिज्ञा युक्तेत्याशङ्क्य
कृतकेन मर्त्यविलयेनामृतस्तस्य वादिनः स कारणारूपो भावो भवतीति प्रतिज्ञा युक्ते-

१ ख. घ. ङ. छ. ज. 'ण्युक्तार्थे' । २ क. 'मर्त्यलो' । ३ च. 'था' । यतः । ४ क. 'कृते स्व' ।
५ च. 'भावः स्व' । ६ क. 'हे—तस्मा' । ७ ख. 'तुत्वेन' । ८ क. 'तस्येष्टत्व' । ९ च. ज. झ.
'तेः स्व' । १० ज. 'भावो मृ' । ११ ख. घ. ज. 'स्य भा' । ङ. छ. 'स्य सभा' । १२ च.
'तः सन्नर्थ' । १३ ख. घ. ज. झ. 'वस्तथा' । १४ ख. घ. छ. ज. इति भावः ॥ २२ ॥
१५ ग. झ. 'यतः, वि' । १६ ग. झ. तदाह । १७ ङ. 'तस्य' ।

त्याह—कथमित्यादिना । भवतु प्रलयावस्थायाममृतावस्थापरिणामेनामृतत्वं ततो वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—कृतकेनेति । कृतकत्वस्य यत्कृतकं तदनित्यमिति विना-
शित्वेन व्याप्तत्वादित्यर्थः । किं चास्यामवस्थायां कार्यमात्रं वस्त्वित्यजं ब्रह्मास्मीति-
ज्ञानाभावान्मोक्षो न स्यादित्याह—आत्मेति ॥ २२ ॥

भूततोऽभूततो वाऽपि सृज्यमाने समा श्रुतिः ।

निश्चितं युक्तियुक्तं च यत्तद्भवति नेतरत् ॥ २३ ॥

नन्वजातिवादिनः सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिर्न संगच्छते प्रामाण्यम् ।
बाढं विद्यते सृष्टिप्रतिपादिका श्रुतिः । सा त्वन्यपरा । उपायः सोऽव-
तारायेत्यवोचाम । इदानीमुक्तेऽपि परिहारे पुनश्चोद्यपरिहारौ विव-
क्षितार्थं प्रति सृष्टिश्रुत्यक्षराणामानुलोम्यविरोधाशङ्कामात्रपरिहारार्थौ ।
भूततः परमार्थतः सृज्यमाने वस्तुन्यभूततो मायया वा माया-
विनेव सृज्यमाने वस्तुनि समा तुल्या सृष्टिश्रुतिः । ननु गौणमु-
ख्ययोर्मुख्ये शब्दार्थप्रतिपत्तिर्युक्ता । न । अन्यथा सृष्टेरप्रसिद्धत्वाभि-
ष्ययोजनत्वाच्चेत्यवोचाम । अविद्यासृष्टिविषयैव सर्वा गौणी मुख्या च
सृष्टिर्न परमार्थतः । “सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः” इति श्रुतेः । तस्माच्छ्रुत्या
निश्चितं यदेकमेवाद्वितीयमजममृतमिति युक्तियुक्तं च । युक्त्या च
संपन्नं तदेवेत्यवोचाम पूर्वग्रन्थैः । तदेवं श्रुत्यर्थो भवति नेतरत्कदाचि-
दपि ॥ २३ ॥

परिणामवादस्य सृष्टिश्रुत्यनुसारेण स्वीकार्यत्वमाशङ्क्य निरस्यति—भूतत इति ।
परिणामवादे विवर्तवादे च सृष्टिश्रुतेरविशेषादद्वैतानुरोधि श्रुतियुक्तिवशाद्विवर्तवादस्यैव
स्वीकर्तव्यतेति भावः । सृष्टिश्रुतेरद्वैतानुगुण्ये प्रमाणयुक्त्यनुगृहीतमद्वैतमेवाभ्युपगन्त-
व्यमिति फलितमाह—निश्चितमिति । श्लोकव्याख्यां शङ्कां दर्शयति—नन्विति ।
यद्यात्मा कार्याकारेण न जायते तर्हि सृष्टिश्रुतिरश्लिष्टा स्यादित्यर्थः । सृष्ट्यनुवादिनी
श्रुतिरस्तीत्यङ्गी करोति—बाढमिति । तस्या मिथ्यासृष्ट्यनुवादित्वेन कथमुपपत्ति-
रित्याशङ्क्याऽऽह—सा त्विति । कथमद्वैतपरत्वेन सृष्टिश्रुतेरुपपत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—
उपाय इति । यदि सृष्टिश्रुतेरद्वैतपरत्वेन तद्विरोधसमाधी अवस्तादेवोक्तौ तर्हि पुन-
श्चोद्यं तत्परिहारं श्रायुक्तौ पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—इदानीमिति । मिथ्यासृष्टि

१ ज. 'किमुक्तं' । २ ख. 'दिकश्रु' । ३ ज. 'या सा' । ४ क. 'मायां वि' । ५ च. 'सिर्न
युक्तेति चेत्' । न । ६ झ. 'मार्थः सं' । ७ छ. 'पूर्वग्रन्थैः' । ८ घ. 'व भ' । ९ घ. क. ज. 'वर्त्याश' ।
छ. 'वर्त्यामाश' । १० क. छ. 'रश्च यु' ।

वादे श्रुतिपदानामसृजताभवदित्यादीनामसामञ्जस्यविरोधाशङ्कायां तावन्मात्रं परिहर्तुं पुनश्चोद्यपरिहारावित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमुक्त्वा पूर्वार्धाक्षराणि व्याकरोति— भूतैत इति । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिवत्तत्तेजोऽसृजतेति श्रुतिः । सच्चं त्यच्चाभव-
दिति श्रुतिस्तु देवदत्तो व्याघ्रोऽभवदिति वत् । न च सत्यत्वं विशेषणमत्रोपलभ्यते । तेन मायामय्यां सृष्टाविष्टायामपि सृष्टिश्रुतिः श्लिष्टेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्र-
त्यय इति न्यायमाश्रित्य शङ्कते—नन्विति । अग्निर्माणवक इत्यत्र माणवकेऽग्निशब्द-
प्रयोगेऽप्यग्निमानयेत्यादिप्रयोगे प्रथमं वक्षिप्रततिर्मुख्यमेव प्रथमं प्रतिभातीति मुख्ये
पदव्युत्पत्तेर्मुख्यार्थतया सत्या सृष्टिरेष्टव्येत्यर्थः । मुख्यसृष्ट्यङ्गीकारेऽपि सत्या
सृष्टिर्न सिध्यति । अस्मत्पक्षे सत्यायाः सृष्टेः सृष्टिशब्दार्थत्वेनाप्रसिद्धत्वादिति
परिहरति—नेत्यादिना । लौकिकानां मुख्यसृष्टेः सत्यसृष्टित्वेन प्रसिद्धत्वेऽपि
फलाभावात् तत्र श्रुतितात्पर्यमित्याह—निष्प्रयोजनत्वाच्चेति । अन्यथा सृष्टेरप्र-
सिद्धत्वमेव स्पष्टयति—अविद्येति । गौणी स्वप्ने रथादिसृष्टिः । मुख्या जागरे घटा-
दिसृष्टिः सर्वाऽप्यविद्यावस्थायामेव तस्यां सत्यामेव भावात् तत्त्वदृष्ट्या काऽपि सृष्टिः
संभवति । तथा भूतैस्यान्यथाभूतस्य स्वतः परतो वा वस्तुनोऽन्यथाभावासंभवात्तदति-
रेकेण च सृष्टेरयोगादित्यर्थः । वस्तुस्वरूपालोचनया वास्तव्याः सृष्टेरश्लिष्टत्वे श्रुतिमनु-
कूलयति—सबाह्वेति । सृष्टेरविद्योविद्यमानत्वेऽपि किं वस्तु विवक्षितमित्याशङ्क्यो-
त्तरार्थं विभजते—तस्मादिति । निरवयवत्वं विभुत्वमित्यादियुक्तिः । तेनाद्वैतमेव
श्रुतितात्पर्यगम्यं न द्वैतमिति फलितमाह—तदेवेति ॥ २३ ॥

नेह नानेति चाऽऽम्नायादिन्द्रो मायाभिरित्यपि ॥

अजायमानो बहुधा मायया जायते तु सः ॥ २४ ॥

कथं श्रुतिनिश्चय इत्याह—यदि हि भूतैत एव सृष्टिः स्यात्ततः
सत्यमेव नाना वस्तिवति तदभावप्रदर्शनार्थमात्रायो न स्यात् । अस्ति
च “नेह नानाऽस्ति किंचन” इत्यादिराम्नायो द्वैतभावप्रतिषेधार्थः ।
तस्मादात्मैकत्वप्रतिपत्त्यर्थं कल्पिता सृष्टिरभूतैव प्राणसंवादवत् । “इन्द्रो

१ ग. ज. 'मज्ज' । २ ग. झ. 'रोधश' । ३ ज. 'त इ' । ४ घ. 'च सच्चा' । ५ क. 'ति' ।
तत्र । न । ६ ग. घ. 'णमेवोप' । ७ क. 'ख्ये कार्यसं' । ८ क. 'योगोऽप्य' । ९ ज. 'या सृ' ।
१० ख. 'सिध्येत्' । ग. घ. झ. 'सिध्येदस्मिन्पक्षे' । छ. 'सिध्यतीत्यस्मिन्पक्षे' । ज. 'सिध्यत्यस्मिन्पक्षे' ।
११ ग. 'व स्फुटय' । १२ घ. 'दिदृष्टिः' । १३ घ. 'सृष्टिरेवं यदि सृष्टिः सं' । १४ ख. घ. ड. छ.
ज. 'तस्य स्व' । १५ ख. घ. ज. 'द्यायां वि' । १६ क. 'त ए' । १७ ख. घ. ड. ज. 'नार्थ
आम्ना' । १८ घ. 'त्यर्थ क' ।

मायाभिः” इत्यभूतार्थप्रतिपादकेन मायाशब्देन व्यपदेशात् । ननु प्रज्ञा-
वचनो मायाशब्दः । सत्यम् । इन्द्रियप्रज्ञाया अविद्यामयत्वेन माया-
त्वाभ्युपगमाददोषः । मायाभिरिन्द्रियप्रज्ञाभिरविद्यारूपाभिरित्यर्थः ।
“अजायमानो बहुधा विजायते” इति श्रुतेः । तस्मान्माययैव जायते तु
सः । तुशब्दोऽवधारणार्थः—माययैवेति । न ह्यजायमानत्वं बहुधा
जन्म चैकत्र संभवति । अग्राविव शैत्यमौष्ण्यं च । फलवत्त्वाच्चाऽऽत्मैकत्व-
दर्शनमेव श्रुतिनिश्चितोऽर्थः । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुप-
श्यतः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् । “मृत्योः स मृत्युमाप्नोति” इति निन्दि-
तत्वाच्च मृष्ट्यादिभेददृष्टेः ॥ २४ ॥

सृष्टेरृषात्स्वष्टीकरणद्वारेणाद्वैतमेव श्रुत्यर्थतया निर्धारयितुं श्रौतनिश्चयमेव विवृ-
णोति—नेहेति । आकाङ्क्षां प्रदर्श्य श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—कथमित्यादिना ।
तत्राऽऽद्यपादे व्यतिरेकं दर्शयित्वा पुनरन्वयाख्यानेन व्याकरोति—यदि हीति । द्वैत-
भावश्चेत्प्रतिषिध्यते कथं तर्हि सृष्टिरुपदिश्यते तत्राऽऽह—तस्मादिति । यथा प्राण-
वैशिष्ट्यचदृष्टार्थं प्राणसंवादः श्रुतिषु कल्प्यते तथा सृष्टिरेकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वेन कल्पिता ।
वास्तव्याः सृष्टेरयोगस्योपदिष्टत्वादित्यर्थः । कल्पिता सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरं
दर्शयन्निर्दिष्टं पादमवतार्य तात्पर्यमाह—इन्द्र इति । मायाशब्देन सृष्टेर्व्यपदे-
शादसौ कल्पिता युक्तेति शेषः । अभिधानग्रन्थे प्रज्ञानामसु पाठान्मायाशब्दो
मिथ्यार्थो न भवतीति शङ्कते—नन्विति । मायाशब्दस्य प्रज्ञानामसु काचित्कं
पाठमङ्गी करोति—सत्यमिति । कथं तर्हि मिथ्यार्थत्वं तत्राऽऽह—इन्द्रियेति ।
न हि मायाशब्दिता प्रज्ञा ब्रह्मचैतन्यम् । भूयश्चान्ते विश्वमायानि+वृत्तिरित्यादौ
निवृत्तिश्रवणात् । किं त्वसाविन्द्रियजन्या तस्याश्चाविद्यान्वयव्यतिरेकानुविधायितया
विद्यैव त्वेन मिथ्यात्वान्मायाशब्दस्य मिथ्यार्थत्वेनानुपपत्तिरित्यर्थः । तात्पर्यार्थमुक्त्वा
तत्रैवाक्षरानुगुण्यमाह—मायाभिरिति । पुरुरूपः सन्नीयत इति संबन्धः । माया-
मयी सृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरपरत्वेन तृतीयपादमवतारयति—अजायमान इति । अजा-

+ क. निवृत्तिरेव त्रिधा नश्यति चाऽऽत्ममायेति श्वेताश्वतरोपनिषदि, इत्यादौ निवृत्तिश्च ।

१ ख. छ. क. ‘त्यप्यभू’ । २ झ. ‘न सृष्टेर्व्यप’ । ३ ज. झ. ‘यात्वे’ । ४ छ. शैत्यौष्ण्यं
५ ग. झ. ‘धारितुं’ । ६ ज. अकाङ्क्षां । ७ ग. झ. ‘त्राऽऽद्यं पादं व्य’ । ८ ज. ‘शिष्टार्थ’ । ९ ख
‘स्तव्यायाः सृ’ । १० झ. ‘पपादितत्वादि’ । ११ झ. ‘र्थमा’ । १२ घ. क. ज. ‘त्यर्थार्थमा’
१३ ग. झ. ‘ध्यत्वं’ । १४ ख. ‘रिति नि’ । १५ झ. ‘जन्यतया त’ । १६ ख. ‘यामयत्वेन’
१७ ग. ज. ‘त्वार्थ’ । १८ झ. ‘रत्वे’ ।

यमानस्य बहुधा विजायमानत्वं विरुद्धमित्याशङ्क्य चतुर्थपादमुत्थापयति—तस्मादिति । अश्रुतस्य कथमेवकारस्याऽऽवापः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तुशब्द इति । अवधारणरूपमर्थमेवाभिनयति—माययैवेति । कस्मादित्यमवधार्यते । वास्तवे जन्मनि का वस्तु-क्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—न ह्यजेति । आत्मैकत्वज्ञानमेव सृष्टिश्रुतितात्पर्यगम्यं सृष्टिस्तु तच्छेषत्वादविवक्षितेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—फलवत्त्वाच्चेति । तस्य फलवत्त्वे प्रमाणमाह—तत्रेति । एकत्वमाचार्यापदेशमनुपश्यतः साक्षात्कुर्वतस्तत्रैकत्वसाक्षात्कारे सति शोकमोहोपलक्षितः संसारो न भवतीत्यर्थः । न केवलं विफलत्वाद्भेददृष्टिरविवक्षिता किं तु निन्दितत्वेन निषिद्धत्वादनर्थकैरत्वाच्चेत्याह—मृत्योरिति ॥ २४ ॥

संभूतेरपवादाच्च संभवः प्रतिषिध्यते ।

को न्वेनं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यते ॥ २५ ॥

“अन्धं तमः प्रविशन्ति ये संभूतिमुपासते” इति संभूतेरुपास्यत्वापवादात्संभवः प्रतिषिध्यते । न हि परमार्थतः संभूतायां संभूतौ तदपवाद उपपद्यते । ननु विनाशेन संभूतेः समुच्चयविध्यर्थः संभूत्यपवादः । “यथाऽन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते” इति । सत्यमेव देवतादर्शनस्य संभूतिविषयस्य विनाशशब्दवाच्यस्य कर्मणः समुच्चयविधानार्थः संभूत्यपवादः । तथाऽपि विनाशाख्यस्य कर्मणः स्वाभाविकाज्ञानप्रवृत्तिरूपस्य मृत्योरतितरणार्थत्ववद्देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य पुरुषसंस्कारार्थस्य कर्मफलरागप्रवृत्तिरूपस्य साध्यसाधनैषणाद्वयलक्षणस्य मृत्योरतितरणार्थत्वम् । एवं ह्येषणाद्वयैरूपान्मृत्योरशुद्धेर्त्रियुक्तः पुरुषः संस्कृतः स्यादतो मृत्योरतितरणार्था देवतादर्शनकर्मसमुच्चयलक्षणा ह्यविद्या । एवमेवैषणालक्षणादविद्याया मृत्योरतितीर्णस्य विरक्तस्योपनिषच्छास्त्रार्थलोचनपरस्य नान्तरीयकी परमात्मैकत्वविद्योत्पत्तिरिति पूर्वभाविनीमविद्यामपेक्ष्य पश्चाद्भाविनी ब्रह्मविद्यामृतत्वसाधनैकेन पुरुषेण संबध्यमानाऽविद्यया समुच्चीयत इत्युच्यते । अतोऽन्यार्थत्वादमृतत्वसाधनं ब्रह्मविद्यामपेक्ष्य निन्दार्थ एव भवति संभूत्यपवादः ।

१ ज. ‘रस्यापवादः स्या’ । २ छ. ‘पमेवार्थ’ । ३ ग. झ. ‘दित्यवतार्थ’ । ४ क. नित्यत्वेन । ग. झ. ‘कत्वा’ । ५ क. ‘ति श्रुतेः सं’ । ६ च. ‘विधानार्थः’ । ७ ज. ‘ति । मैवं विना सत्यदे’ । ज. ‘स्य शब्द’ । ८ ड. ‘स्य च क’ । ९ क. ‘यलक्षणाद’ । १० घ. ‘मृत्युर’ । ११ च. ‘गावि’ । १२ क. ‘विद्यया’ । १३ ख. च. ‘धनमेके’ ।

यद्यप्यशुद्धिवियोगहेतुरतभिष्टत्वात् । अत एव संभूतेरपवादात्संभूतेरा-
पेक्षिकमेव संचमिति । परमार्थसदात्मैकत्वमपेक्ष्योमृताख्यः संभवः प्रति-
षिध्यते । एवं मायानिर्मितस्यैव जीवस्याविद्यया प्रत्युपस्थापितस्यावि-
द्यानौशे स्वभावरूपत्वात्परमार्थतः को न्वेन जनयेत् । न हि रज्ज्वा-
मविद्यारोपितं सर्पं पुनर्विवेकतो नष्टं जनयेत्कश्चित् । तथा न कश्चिदेनं
जनयेदिति को न्वित्याक्षेपार्थत्वात्कारणं प्रतिषिध्यते । अविद्योद्भूतस्य
नष्टस्य जनयितुं कारणं न किंचिदस्तीत्यभिप्रायः । “नायं कुतश्चिन्नबभूव
कश्चित्” इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

भेददृष्टेर्मिथ्यात्वे हेत्वन्तरमाह—संभूतेरिति । सस्यभूतिरैश्वर्यं यस्याः सा संभू-
तिर्देवता हिरण्यगर्भाख्या । तस्याश्च कार्यमध्ये श्रेष्ठाया निन्दितत्वात्प्रधानमल्लनिवर्हण-
न्यायेन संभवशब्दितं कार्यमेव निषिध्यते । तथा च सिद्धं तस्यावस्तुत्वमित्यर्थः
कारणप्रतिषेधेन तदवस्तुत्वसिद्धेश्च यथोक्तार्थसिद्धिरित्याह—को न्वेनमिति । पूर्वा-
व्याकरोति—अन्धमिति । संभूत्युपासनाया मन्त्रार्चनाऽऽद्येन निन्दां विधाय ततो भू-
इवेत्यादिनोत्तरार्धेन संभूतेरुक्ताया देवताया हेयत्वमुपपाद्यते । ततश्च प्रधानभूतदेवतो
पास्यत्वापवादात्ततोऽर्वाक्तनं सर्वमेव संभवशब्दितं कार्यमात्रं निषिध्यते । तथा च तद-
वस्तुत्वसिद्धिरित्यर्थः । संभूतेरपवादेऽपि ^१तस्मिन्मिथ्यात्वनियमाभावान्न कार्यमात्रस्य
मिथ्यात्वं शक्यं प्रतिज्ञानुमित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । संभूतिनिन्दा तदवस्तुत्वख्याप-
नार्था न भवति । किं तु विनाशेन कर्मणा देवतोपासनस्य समुच्चयविध्यर्था । समुच्चय
विधानस्य फलवत्त्वादिति शङ्कते—न^२न्विति । अपवादस्य समुच्चयविध्यर्थत्वे दृष्टान्त
माह—यथेति । अत्र खल्वविद्याशब्दितकर्मापवादो विद्याकर्मणोः समुच्चयविध्यर्थः स्थिते
विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति श्रवणादित्यर्थः । उक्तं चोद्यमनुजानाति—
सत्यमिति । तर्हि संभूत्यपवादस्तदवस्तुत्वख्यापको न भवतीत्युक्तं स्थितमेवेत्याशङ्क्य
समुच्चयस्याविद्यावस्थायामवस्थितफलवत्त्वाद्यदवस्तुत्वं संभूत्यादेर्निन्दाधीनमुक्तं तदव-
स्थमेवेति मन्वानः सन्नाह—तथाऽपीति । यथाऽग्निहोत्रादेः शास्त्रीयस्य कर्मणोऽशा-
स्त्रीयप्रवृत्तिरूपमृत्युतरणार्थत्वं तथा साधनाद्येषणारूपमृत्युतरणार्थत्वं समुच्चयस्या

१ स. सत्यमि । २ ड. स. 'क्ष्यानृता' । ३ च. 'नाशो भाव' । घ. 'नाशः स्व' । ४ घ. ४
च. छ. ज. 'द्याध्यारो' । ५ ख. 'पितस' । ६ स. 'श्रिप्त क' । ७ ख. 'श्वये य' । ८ ग. स. 'पे
नि' । ९ ज. 'न्दिता' । १० ख. ग. छ. स. तन्मि । ११ क. 'तिनिन्दा' । १२ ग. घ. १
'लत्वा' । १३ क. न हीति । १४ ग. स. 'दस्त्वव' । १५ ग. स. 'निषेधाधी' । १६ ग. स. तद
१७ ख. ग. स. 'तित्वरु' ।

॥ च्यम् । तथा च संभूत्यादेरवस्तुत्वमविरुद्धमित्यर्थः । मृत्युतरणार्थत्वे संस्कारार्थत्वं कथ-
मेत्याशङ्क्याऽऽह—एवं हीति । कामचारकामवादकामभक्षणादिलक्षणस्वाभाविकप्रवृत्ति-
रूपाशुद्धिवियोगः संस्कारो यथा नित्याग्निहोत्रादिकलं तथा निष्कामेनानुष्ठितसमुच्च-
यफलं कामाख्याशुद्धिव्यावृत्तिरित्यर्थः । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वेति मन्त्रे मृत्युतरणहेतुर-
वेद्येति श्रवणात् । संभूत्याऽमृतमश्रुत इति च संभूतेरमृतत्वफलाभिलाषात्कथं समुच्चय-
फलं मृत्योरतितरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अत इति । यतो न समुच्चयान्मुख्यममृतत्वं
यते तस्य विद्ययाऽमृतमश्रुत इति वक्ष्यमाणत्वात् । अतः समुच्चयलक्षणाऽविद्याऽ-
वेद्यया मृत्युं तीर्त्वेत्यत्र निर्दिश्यते । आपेक्षिकमृत्युतरणहेतुत्वसंभवादित्यर्थः । यद्यवि-
द्याशब्देन समुच्चयो विवक्ष्यते । कथं तर्हि विद्यां चाविद्यां चेत्यनेन विद्याविद्ययोः समु-
च्चयो निर्दिश्यते । न हि देवतादर्शनकर्मसमुच्चयस्य ब्रह्मविद्यायाः समुच्चयः संभवती-
त्याशङ्क्याऽऽह—एवमिति । नान्तरीयकत्वमवश्यंभावित्वं प्रतिबन्धकाभावे कार्योत्प-
त्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । एवं मन्त्रार्थे स्थिते प्रकृते फलितमाह—अत इति । अन्यार्थत्वं
समुच्चयस्याशुद्धिस्त्यहेतुत्वं तच्च दिष्टं किमित्यपवादस्तत्राऽऽह—यद्यपीति । तथाऽप्य-
निष्ठत्वात्परमार्थमृतत्वफलत्वाभावात्तदपवादसिद्धिरित्यर्थः । अपवादफलं दर्शयन्ना-
प्रमाणविभजनमुपसंहरति—अत एवेति । को न्वेन जनयेत्पुनरिति श्रुत्यर्थमा-
क्षाणो द्वितीयार्थं विभजते—एवं मायेत्यादिना । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—
॥ हीति । न कश्चिदं जनयेदिति कारणं प्रतिषिध्यत इति संबन्धः । प्रश्नार्थे किंशब्दे
इयमाने कथं कारणप्रतिषेधसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—को न्वाति । अक्षरार्थमुक्त्वा
द्वितीयार्थस्य तात्पर्यमाह—अविद्येति । ततश्चेदुद्धूतो जीवः कथं तस्य जनयितृ
कारणं नेत्युच्यते व्याघातादित्याशङ्क्याऽऽह—नष्टस्येति । जीवस्य जनयितृकार-
णाभावे प्रमाणमाह—नायमिति । तस्याविद्यामन्तरेण स्वतो जन्माभावं सूचयति—
॥ बभूवेति ॥ २९ ॥

स एष नेति नेतीति व्याख्यातं निहसृते यतः
सर्वमग्राह्यभावेन हेतुनाऽजं प्रकाशते ॥ २६ ॥

१ ग. ज. झ. 'रवा' । २ ग. घ. झ. 'दम' । ३ छ. 'क्षणत्वा' । ४ घ. 'रूपासिद्धि' । ५.
स्वविशु' । ५ ग. 'तत्त्वम' । ६ घ. छ. ज. 'त्यत्राविद्या नि' । ७ क. 'ते । अपेक्षितम्' । ८ क.
पि वि' । ९ ग. झ. 'विद्यया श' । १० ग. झ. 'विद्यया सं' । ११ ख. 'च्यत्वं सं' । १२ क.
तेरि' । १३ ग. झ. 'अन्यार्थ' । १४ क. छ. 'द्विक्षेपहे' । १५ ग. 'चेदमिष्टं' । १६ क. 'योपुत' ।
७ झ. ग. छ. ज. 'लवत्वाभा' । १८ क. 'देवं ज' । १९ घ. ज. 'कोन्वेति । ग. छ. 'कोन्वि-
ति ।

सर्वविशेषप्रतिषेधेन “अथात आदेशो नेति नेति” इति प्रतिपादित-
स्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वं मन्यमाना श्रुतिः पुनः पुनरुपायान्तरत्वेन तस्यैव
प्रतिपादयिषया यद्यद्याख्यातं तत्सर्वं निहनुते । ग्राह्यं जनिमद्बुद्धि-
विषयमपलपत्यर्थात् “स एष नेति नेति” इत्यात्मनोऽदृश्यतां दर्श-
यन्ती श्रुतिरुपायस्योपेयनिष्ठतामजानत उपायत्वेन व्याख्यातस्योपे-
यवद्ग्राह्यता मा भूदित्यग्राह्यभावेन हेतुना कारणेन निहनुत इत्यर्थः ।
ततश्चैवमुपायस्योपेयनिष्ठतामेव जानत उपेयस्य च नित्यैकरूपत्वमिति
तस्य सवाङ्माभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वं प्रकाशते स्वयमेव ॥ २६ ॥

इतोऽपि द्वैतं वस्तु न भवतीत्याह—स एष इति । द्वे वावेत्यादिना व्याख्या-
मूर्तामूर्तादि सर्वमेव त्याज्यमग्राह्यं नेति नेतीति वीप्सया यतो निषेधति श्रुतिरतः ।
एष इत्यपक्रम्य प्रतिपादितस्याऽऽत्मतत्त्वस्य कूटस्थस्याविषयत्वेन प्रयोपपत्तिरित्यर्थः
नेति नेतीति वीप्सातात्पर्यमाह—सर्वेति । रूपद्वयोपन्यासामन्तरं तन्निषेधमन्तरेण
निर्विशेषवस्तुप्रतिपत्तेरयोगात्तत्प्रतिपत्त्या च पुरुषार्थपरिसमाप्तिसंभवादादेशो निर्वि-
शेषस्याऽऽत्मतत्त्वस्योपदेशावत्प्रस्तूयते । एवं प्रस्तूय नेति नेतीति वीप्सया सर्वस्य
मूर्तामूर्तादिविशेषस्याऽऽरोपितस्य निषेधो दर्शितस्तेन चाऽऽत्मा जिज्ञासितो विशिष्टं
निर्दिष्टं इत्यर्थः । स चेद्वं मूर्तामूर्ताधिकारे प्रतिपादितस्तर्हि किमिति प्रवेशान्तरे पुन
पुनरेवं प्रतिपाद्यते पुनरुक्तेरित्याशङ्क्य व्याख्यातमित्यादि व्याचष्टे—प्रतिपादितस्ये-
ति । यद्यपि मूर्तामूर्तप्रकरणे प्रतिपादितमात्मतत्त्वं तथाऽपि तस्य परमसूक्ष्मत्वाद्बुद्धि-
नत्वं मन्यते श्रुतिः । सा पुनरुपायविशेषसद्भावाभिप्रायेण तस्यैव पुनः पुनः प्रतिपाद-
नेच्छया यद्यदरोपितं तत्तदशेषमपह्नुत्यैवाशिष्टमार्तमेस्वरूपं निवेदयतीत्यर्थः । सर्व-
मित्यादि स्पष्टीकुर्वाणः स एष इति व्याचष्टे—ग्राह्यमिति । स एष इत्याद्या श्रुति-
दृश्यतामात्मनो विशेषं निषेधमुखेन दर्शयन्ती यदृश्यं कार्यं मनसां वाचां च गोचरी
भूतं तदशेषमर्थादपलपति । सा हि परमार्थवस्त्वदृश्यमिति ब्रुवाणा दृश्यस्य वस्तुत्वेनो-
पपद्यते तथा चानुपपत्तेर्दृश्यवर्गस्यावस्तुत्वं सिद्धमित्यर्थः । ननु किमिति श्रुतिर्व्या-

१ ख. घ. ङ. च. छ. ज. झ. “थातोऽदे” । २ च. दुर्बोधत्वं । ३ घ. ज. “यति श्रु” । ४ ङ.
“निष्ठा ता” । ५ ज. “शैवोपा” । ६ ङ. “ति । द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चामूर्ते चेत्यादि” । ७ ङ.
ङ. ज. सर्वे त्याः । ८ क. प्रथमोपप । ग. झ. प्रतिपत्ति । ९ क. “तत्त्वोप” । १० झ. नेति
११ ग. मूर्तादि । १२ घ. ङ. ज. “तोऽवशि” । १३ ज. “ष्ट इष्ट इ” । १४ क. प्रवेशा । १५ ।
“रे तर्हि पु” । १६ घ. ज. “नः प्र” । १७ ख. ग. ज. “पितमुक्तं त” । छ. “पितमुक्तं तद”
१८ ग. छ. झ. “त्या विशि” । १९ झ. “त्मरू” । २० झ. “वां गो” । २१ क. “र्थतत्त्व” । २२ ।
“श्यव” । २३ ग. “र्थः ॥ २५ ॥ न” । २४ ग. “ति व्याख्या” ।

तृतीयप्रकरणम् १] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १३७

रूपातं विशेषजातं निहनुते पङ्कप्रक्षालनन्यायापातादित्याशङ्क्याग्राह्यभावेनेत्यादि व्याक-
रोति—उपायस्येति । द्वे बावेत्यादिना व्याख्यातस्य रूपप्रपञ्चस्याद्वितीयब्रह्मात्ममा-
त्रपर्यवसायितामप्रतिपद्यमानस्य ब्रह्मवदेवोपायत्वेनाभिमर्तस्यापि प्रपञ्चस्य वस्तुत्वेन
ग्राह्यत्वाशङ्का या सा मा भूदित्यशेषैर्विशेषराहित्येनाद्वितीयब्रह्मैस्वरूपनिर्धारणार्थमारो-
पितं प्रपञ्चं प्रतिषेधति श्रुतिरित्यर्थः । उपायस्य कल्पितत्वेन वस्तुत्वाभावादुपेयस्यै
च सदैकरूपत्वात्कथं तथाविधवस्तुप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्याजमित्यादि व्याचष्टे—तत-
श्चेति । समारोपितस्य सर्वस्य निषेधादेव स्वातन्त्र्येण वस्तुत्वाभावनिश्रयादारोपितस-
र्वादिरधिष्ठानातिरेकेणासत्त्ववदुपायस्य मूर्तादेरुपेयाद्वितीयब्रह्ममात्रतामेव प्रतिपद्यमानस्य
ब्रह्मणश्च सदैकरूपत्वकूटस्थनित्यदृष्टिस्वभावत्वादि जानतस्तस्योत्तमस्याधिकारिणः स्वय-
मेवान्यापेक्षामन्तरेणाऽऽत्मतत्त्वमुक्तविशेषणं प्रकीर्षी भवति । कल्पितस्य चोपायत्वं
प्रतिबिम्बादिवदविरुद्धमित्यर्थः ॥ २६ ॥

सतो हि मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतः ।

तत्त्वतो जायते यस्य जातं तस्य हि जायते ॥२७॥

एवं हि श्रुतिवाक्यशतैः सबाह्याभ्यन्तरमजमात्मतत्त्वमद्वयं न ततोऽ-
न्यदस्तीति निश्चितमेतत् । युक्त्या चाधुनैतदेव पुनर्निर्धार्यत इत्याह ।
तत्रैतत्स्यात्सदाग्राह्यमेव चेदसदेवाऽऽत्मतत्त्वमिति । तन्न । कार्यग्रह-
णात् । यर्थो सतो मायाविनो मायया जन्मकार्यम् । एवं जगतो जन्मकार्यं
शृङ्खलापाणं मायाविनमिव परमार्थसन्तमात्मानं जगज्जन्म मायास्पर्दमेव-
गमयति । यस्मात्सतो हि विद्यमानात्कारणान्मायानिर्मितस्य हस्त्या-
दिकार्यस्येव जगज्जन्म युज्यते नासतः कारणात् । न तु तत्त्वत
एवाऽऽत्मनो जन्म युज्यते । अथ वा सतो विद्यमानस्य वस्तुनो रज्ज्वादेः
सर्पादिवन्मायया जन्म युज्यते न तु तत्त्वतो यथा तथाऽग्राह्यस्यापि
सत एवाऽऽत्मनो रज्जुसर्पवज्जगद्रूपेण मायया जन्म युज्यते । न तु
तत्त्वत एवाजस्याऽऽत्मनो जन्म । यस्य पुनः परमार्थसदजमात्मतत्त्वं
जगद्रूपेण जायते वादिनो न हि तस्याजं जायत इति शक्यं वक्तुं विरो-

१ क. ड. 'तिपद्य' । २ ग. छ. 'तप्रप' । झ 'तस्य प्र' । ३ ख. घ. झ. 'परा' । ४ ग.
झ. 'ह्यरू' । ५ झ. 'स्य सर्वस्य च' । ६ झ. 'ति' । संसारारो' । ७ ख. 'तिपाद्य' । ८ क. छ.
'सदेक' । ९ क. 'काशि भ' । १० छ. 'तस्योपा' । ११ छ. 'निश्चयापित' । १२ छ. 'तस्मात्स' ।
३ च. 'ति चेन्न' । १४ घ. 'था हि विद्यमानात्कारणात्सतो' । १५ च. 'कार्यं ग' । १६ क. छ.
'मार्थं स' । १७ क. छ. 'जन्ममा' । १८ क. 'दमेव' । १९ च. 'नो यु' । २० घ. 'मार्थं स' ।

धात् । ततस्तस्यार्थाज्जातं जायत इत्यापन्नं ततश्चानवस्था जाताजायमा-
नत्वेन । तस्मादजमेकमेवाऽऽत्मतत्त्वमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

आत्मतत्त्वमजमद्वितीयं परमार्थभूतम् । द्वैतं तु मायाकल्पितमसदिति प्रतिपादितम् ।
तत्रैव हेत्वन्तरमाह—सतो हीति । यदात्मतत्त्वं सदा सदैकरूपं तस्या मायाया जग-
दाकारेण जन्म युक्तम् । मायाया दुर्निरूपार्थसमर्थनपट्टीयस्वात्परमार्थतत्त्वेकरूपम-
नेकरूपतया नोत्पत्तुं पारयति विरोधादित्यर्थः । विपक्षे दोषमाह—तत्त्वत इति ।
यस्य वादिनो मते ब्रह्मैव परमार्थतो जगदात्मना जायते तस्याजस्य जायमानत्त्वप्र-
तिज्ञाया व्याहतत्वाज्जातस्यैव जायमानत्वे स्यादनवस्थेत्यर्थः । अद्वैतमावेदन्या
द्वैतनिषेधकश्रुत्या दृश्यत्वजडत्वादियुक्त्या च तथाविधया निर्धारितमर्थं श्लोकाक्षरा-
र्थकथनार्थमनुवदति—एवमिति । उक्तमेव वस्तु युक्त्यन्तरेण पुनर्निर्धारयितुमु-
त्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्याह—अधुनेति । पूर्वार्धं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं शङ्कयति—
तत्रेति । श्लोकः सप्तम्या परामृश्यते । यत्र कदाचिदपि गृह्यते तदत्यन्ता-
सदेव शशविषाणादिवदेष्टव्यं प्रमाणाभावे प्रमेयासिद्धेरित्यर्थः । कार्यलिङ्गकानुमा-
नवशादात्मतत्त्वस्य कारणत्वेन सत्त्वनिर्णयान्नासत्त्वं चोद्यमिति दूषयति—
तन्नेति । संगृहीतमर्थं दृष्टान्तेन विवृणोति—यथेति । विमतं सद्विष्ठानं कार्य-
त्वात्संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । उक्तेऽर्थे पूर्वार्धाक्षराणि योजयति—यस्मादिति । तस्मा-
त्कारणस्य सत्त्वमविवादमिति शेषः । नासत् इति तस्य निःस्वभावत्वात्कारणत्वायो-
गादित्यर्थः । न त्विति । तथाभूतस्यान्यथाभूतस्य च जन्मायोगादित्यर्थः । सत्
इति पञ्चम्यन्तं पदं गृहीत्वा निमित्तकारणपरतया व्याख्यातम् । संप्रति सत् इति
षष्ठ्यन्तं पदमादायोपादानपरतया व्याख्यां करोति—अथ वेति । यथा रज्जोः
सर्पधाराद्याकारेण मायाकृतं जन्म तथैवाग्राह्यस्यापि सद्रूपस्याऽऽत्मतत्त्वस्य जगदात्मना
जन्म मायाप्रयुक्तं प्रतिपत्तव्यम् । जन्मरहितस्य वस्तुतो जन्मव्याघातादित्यर्थः । उक्त-
रार्थं विभजते—यस्येत्यादिना । मायिकं जन्म न तात्त्विकमिति स्थिते फलितमाह-
तस्मादिति ॥ २७ ॥

असतो मायया जन्म तत्त्वतो नैव युज्यते ।

वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वाऽपि जायते ॥२८॥

१ क. छ. 'स्थापाता' । २ च. 'जमेवा' । ३ घ. ड. ज. सदैकं । ४ ज. 'नस्य प्र' ।
५ ख. छ. 'ति । पूर्वश्लो' । ६ क. यत्र कं । ७ ग. घ. झ. 'सिद्धिरि' । ८ ग. झ. 'लिङ्गानु' ।
९ क. 'त्वस्याका' । १० क. ड. 'सत्त्वचो' । ११ ग. ज. जन्मयो' । १२ घ. ज. वस्तुनो ।
१३ च. 'न्ध्यासुतो न ।

असद्वादिनामसतो भावस्य मायया तत्त्वतो वा न कथंचन जन्म युज्यते । अदृष्टत्वात् । न हि बन्ध्यापुत्रो मायया तत्त्वतो वा जायते तस्मादेवासद्वाद्वादो दूरत एवानुपपन्न इत्यर्थः ॥ २८ ॥

सत्पूर्वकं कार्यमिति न व्याप्तिः । असद्वादिभिरसतः सज्जन्माभ्युपगमादित्याश-
याऽऽह—असत् इति । तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा नासतः सदाकारेण जन्मेत्यर्थः । तत्र
छान्तमाह—बन्धयेति । पूर्वार्थं व्याकरोति—असद्वादिनामिति । असतो निःस्व-
रस्य स्वरूपाभावादेव तत्त्वतोऽतत्त्वतो वा कार्याकारेण न युक्तं जन्मेत्यत्र हेतुमाह—
अदृष्टत्वादिति । उत्तरार्थं व्याकुर्वन्नदृष्टत्वमेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हीति ।
द्वादो मायया संभवति । असद्वाद्वास्तु तयाऽपि नेति विशेषं दर्शयन्नुपसंहरति—
स्मादिति । कार्यकारणनिरूपणमत्रेति परामृश्यते ॥ २८ ॥

यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ।

तथा जाग्रद्द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः ॥ २९ ॥

कथं पुनः सतो माययैव जन्मेत्युच्यते । यथा रज्ज्वां विकल्पितः
सर्पो रज्जुरूपेणावेक्ष्यमाणः सन्नेवं मर्नः परमार्थविज्ञप्त्याऽऽत्मरूपेणा-
वेक्ष्यमाणं सद्वाह्यग्राहकरूपेण द्वयाभासं स्पन्दते स्वप्ने मायया रज्ज्वा-
मिव सर्पः । तथा तद्देव जाग्रज्जागरिते स्पन्दते मायया मनः स्पन्दत
इवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सत्तत्त्वस्यैव मायया जन्मेत्युक्तमुपपादयति—यथेति । सत एव मायया जन्मेत्य-
क्तम् । अवस्थाद्वयेऽपि द्वैतस्य मनःस्पन्दितत्वस्वीकारादिति श्लोकव्यावर्त्यं चोद्यमु-
पपद्यति—कथमिति । अधिष्ठानरूपेण मनोऽपि सदिति सदृष्टान्तमुत्तरमाह—
यत इति । मनसः सन्मात्रत्वेऽपि कथमनेकधा स्पन्दनमित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तं
चष्टे—ग्राह्येति । दाष्टान्तिकमाह—तथेत्यादिना । मायाधीनं मनःस्पन्दनमवस्तु-
मिति द्योतयितुमिवेत्युक्तं मनो ब्रह्म चेति कारणद्वयम् ॥ २९ ॥

अद्वयं च द्वयाभासं मनः स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्वयाभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ३० ॥

१ क. ज. 'दिनां तु अस' । २ क. 'दस' । ३ घ. 'द्वादा दू' । ४ घ. 'पन्ना इ' । ५ छ. 'तो वा' । ६ घ. 'ष्टमे' । ७ ड. ज. 'यं पारमार्थ्यविदृष्टयात्म' । ८ घ. 'नः पारमार्थ्यविदृ-
ष्ट्यात्म' । ९ ख. 'र्थदृष्टयात्म' । १० ग. छ. झ. 'त्वे क' । ११ ग. झ. 'स्पन्दितम्' । १२ झ. 'तेतमि' ।

१४० सगौडपादीयकारिकायर्वेदीयमाण्डूक्योपनिषत्— [अद्वैताख्यं—

रज्जुरूपेण सर्प इव परमार्थत आत्मरूपेणाद्वयं सद्द्वयाभासं मनः
स्वप्ने न संशयः । न हि स्वप्ने हस्त्यादि ग्राह्यं तद्ग्राहकं वा चक्षुरादि-
द्वयं विज्ञानव्यतिरेकेणास्ति । जाग्रदपि तथैवेत्यर्थः । परमार्थसद्विज्ञान-
मात्राविशेषात् ॥ ३० ॥

तर्हि द्वैतस्य स्वीकृतमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे—अद्वयं चेति । दृष्टान्तभागं
विभजते—रज्जुज्वति । दृष्टान्तं चैतन्यातिरिक्तस्य ग्राह्यग्राहकभेदस्य मनःस्पन्दित-
स्यासत्त्वं साधयति—न हीति । तथैव जागरितेऽपि परमार्थात्मस्वरूपेणाद्वयं सन्मनो
ग्राह्यग्राहकद्वैताकारेणावभासते । तथा च परमार्थसतो विज्ञानमात्रस्यावस्थाद्वयेऽपि
विशेषाभावात्तस्मिन्नेवाधिष्ठाने मायाकल्पितं मनः स्पन्दते । द्रव्याकारमित्यङ्गीकारात् ।
न कारणद्वयं शङ्कितव्यमित्याह—जाग्रदपीति ॥ ३० ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित्सचराचरम् ।

मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥ ३१ ॥

रज्जुसर्पवद्विकल्पनारूपं द्वैतरूपेण मन एवेत्युक्तम् । तत्र किं प्रमा-
णमित्यन्वयव्यतिरेकलक्षणमनुमानमाह । कथं तेन हि मनसा विक-
ल्पमानेन दृश्यं मनोदृश्यमिदं द्वैतं सर्वं मन इति प्रतिज्ञा । तद्भावेभावा-
त्तद्भावेऽभावात् । मनसो ह्यमनीभावे निरुद्धे(रोधे) विवेकदर्शनाभ्या-
सवैराग्याभ्यां रज्जुत्रामिव सर्पे लयं गते वा सुषुप्ते द्वैतं नैवोपलभ्यत
इत्यभावात्सिद्धं द्वैतस्यासत्त्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मनोभावं द्वैतमित्यत्र प्रमाणमाह—मनोदृश्यमिति । वृत्तमनूद्य श्लोकतात्पर्य-
माह—रज्जुज्वति । यथा रज्जुः सर्परूपेण विकल्पते तथा मनो द्वैतरूपेण विकल्पना-
त्मकम् । तच्चाविद्याकल्पितमित्युक्तेऽर्थे प्रमाणगवेषणायां विशिष्टमनुमानमुपन्यस्यती-
त्यर्थः । तदेव प्रश्नपूर्वकं प्रकटयन्प्रथमार्थाक्षराणि व्याचष्टे—कथमित्यादिना । विभक्तं
मनोमात्रं तद्भावे नियतभावत्वात् । यथा मृद्भावे नियतभावो मृन्मात्रो घटादिरित्यनुमा-
नमोरचयति—द्वैतमिति । उक्तमेव व्यतिरेकं स्फोरयन्द्वितीयार्थं विभजते—मनसो
हीति । समाधिस्वापयोर्द्वैतस्यानुपलम्भेऽपि नासत्त्वमित्याशङ्क्य मानाधीना मेयसिद्धि-
रित्यभिप्रेत्याऽऽह—इत्यभावादिति ॥ ३१ ॥

१ क. सत्सद्दृ' । २ क. 'ह्य ग्राहकं च' । ३ ग. घ. ज. झ. 'तत्त्वं सा' । ४ क. 'येण
५ क. छ. 'कल्पमा' । ६ झ. 'वे चाभा' । ७ छ. 'मात्रमिदं द्वै' । ८ छ. झ. 'माणान्वेष' । ९
'माचरति । १० ग. झ. 'स्फोटय' ।

आत्मसत्यानुबोधेन न संकल्पयते यदा ।

अमनस्तां तदा याति ग्राह्याभावे तदग्रहम् ॥ ३२ ॥

कथं पुनरमनीभाव इति । उच्यते । आत्मैव सत्यमात्मसत्यं मृत्ति-
कावत् । “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति श्रुतेः ।
तस्य शास्त्राचार्योपदेशमन्ववबोध आत्मसत्यानुबोधः । तेन संकल्प्याभौ-
वतया न संकल्पयते । दाह्याभावे ज्वलनमिवाग्नेः । यदा यस्मिन्काले
तदा तस्मिन्कालेऽमनस्तामनोभावं याति ग्राह्याभावे तन्मनोऽग्रहं
ग्रहणविकल्पनावर्जितमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मनसो यदमनस्त्वमुक्तं तदुपपादयति—आत्मेति । समाधिस्यापयोरननुभवेऽपि
मनसः स्वरूपेण नित्यत्वान्नामनस्त्वमित्याक्षिपति—कथमिति । संकल्पो हि मनसो
व्यावहारिकं रूपम् । संकल्पश्च संकल्प्यापेक्षत्वात्तदभावे न भवति । सर्वमात्मैवे-
त्यवगमे च संकल्प्याभावान्मनसो मनस्त्वं न वर्तते तथाऽपि स्फुरति चेदात्मैवेति न
विवेकिदृष्ट्या मनो नामास्तीति श्लोकाक्षरैरुत्तरमाह—उच्यते इति । तस्यैव सत्यत्वे
दृष्टान्तमाह—मृत्तिकावदिति । यथा घटशरावादिष्वसत्येषु मृत्तिकामात्रमनुस्यूतं
सत्यमिष्यते तथैवानात्मसत्यसत्येष्वात्ममात्रं सत्यमेष्टव्यम् । तत्सत्यमित्यवधारणादेवका-
रस्य दृष्टान्तनिविष्टस्य दार्ष्टान्तिकेऽनुपपन्नादित्यर्थः । उक्ते दृष्टान्ते प्रमाणमाह—
वाचारम्भणमिति । अत्र शिष्टान्यक्षराणि व्याचष्टे—तस्येत्यादिना । तेन तत्त्वज्ञा-
नेनाऽऽत्मातिरिक्तार्थाभावे निश्चिते संकल्पविषयाभावनिर्धारणया संकल्पाभावे दृष्टान्त-
माह—दाह्येति । यथाऽग्नेर्दाह्याभावे ज्वलनं न भवति तथा संकल्प्याभावे संकल्पो
निरवकाशः स्यादित्यर्थः । संकल्प्याभावे किं मनसो भवति तदाह—यदेति ॥ ३२ ॥

अकल्पकमजं ज्ञानं ज्ञेयाभिन्नं प्रचक्षते ।

ब्रह्मज्ञेयमजं नित्यमजेनाजं विबुध्यते ॥ ३३ ॥

यद्यसदिदं^{१५} द्वैतं केन^{१६} स्वमजसमा(जमा)त्मनश्चं विबुध्यत इति । उच्यते ।
अकल्पकं सर्वकल्पनावर्जितमत एवाजं ज्ञानं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञेयेन परमार्थ-
सता ब्रह्मणाऽभिन्नं प्रचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः । न हि विज्ञातुर्वि-

१ क. ‘रयं मं’ । २ ख. घ. ज. ‘मनुबो’ । ३ क. ‘भावान्तया’ । ४ क. ‘कल्पयते’ । ५ क.
ष. छ. ‘ते यदा दाह्या’ । झ. ‘ते यदा यथा दा’ । ६ ख. ‘दाऽम’ । ७ ख. ‘मनीभा’ । ८ क.
सर्वात्मै’ । ९ ग. झ. ‘वेकह’ । १० घ. ङ. ज. उक्तह’ । ११ ग. छ. झ. ‘घाक्ष’ । १२ ग. छ.
झ. ‘कल्पयवि’ । १३ घ. ङ. छ. ‘कल्प्याभा’ । १४ ग. झ. संकल्पाभावे । १५ च. ‘तं तर्हि के’ ।
१६ क. ‘न समजसमा’ । १७ ज. हि ज्ञा’ ।

१४२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्— [अद्वैताख्यं—

ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽग्न्युष्णवत् । “विज्ञानमानन्दं ब्रह्म” । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” इत्यादिश्रुतिभ्यः । तस्यैव विशेषणं ब्रह्म ज्ञेयं यस्य स्वस्य तदिदं ब्रह्मज्ञेयमुष्णस्येवाग्निवदभिन्नम् । तेनाऽऽत्मस्वरूपेणाजेन ज्ञानेनाजं ज्ञेयमात्मतत्त्वं स्वयमेव विबुध्यतेऽवगच्छति नित्यप्रकाशस्वरूप इव सविता । नित्यविज्ञानैकरसघनत्वान्न ज्ञानान्तरमपेक्षत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

मनसश्चेन्मनस्त्वं व्यावर्तते तर्हि कथमात्मनोऽवबोधो व्यञ्जकाभावादित्याशङ्क्याऽऽह—अकलयकमिति । श्लोकव्यावर्त्यं शङ्कामाह—यदीति । मनोमुख्यस्य द्वैतस्यासत्त्वे व्यञ्जकाभावार्त्ताऽऽत्मबोधः संभवति । मनसैवानुद्द्रष्टव्यमिति श्रुतेः । मनसश्चासत्ताङ्गीकारादित्यर्थः । स्वरूपभूतेन ज्ञानेनैवाऽऽत्मनोऽवबोधसंभवान्नातिरिक्ते मनस्यपेक्षेत्युत्तरमाह—उच्यत इति । ज्ञेयाभिन्नं ज्ञानमित्यत्र श्रुतीरुदाहरति—न हीति । सत्यग्नौ तदात्मकमौष्ण्यं नं परिलुप्यते तथेत्युत्तरमाह—अग्न्युष्णवदिति । प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमादिपदम् । ज्ञेयाभिन्नमित्युक्तं स्फुटयति—तस्यैवेति । आत्मनः स्वयमेवावगतिरूपत्वान्नार्थान्तरापेक्षेत्येतमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति—नित्येति ॥ ३३ ॥

निगृहीतस्य मनसो निर्विकल्पस्य धीमतः ।

प्रचारः स तु विज्ञेयः सुषुप्तेऽन्यो न तत्समः ॥ ३४ ॥

आत्मसत्यानुबोधेन संकलयमकुर्वद्ब्रह्मविषयाभावे निरिन्धनाग्निवत्प्रज्ञानं निगृहीतं निरुद्धं मनो भवतीत्युक्तम् । एवं च मनसो ह्यमनीभावे द्वैताभावश्चोक्तः । तस्यैवं निगृहीतस्य निरुद्धस्य मनसो निर्विकल्पस्य सर्वकल्पनावर्जितस्य धीमतो विवेकवतः प्रचरणं प्रचारो यः स तु प्रचारो विशेषेण ज्ञेयो योगिभिः । ननु सर्वप्रत्ययाभावे यादृशः सुषुप्तस्थस्य मनसः प्रचारस्तादृश एव निरुद्धस्यापि प्रत्ययाभावाविशेषात्किं तत्र विज्ञेयमिति । अत्रोच्यते । नैवम् । यस्मात्सुषुप्तेऽन्यः प्रचारोऽविद्यामोहतमोग्रस्तस्यान्तर्लीनानेकानर्थप्रवृत्तिबीजवासनावतो मनस आ-

१ ज. ब्रह्म” इ” । २ क. छ. स्वस्थं । ३ क. ग. झ. “यमौष्ण्यस्ये” । ४ ख. “जेना” । ५ ख. “वर्त्येते” । ६ छ. “वर्त्यामा” । ७ ग. झ. “सत्यत्वे व्य” । ८ ख. “ज्ञाऽऽत्मावबो” । ९ ग. छ. श्रुति-मुदा” । १० ग. झ. न विलु” । ख. छ. न विप” । ११ क. “नुरोधे” । च. “नुवाधे” । १२ क. ज. झ. “वन्वाह्य” । १३ च. तस्यैव । १४ झ. सर्वसंक” । १५ क. “चारं वि” । १६ च. सुप्तस्य । ज. सुप्तस्थानस्य । १७ क. “पुसिस्थ” । १८ छ. “सम” । १९ च. “ति चेदत्रो” । २० च. मैवम् । २१ झ. “सिऽन्यप्र” । २२ घ. ज. “कार्ये” ।

त्मसत्यानुबोधहुताशविष्टुष्टाविद्याद्यनर्थप्रवृत्तिबीजस्य निरुद्धस्यान्य एव
प्रशान्तसर्वक्लेशरजसः स्वतंत्रः प्रचारः । अतो न तत्समः । तस्माद्युक्तः
स विज्ञातुमित्यभिप्रायः ॥ ३४ ॥

मोक्षमाणस्य ज्ञानफलं स्वर्गवन्न परोक्षं किं तु तृप्तिवत्प्रत्यक्षम् । अतश्च प्रकृतज्ञान-
फलस्य मनोनिरोधस्य प्रत्यक्षत्वार्थं प्रसङ्गं प्रकरोति—निगृहीतस्येति । न तस्य
विज्ञेयत्वं सुषुप्ते प्रसिद्धत्वादित्याशङ्क्याऽऽह—सुषुप्त इति । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तुं
वृत्तं कीर्तयति—आत्मेति । तस्य सत्यस्य प्रागुक्तेनानुबोधेन सम्यग्ज्ञानेन बाह्यस्य
विषयस्य संकल्पस्याभावे निरालम्बनस्य प्रचारासंभवे च मनः संकल्पमकुर्वत्प्रशान्तं
निरुद्धं चैव प्रभवतीत्यन्वयः । निर्विषयं मनः शाम्यतीत्यत्र दृष्टान्तमाह—निरिन्ध-
नेति । निरुद्धे मनसि मनस्त्वव्यावृत्तौ मनःस्पन्दितस्य द्वैतस्याभावमुक्तं स्मारयति—
एवं चेति । एवं वृत्तमनूय पादत्रयस्यार्थमाह—तस्येति । एवं विषयाभावेनेति यावत् ।
आत्मसत्यानुबोधो विवेकशब्दार्थः । प्रत्यगात्मन्येव पर्थवसानं प्रचारस्तस्य विद्वत्प्रत्य-
क्षत्वं विवक्षित्वा योगिभिरित्युक्तम् । चतुर्थपादव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति ।
निरुद्धस्यापि मनसः प्रचार इति संबन्धः । विशेषप्रत्ययाभावस्य निरोधे स्वापे च
विशेषाभावादिति हेत्वर्थः । तत्र प्रचारं प्रसिद्धे सतीति यावत् । चतुर्थपादमुत्तरत्वे-
नावतारयति—अत्रेति । निरुद्धस्य मनसः सुषुप्तस्येव प्रचारस्य सुज्ञानत्वाच्च तत्र
ज्ञातव्यमस्तीत्युक्तं प्रत्याह—नैवमिति । विद्याभावव्यावृत्त्यर्थं मोहविशेषणं चित्तभ्रमं
व्यावर्तयितुं तमोविशेषणम् । अन्तर्लीना गुप्ता अनेकानर्थफलानां प्रवृत्तीनां बीजभूता
वासना यस्मिन्मनसि तस्येति सुषुप्तस्य विशेषणम् । आत्मनः सत्यस्यानुबोधो यो
व्याख्यातः स एव हुताशोऽग्निस्तेन विष्टुष्टान्यविद्यादीन्यनेकानर्थपर्यन्तप्रवृत्तीनां बीजानि
यस्य तस्येति निरुद्धस्य विशेषणं, प्रकर्षेण शान्तं सर्वक्लेशात्मकं रजो यस्येति तस्यैव
विशेषणान्तरम् । स्वतन्त्रो ब्रह्मस्वरूपावस्थानात्मक इत्यर्थः । यथोक्तस्य प्रचारस्य
सुषुप्तप्रचारविसदृशस्य दुर्ज्ञानत्वे स्थिते फलितमाह—तस्मादिति ॥ ३४ ॥

लीयते हि सुषुप्ते तन्निगृहीतं न लीयते ।

तदेव निर्भयं ब्रह्म ज्ञानालोकं समन्ततः ॥ ३५ ॥

प्रचारभेदे हेतुमाह । लीयते सुषुप्तौ हि यस्मात्सर्वाभिरविद्यादिप्र-

१ छ. 'द्यानर्थ' । २ घ. 'तन्मप्र' । ३ ज. 'तद्दानफलमस्य' । ४ घ. ड. ज. 'द्वं भ' । ५ ग.
छ. झ. च भ' । ६ ग. 'स्य विरो' । ७ ख. 'रेति प्र' । ८ घ. प्रतिषिद्धे । ९ ग. झ. 'त्वात्तत्र
किं ज्ञा' । १० ग. 'सा भवतीति अ' । ११ झ. 'न प्लु' । १२ ग. ज. 'कार्थ' । १३ ख. 'पुत्तिप्र' ।
१४ छ. सुषुप्तौ । १५ क. छ. झ. 'ते हि' । १६ च. सुषुप्ते ।

त्ययबीजवासनाभिः सह तमोरूपमविशेषरूपं बीजभावमापद्यते तद्वि-
वेकविज्ञानपूर्वकं निरुद्धं निगृहीतं सन्न लीयते तमोबीजभावं नोऽऽपद्यते
तस्माद्युक्तः प्रचारभेदः सुषुप्तस्य समाहितस्य मनसः । यदा ग्राह्यग्राह-
काविद्याकृतमलद्वयवर्जितं तदा परमद्वयं ब्रह्मैव तत्संवृत्तमित्यतस्तदेव
निर्भयम् । द्वैतग्रहणस्य भयनिमित्तस्याभावात् । शान्तमभयं ब्रह्म ।
यद्विद्वान्नि बिभेति कुतश्चन । तदेव विशेष्यते ज्ञप्तिज्ञानमात्मस्वभावचै-
तन्यं तदेव ज्ञानमालोकः प्रकाशो यस्य तद्ब्रह्म ज्ञानालोकं विज्ञानैकर-
स्यनमित्यर्थः । समन्ततः समन्तात्सर्वतो व्योमवन्नैरन्तर्येण व्यापक-
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥

मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य च प्रचारभेदोऽस्तीत्युक्तं तत्र हेतुमाह—लीयते
हीति । समाहितस्य मनसो द्वैतवर्जितस्य स्वरूपं कथयति—तदेवेति । पूर्वार्धस्य
तात्पर्यमाह—प्रचारेति । मनसः सुषुप्तस्य समाहितस्य चैति वक्तव्यम् । यस्मादि-
त्यस्य तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अविद्यादीत्यादिशब्देनास्मितारागादयो गृह्यन्ते ।
सुषुप्ते मनसो वासनाभिः सह लयप्रकारं कथयति—तमोरूपमिति । आपद्यत इति
संबन्धः । जाड्यं रूपमवस्थान्तरेऽपि तुल्यमित्यतो विशिनष्टि—अविशेषेत्यादिना ।
एवमाद्यं पादं व्याख्याय द्वितीयं पादं व्याचष्टे—तदिति । पूर्वविभागविभजनेन फलि-
तमाह—तस्मादिति । तदेव निर्भयं ब्रह्मेत्यस्यार्थमाह—यदेति । समाहितं मनो-
ग्राह्यं ग्राहकमित्यविद्याकृतं यन्मलद्वयं तेन वर्जितं यदा तदेति संबन्धः । मनसो
ब्रह्मत्वे निर्भयत्वं तस्य फलितमित्याह—इत्यत इति । तत्र हेतुमतःशब्देन सूचितमाह—
द्वैतेति । यदुपशान्तं ब्रह्माभयमित्युक्तं तस्याभयत्वं प्रमाणं सूचयति—यद्विद्वानिति ।
ननु यथोक्तं ब्रह्म प्रकाशते न वै प्रकाशते । प्रकाशते चेदुपायापेक्षायामद्वैतव्याघातः ।
न चेत्प्रकाशते पुरुषार्थत्वासिद्धिरिति तत्राऽऽह—तदेवेति । तस्य ब्रह्मत्वसिद्धये
परिच्छिन्नत्वं व्यवच्छिन्नमिति—समन्तत इति ॥ ३५ ॥

अजमनिद्रमस्वप्नमनामकमरूपकम् ।

सकृद्विभातं सर्वज्ञं नोपचारः कथंचन ॥ ३६ ॥

जन्मनिमित्ताभावात्सबाह्याभ्यन्तरमजम् । अविद्यानिमित्तं हि जन्म

१ ख. 'द्वं गृ' । २ च. नोपपद्यते । ३ ख. च छ. झ. 'स्य च म' । ४ च. 'त्सं वृ' ।
५ छ. विशिष्यते । ६ ग. झ. 'स्य प्र' । ७ ग. झ. 'ति च व' । ८ ग. 'वृत्तम्' । ९ ग. झ.
'वेणेत्या' । १० क. 'ग्राह' । ११ ग. झ. 'कमवि' । १२ ग. झ. 'त्वेऽपि नि' । १३ क. घ. छ.
छ. ज. झ. ट. 'तमाह' । १४ झ. 'त्वेन प्र' । १५ झ. 'माणान्तरं सू' । १६ ग. 'काशेत चे' ।
१७ झ. 'वा चे' ।

रज्जुसर्पवदित्यवोचाम । सा चाविद्याऽऽत्मसत्यानुबोधेन निरुद्धा ।
यतोऽजमत एवानिद्रम् । अविद्यालक्षणाऽनादिर्माया निद्रा । स्वापात्प्र-
बुद्धोऽद्वयस्वरूपेणाऽऽत्मनाऽतोऽस्वप्नम् । अपबोधकृते ह्यस्य नाम-
रूपे प्रबोधाच्च ते रज्जुसर्पवद्विनष्टे इति न नाम्नाऽभिधीयते ब्रह्म रूप्यते
वा न केनचित्प्रकारेणेत्यनामकमरूपाकं च तत् । “यतो वाचो निवर्तन्ते”
इत्यादिश्रुतेः । किं च सकृद्विभातं सदैव विभातं सदा भारूपमग्रहणा-
न्यथाग्रहणाविर्भावतिरोभाववर्जितत्वात् । ग्रहणाग्रहणे हि राज्यहनी
तमश्चाविद्यालक्षणं सदाऽप्रभातत्वे कारणं तदभावान्नित्यचैतन्यभारूप-
त्वाच्च युक्तं सकृद्विभातमिति । अत एव सर्वं च तज्ज्ञस्वरूपं चेति
सर्वज्ञम् । नेह ब्रह्मण्येवंविध उपचरणमुपचारः कर्तव्यः । यथाऽन्ये-
षामात्मस्वरूपव्यतिरेकेण समाधानाद्युपचारः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्व-
भावत्वाद्ब्रह्मणः कथंचन न कथंचिदपि कर्तव्यसंभवाऽविद्यानाश
इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

प्रकृतमेव ब्रह्म प्रकौरान्तरेण निरूपयति—अजमित्यादिना । न च तस्मिन्निरु-
धिके ब्रह्मणि ज्ञाने कर्तव्यशेषः संभवतीत्याह—नेति । अजत्वमुपपादयति—
नमेति । किं तज्जन्मनिमित्तं यदभावादजत्वमुपाद्यते तदाह—अविद्येति । कुत-
र्हि तन्नित्योऽनन्तत्वमिद्विस्तत्राऽऽह—सा चेति । निमित्तानित्यत्वाऽजत्वसि-
द्ध्युक्तमनिद्रत्वं निद्राशब्देनाविद्याभिर्लैपादित्याह—अत एवेति । विशेषणान्तरं
॥ धयति—अविद्यालक्षणेति । उत्तरविशेषेण द्वयं विवृणोति—अप्रबोधेति ।
लक्षणो नामरूपवत्त्वाभावे प्रमाणमाह—यत इति । विशेषणान्तरमाह—किं चेति ।
। दार्भारूपत्वे हेतुमाह—अग्रहणेति । जीवे ह्युपाधिस्थेऽहंरूपग्रहणानुदये तिरोभावः
तीऽहमित्यन्यथाग्रहणोदये चाऽऽविर्भावो भवति तदभावाद्भ्रंस्वरूपमेव सदा ब्रह्मेत्यर्थः ।
। त्याचार्योपदेशात्पूर्वं ब्रह्मण्यग्रहणं तदुपदेशादूर्ध्वं तद्ग्रहणमिति प्रसिद्धं ब्रह्मण्यपि
। हणाग्रहणे स्यातामित्याशङ्क्याऽऽह—ग्रहणेति । यथा सवित्रपेक्षया राज्यहनी न
तः किं तूद्यास्तमयकरूपनया करूप्येते तथा ब्रह्मस्वभावलोचनया ग्रहणाग्रहणे न

१ ख. घ. ङ. ज. 'तोऽतोऽजम' । च. 'तोऽतोऽयमजम' । २ क. 'दिमाया' । ३ क.
।स्य । ४ क. 'हे न । ५ च. 'भानत्वे । ६ च. 'न्यग्रभा' । ७ ख. 'म । न हि ब्र' । ८ घ.
वेधे य उ' । ९ च. 'रः कर्तव्यः । नि' । १० क. 'भावाद्' । ११ च. ज. 'न क' । १२ ज.
। विद्यमाने ना' । १३ ज. 'कारे' । १४ छ. 'ते सति क' । १५ ज. 'त्या तत्त्वसि' । १६ घ.
गणादि' । १७ ग. झ. 'षण वि' । १८ क. 'भासरू' । १९ ग. झ. 'हंम' । २० ग. झ.
शतमे' । छ. 'द्वावरू' । २१ ग. झ. 'सिद्धेर्ब्रह्म' । घ. 'सिद्धं ब्र' । २२ ज. 'पेक्षाया ।

विद्येते किं तूपाधिद्वारा कल्प्येते । तेन ब्रह्मणः सदा भारूपत्वमविरुद्धमित्यर्थः । इतश्च निरुपाधिकं ब्रह्म सदा विभातमेवेत्यमित्याह—तमश्चेति । अप्रभातत्वं इति च्छेदः । तदभावो ब्रह्मदृष्ट्या तमःसंबन्धाभावः । उक्तमेव हेतूकृत्य विशेषणान्तरं विशदयति— अत एवेति । विदुषो निरुद्धमनसो ब्रह्मस्वरूपावस्थानमुक्तम् । ये तु विदुषोऽपि समाध्यादि कर्तव्यमाचक्षते तान्प्रत्याह—नेहेति । एवंविधत्वं निरुपाधिकत्वमुपचारः समाध्यादिः । निरुपाधिके ब्रह्मणि विदुषो न कर्तव्यशेषोऽस्तीत्येतमर्थं वैधर्म्योदाहरणेन साधयति—यथेत्यादिना । अन्येषामनात्मविदामिति यावत् । अविद्यादशायामेव सर्वो व्यवहारो विद्यादशायां चाविद्याया असत्त्वान्न कोऽपि व्यवहारः । बाधितानुवृत्त्या तु व्यवहाराभाससिद्धिरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

सर्वाभिलापविगतः सर्वचिन्तासमुत्थितः ।

सुप्रशान्तः सकृज्ज्योतिः समाधिरचलोऽभयः ॥३७॥

अनामकत्वाद्युक्तार्थसिद्धये हेतुमाह—अभिलष्यतेऽनेनेत्यभिलापो वाक्करणं सर्वप्रकारस्याभिधानस्य तस्माद्विगतः । वागत्रोपलक्षणार्था सर्वबाह्यकरणवर्जित इत्येतत् । तथा सर्वचिन्तासमुत्थितः । चिन्त्यतेऽनयेति चिन्ता बुद्धिस्तस्याः समुत्थितोऽन्तःकरणवर्जित इत्यर्थः । “अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः” इति श्रुतेः । “अक्षरात्परतः परः” । यस्मात्सर्वविशेषवर्जितोऽतः सुप्रशान्तः । सकृज्ज्योतिः सदैव ज्योतिरात्मचैतन्यस्वरूपेण, समाधिः समाधिनिमित्तप्रज्ञावगम्यत्वात् । समाधीयतेऽस्मिन्निति वा समाधिः । अचलोऽविक्रियः । अत एवाभयो विक्रियाभावात् ॥ ३७ ॥

विद्वानेव ब्रह्मेत्यङ्गीकृत्य प्रकृतं ब्रह्म पुंलिङ्गत्वेन निर्दिशति—सर्वेति । श्लोकेऽप्येतात्पर्यमाह—अनामेति । अत्रेति प्रकृतपदोपादाने तर्हि सर्वकरणवर्जितत्वस्यात्रैव सिद्धत्वादुत्तरविशेषणमनर्थकमित्याशङ्क्याऽऽह—सर्वबाह्येति । बाह्यकरणसंबन्धराहित्यवदन्तःकरणसंबन्धराहित्यं दर्शयति—तथेति । उभयविधकरणसंबन्धवैधुर्येणाऽऽत्मनः शुद्धत्वे प्रमाणमाह—अप्राण इति । कारणसंबन्धराहित्यमाह—अक्षरादिति । तस्य परत्वं कार्यापेक्षया द्रष्टव्यम् । उक्तं हेतूकृत्य विशेषणान्तरं विशद-

१ ग. झ. “दाभा” । २ झ. अभा” । ३ छ. हेतुं कृ” । ४ ग. छ. झ. “द्वस्य म” । ५ ख. “ह—नहीति । ६ क. “धत्वनि” । ७ छ. “ध्यादि । नि” । ८ क. अप्रमाणो । ९ च. “णो ह्यशुद्ध इ” । १० क. विषयव” । ११ ख. “माधिनि” । १२ ख. “लोऽकि” । १३ ख. “कृतं” । १४ ग. झ. “कतात्पर्यार्थमा” । १५ ख. घ. ड. ज. “दानं त” । १६ ग. “वैबाह्यक” । १७ छ. “रं दर्शय” ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १४७

यति—यस्मादिति । अस्मिन्परस्मिन्नात्मनि समाधीयते निक्षिप्यते जीवस्तदुपाधिश्चेति समाधिः परमात्मा । समाधिनिमित्तंया प्रज्ञया तस्यावगम्यत्वाद्वा समाधित्वमवगन्तव्यम् । अत एवेत्युक्तं स्फुटयति—विक्रियेति ॥ ३७ ॥

ग्रहो न तत्र नोत्सर्गश्चिन्ता यत्र न विद्यते ।

आत्मसंस्थं तदा ज्ञानमजाति समतां गतम् ॥ ३८ ॥

यस्माद्ब्रह्मैव समाधिरचलोऽभय इत्युक्तमतो न तत्र तस्मिन्ब्रह्मणि ग्रहो ग्रहणमुपादानं, नोत्सर्ग उत्सर्जनं हानं वा विद्यते । यत्र हि विक्रियां तद्विषयत्वं वा तत्र हानोपादाने स्यातां न तद्वयमिह ब्रह्मणि संभवति । विकारहेतोरन्यस्याभावाभिरवयवत्वाच्च । अतो न तत्र हानोपादानं इत्यर्थः । चिन्ता यत्र न विद्यते । सर्वप्रकारैव चिन्ता न संभवति यत्रार्थनस्त्वात्कुतस्तत्र हानोपादानं इत्यर्थः । यदैवाऽऽत्मसत्यानुबोधो जातस्तदैवाऽऽत्मसंस्थं विषयाभावाद्गुणवदात्मन्येव स्थितं ज्ञानम् । अजाति जातिवर्जितम् । समतां गतं परं साम्यमापन्नं भवति । यदादौ प्रतिज्ञातमतो वक्ष्याम्यकार्पण्यमजाति समगतां गतमितीदं तदुपपत्तितः शौल्वतश्चोक्तमुपसंहियते । अजाति समतां गतमित्येतस्मादात्मसत्यानुबोधात्कार्पण्यविषयमन्यत् । “यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः” इति श्रुतेः । प्राप्यैतत्सर्वं कृतकृत्यो ब्रह्मणो भवतीत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

प्रकृते ब्रह्मण्यविक्रिये विधिनिषेधाधीनयोर्वैदिकयोर्वा लौकिकयोर्वा हानोपादानोरेवकाशत्वमित्याह—ग्रहो नेति । मनोविषयत्वाभावाच्च ब्रह्मणि तयोरेवकाशोऽस्तीत्याह—चिन्तेति । यथोक्ते ब्रह्मणि ज्ञाते फलितमाह—आत्मेति । प्रकरणात् प्रतिज्ञातमुपसंहरति—अजातीति । किमिति लौकिकौ वैदिकौ वा ग्रहोत्सर्गौ ब्रह्मणि न भवतस्तत्राऽऽह—यस्मादिति । उक्तमेवार्थमुपपादयति—यत्र हीति । ब्रह्मणि विक्रियाभावे हेतुमाह—विकारेति । तस्य विक्रियाविषयत्वाभावेऽपि हेतुं शक्यति—निरवयवत्वाच्चेति । विक्रियायास्तद्विषयत्वस्य चाभावे फलितमाह—

१ य. 'त्तप्र' । २ ख. ग. छ. झ. 'क्तं हेतुं स्फु' । ३ ज. 'हि कि' । ४ च. झ. 'या विष' । झ. 'त्वं त' । ६ झ. 'ने संभवतः' । चि' । ७ च. 'ते, इति स' । ८ च. 'न्ता यत्र न' । ९ क. 'ते । य' । १० क. 'नस्त्वं कुत' । ११ च. 'दानचिन्तादय इ' । १२ छ. 'ने स्यातामिष' । ३ ज. परसा' । १४ ज. शास्त्रोक्त' । १५ झ. 'मतामि' । १६ च. झ. 'त्सर्वं कृ' । १७ घ. अर्थः ॥ ३८ ॥ १८ झ. 'षयाभा' । १९ क. 'वे हे' ।

अत इति । द्वितीयं पादमवनार्यं व्याचष्टे—चिन्तेत्यादिना । तृतीयं पादं विभजते—यदैवेति । चतुर्थपादं व्याकरोति—अजातीति । नन्विदं प्रकरणादावुक्तं किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राऽऽह—यदादाविति । ननु ग्रहो न तत्रेत्यादौ पूर्वत्र तत्त्वज्ञानमुक्तं न त्वकार्पण्यं तत्कथमकार्पण्यं वक्ष्यामीत्युपक्रान्तस्यात्रोपसंहारः संभवतीत्याशङ्क्य तत्त्वज्ञानस्यैवाकार्पण्यरूपत्वादुक्तोपसंहारसिद्धिरित्याह—तस्मादिति । तत्त्वज्ञानातिरिक्तं ज्ञानं कार्पण्यविषयमित्यत्र लिङ्गं दर्शयति—यो वा इति । तत्त्वज्ञानराहित्ये कृपणत्वमुक्त्वा तद्वत्त्वे फलितमाह—प्राप्येति ॥ ३८ ॥

अस्पर्शयोगो वै नाम दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः ।

योगिनो बिभ्यति ह्यस्मादभयं भयदर्शिनः ॥ ३९ ॥

यद्यपीदमित्थं परमार्थनेत्तम् । अस्पर्शयोगो नामायं सर्वसंबन्धाख्य-
स्पर्शवर्जितत्वादस्पर्शयोगो नाम वै स्पर्श्यते प्रसिद्धमुपनिषत्सु । दुःखेन
दृश्यत इति दुर्दर्शः सर्वयोगिभिः, वेदान्तविहितविज्ञानरहितैः सर्वयोगि-
भिरात्मसत्यानुबोधायासलभ्य एवेत्यर्थः । योगिनो बिभ्यति ह्यस्मा-
त्सर्वभयवर्जितादप्यात्मनांशरूपमिमं योगं मन्यमाना भयं कुर्वन्ति अभ-
येऽस्मिन्भयदर्शिनो भयनिमित्तात्मनाशदर्शनशीला अविवेकिन इत्य-
र्थः ॥ ३९ ॥

परमार्थब्रह्मस्वरूपावस्थानफलकं चेदद्वैतदर्शनं किमिति तर्हि सर्वैरेव नाऽऽद्विगते
तत्राऽऽह—अस्पर्शेति । परमार्थतत्त्वं कर्मनिष्ठानां बहिर्मुखानां (णां) दुर्दर्शनमित्यत्र हेतु-
माह—योगिन इति । यदुक्तं तत्त्वज्ञानं स्वरूपावस्थानफलकमिति तदङ्गी करोति—
यद्यपीति । परमार्थतत्त्वं ब्रह्मेदं प्रत्यग्भूतम् । इत्थं प्रागुक्तपरिपाठ्या कूटस्थसच्चिदा-
नन्दात्मकं यद्यपि तत्त्वज्ञानात्प्राप्यते तथाऽपि मूर्धास्तान्निष्ठा न भवन्तीति शेषः ।
यस्य तत्त्वज्ञानुभवस्य स्वरूपावस्थानं फलमुक्तं तमिदानीं विशिनष्टि—अस्पर्शेति ।
तत्र वर्णाश्रमादिधर्मेण पापादिमलेन च स्पर्शो न भवत्यस्मादित्यद्वैतानुभवोऽस्पर्शः ।
स एवैव योगो जीवस्य ब्रह्मभावेन योजनादित्याह—सर्वेति । नामेति निपातस्य
पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह—नामेत्यादिना । उपनिषत्सु न लिप्यते कर्मणा
पापकेनेत्याद्यासु । दुःखं श्रवणमननादिलक्षणम् । योगिशब्दस्य ज्ञानविषयत्वं व्याव-

१ ग. छ. झ 'त्वाद्युक्तो' । २ च. 'तत्त्वं तथाऽपि तस्मिन्नेचिन्मुह्यन्तीत्याह । अ' । ३ क.
'विज्ञा' । ४ छ. 'बैमल्य' । ५ ज. 'नाऽभ' । ६ ग. झ. 'ति स' । ७ झ. 'तत्त्वं य' । ८ क.
'वास्तुष्टास्त' । ९ छ. ज. 'स्थानक' । १० घ. ज. 'न स्प' । ११ च. 'संस्पशो' । १२ छ.
'गुभावोऽ' । १३ ग. झ. एव यो' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १४९

र्तयति—वेदान्तेति । कैस्तर्हि यथोक्तस्यानुभवस्य लभ्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—
आत्मेति । उत्तरार्धं विभजते—योगिन इति । कर्मिणो हि श्रोत्रिया ब्राह्मण्याद्य-
स्माकं नैङ्क्ष्यतीति मत्वा तत्त्वज्ञानाद्विभ्यतीत्यर्थः । अभयनिमित्तमेव तत्त्वज्ञानं
मिथ्याज्ञानवशाद्भयनिमित्तं पश्यन्तीत्याह—सर्वेति । भयदर्शित्वं विशदयति—
अभयेति ॥ ३९ ॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिना(णां)म् ।

दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥ ४० ॥

येषां पुनर्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण रज्जुसर्पवत्कल्पितमेधं मन इन्द्रि-
यादि च न परमार्थतो विद्यते तेषां ब्रह्मस्वरूपाणामभयं मोक्षाख्या-
चाक्षया शान्तिः स्वभावत एव सिद्धा नान्यायत्ता नोपचारः कथंचने-
त्पवोचाम । ये त्वतोऽन्ये योगिनो मार्गगा हीनमध्यमदृष्टयो मनोऽन्य-
दात्मव्यतिरिक्तमात्मसंबन्धि पश्यन्ति तेषामात्मसत्यानुबोधरहितानां
मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वेषां योगिनाम् । किं च दुःखक्षयोऽपि । न
ह्यात्मसंबन्धिनि मनासि प्रचलिते दुःखक्षयोऽस्त्विवेकिनाम् । किं चाऽऽ-
त्मभवोद्योऽपि मनोनिग्रहायत्त एव । तथाऽक्षयाऽपि मोक्षाख्या शान्ति-
स्तेषां मनोनिग्रहायत्तैव ॥ ४० ॥

उत्तमदृष्टीनामद्वैतदर्शनमद्वैतदृष्टिकलं च मनोनिरोधमुक्त्वा मन्ददृष्टीनां मनोनिरो-
धाधीनमात्मदर्शनमुपन्यस्यति—मनस इति । अभयमित्यशेषभयानिवृत्तिसाधनमात्मदर्श-
नमुच्यते । सर्वयोगिना(णां) सर्वेषां योगिनां कर्मानुष्ठाननिष्ठानां बुद्धशुद्धिमतामित्यर्थः ।
मनोनिरोधाधीनं प्रागुक्तमनूद्य तत्फलं कैवल्यं कथयति—दुःखेति । श्लोकस्य विषयं
पारशिनष्टि—येषामिति । अभयं भयराहित्यमसंत्रासात्मकमित्यर्थः । उक्तलक्षणा
शान्तिर्निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिः स्वभावतो विद्यास्वरूपसामर्थ्यादित्यर्थः । विदुषां
जीवन्मुक्तानां मुक्तेः सिद्धत्वाच्च साधनापेक्षेत्याह—नान्यायत्तेति । तत्र वाक्यो-
पक्रमननुकूलयति—नेत्यादिना । उत्तमभ्यो ज्ञानवद्भ्योऽधिकारिभ्यो व्यतिरिक्तान-
धिकारिणोऽवतारयति—ये त्वात् । योगिनः सुकृतानुष्ठानिनस्तदनुष्ठानादेव सन्मार्ग-

१ ग. न क्षरती । २ च. वा । ३ ज. 'रूपेण व्य' । ४ झ. 'व सर्व म' । ५ झ. 'क्षय्या
शा' । ६ च. 'बन्धं प' । ७ च. 'न्ति तेषां मोक्षफलम ह मनस इति ते' । ८ ख. 'मनोनि' । ९ च.
'त्ववो' । १० झ. मनसो नि । ११ च. 'यतमेव' । १२ 'तदृष्टिकलं म' । १३ झ. 'लं म' ।
१४ क. 'धनात्म' । १५ घ. 'नां क' । १६ ज. 'द्धिम' । १७ ग. 'नोरो' । १८ घ. 'रिविशि' ।
१९ ग. घ. 'न्तिरनति' । २० क. 'कारेणाव' ।

१५० सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्— [अद्वैताख्यं—

गामिनस्तेषामपि तत्त्वज्ञानं कथंचिदुपजातं चेदलं मनोनिग्रहेणेत्याशङ्क्याऽऽह—तेषा-
मिति । अभयं तदेव तत्त्वज्ञानम् । दुःखनिवृत्तिरपि मनोनिग्रहमपेक्ष्य भवतीत्याह—
किं चेति । तदेव व्यतिरेकमुखेन(ण) स्फोरयति—न हीति । इतश्च मनो निगृ(प्र)ही-
तव्यमित्याह—किं चेति । अभयमित्यत्र सूचितं स्पष्टं विवृणोति—आत्मेति । इतश्च
मनोनिग्रहोऽर्थवानित्याह—तथेति । तेषां साधकानां मुमुक्षूणामिति यावत् ॥ ४० ॥

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकविन्दुना ।

मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥ ४१ ॥

मनोनिग्रहोऽपि तेषामुदधेः कुशाग्रेणैकविन्दुनोत्सेचनेन शोषण-
यवसायवद्वयवसायवतामनवसन्नान्तःकरणानामनिर्वेदादपरिखेदतो भव-
तीत्यर्थः ॥ ४१ ॥

कथं मुमुक्षूणां जिज्ञासूनां मनोनिग्रहः सिध्येदित्याशङ्क्याऽऽह—उत्सेक इति ।
दृष्टान्तदाष्टान्तिकभूतश्लोकनिविष्टाक्षराणि व्याचष्टे—मनोनिग्रहोऽपीति । तेषां व्यव-
सायवतामुद्योगभागिनामनुद्वेगवतामिति संबन्धः । चक्षुषो निमीलने तमो दृश्यते तस्य
चोन्मीलने घटाद्येवोपलभ्यते न कदाचिदपि ब्रह्मेत्युद्वेगपरिवर्जनात्प्रागुदीरितानां
मनोनिग्रहः संभवति तदाह—अपरिखेदत इति ॥ ४१ ॥

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः ।

सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा ॥ ४२ ॥

किमपरिखिन्नव्यवसायमात्रमेव मनोनिग्रह उपायो नेत्युच्यते । अप-
रिखिन्नव्यवसायवोन्सन्वक्ष्यमाणेनोपायेन कामभोगविषयेषु विक्षिप्तं
मनो निगृह्णीयान्निरुन्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः । किं च लीयतेऽस्मिन्निति
सुषुप्तो लयस्तस्मिँल्लये च सुप्रसन्नमायासवर्जितमपीत्येतन्निगृह्णीया-
दित्यनुवर्तते । सुप्रसन्नं चेत्कस्मान्निगृह्यत इति । उच्यते । यस्माद्यथा
कामोऽनर्थहेतुस्तथा लयोऽपि । अतः कामविषयस्य मनसो निग्रहवल्ह-
यादपि निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

समाधिं कुर्वतस्तत्त्वसाक्षात्कारप्रतिबन्धका लयविक्षेपभुङ्क्तरागास्तेभ्यो मनसो वक्ष्य-

१ झ. 'ति । तदेवाभ' । २ च. मनसो निग्रहे तेषामुपायमाह—उत्सेक इति । मनो' । ३ ख.
ग. 'दधेर्यद्वत्कुशा' । ४ च. 'ने शो' । ५ च. 'यबुद्धवता' । ६ च. 'वशान्तः' । ७ झ. मनसो नि' ।
८ ज. 'पाये ने' । ९ च. ज. झ. 'वान्ध' । १० च. 'माणोपा' । ११ च. 'ये वि' । १२ झ. 'ते
यस्मि' । १३ च. झ. 'तमित्ये' । १४ छ. 'न्धकल' । १५ ग. घ. ङ. ज. 'पक्षायसु' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १५१

माणोपायेन निग्रहं कुर्यात् । अन्यथा समाधिसौफल्यानुपपत्तेरित्याह—उपायेनेति । प्रागुक्तादुपायादेव मनोनिग्रहपरिग्रहे श्रवणादिविध्यानार्थक्यमिति मन्वानः शङ्कते—किमिति । पूर्वोक्तोपायवतः श्रवणाद्यनुतिष्ठतो मनोनिग्रहद्वारा तत्त्वज्ञानसिद्धिरित्यु-त्तरमाह—नेत्युच्यत इति । तृतीयपादं व्याचष्टे—किं चेति । लीयते स्थानद्वय-मिति शेषः । चतुर्थपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—मुप्रसन्नमित्यादिना ॥ ४२ ॥

दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत् ।

अजं सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति ॥ ४३ ॥

कः स उपाय इति । उच्यते । सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितं दुःखमे-वेत्यनुस्मृत्य कामभोगात्कामनिमित्तो भोग इच्छाविषयस्तस्माद्विप्र-सृतं मनो निवर्तयेद्वैराग्यभावेनयेत्यर्थः । अजं ब्रह्म सर्वमित्येतच्छा-स्त्राचार्योपदेशतोऽनुस्मृत्य तद्विपरीतं द्वैतजातं नैव तु पश्यति । अभा-वात् ॥ ४३ ॥

उपायेन निगृहीयादित्युक्तम् । तमेवोपायं वैराग्यैरूपमुपदिशति—दुःखमिति । ज्ञानाभ्यासाख्यमुपायान्तरमुपन्यस्यति—अजमिति । अक्षरव्याख्यानार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति—कः स इति । तत्र पूर्वार्धं व्याकरोति—उच्यत इत्यादिना । वैराग्य-भावना तत्र तत्र द्वैतविषये दोषानुसंधानेन वैतृष्ण्यभावना । तथा कामभोगा-न्मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः । द्वितीयार्धं ज्ञानाभ्यासविषयं व्याकरोति—अजमित्या-दिना ॥ ४३ ॥

लये संबोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः ।

सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत् ॥ ४४ ॥

एवमनेन ज्ञानाभ्यासवैराग्यद्वयोपायेन लये सुषुप्ते लीनं संबोधये-न्मनः । आत्मैविवेकदर्शनेन योजयेत् । चित्तं मन इत्यनर्थान्तरम् । विक्षिप्तं च कामभोगेषु शमयेत्पुनः । एवं पुनः पुनरभ्यस्यतो लयात्सं-बोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि साम्यापन्नमन्तरालावस्थं सक-षायं सर्रागं बीजसंयुक्तं मन इति विजानीयात् । ततोऽपि यत्नतः

१ ग. ज. साकल्या । २ क. झ. 'नुष्ठितो । ३ च. 'तजातम्' । ४ ख. 'भावंनयेत्य' । घ. न. 'भावं नयेत्य' । ५ झ. 'वमानयेदित्य' । ६ झ. अजमि । ७ झ. 'ग्यमु' । ८ ग. 'ने च वै' । ९ छ. झ. 'न च वै' । १० घ. ड. ज. 'मसङ्गान्म' । ११ च. न विचा' । १२ घ. 'पासनेन । १३ घ. ज. 'तमद्' । १४ घ. ड. च. 'भ्यसतो । १५ ज. 'साम्यमाप' । १६ छ. 'रागबी' ।

साम्यमापादयेत् । यदा तु समप्राप्तं भवति समप्राप्त्यभिमुखी भवती-
त्यर्थः । ततस्तत्र विचालयेद्विषयाभिमुखं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

ज्ञानाभ्यासवैराग्याभ्यां लयाद्विशेषाच्च व्यावर्तितं मनो रागप्रतिबद्धं श्रवणमनननि-
दिध्यासनाभ्यासप्रसूनसंप्रज्ञातसमाधिनाऽमंप्रज्ञातसमाधिपर्यन्तेन ततोऽपि प्रतिबन्धा-
व्यावर्तनीयमित्याह—लय इति । श्लोकाक्षराणि व्यौकरोति—एवमित्यादिना ।
ज्ञानाभ्यासः श्रवणाद्यावृत्तिर्विषयेषु क्षयिष्णुत्वादिदोषदर्शनेन वैतृष्ण्यं वैराग्यं लयो
निद्रा । संप्रबोधनेवाभिनयति—आत्मेति । मनसि प्रकृते किमिति चित्तमुच्यते
तत्राऽऽह—चित्तमिति । विशिष्टं विप्रसृतं शमयेद्यावर्तयेदिति यावत् । पुनरित्यत्र
विवक्षितमर्थाह—एवमिति । उभयतो व्यावर्तितं मनस्तर्हि निर्विशेषब्रह्मरूपतां गत-
मित्याशङ्क्याऽऽह—नापीति । अन्तरालावस्थमनसः स्वरूपं तृतीयपादावष्टम्भेन
स्पष्टयति—सकृपायमिति । रागस्य बीजत्वं पराचीनविषयप्रवृत्तिं प्रति प्रतिपत्त-
व्यम् । यथोक्तं मनो ज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह—ततोऽपीति । अन्तराला-
वस्था पञ्चम्या परामृश्यते । लयावस्थादि दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । यत्नतः संप्रज्ञात-
समाधेरिति यावत् । साम्यमसंप्रज्ञातसमाधिमित्यर्थः । चतुर्थपादस्यार्थमाह—यदा
त्विति । समाधिद्वयद्वारेण समं निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मरूपं प्राप्य मनस्तन्मात्रतया
समाप्तं चेदप्राप्तप्रतिषेधः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—समप्राप्तीति । ततो निर्विशेषव-
स्तुप्राप्त्याभिमुखपादनन्तरमित्यर्थः । किं तन्मनसश्चालनं यत्प्रतिषिध्यते तत्राऽऽह—
विषयेति ॥ ४४ ॥

नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत् ।

निश्चलं निश्चरञ्चित्तमेकी कुर्यात्प्रयत्नतः ॥ ४५ ॥

समाधित्सतो योगिनो यत्सुखं जायते तत्राऽऽस्वादयेत् । तत्र न
रज्येतेत्यर्थः । कथं तर्हि । निःसङ्गो निस्पृहः प्रज्ञया विवेकबुद्ध्या
यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं मृषैवेति विभावयेत् । ततोऽपि
सुखरागाग्निगृहीयादित्यर्थः । यदा पुनः सुखरागाग्निवृत्तं निश्चलस्व-
भावं सन्निश्चरद्वहिर्निर्गच्छद्भवति चित्तं ततस्ततो नियम्योक्तोपा-
येनाऽऽत्मन्येवैकी कुर्यात्प्रयत्नतः । चित्स्वरूपसत्तामात्रमेवाऽऽपाद-
येदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

१ क्ष. 'तित्तम' । २ क. 'माधिप' । ३ ज. व्यावष्टे । ४ छ. 'नेनैवं वै' । ५ घ. 'ह
प्र' । ६ ग. क्ष. 'ह्रस्वरू' । ७ ग. क्ष. 'गमित' । ८ ग. 'स्थाऽपि प' । ९ ख. क्ष. 'ह्रस्वरू'
१० घ. 'हि घतं तत्राऽऽह निःसङ्ग इति नि' ।

तृतीयप्रकरणम् ३] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १५३

समाधित्सायां यत्सुखमुत्पद्यते तद्विषयाभिलाषादपि मनो निरोद्धव्यमित्याह—
नाऽऽस्वादयेदिति । तत्रेति समाध्यवस्थोच्यते । किं तु तस्यामवस्थायां सुखं यदुपल-
भ्यते तदज्ञानविजृम्भितं मिथ्यैवेति प्रज्ञया विवेकज्ञानेन निःस्पृहः सन्भावयेदित्याह—
नेःसङ्ग इति । किं च यच्चित्तं प्राचीनवैराग्याद्युपायेन निश्चलं प्रत्यगात्मप्रवणं प्रसाधितं
। यदि स्वभावानुसारेण बहिर्निर्गन्तुमिच्छेत्तदा संप्रज्ञातसमाधेरसंप्रज्ञातसमाधिपर्यन्तात्प्र-
त्यात्तात्तदात्मन्येवैकीकृत्य तन्मात्रमौपाद्य परिशुद्धपरिपूर्णब्रह्मात्मकः स्वयं तिष्ठेदित्याह—
नेश्वरदिति । प्रथमपादाक्षराणि योजयति—समाधित्सत इति । तस्य समाध्यव-
स्थायामिति शेषः । द्वितीयपादमाकाङ्क्षाद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । निःस्पृहो
। योक्ते सुखेऽनुरागरहितः सन्नित्यर्थः । विवेकरूपा बुद्धिरागन्तुकस्य रज्जुसर्पवत्कल्पि-
तत्वमित्येवमात्मिका तथा भावयेदिति संबन्धः । भावनाप्रकारमभिनयति—यदि-
त्यादिना । प्रथमार्धस्याक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यार्थं निगमयति—ततोऽपीति । उत्तरार्ध-
वेभजते—यदेत्यादिना । पूर्वोक्तसमाध्यनुरोधादात्मन्येव निश्चलस्वभावं सच्चित्तं यथोक्तं
मुखारागनिमित्तं तदुपायरागनिमित्तं वा निश्चरद्भवतीति संबन्धः । तच्च चित्तं बाह्यविष-
याभिमुख्यादुक्तोपायेन ज्ञानाभ्यासादिना व्यावर्त्याऽऽत्मन्येव परस्मिन्ब्रह्मणि प्रयत्नतः
संप्रज्ञातसमाधिवशादेकी कुर्यात् । असंप्रज्ञातसमाधियुक्तं परिपूर्णं ब्रह्मैवाऽऽपादयेदि-
त्यर्थः । तदेव स्पष्टयति—चित्स्वरूपेति ॥ ४५ ॥

यदा न लीयते चित्तं न च विक्षिप्यते पुनः ।

अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा ॥ ४६ ॥

यथोक्तोपायेन निःस्पृहीतं चित्तं यदा सुषुप्ते न लीयते न च पुनर्विष-
येषु विक्षिप्यते, अनिङ्गनमचलं निर्वातप्रदीपकल्पम् । अनाभासं केन-
चित्कल्पितेन विषयभावेनावभासत इति । यदैवंलक्षणं चित्तं तदा
निष्पन्नं ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपेण निष्पन्नं चित्तं भवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

कदा पुनरिदं चित्तं ब्रह्ममात्रमापद्यते तत्राऽऽह—यदेति । त्रिविधप्रतिबन्धविधुरं
विषयाकाररहितं यदा चित्तमवतिष्ठते तदा ब्रह्म संपन्नं भवतीत्यर्थः । अक्षराणि
याचष्टे—यथोक्तेनेत्यादिना । उपायो ज्ञानाभ्यासादिः । निःस्पृहीतं विषयेभ्यो
वेमुखीकृतं न लीयते न निद्रापारवश्येन कारणात्मतां गतमित्यर्थः । अचलं रागादि-

१ छ. तु समाध्यव । २ क. ग. झ. 'कविज्ञा' । ३ ख. 'त्रतामा' । ४ क. ख. 'मापद्य' ।
५ ग. झ. 'त्यर्थे नि' । ६ क. यथेत्या । ७ क. तत्तथा । ८ ड. छ. 'योक्तेनोपा' । ९ ख. घ. ड.
१० ख. च. छ. झ. 'निर्वात' । ११ झ. 'तदी' । १२ क. 'कल्पना' । १३ ख.
१४ झ. 'स्व' । १५ ख. ग. छ. झ. 'दा तद्ब्रह्म' ।

१५४ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्— [अद्वैतारूपं—

वासनाशून्यमित्यर्थः । अचलत्वे दृष्टान्तः—निवातेति । किं तु ब्रह्माकारेणेत्येवंलक्षणं चित्तं यदा संपद्यते तदेति योजना । निष्पन्नं ब्रह्मेत्युक्तमेव स्फुटयति—ब्रह्मस्वरूपेणेति ॥ ४१ ॥

स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणमकथ्यं सुखमुत्तमम् ॥

अजमजेन ज्ञेयेन सर्वज्ञं परिचक्षते ॥ ४७ ॥

यथोक्तं परमार्थसुखमात्मसत्यानुबोधलक्षणं स्वस्थं स्वात्मनि स्थितम् । शान्तं सर्वानर्थोपशमरूपम् । सनिर्वाणं निर्द्वैतिनिर्वाणं कैवल्यं सह निर्वाणेन वर्तते । तच्चाकथ्यं न शक्यते कथयितुम् । अत्यन्तासाधारणविषयत्वात् । सुखमुत्तमं निरतिशयं हि तद्योगिप्रत्यक्षमेव । न जातमित्यजं यथा विषयविषयम् । अजेनानुत्पन्नेन ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तं सैत्स्वेन सर्वज्ञरूपेण सर्वज्ञं ब्रह्मैव सुखं परिचक्षते कथयन्ति ब्रह्मविदः ॥ ४७ ॥

असंप्रज्ञातसमाध्यवस्थायां येन रूपेण चित्तमभिनिष्पद्यते तद्ब्रह्मस्वरूपं विशिनष्टि—स्वस्थमिति । ज्ञेयेनाव्यतिरिक्तमिति शेषः । तत्र विदुषां संमतिमुदाहरति—सर्वज्ञमिति । यथोक्तमित्यसंप्रज्ञातसमाधिलक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य परमपुरुषार्थरूपतामाह—सुखमिति । वैषयिकं सुखं व्यवच्छेत्तुं परमार्थेति विशेषणम् । किं तत्र ज्ञानैवेत्याशङ्क्याऽऽह—आत्मेति । तस्य सत्यस्याऽऽगमाचार्यानिरोधिता बोधेन लक्ष्यते प्राप्यते ब्रह्मेति तथोच्यते । तस्य स्वमहिमप्रतिष्ठत्वमाह—स्वात्मनीति । सर्वस्य त्रिविधस्यानर्थस्योपशमेनोपलक्षितत्वादपि पुरुषार्थत्वसिद्धिरित्याह—सर्वेति । निरतिशयानन्दाभिव्यक्तिर्निरवशेषानर्थोच्छित्तिश्चेत्येवंलक्षणं मोक्षमाचक्षते । तत्कथमिदं ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह—सनिर्वाणमिति । तस्य क्षीरगुडादिमाधुर्यभेदस्येव स्वानुभवमात्राधिगम्यत्वादवाच्यत्वमाह—तच्चेति । यदुक्तं परमार्थसुखमिति तदिदानीमुपपादयति—सुखमिति । तर्हि सर्वेषामेव तद्व्यादित्याशङ्क्याऽऽह—योगीति । ज्ञानस्याजातत्वे वैषम्यदृष्टान्तमाह—यथेति ॥ ४७ ॥

१ ख. ग. च. छ. झ. निर्वाते° । २ घ. झ. निर्वृत्तिर्भि° । ज. निर्वृत्तिनिर्वा° । ३ क. छ. 'यम' । ४ ज. 'नुपपन्न' । ५ च. छ. सत्सुखेन । ६ ग. झ. 'ब्रह्म' । ७ ग. छ. झ. 'नेत्यत्राऽऽह' । ८ ग. झ. 'ति यथो' । ९ ग. झ. 'शमनो' । १० ख. 'गन्तव्यत्वा' । ११ ग. 'मेघभावादि' । घ. 'शमनं मयादि' ।

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ४८ ॥
इति गौडपादीयकारिकायामद्वैताख्यं तृतीयं
प्रकरणम् ॥ ३ ॥ ॐ तत्सत् ॥

सर्वोऽप्ययं मनोनिग्रहादिर्मृच्छोहादिवत्सृष्टिरूपासना चोक्ता परमा-
र्थस्वरूपप्रतिपक्ष्युपायत्वेन न परमार्थसत्येति । परमार्थसत्यं तु न कश्चि-
ज्जायते जीवः कर्ता भोक्ता च नोत्पद्यते केनचिदपि प्रकारेण । अतः
स्वभावतोऽजस्यास्यैकस्याऽऽत्मनः संभवः कारणं न विद्यते नास्ति ।
यस्मान्न विद्यतेऽस्य कारणं तस्मान्न कश्चिज्जायते जीव इत्येतत् । पूर्वे-
षुपायत्वेनोक्तानां सत्यानामेतदुत्तमं सत्यं यस्मिन्सत्यस्वरूपे ब्रह्मण्यणु-
मात्रमपि किञ्चिन्न जायत इति ॥ ४८ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य शंकरभगवतः कृतौ गौडपादीयभाष्य
आगमशास्त्रविवरणेऽद्वैताख्यं तृतीयप्रकरण-
भाष्यं समाप्तम् ॥ ३ ॥
ॐ तत्सत् ॥

उक्तानामुपायानां परमार्थसत्यत्वे सत्यद्वैतहानिः । अन्यथा तदप्रमितिरीत्याश-
ङ्काऽऽह—न कश्चिदिति । तत्र हेतुमाह—संभवोऽस्येति । श्लोकाक्षराणि
याकर्तुं भूमिकां व्याकरोति—सर्वोऽपीति । व्यावहारिकसत्यत्वमेवोपायानां न पर-
मार्थसत्यत्वंमित्यङ्गीकृत्य पारमार्थिकसत्यस्य प्रतिपक्ष्युपायत्वेनैवोक्तेत्याह—मृदिति ।
इदुक्तं मनोनिग्रहादीनां परमार्थत्वेऽद्वैतहानिरिति तत्राऽऽह—नेत्यादिना । तेषामप-
मार्थत्वे कथमद्वैतप्रतिपत्तिरीत्यापि न, व्यावहारिकसत्यानामपि तत्प्रमितिहेतुत्वस्य प्रति-
षेधवदुपपत्तेरिति भावः । उपायानां व्यावहारिकसत्यत्वेनैव पारमार्थिकं सत्यत्वं किं
स्यादिति तत्राऽऽह—परमार्थेति । तदेव स्पष्टयति—कर्तेति । स्वभावतोऽजत्वं
तूकर्तव्यम् । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—अत इति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयति—यस्मा-

१ च. 'तिश्रीउपदेशग्रन्थे द्वै' । घ. ड. 'ति माण्डूक्योपनिषद्वातिके तृतीयमद्वैताख्यं प्र' ।
झ. 'छिरूपावास' । ३ ज. 'ते का' । ४ झ. 'तत्तदु' । ५ च. 'पेऽणु' । ६ छ. 'व्यप' । ७ ख.
ड. च. झ. 'कृतावाप' । ८ ग. छ. झ. 'कां क' । ९ छ. 'र्थत्वं' । १० घ. 'त्वमही' । ११ ग.
'त्य सृष्टिः पा' ।

१५६ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

दिति । उत्तरार्धं व्याचष्टे—पूर्वेष्विति । पूर्वेषु ग्रन्थेष्विति शेषः । इतिशब्दोऽद्वैत-
प्रकरणपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानविरचितायां गौडपाद[कारिका]भाष्यटीकायामद्वैताख्यं
तृतीयं प्रकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अथालातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणम् ।

ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन धर्मान्यो गगनोपमान् ।
ज्ञेयाभिन्नेन संबुद्धस्तं वन्दे द्विपदां वरम् ॥ १ ॥

ओंकारनिर्णयद्वारेणाऽऽगमतः प्रतिज्ञातस्याद्वैतस्य बाह्यविषयभेद-
वैतथ्याच्च सिद्धस्य पुनरद्वैते शास्त्रयुक्तिभ्यां साक्षान्निर्धारितस्यैतदुत्तमं
सत्यमित्युपसंहारः कृतः । अन्ते तस्यैतस्याऽऽगमार्थस्याद्वैतदर्शनस्य प्रति-
पक्षभूता द्वैतिनो वैनाशिकौश्च तेषां चान्योन्यविरोधाद्रागद्वेषादिक्लेशा-
स्पदं दर्शनमिति मिथ्यादर्शनत्वं सूचितम् । क्लेशानास्पदत्वात्सम्यग्द-
र्शनमित्यद्वैतदर्शनं स्तूयते । तदिह विस्तरेणान्योन्यविरुद्धतयाऽसम्य-
ग्दर्शनत्वं प्रदर्श्य तत्प्रतिषेधेनाद्वैतदर्शनसिद्धिरुपसंहृतव्याऽऽवीतन्या-
येनेत्यलातशान्तिरारभ्यते । तत्राद्वैतदर्शनं(न) संप्रदायकर्तुरद्वैतस्वरूपेणैव
नमस्कारार्थोऽयमाद्यश्लोकः । आचार्यपूजा ह्यभिप्रेतार्थसिद्धयर्थेऽप्यते
शास्त्रारम्भे । आकाशेनेषर्दसमाप्तमाकाशं(क)ल्पमाकाशतुल्यमेतत् ।
तेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञानेन, किम्, धर्मानात्मनः, किंविशिष्टान्गगनोपमा-
न्गगनमुपमा येषां ते गगनोपमास्तानात्मनो धर्मान् । ज्ञानस्यैव पुनर्वि-
शेषणम्—ज्ञेयैर्धर्मैरात्मभिरभिन्नमग्न्युष्णवत्सवितृप्रकाशवच्च ज्ञानं तेन
ज्ञेयाभिन्नेन ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन ज्ञेयात्मस्वरूपाव्यतिरिक्तेन गगनो-
पमान्धर्मान्यः संबुद्धः संबुद्धवानित्ययमेवेश्वरो यो नारायणाख्यस्तं
वन्देऽभिवादये द्विपदां वरं द्विपदोपलक्षितानां पुरुषाणां वरं प्रधानं

१ ख. ग. घ. ङ. छ. ज. झ. 'पादीयभा' । २ झ. 'यविशेषवै' । ३ क. 'श्च प्रसि' । ४ च.
घ. 'द्वैतश' । ५ ख. ज. 'कादयस्तेषां' । घ. 'कास्तेषां' । झ. 'काश्चैते' । ६ झ. 'त्वात्त्वद' । ७ छ.
'त्वादात्मैकत्वबुद्धिरेव सम्य' । ८ छ. 'द्वयर्थमिष्य' । ९ घ. 'दसामान्यमा' । १० घ. 'शतुल्य' ।
११ ज. 'त्मध' ।

पुरुषोत्तममित्यभिप्रायः । उपदेष्टृनमस्कारमुखेन (ण) ज्ञानज्ञेयज्ञातृभेदरहितं
परमार्थतत्त्वदर्शनमिह प्रकरणे प्रतिपिपादयिषितं प्रतिपक्षप्रतिषेधद्वारेण
प्रतिज्ञातं भवति ॥ १ ॥

आद्यन्तमध्यमङ्गला ग्रन्थाः प्रचारिणो भवन्तीत्यभिप्रेत्याऽऽदावोकारोच्चारणवदन्ते
परदेवताप्रणामवन्मध्येऽपि परदेवतारूपमुपदेष्टारं प्रणमति—ज्ञानेति । पूर्वोत्तरप्रकरण-
संबन्धसिद्ध्यर्थं पूर्वप्रकरणत्रये वृत्तमर्थं क्रमादनुद्वेति—ओंकारेति । अद्वैत इत्यद्वै-
तोपलक्षितं तृतीयं प्रकरणमुच्यते । चतुर्थं प्रकरणमवतारयितुमुपयुक्तमर्थान्तरमनुव-
दति—तस्येति । द्वैतिनो भेदवादिनो वैनाशिकव्यतिरिक्ता गृह्यन्ते । वैनाशिका
नैरात्म्यवादिनः । रागद्वेषादीत्यादिशब्देनातिरिक्तक्लेशोपादानम् । पक्षान्तराणां
मिथ्यादर्शनत्वसूचनं कुत्रोपयुज्यते तत्राऽऽह—क्लेशेति । पातनिकाभेवं कृत्वा
समनन्तरप्रकरणप्रवृत्तिं प्रतिजानीते—तदिद्वेति । तदसम्यग्दर्शनत्वमिति संबन्धः ।
आवीतन्यायो व्यतिरेकन्यायः । यथा यत्कृतकं तदनित्यमित्यन्वयादनित्यत्वेऽवग-
तेऽपि यन्नानित्यं न तत्कृतकमिति व्यतिरेकोऽपि वैयभिचारशङ्कानिर्वासित्वेन व्याप्ति-
निश्चयार्थमिष्यते । तथा तर्कतः संभावितस्याऽऽगमेनावगतस्यापि प्रतिपक्षभूतवादान्तरापा-
करणप्रपञ्चमन्तरेण पाक्षिकासम्यक्त्वशङ्का स्यादद्वैतदर्शनस्येति तत्प्रतिषेधेन तत्सिद्धि-
रूपसंहर्तव्येत्यलातशान्तिदृष्टान्तोपलक्षितमारम्यते प्रकरणमित्यर्थः । विशेषेण स्पष्टमितो
वीतः स न भवतीत्यवीतः । अवीत एवाऽऽवीतः । तेन न्यायेन व्यतिरेकेणेति यावत् ।
प्रकरणस्य तात्पर्यमेवं दर्शयित्वा प्रथमश्लोकस्य तात्पर्यमाह—तत्रेति । तत्र चतुर्थप्रकरणं
सप्तम्या परामृश्यते । किमित्यद्वैतरूपेणाऽऽचार्यो नमस्क्रियते तत्राऽऽह—आचार्येति ।
अभिप्रेतार्थः शास्त्रस्याभिधेनेन परिसमाप्तिस्तदर्थं विप्रतिपत्त्यादिव्यावृत्तिश्च । आकाशस्य
जडत्वाधिक्याज्ज्ञानं स्वप्रकाशमाकाशेनोपदसमाप्तं वक्तव्यम् । विभुत्वादावुपमा द्रष्टव्या ।
बहुवचनमुपाधिकल्पितभेदाभिप्रायम् । तेषामपि चिन्मात्रत्वं विवक्षित्वोक्तम्—ज्ञानस्यै-
वेति । तेनेत्यादि पुनरनुवादेनान्वयमन्वाचष्टे । आचार्यो हि पुरा बदरिकाश्रमे नरनारा-
यणाधिष्ठिते नारायणं भगवन्तमभिप्रेत्य तपो महदतप्यत । तेनो भगवानतिप्रसन्नस्तस्मै
विद्यां प्रादादिति प्रसिद्धं परमगुरुत्वं परमैश्वर्यस्येति भावः । ननु प्रकरणे प्रारम्भ्यमाणे
प्रतिपक्षे प्रमेये वक्तव्ये किमित्युपदेष्टा नमस्क्रियते तत्राऽऽह—उपदेष्टृति ॥ १ ॥

१ ग. 'त्याऽऽह—ओंकार' । २ ग. झ. 'न्ते च प' । ३ छ. 'नुवदति' । ४ ज. 'न्धः । अवी' ।
झ. 'न्धः । अविनीत' । ५ ज. 'व्यतिरेकश' । ६ क. 'रासितत्वे' । ७ ग. झ. 'न संभ' । ८ ज.
'तः । ते' । ९ ग. छ. झ. 'ति च । त' । १० घ. 'शस्याजत्वा' । ११ घ. 'तेन ना' । १२ झ.
तत्त्वतो । १३ ख. 'ति सि' । १४ क. 'श्वर इति' ।

१५८ सगौडपादीयकारिकार्थवेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

अस्पर्शयोगो वै नाम सर्वसत्त्वसुखो हितः ।

अविवादोऽविरुद्धश्च देशितस्तं नमाम्यम् ॥ २ ॥

अधुनाऽद्वैतदर्शनयोगस्य नमस्कारस्तत्स्तुतये । स्पर्शनं स्पर्शः संबन्धो न विद्यते यस्य योगस्य केनचित्कदाचिदपि सोऽस्पर्शयोगो ब्रह्मस्वभाव एव, वै नामेति ब्रह्मविदामस्पर्शयोग इत्येवं प्रसिद्ध इत्यर्थः । स च सर्वसत्त्वसुखो भवति । कश्चिदत्यन्तसुखसाधनविशिष्टोऽपि दुःखैरूपः, यथा तपः । अयं तु न तथा । किं तर्हि सर्वसत्त्वानां सुखः । तथैह भवति कश्चिद्विषयोपभोगः सुखो न हितः । अयं तु सुखो हितश्च । नित्यमप्रचलितस्वभावत्वात् । किं चाविवादो विरुद्धवदनं विवादः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहेण यस्मिन्न विद्यते सोऽविवादः । कस्मात् । यतोऽविरुद्धश्च य ईदृशो योगो देशित उपदिष्टः शास्त्रेण तं नमाम्यहं प्रणामीत्यर्थः ॥ २ ॥

इदानीमद्वैतदर्शनयोगस्तुतये तन्नमस्कारं प्रस्तौति—अस्पर्शेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अधुनेति । तस्य च स्तुतिस्तत्साधनेषु प्रवृत्तावुपयुज्यते । संप्रत्यक्षराणि व्याकुर्वन्स्पर्शयोगशब्दं व्याकरोति—स्पर्शनमिति । योगस्यान्यसंबन्धप्रसङ्गाभावात्कथमस्पर्शत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मेति । निपातयोरर्थं कथयति—वै नामेति । सर्वेषां सत्त्वानां देहभृतां सुखयतीति व्युत्पत्त्या सुखहेतुत्वं ब्रह्मस्वभावस्य सुखविशेषणेन दर्शयति—स चेति । सुखहेतावपि ब्रह्मस्वभावे विवक्षितं विशेषं दर्शयति—भवतीति । हितविशेषणस्य तात्पर्यमाह—तथैह भवतीत्यादिना । तस्य हितत्वे हेतुमाह—नित्यमिति । तस्यैव विशेषणान्तरमाह—किं चेति । तत्र हेतुं प्रश्नपूर्वकमाह—कस्मादिति । आत्मप्रकाशत्वाद्ब्रह्मस्वभावस्याविरुद्धत्वम् । न हि कस्यचिदात्मप्रकाशो विरुद्धो भवतीत्यर्थः । यथोक्तयोगज्ञानमार्गस्य संप्रदायागतत्वमाह—य ईदृश इति । तन्नमस्कारव्याजेन तस्य स्तुतिस्तदुपायेषु श्रोतुप्रवृत्त्यर्थमत्र विवक्षितेत्याह—तं नमामीति ॥ २ ॥

भूतस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि ।

अभूतस्यापरे धीरा विवदन्तः परस्परम् ॥ ३ ॥

१ च. 'ष्टो दुः' । २ घ. छ. 'खस्वरू' । ३ ख. घ. ज. यथेह । ४ च. 'दः प्रतिप' । ५ च. झ. 'प्रहो य' । ६ झ. 'योगः स्तूयते त' । ७ ख. घ. झ. यथेह । ८ झ. 'द्धम्' । ९ ग. छ. झ. 'क्तस्य यो' । १० ज. 'तितदु' । ११ च. 'परं धी' ।

कथं द्वैतिनः परस्परं विरुद्ध्यन्त इति । उच्यते । भूतस्य विद्यमानस्य वस्तुनो जातिमुत्पत्तिमिच्छन्ति वादिनः केचिदेव हि सांख्या न सर्व एव द्वैतिनः । यस्माद्भूतस्याविद्यमानस्यापरे वैशेषिका नैयायिकाश्च धीरा धीमन्तः प्राज्ञाभिमानीन इत्यर्थः । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो ह्यन्योन्यमिच्छन्ति जेतुमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

अद्वैतदर्शनस्याविरुद्धत्वेनाविवादत्वं विशदीकर्तुं द्वैतिनां विवादं तावदुदाहरति— भूतस्येति । एवं विरुद्धं वदन्तो मिथो जेतुमिच्छन्तीत्याह—विवदन्त इति । प्रश्न-पूर्वकं श्लोकाक्षराणि योजयति—कथमित्यादिना । एवकारार्थं हेतुमाह—यस्मा-दिति । प्राज्ञाभिमानीनो जातिमिच्छन्तीति पूर्वेण संबन्धः । चतुर्थपादं साध्याहारं व्याकरोति—विवदन्त इति ॥ ३ ॥

भूतं न जायते किञ्चिदभूतं नैव जायते ।

विवदन्तो ह्येवमजातिं ख्यापयन्ति ते ॥ ४ ॥

तैरेवं विरुद्धवदनेनान्योन्यपक्षप्रतिषेधं कुर्वद्भिः किं ख्यापितं भव-तीति । उच्यते । भूतं विद्यमानं वस्तु न जायते किञ्चिद्विद्यमानत्वादे-वाऽऽत्मवदित्येवं वदन्नसद्वादी सांख्यपक्षं प्रतिषेधति सज्जन्म । तथाऽ-भूतमविद्यमानमविद्यमानत्वान्नैव जायते शशविषाणवदित्येवं वदन्सां-ख्याऽप्यसद्वादिपक्षमसज्जन्म प्रतिषेधति । विवदन्तो विरुद्धं वदन्तो ह्येवं द्वैतिनोऽप्यन्तेऽन्योन्यस्य पक्षौ सदसतोर्जन्मनी प्रतिषेधन्तोऽजाति-मनुत्पत्तिमर्थान्ख्यापयन्ति प्रकाशयन्ति ते ॥ ४ ॥

पक्षद्वयनिषेधमुखेन सिद्धमर्थं कथयति—भूतमित्यादिना । श्लोकाक्षरव्याख्या-नार्थमाकाङ्क्षां निक्षिपति—तैरिति । तत्राऽऽद्यं पादमवतार्य व्याकरोति—उच्यत इति । द्वितीयपादं विभजते—तथेति । द्वितीयार्धं विभजते—विवदन्त इत्यादिना । सदसदतिरिक्तवस्त्वभावाद्बस्तुत उत्पत्तेरनुपपत्तिरित्याह—अर्थादिति ॥ ४ ॥

ख्याप्यमानामजातिं तैरनुमोदामहे वयम् ।

विवदामो न तैः सार्धमविवादं निर्बाधत ॥ ५ ॥

तैरेवं ख्याप्यमानामजातिमेवमस्त्वित्यनुमोदामहे केवलं न तैः सार्धं

१ क. 'न्तोऽन्यो' । २ च. छ. झ. 'न्तोऽन्यो' । ३ ग. छ. झ. 'ति । प्रज्ञा' । ४ ग. झ. 'नो भूतस्य जा' । ५ च. 'तिबोध' । ६ झ. किं व्याख्यातं । ७ ज. 'त्वादात्म' । ८ ख. घ. ज. 'नत्वा' । ९ क. 'या अद्वै' । १० च. झ. 'न्यप' ।

१६० सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

विवदामः पक्षप्रतिपक्षग्रहणेन । यथा तेऽन्योन्यमित्यभिप्रायः । अत-
स्तमविवादं विवादरहितं परमार्थदर्शनमनुज्ञातमस्माभिर्निबोधत हे
शिष्याः ॥ ५ ॥

तर्हि प्रतिवादिभिरुक्तत्वादजातिरपि भवता प्रत्याख्येयेत्याशङ्क्याऽऽह—रूपाप्य-
मानामिति । प्रतिवादिभिः सह विवादाभावे फलितमाह—अविवादमिति । अक्ष-
राणि व्याचष्टे—तैरित्यादिना । अद्वैतवादिनो द्वैतवादिभिर्विवादाभावे वैधर्म्यदृष्टान्त-
माह—यथा त इति । चतुर्थपादार्थमाह—अत इति ॥ ५ ॥

अजातस्यैव धर्मस्य जातिमिच्छन्ति वादिनः ।

अजातो ह्यमृतो धर्मो मर्यातां कथमेष्यति ॥ ६ ॥

सदसद्वादिनः सर्वेऽपीति । पुरस्तात्कृतभाष्यश्लो(ष्यः श्लो)कः ॥ ६ ॥

जातस्यैव जन्मनाऽऽनर्थक्यादनवस्थानाच्चाजातस्यैव पदार्थस्य जन्म सद्वादिनोऽ-
सद्वादिनश्च सर्वेऽपि स्वी कुर्वन्तीति परपक्षमनुवदति—अजातस्येति । तत्र शिष्टार्थो-
ष्टदोषं प्रदर्शयाम्यनुजानाति—अजातो हीति । के ते वादिनो यैरेवमिष्यते तत्राऽऽ-
ह—सदसदिति । अवशिष्टानि श्लोकाक्षराणि व्याख्यातत्वाच्च पुनर्व्याख्यानसापेक्षा-
णीत्याह—पुरस्तादिति ॥ ६ ॥

न भवत्यमृतं मर्या न मर्याममृतं तथा ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्भविष्यति ॥ ७ ॥

स्वभावेनामृतो यस्य धर्मो गच्छति मर्याताम् ।

कृतकेनामृतस्तस्य कथं स्थास्यति निश्चलः ॥ ८ ॥

उक्तार्थानां श्लोकानामिहोपन्यासः परवादिपक्षाणामन्योन्यविरोध-
ख्यापितानुमोदनप्रदर्शनार्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥

परिणामिब्रह्मवादे र्थदब्रह्मवादिभिर्दूषणमुच्यते तदप्यनुज्ञातमेवेति मत्वाऽऽह—न
भवतीति । अमृतं हि ब्रह्म न तद्रूपे स्थिते मर्या भवितुमर्हति । स्थितरूपविरोधात् ।
न च मर्या कार्यं स्वरूपे स्थिते प्रलयावस्थायाममृतं ब्रह्म संपद्यते । नष्टेऽपि स्वरूपे
तस्यैवाभावान्नान्यथात्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—प्रकृतेरिति । किं च यस्य परिणामवादिनः

१ झ. 'मः प्रतिपक्षपक्षपरिप्र' । २ ख. घ. ङ. 'क्षपरिप्र' । ३ घ. ङ. च. ज. 'ग्रहेण' । ४
ख. झ. श्लोकाः । ५ छ. 'भीष्टे दो' । ६ झ. यथा । ७ ख. च. ङ. 'नृपपत्त्यनुमो' । छ.
'नृपपत्त्याऽनुमो' । ८ घ. घ. ङ. छ. यद्ब्रह्म । ९ ज. कार्यस्व । १० ख. 'यं कार्यस्व' । ११ क.
'रूपस्थि' । १२ क. स्थितं ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १६१

स्वभावेनामृतः सन्परमात्मारूपो धर्मशब्दिनो भावो मर्त्यतां कार्यभावापत्त्या गच्छति
तस्य कृतकेन समुच्चैयानुष्ठाननामृतो जातो मुक्तो वक्तव्यः । स च कथं निश्चलः
स्यातुं पारयति । यत्कृतकं तदित्यमितिन्यायविरोधादित्याह—स्वभावेनेति । पुन-
र्हेक्तिमाशङ्क्य प्रत्यादिशति—उक्तार्थानामिति ॥ ७ ॥ ८ ॥

सांसिद्धिकी स्वाभाविकी सहजा अकृता च या ।

प्रकृतिः सेति विज्ञेया स्वभावं न जहाति या ॥ ९ ॥

यस्माद्लौकिक्यपि प्रकृतिर्न विपर्येति काऽसावित्याह—सम्यक्सिद्धिः
सांसिद्धिस्तत्र भवा सांसिद्धिकी यथा योगिनां सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्य-
प्राप्तिः प्रकृतिः सा भूतभविष्यत्कालयोरपि योगिनां न विपर्येति ।
तथैव सा । तथा स्वाभाविकी द्रव्यस्वभावत एव यथाऽन्यादीनामुष्ण-
प्रकाशादिलक्षणा, साऽपि न कालान्तरे व्यभिचरति देशान्तरे च । तथा
सहजाऽऽत्मना सहैव जाता यथा पक्ष्यादीनामाकाशगमनादिलक्षणा ।
अन्याऽपि या काचिदकृता केनचिन्न कृता यथाऽपां निम्नदेशगमनादि-
लक्षणा । अन्याऽपि या काचित्स्वभावं न जहाति सा सर्वा प्रकृति-
रिति विज्ञेया लोके । मिथ्याकल्पितेषु लौकिकेष्वपि वस्तुषु प्रकृतिर्ना-
न्यथा भवति किमुताजस्वभावेषु परमार्थवस्तुष्वमृतत्वलक्षणा प्रकृतिर्ना-
न्यथा भवतीत्यभिप्रायः ॥ ९ ॥

प्रकृतेरन्यथाभावे न कथंचिदित्युक्तं तत्र प्रकृतिशब्दार्थं कथयति—सांसिद्धि-
कीति । श्लोकाशराणि व्याकुर्वन्प्रकृतेरन्यथात्वाभावे हेतुमाह—यस्मादिति । तस्मा-
दजाऽमृतस्वभावा प्रकृतिर्न विपर्येतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । कैमुतिकन्यायद्योत-
नार्थोऽपिशब्दः । विवक्षितं हेतुं स्फुटयितुं प्रश्नपूर्वकं विभजते—काऽसावित्यादिना ।
साङ्ख्ययोगमनुष्ठाय परिसमापनं सांसिद्धिः । सिद्धानामणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तौ सामग्रीसंपन्नानाम् ।
या काचित्स्वभावं न जहाति घटस्य घटत्वं पटस्य पटत्वमित्यादिकेति शेषः । प्रास-
ङ्गिकं प्रकृतिशब्दार्थमुक्त्वा प्रकृतेरन्यथात्वाभावे प्रागुक्ते स्वसिद्धान्ते यत्फलति तदि-
शानी किंपुनन्यायेन कथयति—मिथ्येति ॥ ९ ॥

१ घ. धर्मवादिनो । २ क. कृतके । ३ ज. 'चयोऽनु' । ४ ग. छ. झ. जीवो । ५ घ
'रक्तमा' । ६ च. 'जाऽप्याकृ' । झ. 'जा कृतका यथा । प्र' । ७ झ. सा । ८ घ. च. 'किसिद्धि-
स्त' । ९ च. 'व स्वा' । ख. ज. 'व या स्वा' । १० घ. सा स्वा' । ११ ज. सा न । १२ झ. 'जा
सा आत्म' । १३ झ. 'पिका' । १४ घ. 'पि का' । १५ च. छ. 'तिज्ञेया' । १६ घ. 'क्षणप्र' ।
१७ 'तीति भावः ॥ ९ ॥ ख. घ. ङ. ज. 'तीति ॥ ९ ॥ १८ क. घ. 'भावान्न ज' । १९ क.
'के सि' ।

१६२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अष्टातशान्त्याख्यं-

जरामरणनिर्मुक्ताः सर्वे धर्माः स्वभावतः ।

जरामरणमिच्छन्तश्च्यवन्ते तन्मनीषया ॥ १० ॥

किंविषया पुनः सा प्रकृतिर्यस्या अन्यथाभावो वादिभिः कल्प्यते कल्पनायां वा को दोष इत्याह—जरामरणनिर्मुक्ताः । जरामरणादिसर्वविक्रियावर्जिता इत्यर्थः । के । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मान इत्ये- तत्स्वभावतः प्रकृतितः । एवंस्वभावाः सन्तो धर्मा जरामरणमिच्छन्त इच्छन्त इवेच्छन्तो रज्ज्वामिव सर्पमात्मनि कल्पयन्तश्च्यवन्ते स्वभाव- तश्चलन्तीत्यर्थः । तन्मनीषया जन्ममरणचिन्तया तद्भावभावितत्वदोषे- णेत्यर्थः ॥ १० ॥

प्रासङ्गिकमिव जीवानां प्रकृतिं दर्शयितुं प्रक्रमते—जरेति । आत्मानो हि सर्व- विक्रियारहिताः स्वभावतो भवन्तीत्यर्थः । तेषामुक्तप्रकृतेरन्यथात्वे का क्षतिरित्याश- ङ्क्याऽऽह—जरामरणमिति । सर्वविक्रियाशून्ये स्वात्मनि विक्रियाकल्पनायां तद्वा- सेनया स्वभावहानिः स्यादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याकर्तृणां काङ्क्षां दर्शयति— किंविषयेति । आश्रयविषयो विषयशब्दः । अप्रकृतं प्रकृतेराश्रयनिरूपणमित्याश- ङ्क्याऽऽह—यस्या इति । प्रश्नान्तरं प्रकरोति—कल्पनार्थमिति । तत्र पूर्वार्धमुत्तरत्वेन व्याकरोति—आहेत्यादिना । उत्तरार्धं विभजते—एवंस्वभावा इति ॥ १० ॥

कारणं यस्य वै कार्यं कारणं तस्य जायते ।

जायमानं कथमजं भिन्नं नित्यं कथं च तद् ॥ ११ ॥

कथं सज्जातिवादिभिः सांख्यैरनुपपन्नमुच्यत इत्याह वैशेषिकः । कारणं मृदुदुपादानलक्षणं यस्य वादिनो वै कार्यं कारणमेव कार्याकारे- ण परिणमते यस्य वादिन इत्यर्थः । तस्याजमेव सत्प्रधानादि कारणं महदादि कार्यरूपेण जायत इत्यर्थः । महदाद्याकारेण चेज्जायमानं प्रधानं कथमजमुच्यते तैर्विप्रतिषिद्धं चेदं जायतेऽजं चेति । नित्यं च तैरुच्यते । प्रधानं भिन्नं विदीर्णं स्फुटितमेकदेशेन सत्कथं नित्यं भवे-

१ ज. झ. 'यां को' । २ छ. 'यारहिता' । ३ च. 'के ते स' । ४ क. 'आत्मन' । ५ ज. 'मेवं जी' । ६ ग. 'ति प्रद' । ७ ख. 'हि वि' । ८ घ. ड. 'मुक्ते प्र' । ज. 'मुक्तः प्र' । ९ ग. झ. 'समायाः स्व' । १० ख. 'रं क' । ११ ग. छ. झ. 'नायां वेति' । १२ च. 'इत्यत आह' । १३ च. 'हपं जा' । १४ घ. ड. च. 'ते विप्र' ।

दित्यर्थः । न हि सावयवं घटादे^१ एकदेशस्फुटनार्थं नित्यं दृष्टं लोक
इत्यर्थः । विदीर्णं च स्यादेकदेशेनाजं नित्यं चेति । एतद्विप्रतिषिद्धं
तैरभिधीयत इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

प्रासङ्गिकं परित्यज्य सांख्यपक्षे वैशेषिकादिभिरुच्यमानं दूषणमभ्यनुज्ञातमनुभा-
षते—कारणमिति । कारणस्य नायमानत्वे का हानिरित्याशङ्क्याऽऽह—जायमा-
नमिति । सावयवत्वाच्च प्रधानस्य नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह—भिन्नमिति । श्लोकस्य
तात्पर्यमाह—कथमिति । तत्र प्रथमपादाक्षराणि योजयति—कारणमित्यादिना ।
तदेव स्पष्टयति—कारणमेवेति । द्वितीयपादं विभजते—तस्येति । प्रधानादीत्या-
दिशब्देन तदवयवाः सत्त्वादयो गृह्यन्ते । महदादीत्यादिशब्देनाहंकारादिग्रहणम् ।
तृतीयपादं व्याकरोति—महदादीति । विप्रतिषेधं विशदयति—जायत इति । चतु-
र्थपादार्थमाह—नित्यं चेति । विमतमनित्यं सावयवत्वाद्धटादिवदित्यभिप्रेत्य दृष्टा-
न्तं साधयति—न हीति । सांख्यस्मृतिविरुद्धमनुमानमित्याशङ्क्याऽऽह—विदीर्णं
चेति ॥ ११ ॥

कारणाद्यद्यनन्यत्वमतः कार्यमजं यदि ।

जायमानाद्धि वै कार्यात्कारणं ते कथं ध्रुवम् ॥ १२ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य स्पष्टीकरणार्थमाह—कारणादजात्कार्यस्य यद्यनन्य-
त्वमिष्टं त्वया ततः कार्यमजमिति प्राप्तम् । इदं चान्यद्विप्रतिषिद्धं कार्य-
मजं चेति तव । किं चान्यत्कार्यकारणयोरनन्यत्वे जायमानाद्धि वै
कार्यात्कारणमनन्यन्नित्यं ध्रुवं च ते कथं भवेत् । न हि कुर्कुट्या एक-
देशः पच्यत एकदेशः प्रसवाय कैल्प्यते ॥ १२ ॥

किं च कार्यकारणयोरभेदे किं कारणाभिन्नं कार्यं किं वा कार्याभिन्नं कारणमिति
विकल्प्याऽऽद्यमनुवदति—कारणादिति । अतोऽस्मिन्पक्षे कार्यमजं स्यात् । तथा-
विधकारणाभिन्नत्वादिति दूषयति—अत इति । द्वितीयमनुवदति—यदीति । जाय-
मानात्कार्यात्कारणमभिन्नं यदीति योजना । न तर्हि कारणं ध्रुवं भवितुमर्हति कार्या-
भिन्नत्वात्तस्य चाध्रुवत्वादिति दूषयति—कारणमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—
उक्तस्येति । कार्यकारणयोरभेदवादे विप्रतिषेधो दर्शितः । तस्यैव दृढीकरणार्थमयं
श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्धाक्षरोत्थमर्थमाह—कारणादिति । प्राप्तेरनिष्टपर्यवसायि-

१ छ. 'दिरेक' । २ छ. 'देशे स्फु' । ३ ख. घ. ङ. ज. 'त्यं च द' । ४ ख. 'दीर्णे च ।
५ क. 'साध्यत्वा' । ६ ख. घ. ङ. 'कुटस्यैक' । ७ च. छ. कल्पते । ८ छ. 'नुवदति । ९ घ.
'कार्यका' ।

१६४ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अष्टातशान्त्याख्यं—

त्वमाह—इदं चेति । प्रधानस्याजत्वं जायमानत्वं च विप्रतिषिद्धमित्युक्तम् ।
ततोऽन्यदित्युक्तमेव व्यनक्ति—कार्यमिति । अभेदेऽपि मायावादे नैष दोषः
कारणस्य कार्यादनन्यत्वानभ्युपगमात् । कार्यस्यैव कारणमात्रत्वाङ्गीकारादिति
मत्वाऽऽह—तवेति । द्वितीयार्थं विभजते—किं चान्यदिति । अभेदवादेऽपि कार्य-
स्यानित्यत्वं कारणस्य नित्यत्वमिति व्यवस्था किमिति न भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—
न हीति ॥ १२ ॥

अजाद्वै जायते यस्य दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै ।

जाताच्च जायमानस्य न व्यवस्था प्रसज्यते ॥ १३ ॥

किं चान्यदजादनुत्पन्नोद्वस्तुनो जायते यस्य वादिनः कार्यं
दृष्टान्तस्तस्य नास्ति वै, दृष्टान्ताभावेऽर्थादजान्न किञ्चिज्जायत इति
सिद्धं भवतीत्यर्थः । यदा पुनर्जाताजायमानस्य वस्तुनोऽभ्युपगमः, तद-
प्यन्यस्माज्जातात्तदप्यन्यस्मादिति न व्यवस्था प्रसज्यते । अनवस्थानं
स्यादित्यर्थः ॥ १३ ॥

किं च यस्य प्रधानवादिनो मते प्रधानादजादभिन्नं कार्यं जायते महदादीत्यभ्युप-
गम्यते । तस्य पक्षे तस्मिन्नर्थे दृष्टान्तो वक्तव्यः, तदवष्टम्भेनैव तेनार्थव्यवस्थापनात् ।
न चात्रोभयसंप्रतिपन्नो दृष्टान्तो दृष्टोऽस्तीत्याह—अजादिति । यद्यजान्नित्याद्वस्तुनो
जायमानमभ्युपगन्तुं न शक्यते तर्हि जातादेव जायमानमभ्युपगम्यतामित्याश-
ङ्क्याऽऽह—जाताच्चेति । सांख्यसमये दोषान्तरप्रदर्शनपरत्वं श्लोकस्य प्रतिजा-
नीते—किं चान्यदिति । तत्र पूर्वार्धाक्षराणि योजयति—अजादिति । दृष्टान्ताभा-
वेऽपि प्रमाणान्तरादर्थप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—दृष्टान्तेति । परस्य खल्व-
नुमानाधीनमर्थपरिज्ञानम् । न च दृष्टान्ताभावेऽनुमानमवकल्पते तस्मान्न सांख्यसमयः
संभवतीत्यर्थः । द्वितीयार्थं व्याचष्टे—यदा पुनरित्यादिना ॥ १३ ॥

हेतोरादिः फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

हेतोः फलस्य चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यते ॥ १४ ॥

“यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्” इति परमार्थतो द्वैताभावः श्रुत्योक्तस्त-
माश्रित्याऽऽह—हेतोर्धर्माधर्मादेरादिः कारणं देहादिसंघातः फलं येषां

१ घ. 'णका' । २ ख. 'भेदेऽपि' । ३ छ. 'जादुत्प' । ४ झ. 'ज्ञानित्याद्व' । ५ झ. 'ति
प्रसि' । ६ झ. 'तदाऽप्य' । ७ ग. 'न्तानुभा' । ८ ग. झ. 'न्तानुभा' । ९ घ. ड. ज. 'कल्प्यते' ।
१० छ. 'श्रुत्युक्त' । ११ क. घ. ज. 'मार्दे' । १२ झ. 'देहसं' । १३ घ. ड. ज. 'फलमेषां' ।

अदिनाम् । तथाऽऽदिः कारणम् । हेतुर्धर्माधर्मादिः । फलस्य च देहा-
दिसंघातस्य । एवं हेतुफलयोरितरेतरकार्यकारणत्वेनाऽऽदिपक्षं ब्रुवद्भि-
रेवं हेतोः फलस्य चानादित्वं कथं तैरुपवर्ण्यते विप्रतिषिद्धमित्यर्थः । न
हि नित्यस्य कूटस्थस्याऽऽत्मनो हेतुफलात्मता संभवति ॥ १४ ॥

द्वैतवादिभिरन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन (ण) ख्यापितं वस्तुनोऽजन्यत्वमद्वैतवादिनाऽ-
भ्यनुज्ञातमिदानीं द्वैतनिरसनमपि श्रौतं विद्वदनुभवानुसारित्वात्तेनाभ्यनुज्ञातमेवेत्याह—
हेतोरिति । हेतुफलात्मकः संसारोऽनादिरिति वदद्भिस्तस्यानादित्वस्वभावो नैव वक्तुं
शक्यते । हेतुफलयोरादिमत्त्वस्य कष्टोक्तत्वादतो हेतुफलात्मकं द्वैतमनिरूपितरूपम-
वस्तुभूतमित्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यत्र त्विति । तमाश्रित्य कार्यकारणात्म-
कस्य द्वैतस्य दर्शनरूपत्वमाहेति योजना । हेतुफलयोरात्मपारिणामत्वादादिमत्त्वमुपादा-
नरूपेण चानादित्वमित्याशङ्क्याऽऽत्मनो निरंशस्य कूटस्थस्य नित्यस्य परिणामानुपप-
त्तेर्भवमित्याह—न हीति ॥ १४ ॥

हेतोरिति फलं येषामादिर्हेतुः फलस्य च ।

तथा जन्म भवेत्तेषां पुत्राज्जन्म पितुर्यथा ॥ १५ ॥

कथं तैर्विरुद्धमभ्युपगम्यते इति । उच्यते । हेतुजन्यादेव फलाद्धेतो-
र्जन्माभ्युपगच्छतां तेषामीदृशो विरोध उक्तो भवति यथा पुत्राज्जन्म
पितुः ॥ १५ ॥

हेतुफलयोरन्योन्यमादिमत्त्वं ब्रुवता तदात्मकस्य संसारस्यानादित्वं विप्रतिषिद्धमि-
त्युपपादितम् । संप्रति कार्यकारणभावोऽपि तयोर्न संभवतीत्याह—हेतोरित्यादिना ।
हेतुफलयोरन्योन्यं कारणत्वमभ्युपगच्छद्भिरभ्युपगम्यते विरुद्धमित्येतत्प्रश्नपूर्वकं प्रकट-
यति—कथमित्यादिना । ईदृशत्वमेव विशदयति—यथेति ॥ १५ ॥

संभवे हेतुफलयोरेषितव्यः क्रमस्त्वया ।

युगपत्संभवे यस्मादसंबन्धो विषाणवत् ॥ १६ ॥

यथोक्तो विरोधो न युक्तोऽभ्युपगन्तुमिति चेन्नन्यसे संभवे हेतुफ-

१ क. झ. 'र्मादिः' । २ झ. 'देहसं' । ३ क. 'तरका' । ४ च. झ. 'नादिः कं' । ५ ख. घ.
ङ. ज. 'त्यक्' । ६ क. छ. 'तनकता' । ७ क. 'रि चेतना' । ख. ज. 'रि च तेना' । ग. 'रिवा-
दिना' । ८ ग. झ. 'स्य त्वयैवोक्त' । ९ घ. 'मनुह' । १० छ. ज. 'त्पर्यायमा' । ११ छ. 'रूपि-
तत्वमा' । १२ घ. 'दिमत्त्वमि' । १३ ग. झ. 'स्य प' । १४ छ. 'स्थानि' । १५ ख. ज. घ. ङ.
'स्य स्वतः प' । १६ छ. 'म्यते । हे' । १७ झ. 'च्छतामी' । १८ झ. 'गन्तुं चे' ।

१६६ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अज्ञातशान्त्यारूपं—

ल्योरुत्पत्तौ क्रम एषितव्यस्त्वयाऽन्वेष्टव्यो हेतुः पूर्वं पश्चात्फलं
चेति । इतश्च युगपत्संभवे यस्माद्धेतुफलयोः कार्यकारणत्वेनासंबन्धः ।
यथा युगपत्संभवतोः सव्येतरगोविषाणयोः ॥ १६ ॥

प्रतीतितो हेतुफलयोरुत्पत्तेरुपगन्तव्यत्वान्न युक्तं तन्निराकरणमित्याशङ्क्याऽऽह—
संभव इति । तयोरुदये प्रातीतिके नियतपूर्वभावी हेतुनियतोत्तरभावि फलमित्यभ्युप-
गमे हेतुमाह—युगपदिति । यथोक्तो विरोधो हेतुफलभावस्यासंभवः स न युक्तोऽ-
भ्युपगन्तुं प्रतीतिविरोधादिति व्यावर्त्या शङ्कामनुवदति—यथेति । तत्रोत्तरत्वेन
श्लोकाक्षराणि योजयति—संभव इति । प्रतीत्या क्रमस्वीकारवदुपपत्तेश्चेत्याह—
इतश्चेति । तामेवोपपत्तिं स्फोरयति—युगपदिति । ययोर्युगपत्संभवस्तयोर्न कार्यका-
रणत्वं यथा विषाणयोरिति व्याप्तेर्व्यक्तत्वात्क्रमस्याऽऽवश्यकतेत्यर्थः ॥ १६ ॥

फलादुत्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यति ।

अप्रसिद्धः कथं हेतुः फलमुत्पादयिष्यति ॥ १७ ॥

कथमसंबन्ध इत्याह—जन्यात्स्वतोऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानः
सञ्जशविषाणादेरिवासतो न हेतुः प्रसिध्यति जन्म न लभते । अलब्धा-
त्मकोऽप्रसिद्धः सञ्जशविषाणादिकल्पस्तत्र कथं फलमुत्पादयिष्यति ।
न हीतरतरापेक्षसिद्ध्योः शशविषाणकल्पयोः कार्यकारणभावेन संबन्धः
क्वचिद्वृष्टः, अन्यथा वेत्यभिप्रायः ॥ १७ ॥

उक्तव्याप्तेरनुग्राहकं तर्कमुपन्यस्यति—फलादिति । हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलत्वं
ब्रुवतो मते हेत्वधीनतयाऽलब्धात्मकात्फलादुत्पद्यमानो हेतुर्न ततो लब्धात्मको भवत्य-
लब्धात्मकश्चासत्त्वान्न फलमुत्पादयितुं शक्नोति । अतो हेतुफलभावस्यैवासिद्धिरि-
त्यर्थः । हेतुफलयोरक्रमवतोर्न कार्यकारणभावेन संबन्धः सिध्यतीत्येतदाकाङ्क्षापूर्वकं
साधयति—कथमित्यादिर्ना । स्वतो हेतुस्वरूपाज्जन्यं फलं तदधीनत्वेन लब्धात्मकं
स्वतश्चालब्धात्मकम् । तत उत्पद्यमानः सन्नेष हेतुर्न प्रसिध्यति । न खलु शशविषा-
णादेरसतः सकाशात्किंचिल्लब्धात्मकमुपलभ्यते । हेतुश्चेदप्रसिद्धोऽलब्धात्मकोऽभ्युप-
गतः स तर्हि यथाविधोऽसद्वृत्तः सन्न फलमुत्पादयितुमुत्सहते । न हि सद्वादिमते फल-
मसतः सकाशादुपलब्धचरमित्यर्थः । तथाऽपि कथं हेतुफलयोरसंबन्धः सिध्यतीत्याश-

१ क. 'सन्त्युक्तोऽ' । २ ग. छ. झ. 'बल्यांमाश' । ३ घ. 'तो हे' । ४ क. 'तुः सि' । घ. 'तुः
फलं प्र' । ५ च. 'कोऽसि' । ६ च. 'दिविक' । ७ च. 'या वेल' । ८ क. घ. ज. 'ना । हे' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता— १६७

ङ्गघाऽऽह—न हीति । अन्यथा वेत्याधाराधेयभावादिकथनं हेतुफलयोर्योगपथे सत्य-
न्यतरस्यापि न पूर्वक्षणे सैत्तल्यसतोः शशविषाणयोरिवान्योन्यपेक्षया जन्यजनकत्वं
नोपपद्यते शशविषाणादिष्वपि प्रसङ्गादित्युक्तम् ॥ १७ ॥

यदि हेतोः फलं तसिद्धिः फलसिद्धिश्च हेतुतः ।

कतरत्पूर्वनिष्पन्नं यस्य सिद्धिरपेक्षया ॥ १८ ॥

असंबन्धतादोषैर्णापोदितेऽपि हेतुफलयोः कार्यकारणभावे यदि
हेतुफलयोरन्योन्यसिद्धिरभ्युपगम्यत एव त्वया कतरत्पूर्वनिष्पन्नं
हेतुफलयोर्यस्य पश्चाद्भाविनः सिद्धिः स्यात्पूर्वसिद्धयपेक्षया तद्ब्रूही-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

इदानीं पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेर्धर्मादिषु हेतुफलभावमाशङ्क्य श्रुते-
रसंभावितार्थे प्रामाण्यायोगादवश्यं पौर्वापर्यं वक्तव्यमित्याह—यदीति । श्लोकाक्षराणि
योजयति—असंबन्धेत्यादिना ॥ १८ ॥

अशक्तिरपरिज्ञानं क्रमकोपोऽथ वा पुनः ।

एवं हि सर्वथा बुद्धैरजातिः परिदीपिता ॥ १९ ॥

अथैतन्न शक्यते वक्तुमिति मन्यसे सेयमशक्तिरपरिज्ञानं तत्त्वा-
विवेको मूढतेत्यर्थः । अथ वा योऽयं त्वयोक्तः क्रमो हेतोः फलस्य
सिद्धिः फलाच्च हेतोः सिद्धिरिति तरेतरानन्तर्यलक्षणस्तस्य कोपो विप-
र्यासोऽन्यथाभावः स्यादित्यभिप्रायः । एवं हेतुफलयोः कार्यकारण-
भावानुपपत्तेरजातिः सर्वस्यानुत्पत्तिः परिदीपिता प्रकाशिताऽन्योन्यप-
क्षदोषं ब्रुवद्भिर्वादिभिर्बुद्धैः पण्डितैरित्यर्थः ॥ १९ ॥

हेतुफलयोरिदं पूर्वमिदं पश्चादिति न ज्ञायते । परस्पराश्रयात् । अतश्चेदं 'पूर्वनि-
ष्पन्नमिति वक्तुमशक्यमित्याह—अशक्तिरिति । उत्तरावसरे चेदुत्तरापरिज्ञानं तर्हि
कथमशक्तिसूचकं तन्निग्रहस्थानमप्रतिभाभिधानीयमापततीत्यर्थः । किं च यदि क्रमस्य
नियतपूर्वापरैर्भावात्मनोऽपरिज्ञानं तदा पूर्वं कारणमुत्तरं कार्यमिति प्रतिज्ञा हीयेत ।
तथा च प्रतिज्ञाहानिर्निग्रहान्तरमापद्येतेत्याह—क्रमेति । अन्योन्यपक्षप्रतिक्षेपमुखेन(ण)

१ ख. 'ह । अ' । २ ग. झ. 'धेयाभा' । ३ ग. झ. सत्त्वमित्य' । ४ च. झ. 'लासिद्धिः ।
५ झ. 'बद्धता' । ६ घ. 'वे मयोदि' । ७ च. 'णाऽऽपादि' । ८ ख घ. 'पूर्वं नि' । ९ घ. ज.
'न्यस इय' । १० क. छ. 'न्योन्यपेक्ष' । ११ ख. ङ. झ. 'पूर्वं नि' । १२ ग. ङ. छ. 'चेत्तदु' ।
१३ झ. 'यकाश' । १४ ग. झ. 'परीभा' । १५ घ. ज. 'हीयते' । १६ ग. 'तिपक्षमु' ।

१६८ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अज्ञातशान्त्यारूपं—

सतोऽसतश्च जन्मनी प्रत्याख्याते । क्रमाक्रमाभ्यामुत्पत्तरेणुपत्तरेजातिरेवास्मदभिप्रेता
वादिभिरादर्शिता भवतीत्युपसंहरति—एवं हीति । तत्राऽऽद्यं पादं व्याकरोति—
अथेत्यादिना । क्रमपक्षे पूर्वनिष्पन्नमेतच्छब्देन परामृश्यते । द्वितीयपादं योजयति—
अथ वेत्यादिना । द्वितीयार्थं विवृणोति—एवमिति॥ १९ ॥

बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः सदा साध्यसमो हि सः ।
न हि साध्यसमो हेतुः सिद्धौ साध्यस्य युज्यते ॥२०॥

ननु हेतुफलयोः कार्यकारणभाव इत्यस्माभिरुक्तं शब्दमात्रमाश्रित्य
च्छलमिदं त्वयोक्तं पुत्राज्जन्म पितुर्यथा विषाणवच्चासंबन्ध इत्यादि ।
न ह्यस्माभिरसिद्धाद्धेतोः फलसिद्धिरसिद्धाद्वा फलाद्धेतुसिद्धिरभ्युप-
गता । किं तर्हि । बीजाङ्कुरवत्कार्यकारणभावोऽभ्युपगम्यत इति ।
अत्रोच्यते—बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तो यः सै साध्येनै तुल्यो ममेत्य-
भिप्रायः । ननु प्रत्यक्षः कार्यकारणभावो बीजाङ्कुरयोरनादिर्न पूर्वस्य
पूर्वस्यापरेवदादिमत्त्वाभ्युपगमात् । यथेदानीमुत्पन्नोऽपरोऽङ्कुरो
बीजादादिमान्बीजं चापरमन्यस्मादङ्कुरादिति क्रमेणोत्पन्नत्वादादि-
मत् । एवं पूर्वः पूर्वोऽङ्कुरो बीजं च पूर्वपूर्वमादिमदेवेति प्रत्येकं सर्वस्य
बीजाङ्कुरजातेश्चाऽऽदिमत्त्वात्कस्यचिदप्यनादित्वानुपपत्तिः । एवं हेतु-
फलानाम् । अथ बीजाङ्कुरसंततेरनादिमत्त्वमिति चेत् । न । एकत्वानुप-
पत्तेः । न हि बीजाङ्कुरव्यतिरेकेण बीजाङ्कुरसंततिर्नामैकाऽभ्युपगम्यते
हेतुफलसंततिर्वा तदनादित्ववादिभिः । तस्मात्सूक्तं हेतोः फलस्य
चानादिः कथं तैरुपवर्ण्यत इति । तथा चान्यदप्यनुपपत्तेर्न च्छलमित्य-
भिप्रायः । न च लोके साध्यसमो हेतुः साध्यसिद्धौ सिद्धिनिमित्तं
प्रयुज्यते प्रमाणकुशलैरित्यर्थः । हेतुरिति दृष्टान्तोऽत्राभिप्रेतो गमक-
त्वात् । प्रकृतो हि दृष्टान्तो न हेतुरिति ॥ २० ॥

बीजाङ्कुरयोरेव हेतुफलयोरन्योन्यं कार्यकारणभावाभ्युपगमान्नान्योन्याश्रयत्वमि-

१ छ. 'नुत्पत्तरेतोऽजा' । २ ग. झ. 'रतोऽजा' । ३ ग. झ. 'वं तर्हीति' । ४ च. नः ।
५ क. 'रणभा' । ६ च. स साध्यसमः सा' । ७ झ. 'न समस्तुल्यो' । ८ च 'त्यक्षे का' ।
९ च. घ. 'दिनापू' । १० च. 'स्याऽऽदि' । ११ क. 'रवादि' । १२ क. झ. पूर्व पू' । १३ च.
पूर्वाङ्कु' । १४ च. झ. 'तस्य चाऽऽदि' । १५ छ. 'दिमत्त्वानु' । १६ 'संमति' । १७ घ. झ.
'स्मात्सूक्तं' । १८ घ. च सा' । १९ च. हेतोरि' । २० घ. 'ति च ह' ।

याशङ्क्याऽऽह—बीजेति । दृष्टान्तस्य साध्यमपत्वेऽपि साधकत्वमस्त्वित्याशङ्क्याऽऽह—न हीति । श्लोकाग्रे चोद्यमद्वावयति—नन्विति । शब्दमात्रं विवक्षितार्थ-
गून्यम् । शब्दमाश्रित्य च्छलप्रयोगमेवादाहरति—पुत्रादिति । आदिशब्देन फलदु-
त्पद्यमानः सन्न ते हेतुः प्रसिध्यतीत्यादि गृह्यते । कार्यकारणभावो हेतुफलयोरित्यत्रा-
नभिप्रेतमर्थं कथयति—न हीति । तत्रैव प्रश्नपूर्वकमभिप्रेतमर्थमुदाहरति—किं
तर्हीति । दृष्टान्तासंप्रतिपत्त्या परिहरति—अत्रेति । मायावादिमते कचिदपि कार्य-
कारणभावस्य वस्तुभूतस्यासंप्रतिपत्तेर्भेदमिदं व्युक्तम् । प्रत्यक्षावष्टम्भेन दृष्टान्तं साधयन्ना-
शङ्कते—नन्विति । किं बीजाङ्कुरव्यक्त्योरिदं कार्यकारणत्वमिष्यते किं वा बीजाङ्क-
ुरसंतानयोरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—न पूर्वस्येति । तदेव प्रपञ्चयति—यथे-
त्यादिना । बीजव्यक्तेरङ्कुरव्यक्तेश्चोक्तप्रकारेणानादित्वस्यान्योन्यकारणत्वस्य चानु-
पत्तिरिति शेषः । कल्पान्तरमुत्थापयति—अथेति । बीजसंततरेङ्कुरसंततेश्चानादि-
त्वमन्योन्यकारणत्वं चाविरुद्धं सिध्यति । बीजजातीयादङ्कुरजातीयमङ्कुरजातीया-
द्रीजजातीयमुत्पद्यमानमुपलभ्यते । तथैव हेतुजातीयात्फलजातीयं फलजातीयाच्च हेतु-
जातीयमविरुद्धमित्यर्थः । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च संततरेकस्या व्यक्त्येव्यतिरेकेणासंभवा-
न्मैवमिति दूषयति—नेत्यादिना । तदेव प्रपञ्चयति—न हीति । तदनादित्ववादि-
भेस्तासु व्यक्तिषु मिथो हेतुत्वमनादित्वं तद्वर्द्धनशीलैरिति यावत् । अन्योन्याश्रयत्वा-
दनवस्थानाद्वा हेतुफलयोर्मिथो हेतुफलभावस्य वक्तुमशक्यत्वादृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरनु-
पत्तिः सिद्धेन्युपसंहरति—तस्मादिति । दृष्टान्तस्यासंप्रतिपन्नत्वे स्थिते कार्यकार-
णस्य कचिदपि संप्रतिपत्त्यभावात्पुत्राज्जन्म पितृभ्येत्यादि न च्छलप्रयुक्तमिति फलि-
माह—तथा चेति । एवं श्लोकस्य पूर्वार्थं व्याख्यायित्तार्थं व्याचष्टे—न चेति ।
केमिति हेतुशब्दस्य मुख्यमर्थं त्यक्त्वा गौणोऽर्थो गृह्यते, प्रकरणसामर्थ्यादित्याह—
नकृतो हीति । हेतुफलभावानुपपत्तिमुपपादितामुपसंहर्तुमिति शब्दः ॥ २० ॥

पूर्वापरं परिज्ञानमजातेः परिदीपकम् ।

जायमानाद्धि वै धर्मात्कथं पूर्वं न गृह्यते ॥ २१ ॥

१ छ. 'कम' । २ ख. 'पोद्यं चो' । ३ ग. 'मानो हे' । ४ ग. झ. तत्रैवं । ५ ग. झ. पत्तिर्म' । ६ घ. किं बी' । ७ स. 'त्वस्याप्यनु' । ८ ख. छ. 'षः । विक' । ९ ग. झ. दिमत्वम्' । १० ग. झ. 'न्यकार्यका' । ११ ग. झ. 'णत्वं वा वि' । १२ ग. झ. 'यमु' । १३ ख. के सं' । १४ ग. ज. झ. व्यक्त्यव्यति' । १५ घ. ड. 'क्त्यव्यति' । १६ क. दनुशी' । १७ क. ख. छ. 'णत्वस्य । १८ छ. मुख्यार्थ' । १९ ज. 'ते क' । २० घ. 'परप' । २१ ख. घ. ड. ज. 'द्धि चेद्धर्मा' । २२ छ. वै कार्यात्क' ।

१७० सगौडपादीयकारिकाधर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

कथं बुद्धैरजातिः परिदीपितेत्याह—यदेतद्धेतुफलयोः पूर्वापरापरि-
ज्ञानं तच्चैतदजातेः परिदीपकमवबोधकमित्यर्थः । जायमानो हि च
धर्मो गृह्यते, कथं तस्मात्पूर्वं कारणं न गृह्यते । अवश्यं हि जायमा-
नस्य ग्रहीत्रा तज्जनकं ग्रहीतव्यम् । जन्यजनकयोः संबन्धस्यानपेत-
त्वात् । तस्मादजातिपरिदीपकं तदित्यर्थः ॥ २१ ॥

यत्पुनरन्यान्यपक्षं प्रतिक्षिपद्भिरजातिर्वस्तुतो ज्ञापिता परीक्षकैरित्युपक्षिप्तं तत्र कथ-
मजातिर्वस्तुतो ज्ञापितेत्याशङ्क्याऽऽह—पूर्वोपरेति । कार्यस्य गृह्यमाणत्वादजातिरसि-
द्धेत्याशङ्क्य कारणस्यापि तर्हि ग्राह्यत्वादितरेतराश्रयादजातिरिति व्यक्ता सिध्यतीत्याह—
जायमानादिति । तत्र पूर्वार्धं प्रश्नद्वारा विवृणोति—कथमित्यादिना । नियते
पौर्वापर्ये निर्धारिते जातिः सिध्यति । तदभावे तदसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयार्धं विभ-
जते—जायमानो हीति । कार्यग्रहणे कारणं ग्रहीतव्यमिति कुतो नियम्यते
तत्राऽऽह—अवश्यं हीति । कार्यकारणयोर्नियतसंबन्धवतो रितरेतराश्रयाद्गृह्यत्वाद-
जातिरेव वस्तुतो ज्ञापितेत्युपसंहरति—तस्मादिति । कार्यकारणयोर्दुर्ज्ञानत्वं तच्छे-
दनेन परामृश्यते ॥ २१ ॥

स्वतो वा परतो वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ।

सदसत्सदसद्वाऽपि न किञ्चिद्वस्तु जायते ॥ २२ ॥

इतश्च न जायते किञ्चित् । यज्जायमानं वस्तु स्वतः परत उभयतो
वा सदसत्सदसद्वा न जायते न तस्य केनचिदपि प्रकारेण जन्म संभ-
वति । न तावत्स्वयमेवापरिनिर्घृन्नात्स्वतः स्वरूपात्स्वयमेव जायते
यथा घटस्तस्मादेव घटात् । नापि परतोऽन्यस्मादन्यो यथा घटात्पटः
पटात्पटान्तरम् । तथा नोभयतः । त्रिरौधात् । यथा घटपटाभ्यां घटः
पटो वा न जायते । ननु मृदो घटो जायते पितुश्च पुत्रः । सत्यम् ।
अस्ति जायत इति प्रत्ययः शब्दश्च मूढानाम् । तावेव शब्दप्रत्ययौ विवे-
किभिः परीक्ष्येते किं सत्यमेव तावुत मृषेति यावता परीक्ष्यमाणे ।
शब्दप्रत्ययविषयं वस्तु घटपुत्रादिलक्षणं शब्दमात्रमेव तत् । “वाचारम्भ-

१ झ. 'बुधैर' । २ छ. 'दीपिक' । ३ ख. घ. च. ङ. ज. हि चेद्धर्मो । झ. हि वै ध' ।
४ ख. घ. ङ. ज. 'रमिष्य' । ५ ग. 'यतपौ' । ६ ग. झ. 'श्यतीति' । ७ ग. झ. 'वेन त' ।
८ ग. झ. 'णुहुज्ञा' । ९ झ. 'च्छलेन' । १० घ. 'यतो यजा' । ११ ज. 'ष्पन्नत्वात्स्वतः स्व' ।
१२ क. छ. 'स्वरू' । १३ क. च. छ. वा जा' । १४ ज. 'टो पि' । १५ घ. 'माणं श' ।

र्णम्" इति श्रुतेः । सच्चेन जायते सत्त्वात्मृत्पित्रादिवत् । यद्यसत्तथाऽपि न जायतेऽसत्त्वादेव शशविषाणादिवत् । अथ सदसत्तथाऽपि न जायते विरुद्धस्यैकस्यासंभवात् । अतो न किञ्चिद्वस्तु जायत इति सिद्धम् । येषां पुनर्जनिरेव जायत इति क्रियाकारकफलैकत्वमभ्युपगम्यते क्षणिकत्वं च वस्तुनः, ते दूरत एव न्यायापेताः । इदमित्थमित्यवधारण-क्षणान्तरानवस्थानादननुभूतस्य स्मृत्यनुपपत्तेश्च ॥ २२ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्म नास्तीति विकल्पपूर्वकं साधयति—स्वतो बेल्यादिना । कस्यचिदपि वस्तुना जन्म नास्तीत्यस्मिन्नर्थे हेत्वनन्तरपरत्वं श्लोकस्य दर्शयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फोरयितुं जायमानमनूद्य षोढा विकल्पयति—यज्जायमानमिति । सर्वेष्वपि पक्षेषु दोषसंभावनां सूचयति—न तस्येति । तत्राऽऽद्यं दूषयति—न तावदिति । स्वयमेव जायमानं कार्यं स्वस्मादेव स्वरूपात् तावज्जायते स्वयमेव स्वापेक्षामन्तरेण स्वकारणाधीनतया परिनिष्पन्नत्वात् । अन्यथा स्वसिद्धेः स्वसिद्धिरित्यात्माश्रयात् । न हि घटादेव घटो जायमानो दृष्टोऽस्तीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—नापीति । न खल्वन्यत्वं जनकत्वे प्रयोजकम् । घटादपि पटोत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चोत्पादकत्वयोग्यत्वविशेषितमन्यत्वं तथेति वाच्यम् । उत्पत्तिमन्तरेण तद्योग्यत्वस्य दुरवगमत्वादित्यर्थः । तृतीयं निरस्यति—तथेति । विरोधमेव दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति—यथेति । न हि घटपटान्यां घटः पटो वा जायमानो दृश्यते । तथा जायमानं स्वस्मादन्यस्माच्च भवतीत्यनुपपन्नमित्यर्थः । अन्यत्वे सत्यपि जन्यजनकभावस्य प्रत्यक्षत्वाच्चासौ शक्यते प्रतिक्षेपमुच्यते शङ्कते—नन्विति । किं प्रत्यक्षानुसारिणौ शब्दप्रत्ययाविवेकिनामिष्येते किं वा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—तावेवेति । मृपैवेति परीक्ष्यमाणे सतीति संबन्धः । तच्च जन्मशब्दधीविषयं वस्तु शब्दमात्रमेव वाचारम्भणश्रवणाच्च परमार्थतो यावता विद्यते, तस्मादसत्यालम्बनत्वमेव शब्दप्रत्यययोरेष्टव्यमिति योजना । चतुर्थं शिथिलयति—सच्चेदिति । पञ्चमं निराकरोति—यदीति । षष्ठं प्रत्यादिशति—अथेत्यादिना । षण्णां विकल्पानां निरासे फलितं निगमयति—अतो नेति । क्रिया-

१ क. ख. घ. ज. 'रिपण्णादि' । २ क. ख. ख. 'ते विद्यतेऽसि' । ३ क. छ. झ. 'षाणव' । ४ च. 'पि जा' । ५ च. 'स्तुतस्ते दू' । ६ ख. 'मित्य' । ७ घ. 'रणा' । ८ ज. 'णलक्ष' । ९ ग. झ. 'स्तुतोऽव' । १० ड. छ. झ. 'नो वस्तुतो ज' । ११ क. ज. 'पि घटो' । १२ 'पत्तिरित्य' । १३ च. छ. ज. झ. 'मिष्यते' । १४ ग. झ. तत्र । १५ ज. विकाराणां । १६ झ. 'नां फ' । १७ घ. ड. ज. 'तं ग' ।

१७२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्यस्य—

कारकफलनानात्वपक्षे जन्मानुपपैत्तिदोषमुक्त्वा पक्षान्तरमनूय दूषयति—येषां पुन-
रिति । बौद्धानां न्यायावष्टम्भेन वस्तु व्यवस्थापयतां कृतो न्यायबाह्यत्वमित्याश-
ङ्क्याऽऽह—इदमिति । इदमा वस्तु परामृष्टम् । इत्यमिति क्षणिकत्वं विवक्षितम् ।
एवैवधारणावच्छिन्ने क्षणे वस्त्ववच्छेदकक्षणातिरिक्ते वस्तुनोऽवस्थानाभावात् तस्मि-
न्ननुभवः मिथ्यतीत्यर्थः । न च तस्मिन्नननुभूतेऽर्थे स्मृतिरुत्पद्यते । तथा च वस्तुनि
प्रत्ययद्वयासिद्धौ व्यवहारासिद्धिरित्याह—अननुभूतस्येति ॥ २२ ॥

हेतुर्न जायतेऽनादेः फलं चापि स्वभावतः ।

आदिर्न विद्यते यस्य तस्य ह्यादिर्न विद्यते ॥ २३ ॥

किं च हेतुफलयोरनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया बलाद्धेतुफलयोरज-
न्मैवाभ्युपगतं स्यात् । त्वयम्, अनादेरादिरहितात्फलाद्धेतुर्न जायते । न
ह्यनुत्पन्नार्दनादेः फलाद्धेतोर्जन्मेष्यते त्वया । फलं चाऽऽदिरहितादनादे-
र्हेतोरजात्स्वभावत एव निर्निमित्तं जायत इति नाभ्युपगम्यते । तस्मा-
दनादित्वमभ्युपगच्छता त्वया हेतुफलयोरजन्मैवाभ्युपगम्यते । यस्मा-
दादिः कारणं न विद्यते यस्य लोके तस्य ह्यादिः पूर्वोक्ता जातिर्न
विद्यते । कारणवत् एव ह्यादिरभ्युपगम्यते नाकारणवतः ॥ २३ ॥

वस्तुनो वस्तुतो जन्मराहित्ये हेत्वन्तरमाह—हेतुर्नोति । नानादेः फलाद्धेतुर्जा-
यते । न हि फलस्यानादित्वे ततो हेतुजन्म युक्तं सदा तज्जन्मप्रसङ्गादित्यर्थः । फल-
मपि न हेतोरनादेर्जायते दोषसाध्यादित्याह—फलं चेति । नापि स्वभावतो निमित्त-
मन्तरेण फलं हेतुर्वा जायते । तत्र हेतुमाह—आदिरिति । कारणरहितस्य जन्मानु-
पलब्धेरित्यर्थः । वस्तुनो वस्तुतो जन्माभावे हेत्वन्तरपरत्वं श्लोकस्य सूचयति—
किं चेति । हेत्वन्तरमेव दर्शयितुं प्रथमं प्रतिज्ञां करोति—हेत्विति । फलाद्धेतुर्जायते
ततश्च फलमित्यभ्युपगमात्कथमजन्माभ्युपगतमिति पृच्छति—कथमिति । तत्राऽऽद्य-
पादाक्षरयोजनया परिहरति—अनादेरिति । तदेवोपपादयति—न हीति । फलं
कार्यकारणमंघातः । हेतुर्वर्मादिः । फलं चापीति भागं विपजने—फलं चेति । अजा-
ज्जायत इति नाभ्युपगम्यत इति संबन्धः । स्वभावत इति पदं योजयति—स्वभावत
एवेति । फलितं निगमयति—तस्मादिति । न हेतुफलयोर्जन्मवतोरनादित्वमभ्युप-

१ स. 'क्षे अज' । छ. 'क्षेऽजस्याज' । २ ग. झ. 'पक्षि दो' । ३ ग. 'वमेव' । ४ छ. 'वाप्तानु' । ५ क. घ. छ. ज. 'भनु' । ६ च. वाऽपि । ७ झ. 'दिमत्त्वम' । ८ झ. 'दजादना' ।
९ झ. तस्याऽऽदिः । १० ग. झ. 'न्तरं सू' । ११ छ. झ. 'र्थकर' ।

गन्तुं शक्यम् । अभ्युपगमे च जन्मैव तयोराकस्मिकं स्यादित्यर्थः । स्तभावोदनिराकरणं प्रतिज्ञातमुत्तरार्धावष्टम्भेन प्रतिपादयति—यस्मादिति ॥ २३ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमन्यथा द्वयनाशतः ।

संक्लेशम्योपलब्धेश्च परतन्त्रास्तिता मता ॥ २४ ॥

उक्तस्यैवार्थस्य दृढीकरणचिकीर्षया पुनराक्षिपति—प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिस्तस्याः सनिमित्तत्वम् । निमित्तं कारणं विषय इत्येतत्सनिमित्तत्वं सविषयत्वं स्वात्मव्यतिरिक्तविषयतयेतत्प्रतिजानीमहे । न हि निर्विषया प्रज्ञप्तिः शब्दादिप्रतीतिः स्यात् । तस्याः सनिमित्तत्वात् । अन्यथा निर्विषयत्वे शब्दस्पर्शनीलपीतलोहितादिप्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य नाशतो नाशोऽभावः प्रसज्येत्यर्थः । न च प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्याभावोऽस्ति प्रत्यक्षत्वात् । अतः प्रत्ययवैचित्र्यस्य द्वयस्य दर्शनात् । परेषां तच्च परतन्त्रमित्यन्वेषात् तस्य परतन्त्रस्य परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता मताऽभिप्रेता । न हि प्रज्ञप्तेः प्रकाशमात्रस्वरूपाया नीलपीतादिबाह्यालम्बनवैचित्र्यमन्तरेण स्वभावभेदेनैव वैचित्र्यं संभवति । स्फटिकस्यैव नीलाद्युपाध्याश्रयैर्विना वैचित्र्यं न घटत इत्यभिप्रायः । इतश्च परतन्त्राश्रयस्य बाह्यार्थस्य ज्ञानव्यतिरिक्तस्यास्तिता । संक्लेशनं संक्लेशो दुःखमित्यर्थः । उपलभ्यते ह्यग्निदाहादिनिमित्तं दुःखं यद्यग्न्यादिर्बाह्यं दाहादिनिमित्तं विज्ञानव्यतिरिक्तं न स्यात्ततो दाहादिदुःखं नोपलभ्येत । उपलभ्यते तु, अतस्तेन मन्यामहेऽस्ति बाह्योऽर्थ इति । न हि विज्ञानमात्रे संक्लेशो युक्तः । अन्यत्रादर्शनादित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

वस्तुनो वस्तुना जन्मायोगादनं विज्ञानमात्रं तत्त्वमित्युक्तम् । इदानीं बाह्यार्थवादमुत्थापयति—प्रज्ञप्तेरिति । ज्ञानस्य निर्विषयत्वे प्रत्ययवैचित्र्यानुपपत्तिं प्रमाणयति—अन्यथेति । अग्निदाहादिप्रयुक्तदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तेश्चास्ति बाह्यार्थ इत्याह—संक्लेशस्येति । परतन्त्रं परकीयं शास्त्रं तस्यास्तिता तद्विषयस्य बाह्यार्थस्य विद्यमानतेति

१ क. ज. झ. 'मे त्वज' । २ क. ग. झ. 'वादिनि' । ३ घ. 'मितका' । ४ क. 'त्तं कर' । ५ क. 'तस्य नि' । ६ च. 'यं तदेत' । ७ व. झ. 'सिः स्यात्सनि' । ८ क. 'त्र्यद्व' । ९ झ. 'न्यथाशा' । १० क. 'तन्त्रा' । ११ झ. 'प्तेः स्वप्ते' । १२ च. झ. 'नैतद्वैचि' । १३ छ. 'नीलपीताद्यु' । १४ च. 'चित्रयमित्य' । १५ च. 'र्थस्या' । १६ च. 'बाह्यदा' । १७ क. 'दारादि' । १८ छ. 'मित्तवि' । १९ ज. 'लभ्यते' । २० ग. 'नस्यासविष' । २१ ख. क. 'स्य सविष' । २२ ग. झ. 'ह्यार्थधीरित्या' । २३ ख. 'कीयशा' ।

१७४ सगौटपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अज्ञातशान्त्याख्यं—

यावत् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उक्तस्यैवेति । वस्तुनो नास्ति वस्तुतो जन्मेत्युक्ता-
र्थस्तस्यैव दृढीकरणं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां चिकीर्ष्यते तथा पुनराक्षेपमुखेन(ण) बाह्यार्थवादिनां
प्रस्थानमुत्थापयतीत्यर्थः । ब्रह्मस्वरूपभूतां प्रज्ञां प्रतिषेधति—शब्दादीति । साका-
रवादं व्युदस्यति—स्वात्मेति । प्रज्ञाविषयनिरपेक्षत्वाच्च स्वातिरिक्तविषयतेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—न हीति । सनिमित्तत्वं सविषयत्वेन स्फुरणम् । तमेव हेतुं द्वितीयाद-
योजनया विशदयति—अन्यथेति । प्रसङ्गस्येष्टत्वं प्रत्याचष्टे—न चेति । प्रत्ययवै-
चित्र्यानुपपत्तिप्रयुक्तं फलं चतुर्थपादव्याख्यानेन कथयति—अत इति । ननु प्रज्ञाः
स्वभावभेदेनैव बाह्याऽऽन्वयौ वैचित्र्यमन्तरेण स्वगतं वैचित्र्यं घटिष्यते तत्राऽऽह—न
हीति । औपाधिकं तर्हि प्रत्ययवैचित्र्यमित्याशङ्क्य बाह्यार्थातिरिक्तोपाध्यनधिगमान्मैव-
मित्याह—स्फटिकस्येति । तृतीयपादं हेत्वन्तरपरत्वंनावतारयति—इतश्चेति ।
तस्योपलब्धिमुपपादयति—उपलभ्यते हीति । तदुपलम्भेऽपि कृतो बाह्यार्थसिद्धिरि-
त्याशङ्क्याऽऽह—यदीति । उपलब्धिरेव तर्हि दुःखस्य मा भूदिति चेन्न । स्वानुभवे-
विरोधादित्याह—उपलभ्यते त्विति । विशिष्टदुःखोपलब्ध्यनुपपत्तिभिद्धं फल-
माह—अत इति । विज्ञानानिरिक्तबाह्यार्थाभावेऽपि क्लेशोपलब्धिरविरुद्धेत्याश-
ङ्क्याऽऽह—न हीति । अन्यत्र दाहच्छेदादिव्यतिरिक्ते चन्दनपङ्कलेपादाविति
यावत् ॥ २४ ॥

प्रज्ञाः सनिमित्तत्वमिष्यते युक्तिदर्शनात् ।

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनात् ॥ २५ ॥

अत्रोच्यते—बाह्यमेवं प्रज्ञाः सनिमित्तत्वं द्वयसंक्लेशोपलब्धियुक्तिद-
र्शनादिष्यते त्वया । स्थिरी भव तावच्चं युक्तिदर्शनं वस्तुनस्तथात्वाभ्यु-
पगमे कारणमित्यत्र । ब्रूहि किं तत इति । उच्यते । निमित्तस्य प्रज्ञे-
प्त्यालम्बनाभिनिमित्तस्य तव घटादेरनिमित्तत्वमनालम्बनत्वं वैचि-
त्र्याहेतुत्वमिष्यतेऽस्माभिः, कथं, भूतदर्शनात्परमार्थदर्शनादित्येतत् । न हि
घटो यथाभूतमुद्गपदर्शने सति तद्व्यतिरेकेणास्ति । यथाऽऽश्वान्महिषः, पटो
वा तन्तुव्यतिरेकेण । तन्तुवश्चांशुव्यतिरेकेणेत्येवमुत्तरोत्तरभूतदर्शनं
अथ शब्दप्रत्ययनिरोधान्नैव निमित्तमुपलभामह इत्यर्थः । अथ वा भूतद-
र्शनाद्व्याख्यानिमित्तत्वमिष्यते । रज्ज्वादाविव सर्पादेरित्यर्थः ।

१ घ. 'झरु' । २ ग. ज. झ. 'ति । स्वाका' । ३ क. छ. 'म्बनवै' । ४ क. कृता । ५ छ. 'वसिद्धत्ववि' । ६ ग. 'लब्धायु' । ७ च. 'क्तिर्देश' । ८ झ. 'ति । अशोच्य' । ९ क. 'ज्ञवाङ्' । १० झ. 'केनेति । तं' । ११ ख. क. च. छ. 'न्तवो वांऽशु' । १२ च. 'दर्शने श' । १३ छ. आ-
दिश' ।

भ्रान्तिदर्शनविषयत्वाच्च निमित्तस्यानिमित्तत्वं भवेत् । तदभावेऽभा-
वात् । न हि सुषुप्तसमाहितमुक्तानां भ्रान्तिदर्शनाभाव आत्मव्यति-
रिक्तो बाह्योऽर्थ उपलभ्यते । न ह्युन्मत्तावर्गं वस्त्वनुन्मत्तरपि तथा-
भूतं गम्यते । एतेन द्वयदर्शनं संक्लेशोपलब्धिश्च प्रत्युक्ता ॥ २६ ॥

द्वाभ्यामर्थापत्तिभ्यां बाह्यार्थवादे प्राप्ते विज्ञानवादमुद्धावयति—प्रज्ञप्तेरिति । अस्तु
का नाम वस्तुक्षतिरित्याशङ्क्याऽऽह—निमित्तस्येति । मतान्तरे प्राप्तं तन्निराकरणमु-
च्यते—विज्ञानवादिनेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अत्रेति । तत्र पूर्वार्धं विप-
जते—बाढमित्यादिना । द्वैतिनस्तव तर्कप्रधानत्वाच्च प्रतीतिमात्रशरणा युक्तेति
मत्वाऽऽह—स्थिरी भवेति । वस्तुनो बाह्यस्यार्थस्य तथात्वं प्रज्ञप्तिविषयत्वं तस्या-
भ्युपगमे कारणं प्रागुक्तयुक्तिदर्शनमित्येतस्मिन्नर्थं त्वं स्थिरी भवेति योजना । विचारह-
ष्टिमेवावष्टभ्याहं वर्ते किं ततो दूषणं ब्रूहीति पृच्छति—ब्रूहीति । तत्रोत्तरार्धं
सिद्धान्ती व्याकुर्वन्नृत्तरमाह—उच्यत इत्यादिना । घटादेर्वैचित्र्यहेतुत्वे प्रश्नपूर्वकं
हेतुमाह—कथमित्यादिना । परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयति—न हीति । तत्र वैधर्म्यह-
ष्टान्तमाह—यथेति । घटे दर्शितं न्यायं पटोऽपि दर्शयति—पटो वेति । तन्तुष्वपि
न्यायसौम्यमुदाहरति—तन्तव इति । परमार्थदर्शनफलमुपसंहरति—इत्येव-
मिति । घटादीनां स्वकारणव्यतिरेकेणासतां न प्रत्ययवैचित्र्यहेतुत्वमतो घटादिप्रत्यय-
वत्प्रत्ययान्तराण्यपि प्रत्ययत्वाविशेषाद्वास्तवालम्बनवर्जितानि मन्तव्यानीत्यर्थः । भूतद-
र्शनं यौक्तिकं तत्त्वदर्शनं ततो निमित्तस्यानिमित्तत्वमिति व्याख्यातम् । इदानीमभूतद-
र्शनादिति पदच्छेदेन व्याख्यानान्तरमाह—अथ वेति । यथा रज्ज्वादावधिष्ठाने
सर्पादेरारोपितस्य दर्शनाच्च तस्य वस्तुतो दर्शनं प्रत्यालम्बनत्वमिष्टम् । तथैवाधिष्ठान-
ज्ञानापेक्षया परमार्थतो दर्शनाद्धैतस्यार्थस्य ज्ञानं प्रत्यालम्बनत्वं वास्तवमभ्युपगन्तुम-
शक्यमित्यर्थः । किं च विमतो बाह्यार्थो न तत्त्वतो ज्ञानं प्रत्यालम्बनं भ्रान्तिविषय-
त्वाद्वज्ज्वा सर्पादिवदित्याह—भ्रान्तीति । हेतुं साधयति—तदभाव इति ।
भ्रान्त्यभावे बाह्यार्थो न भातीत्युक्तं हेतुं प्रपञ्चयति—न हीति । देहाभिमानवतो
बाह्यार्थप्रतिभानधौव्यादद्वैतदर्शिनोऽपि तत्प्रतिभानमप्रत्यहं प्राप्नोतीत्याशङ्क्याऽऽह—
न ह्युन्मत्तेति । बाह्यार्थसमर्थनार्थमुक्तमर्थापत्तिद्वयं कथं निरसनीयमित्याह—एतेनेति

१ क. 'भानात्' । २ च. बाह्यार्थ' । ३ च. गतव' । ४ क. 'नुत्पत्तेर' । ५ झ. 'र्शनस' ।
६ च. 'स्थित्यु' । ७ क. छ. प्रयुक्ता । ८ ग. छ. झ. बाह्यार्थ' । ९ च. 'गुणं यु' । १० ग. झ.
'धे स्थि' । ११ ज. 'ति । त' । १२ ख. 'स्याद्वेत्तु' । १३ घ. ज. 'क्षितन्या' । १४ ग. झ. पटे
इ' । १५ ख. ग. झ. 'सामान्यमु' । १६ ख. ड. 'ति । एव' । १७ छ. प्रत्ययाल' । १८ छ.
'द्वाधार्थ' । १९ छ. प्रत्ययाल' । २० ज. 'ति । दे' । २१ घ. ड. ज. 'नार्थमर्था' । २२ ग. ड.
ज. 'त्याशङ्क्याऽऽह' ।

१७६ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

तत्त्वदर्शिनां स्फुरणातिरिक्तवस्त्वनुपलम्बप्रदर्शनेन वैचित्र्यदर्शनं दुःखोपलब्धिश्च प्रत्यूक्ता । तेनानुपपन्नमानार्थापत्तिरयस्यानुत्थानम् । व्यवहारादृष्ट्या तु पूर्वभ्रमममारोपितस्वप्नवदेव संवेदने वैचिक्यं दुःखं च व्यवहाराङ्गमित्यन्यथाऽप्युपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९

○ चित्तं न संस्पृशत्यर्थं नार्थाभासं तथैव च ।

अभूतो हि यतश्चार्थो नार्थाभासस्ततः पृथक् ॥ २६ ॥

यस्मान्नास्ति बाह्यं निमित्तमनश्चित्तं न स्पृशत्यर्थं बाह्यालम्बनविषयम् । नाप्यर्थाभासं चित्तत्वात्स्वप्नचित्तवत् । अभूतो हि जागरितेऽपि स्वप्नार्थवदेव बाह्यः शब्दाद्यर्थो यत उक्तहेतुत्वाच्च । नाप्यर्थाभासश्चित्तात्पृथक्चित्तमेव हि घटाद्यर्थवदवभासते यथा स्वप्ने ॥ २६ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वप्रसिद्धेस्तत्त्वदृष्ट्या ज्ञेयाभावे ज्ञानमपि न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह चित्तमिति । न हि स्फुरणं सकर्मकं तस्य सकर्मकत्वप्रसिद्ध्यभावात् । जानातेस्तु सकर्मकत्वं क्रियाफलत्वकल्पनया स्वीकृतमिति भावः । चित्तस्यार्थस्पर्शित्वाभावेऽपि तदाभासस्पर्शित्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—नार्थेति । तत्र हेतुमाह—अभूते इति । प्रथमपादं व्याचष्टे—यस्मादिति । विमतं चित्तमर्थभासमपि न स्पृशति चित्तत्वात्संप्रतिपन्नवदिति द्वितीयं पादं विभजने—नापीति । न हि दृष्टान्ते तस्यार्थाभासस्पर्शित्वं तस्यैव तदात्मना भानादित्यर्थः । तृतीयपादं व्याकरोति—अभूतो हीति । विमतोऽर्थः मन्त्र भवत्यर्थत्वात्, संप्रतिपन्नवदित्यनुमानान्न ज्ञानस्याऽऽलम्बनमित्यर्थः । विमतोऽर्थः स्वविषयेज्ञानजनको न भवति भ्रान्तिविषयत्वात्संप्रतिपन्नवदित्युक्तमनुमानं स्मारयति—उक्तेति । अर्थजन्यत्वाभावे विज्ञानस्यार्थाभासजन्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह—नापीति ॥ २९ ॥

निमित्तं न मदा चित्तं संस्पृशयध्वसु त्रिषु ।

अनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य भविष्यति ॥ २७ ॥

ननु विपर्यासस्तर्ह्यसति घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य । तथा च सत्यविपर्यासः क्वचिद्वक्तव्य इति । अत्राच्यते । निमित्तं विषयमतीता-

१ ग. छ. झ. 'वैभ्रान्तिस' । २ ख. ग. ड. झ. 'पितं स्व' । ३ ख. ड. ज. 'व वै' । ४ ख. 'चित्त्रे दु' । ५ च. 'स्तथा पृ' । ६ ख. घ. ज. 'न संस्पृ' । ड. च. 'न संस्पृशत्य' । ७ ज. 'ते हि स्व' । ८ झ. स्मरणं । ९ ज. 'मैक' । १० झ. 'सर्वकर्मकत्वाकि' । ११ झ. 'लक' । १२ ड. ज. 'शितत्वा' । १३ घ. ड. ज. 'वे त' । १४ घ. ड. ज. 'शितत्वं' । १५ ख. झ. 'भूतो हीति' । १६ घ. ड. ज. 'न्तेऽस्या' । १७ झ. 'तीयं व्या' । १८ घ. र्थः 'वि' । १९ ग. 'यथे शा' । २० घ. ड. ज. 'घटे घ' ।

न भगवत्तर्तमानाध्वसु त्रिष्वपि सदा चित्तं न स्पृशेदेवं हि । यदि हि क्वचित्संस्पृशेत्सोऽविपर्यासः परमार्थत इति । अतस्तदपेक्षयाऽसति घटे घटाद्याभासता विपर्यासः स्यान्न तु तदस्ति कदाचिदपि चित्तस्यार्थ-संस्पर्शनम् । तस्मादनिमित्तो विपर्यासः कथं तस्य चित्तस्य भविष्यति न कथंचिद्विपर्यासोऽस्तीत्यभिप्रायः । अयमेव हि स्वभावश्चित्तस्य । यदुतासति निमित्ते घटादौ तद्वद्वभासनम् ॥ २७ ॥

ज्ञानस्य सालम्बनत्वाभावे तस्य तथात्वप्रथा भ्रान्तिर्भवेत् । भ्रान्तिश्चाभ्रान्तिप्रति-योगिनीत्यन्यथाख्यातिमाशङ्क्याऽऽह—निमित्तमिति । कालत्रयेऽपि ज्ञानस्य वस्तु-तोऽर्थस्पर्शित्वाभावे तद्भासनाभावात्तज्जन्या नान्यथाख्यातिः सिध्यति । भ्रान्तिस्तु विधान्तरेणापि भविष्यतीत्याह—अनिमित्त इति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कां दर्शयति—नन्विति । यदि घटादिर्बाह्योऽर्थो न गृह्यते तर्हि तस्मिन्नर्थमेव तदाभार्यताज्ञानस्य विपर्यासः । अतस्मिन्स्तद्बुद्धेस्तथात्वात् । विपर्यासे च स्वीकृते कचिदप्यविपर्यासो वक्तव्यः, भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वस्यान्यथाख्यातिवादिभिरिष्टत्वादित्यर्थः । तत्र पूर्वार्थयोजनया परिहरति—अत्रेति । उक्तमेवार्थमुत्तरार्थयोजनया साधयति—यदीति । अभ्रान्ते-रभावादसंभवे भ्रान्तेरसति घटादौ घटाद्याभासता ज्ञानस्य कथं निर्वहेतीत्याशङ्क्याऽऽह—अयमेवेति । स्वभावशब्देनाविद्योच्यते । न हि भ्रान्तिरभ्रान्तिपूर्विकेति नियमः । सविषयाणां भ्रमाणामविद्यात्वाभ्युपगमादित्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मान्न जायते चित्तं चित्तदृश्यं न जायते ।

तस्य पश्यन्ति ये जातिं स्वे वै पश्यन्ति ते पदम् ॥ २८ ॥

प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वमित्याद्येतदन्तं विज्ञानवादिनो बौद्धस्य वचनं बाह्यार्थवादपक्षप्रतिषेधपरमाचार्येणानुमोदितम् । तदेव हेतुं कृत्वा तत्प-क्षप्रतिषेधाय तदिदमुच्यते तस्मादित्यादि । यस्मादसत्येव घटादौ घटाद्याभासता चित्तस्य विज्ञानवादिनाऽभ्युपगता तदनुमोदितमस्माभि-रपि भूतदर्शनात् । तस्मात्तस्यापि चित्तस्य जायमानाऽवभासताऽसत्येव जन्मनि युक्ता भवितुमित्यतो न जायते चित्तम् । यर्था चित्तदृश्यं न

१ च. न संस्पृशेत् । २ ज. 'शेत्सो' । ३ ख. घ. ड. 'व य' । च. 'व चित्तं य' । ४ क. छ. झ. 'टाभा' । ५ च. झ. 'र्थस्य सं' । ६ च. य अग्रे सं । ७ घ. ड. ज. 'ये विज्ञा' । ८ ख. 'दिर्बाह्यो' । ९ घ. ड. ज. 'बाह्यार्थो' । १० क. 'सत्वेव' । ११ क. 'सत्वाज्ज्ञान' । १२ घ. ड. ज. 'द्वि' । १३ क. ग. ज. झ. 'जनार्थं सा' । १४ च. 'पेधयति । अतस्तदि' । १५ च. 'दि द्वास्मात्सत्ये' । १६ क. 'स्य ज्ञाय' । १७ घ. चित्तं तथा । १८ घ. 'था ह' । १९ ज. चित्तं ह' ।

१७८ सगौडपादीयकारिकार्थवेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अज्ञातशान्त्याख्यं—

जायतेऽतस्तस्य चित्तस्य ये जातिं पश्यन्ति विज्ञानवादिनः क्षणिक-
त्वद्वैःस्वित्वशून्यत्वानात्मत्वादि च, तेनैव चित्तेन चित्तैस्वरूपं द्रष्टुम-
शक्यं पश्यन्तः खं वै पश्यन्ति ते पदं पक्ष्यादीनाम् । अत इतरेभ्योऽपि
द्वैतिभ्योऽत्यन्तसाहसिका इत्यर्थः । येऽपि शून्यवादिनः पश्यन्त एव
सर्वशून्यतां स्वदर्शनस्यापि शून्यतां प्रतिजानन्ते ते ततोऽपि साहसिक-
तराः खं मुष्टिनाऽपि जिघृक्षन्ति ॥ २८ ॥

बाह्यार्थवादिपक्षमेवं विज्ञानवादिमुखेन प्रतिक्षिप्य विज्ञानवादमिदानीमपवदति—
तस्मादिति । प्रतिक्षणं विज्ञानस्य जन्म दृश्यते विज्ञानवादिभिरित्याशङ्क्याऽऽह—
तस्येति । वृत्तसंकीर्तनपूर्वकं श्लोकस्य तात्पर्यमाह—प्रज्ञप्तेरिति । तच्च बाह्यार्थवा-
दिर्नो बाह्योऽर्थो विज्ञानवदस्तीति पक्षप्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तं तत्पुनराचार्येण भवत्वेवमि-
त्यनुज्ञातम्, बाह्यार्थवाददूषणस्य स्वमतेऽपि संमतत्वादित्याह—बाह्यार्थ इति ।
बाह्यार्थवाददूषणानुषोदनप्रयोजनमाह—तदेवेति । अमत्येव घटादौ घटाद्याभासत्वं
विज्ञानस्य यदुक्तं तदेव हेतुत्वेनोपादाय विज्ञानवादिनिषेधार्थं बाह्यार्थपक्षदूषणमनमोदि-
तमित्यर्थः । संप्रति विज्ञानवाददूषणमवतारयति—तदिदमिति । तस्मादित्यादि
व्याचष्टे—यस्मादिति । भूतदर्शनाद्धटादेर्मृदादिमात्रं भूतं वस्तुतत्त्वं तस्यापि विज्ञाप्ति-
मात्रं तत्त्वं तस्य शास्त्रेण दर्शनादिति यावत् । द्वितीयपादं दृष्टान्तत्वेन विभजते—
यथेति । विमतं विज्ञानजन्म न तात्त्विकं दृश्यत्वाच्चीलपीतादिवदित्यर्थः । विपक्षे दोष-
माह—अत इति । तत्त्वतो विज्ञानस्य जन्मायोगाद्ये तस्य तात्त्विकं जन्म पश्यन्ति
ते पक्ष्यादीनां खऽपि पदं पश्यन्तीत्यन्वयः । अनात्मत्वादीत्यादिशब्देनान्योन्यविलक्ष-
णत्वमन्योन्यसादृश्यं च गृह्यते । तत्र हेतुं सूचयति—तेनैवेति । स्ववृत्तेरनुपपत्तेस्त-
दृश्यतामन्तरेण च तद्धर्मदृश्यतासंभवादित्यर्थः । विज्ञानवादे फलितं विशेषं दर्शयति—
अत इति । शून्यवादिनं प्रति विशेषं कथयति—येऽपीति । पश्यन्त एवेत्यविलुप्त-
दृष्टपता द्योत्यते । दृग्बलादेव सर्वाभावः सिध्यति । दृग्भावस्तु कथं सिध्येत् । न च
तावद्दृगेव तदभावं साधयेत् । तयोरेककालत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । किं च सर्वशून्यतां
वदन्तः शून्यतादर्शनस्यैवात्मदर्शनस्य च शून्यतां वदन्ति । तथा च स्वपक्षासिद्धिरि-
त्यभिप्रेत्याऽऽह—स्वदर्शनस्येति । ततोऽपीति । विज्ञानवादिभ्योऽपीत्यर्थः ॥२८॥

१ च. 'ते यत' । २ छ. 'त्वशू' । ३ च. झ. 'दुःखत्व' । ४ घ. ड. ज. 'सह' । ५ झ.
'इयन्तोऽतः खे' । ६ छ. 'नन्ति ते' । ७ ग. छ. झ. 'कता' । ८ ग. 'नो वि' । ९ छ. बाह्यार्थे
'वि' । झ. 'बाह्यार्थवि' । १० क. छ. 'खेनाप्र' । ११ ग. घ. ड. ज. 'व.येव' । १२ क. छ. झ.
'ख्यभ्यनु' । १३ ख. खे प' । १४ क. छ. दृग्भावस्तु । १५ घ. ड. ज. 'स्य शू' ।

अजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्ततः ।

प्रकृतेरन्यथाभावो न कथंचिद्विष्यति ॥ २९ ॥

उक्तैर्हेतुभिरजमेकं ब्रह्मेति सिद्धम् । यत्पुनरादौ प्रतिज्ञातं तत्फलोप-
संहारार्थोऽयं श्लोकः । अजातं यच्चित्तं ब्रह्मैव जायत इति वादिभिः
परिकल्प्यते तदजातं जायते यस्मादजातिः प्रकृतिस्तस्यै ततस्तस्माद-
जातरूपायाः प्रकृतेरन्यथाभावो जन्म न कथंचिद्विष्यति ॥ २९ ॥

यदि विज्ञानस्य बाह्यालम्बनत्वं क्षणिकत्वं शून्यत्वं च न संभवति किं तर्हि तत्त्व-
मेकरूपं भवतीत्याशङ्क्याऽऽह—अजातमिति । तस्याश्च प्रकृतेरन्यथात्वं पुरस्तादेव
निरस्तमित्याह—प्रकृतेरिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—उक्तैरिति । कूटस्थमद्वितीयं
ब्रह्मेति यत्पूर्वत्र प्रतिज्ञातं तज्जन्मनो दूर्निरूपत्वादुक्तहेतुभिः सिद्धम् । तस्यैव सिद्ध-
स्यार्थस्य फलमुपसंहर्तुमेष श्लोक इत्यर्थः । पूर्वार्थं योजयति—अजातमिति । यदि
चित्तं स्फुरणमजातमपीष्टं तर्हि तद्ब्रह्मैव तस्य कौटैऽथैकस्वाभाव्यां तत्पुनर्वस्तुतो न
जातमेव मायया जन्मवदिति कल्प्यते चेत्तस्याजातिरेवाजातत्वात्प्रकृतिर्भवतीत्यर्थः । द्विती-
यार्थं योजयति—अजातरूपाया इति । तस्याश्चदन्यथात्वं स्वरूपहानिरापतेदित्यर्थः ।

अनादेरन्तवत्त्वं च संसारस्य न सेत्स्यति ।

अनन्ततो चाऽऽदिमतो मोक्षस्य न भविष्यति ॥ ३० ॥

अयं चापर आत्मनः संसारमोक्षयोः परमार्थसद्भाववादिनां दोष
लुच्यते । अनादेरतीतकोटिरहितस्य संसारस्यानन्तवत्त्वं समाप्तिर्न सेत्स्यति
युक्तितः सिद्धिं नोपयास्यति । न ह्यनादिः सन्नन्तवान्काश्चित्पदार्थो
दृष्टो लोके । बीजाङ्कुरसर्बन्धनैरन्तर्यविच्छेदो दृष्ट इति चेत् । न । एक-
वैस्त्वभावेनापोदितत्वात् । तथाऽनन्तताऽपि विज्ञानप्राप्तिकालभ्रंभ-
वस्य मोक्षस्याऽऽदिमतो न भविष्यति । घटादिष्वदर्शनात् । घटादिवि-

१ झ. 'ते य' । २ च. 'जातिस्ततस्त' । ३ ड. छ. 'स्य चित्तस्य त' । ४ ग. झ. 'नवा-
दस्य' । ५ ग. झ. 'त्वं श' । ६ ग. झ. 'कत्वरूपं च संभ' । ७ ग. झ. 'तत्तज्ज' । ८ ग. झ.
'मपीष्ट' । ९ ग. घ. ड. ज. 'टस्थैक' । १० घ. 'व्याप्तु' । ११ ख. घ. ड. ज. 'तमिति मा' ।
१२ छ. 'जायमानत्वा' । १३ च. 'ता आदि' । १४ च. 'ति' । तर्ह्यना । १५ घ. ड. ज. 'श्चित्तस्य' ।
१६ च. ज. झ. 'बन्धे नै' । १७ च. 'वस्तुभावेनाऽऽदि' । १८ च. झ. 'पि ज्ञा' । १९ ख. घ.
ड. ज. 'प्रसव' । २० ज. भवति ।

१८० सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं-

नाशर्वदवस्तुत्वाददोष इति चेत् । तथा च मोक्षस्य परमार्थसद्भावप्रति-

ज्ञाहानिः । असत्त्वादेव शशविषाणस्येवाऽऽदिमत्त्वाभावश्च ॥ ३० ॥

कूटस्थं तत्त्वं तात्त्विकमित्यत्र हेत्वन्तरमाह—अनादेरिति । विमतः संसारे नान्तवाननादिभावत्वादात्मवादित्यर्थः । किं च मोक्षोऽनन्तो न भावत्वे सत्यादिमत्त्वा-
द्वैष्टवादित्याह—अनन्तेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अयं चेति । तत्र पूर्वार्धं व्याक-
रोति—अनादेरिति । अतीतकोटिरहितस्य पूर्वं नाऽऽसीदित्यवच्छेदवर्जितस्येत्यर्थः
योऽनादिभावः सोऽन्तवाच्चेति व्यासिरात्मनि व्यक्तेत्याह—न हीति । बीजाङ्कुर
योर्हेतुफलभावेन संबन्धस्तस्य नैरन्तर्यं संतानस्तस्यानादिभावत्वेऽपि विच्छेदस्यान्तस्य
दृष्टत्वादनेकान्तिकेति शङ्कते—बीजेति । भावत्वविशेष्यांशस्य तत्रावर्तनान्न व्यभि-
चारशङ्केति दूषयति—नैकेति । द्वितीयार्धं व्याचष्टे—तथेति । यत्राऽऽदिमत्त्वं तत्र
नान्तत्वमिति व्यासिभूमिमाह—घटादिष्विति । यथा कृतकोऽपि घटादिष्वंसे
नित्यस्तथा बन्धध्वंसोऽपि भविष्यतीत्यनैकान्तिकत्वाभावात् शङ्कते—घटादीति । मोक्षस्या-
भावत्वे सति परमार्थसत्त्वप्रतिज्ञा भज्येतेति दूषयति—तथा चेति । किं च प्रागसत
सत्तासमवायरूपं कार्यत्वं तदपि मोक्षस्यासत्त्वे न सिध्यतीत्याह—असत्त्वादे-
वेति ॥ ३० ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।

वितथैः सदृशाः सन्तोऽवितथा इव लक्षिताः ॥ ३१ ॥

सप्रयोजनता तेषां स्वप्ने विप्रतिपद्यते ।

तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैव खलु ते स्मृताः ॥ ३२ ॥

वैतथ्ये कृतव्याख्यानां श्लोकाविह संसारमोक्षाभावप्रसङ्गेन पठितौ

॥ ३१ ॥ ३२ ॥

अस्तु तर्हि मोक्षस्याऽऽद्यन्तवत्त्वं तत्राऽऽह—आदाविति । यदित्यूषरोदकादि
गृह्यते । तथा वस्तुतो नास्त्येवेति यावत् । वितथैस्तैरेव मरीच्युदकादिभिः । सादृश्यमाद्य-
न्तवत्त्वम् । विमता मोक्षादयो न परमार्थसन्तो भवितुमर्हन्त्याद्यन्तवत्त्वान्मरीच्युदकादि-

१ ज. 'वस्तु' । छ. 'वद्वस्तु' । २ च. न सति मो' । ३ च. 'दिष्वत्यन्ताभावाश्च । अवितथा
एव भावाः सप्रयोजनत्वादित्यत आह । आदावन्तेति ॥ ३१ ॥ सप्रयोजनतां तेषां निषेधयति ।
सप्रयोजनतेति । वै' । ४ ग. झ. न भविष्यत्या' । ख. छ. न भवति भा' । ५ घ. ड. ज.
'ववत्त्वे स' । ६ ग. छ. ज. 'दघटादिव' । ७ ख. 'दिर्भावः' । ८ ग. झ. 'न्तर्यसं' । ९ छ.
'शेषांश' । १० घ. 'कमा' । ११ घ. ड. 'रूपका' । १२ ड. ज. 'दि शूष' । १३ घ. ड. ज.
'वत्त्वेन वि' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १८१

वदित्यर्थः । कथं तर्हि मोक्षादीनामपि तथात्वप्रयेत्याशङ्क्याऽऽह—अवितथा इति ।
लक्षिता मूढैरविचारकैरिति शेषः । ऊषरोदकादीनां स्नानपानादिप्रयोजनानुपलम्भान्मो-
क्षस्वर्गादीनां तु सुखादिप्राप्तिप्रयोजनप्रतिलम्भान्न मोक्षादिवैतथ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—
सप्रयोजनतेति । तेषां मोक्षादीनामिति यावत् । पुनरुक्तिशङ्कां वारयति—वैतथ्य
इति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने कायस्यान्तर्निर्दर्शनात् ।

संवृतोऽस्मिन्प्रदेशे वै भूतानां दर्शनं कुतः ॥ ३३ ॥

निमित्तस्यानिमित्तत्वमिष्यते भूतदर्शनादित्ययमर्थः प्रपञ्चयत एतैः
श्लोकैः ॥ ३३ ॥

किं च येन हेतुना स्वप्नस्य मिथ्यात्वमिष्टं तस्य जागरितेऽपि तुल्यत्वाज्जन्मादिर-
हितं संविन्मात्रं तत्त्वमेष्टव्यमिति विवक्षित्वाऽऽह—सर्व इति । यदि देहान्तर्निर्दर्शना-
न्मिथ्यात्वं स्वप्नस्येष्टं तर्हि वैराजदेहे सर्वस्य जागरितस्य दर्शान्मिथ्यात्वं दुर्वारमि-
त्यर्थः । किं च योग्यदेशवैधुर्यान्मिथ्यात्वं स्वप्नस्य यद्यभीष्टं तर्हि संवृते प्रदेशे प्रत्य-
ग्भूते ब्रह्मण्यखण्डैकरते भूतानां विद्यमानानां दर्शनं न कुतोऽपि स्याद्ब्रह्मणोऽनवकाश-
त्वादित्याह—संवृत इति । अवतारितश्लोकसहितानामुत्तरश्लोकानां जाल्याभासमित्य-
स्मात्प्राक्तनानां तात्पर्यमाह—निमित्तस्येति ॥ ३३ ॥

न युक्तं दर्शनं गत्वा कालस्यानियमाद्रतौ ।

प्रतिबुद्धश्च वै सर्वस्तस्मिन्देशे न विद्यते ॥ ३४ ॥

जागरिते गत्यागमनकालो नियतो देशः प्रमाणतो यस्तस्यानियमा-
न्नियमस्याभावात्स्वप्ने न देशान्तरगमनमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—न युक्तमित्यादिना । स्वप्ने देशान्तरगतौ नियतका-
लाभावाच्च गत्वा दर्शनामिष्टं तथा मरणादूर्ध्वमचिरादिमार्गेण गत्वा ब्रह्मदर्शनम-
युक्तं कालानवच्छिन्नत्वादित्यर्थः । किं च यद्देशस्थः स्वप्नं पश्यति प्रैतिबुद्ध-
स्तस्मिन्देशे नास्तीति मिथ्यात्वमभीष्टम् । तथा यस्मिन्देशे स्थितः संसारमनुभवति
ब्रह्मभावं प्रतिपन्नस्तस्मिन्देहेदेशे नास्ति परिपूर्णब्रह्मरूपेणावस्थानादतो जागरितस्यापि

१ घ. 'ति विशेषे' । २ झ. 'ति विवक्षितत्वादिति' । ३ ज. झ. 'न्तर्दर्श' । ४ ख. 'प्रत्य' ।
५ घ. 'नं कु' । ६ क. छ. 'कालौ नियतौ दे' । ७ छ. 'ना—किं च स्व' । ८ क. 'वाच्यं ग' ।
९ ख. 'प्रबु' । १० ख. 'त्वमिष्टं तथा' । ११ क. ज. यथा । १२ ज. 'नुवदति' । १३ ख.
नास्तीति प' ।

१८२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह—प्रतिबुद्धश्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यार्थं कथयति—जागरित इति ॥ ३४ ॥

मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य संबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं चापि यत्किञ्चित्प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३५ ॥

मित्राद्यैः सह संमन्त्र्य तदेव मन्त्रणं प्रतिबुद्धो न प्रपद्यते ।

गृहीतं च यत्किञ्चिद्विरण्यादि न प्राप्नोति । गतश्च न देशान्तरं गच्छति स्वप्ने ॥ ३५ ॥

किं च यथा स्वप्ने विसंवादादप्रामाण्यमिष्टं तथा जागरितेऽपि परं श्रेयोऽस्माभिः साधनीयमिति सब्रह्मवादिभिः सह समालोच्याविद्यानिद्रातः प्रतिबुद्धौ नैव श्रेयःसांध्यैत्वमालोचितं प्रतिपद्यते । सर्वस्य नित्यमुक्तत्वानिश्चयात् । अनो मुमुक्षुत्वं श्रवणादिकर्तव्यता च भ्रान्त्यैवेत्याह—मित्राद्यैरिति । किं च स्वप्नवदेव गृहीतमुपदेशादि विद्वान्न पश्यति तत्साध्यफलाभावादित्याह—गृहीतं चेति । अथ वा लोकदृष्ट्या यत्किञ्चिद्गृहीतं वस्त्रान्नोदकादि तद्विद्वान्नैव किञ्चित्करोमीति प्रतिबुद्धोऽन्यप्रत्ययबाधान्न स्वसंबन्धित्वेनाविगच्छति । तेन तदार्भासमात्रमेवेत्याह—गृहीतं चेति । उक्तमर्थं विवक्षित्वा श्लोकाक्षराणि योजयति—मित्राद्यैरित्यादिना ॥ ३५ ॥

स्वप्ने चावस्तुकः कायः पृथगन्यस्य दर्शनात् ।

यथा कायस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकम् ॥ ३६ ॥

स्वप्ने चाटन्टश्यते यः कायः सोऽवस्तुकस्ततोऽन्यस्य स्वापदेशस्थस्य पृथक्कायान्तरस्य दर्शनात् । यथा स्वप्नदृश्यः कायोऽसंस्तथा सर्वं चित्तदृश्यमवस्तुकं जागरितेऽपि चित्तदृश्यत्वादित्यर्थः । स्वप्नसमत्वादसज्जागरितमपीति प्रकरणार्थः ॥ ३६ ॥

किं च स्वप्नावस्थायां येन देहेनैव नाड्यादिषु पर्यटति स मिथ्या पृथग्भूतस्य निश्चलस्य देहस्य दर्शनात् । तथा जागरिते येन परित्राजकादिशरीरेण लोकस्य पूज्यो द्वेष्यो वा दृश्यते स मिथ्या कथ्यते । पृथगेव कूटस्थब्रह्माख्यशरीरस्यानुभवादित्याह—स्वप्ने चेति । किं च यथा स्वप्ने देहो मिथ्या तथा चित्तदृश्यं जडं सर्वमवस्तुकं मिथ्या-

१ छ. 'त्वमिष्टमि' । २ ग. झ. 'तयर्थे क' । ३ ख. घ. च. ज. 'ऊय प्रबु' । ४ झ. 'णं न । ५ ख. घ. ड. ज. 'प्रतिप' । ६ ख. घ. ड. ज. 'तं य' । ७ ख. च. घ. ड. ज. झ. 'ण्यायत' । ८ झ. 'विद्यया नि' । ९ ग. झ. 'तः सकाशात्प्रति' । १० झ. 'साधनत्वं' । ११ छ. 'ध्यमा' । १२ ग. झ. 'प्रबु' । १३ ग. घ. 'समे' । १४ च. 'सर्वश्चित्त' । १५ क. 'स्वापादे' । १६ क. छ. झ. 'न नद्यादि' । १७ ख. 'कपू' । १८ घ. 'नुमावा' ।

भूतमेषितम्भमित्याह—यथेति । पूर्वार्धगतान्यक्षराणि योजयति—स्वप्न इति ।
उत्तरार्धगतानि व्याकरोति—यथेत्यादिना । प्रकरणार्थमुपसंहरति—स्वप्न इति ॥ ३६ ॥

ग्रहणाज्जागरितवत्तद्वेतुः स्वप्न इष्यते ।

तद्वेतुत्वान्तु तस्यैव सज्जागरितमिष्यते ॥ ३७ ॥

इतश्चासत्त्वं जाग्रद्वस्तुनो जागरितवज्जागरितस्यैव ग्रहणाद्ग्राह्या-
हकरूपेण स्वप्नस्य तज्जागरितं हेतुरस्य स्वप्नस्य स स्वप्नस्तद्वेतुर्जागरित-
कार्यमिष्यते । तद्वेतुत्वाज्जागरितकार्यत्वात्तस्यैव स्वप्नदृश एव सज्जा-
गरितं न त्वन्येषाम् । यथा स्वप्न इत्यभिप्रायः । यथा स्वप्नः स्वप्नदृश
एवं सन्साधारणविद्यमानवस्तुवदवभासते तथा तत्कारणत्वात्साधारण-
विद्यमानवस्तुवदवभासमानं न तु साधारणं विद्यमानवस्तु स्वप्नवदेवेत्य-
भिप्रायः ॥ ३७ ॥

यथा जागरितं तथा स्वप्नो गृह्यते । तर्था च स्वप्नस्य जागरितकार्यत्वाच्चः स्वप्न-
द्रष्टा तस्यैव जागरितं सदिति स्वप्नवत्तन्मिथ्यात्वमित्याह—ग्रहणादिति । किं च
जागरितस्य विद्यमानत्वमनेकसाधारणत्वं च वस्तुनो नास्ति स्वप्नकारणत्वात्किं तु तथा
भासमानत्वमित्याह—तद्वेतुत्वादिति । जागरितस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेत्वन्तरपरत्वं
श्लोकस्य दर्शयति—इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेवं स्फोरयन्पूर्वार्धं योजयति—जाग-
रितवदिति । उत्तरार्धं योजयति—तद्वेतुत्वादिति । सति प्रमातरि बाध्यत्वं
स्वप्नस्य मिथ्यात्वं जागरितस्य पुनस्तदनुपलम्भात्परमार्थतः सत्त्वम् । कार्यस्य मिथ्या-
त्वे कारणस्यापि मिथ्यात्वमिति मानाभावात् । न हि सर्वसाधारणं विद्यमानं न जाग-
रितं मिथ्या भवितुं युक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—यथेत्यादिना ॥ ३७ ॥

उत्पादस्याप्रसिद्धत्वादजं सर्वमुदाहृतम् ।

न च भूतादभूतस्य संभवोऽस्ति कथंचन ॥ ३८ ॥

ननु स्वप्नकारणत्वेऽपि जागरितवस्तुनो न स्वप्नवदवस्तुत्वम् ।

अत्यन्तचलो हि स्वप्नो जागरितं तु स्थिरं लक्ष्यते । सत्यमेवमविवेकिनं

१ ख. छ. 'तान्यक्षराणि व्या' । २ क. घ. छ. 'तस्यैव' । ३ ख. 'स्वप्नस्तज्जा' । ४ घ. ड.
ज. 'स्य जाग' । ५ क. 'प्रस्त' । ६ घ. ड. ज. स च स्व' । ७ ज. 'प्रसद' । ८ च. 'स्वप्नद' ।
९ च. झ. 'व' । सत्साधा' । १० च. 'नं तु' । ११ क. 'था स्व' । १२ झ. 'प्रजा' । १३ घ. ड.
ज. 'वन्मि' । १४ ग. झ. 'रणं च' । १५ क. 'त्वं व' । १६ ग. झ. 'वस्तुतो' । १७ ग. छ. झ.
'व स्फुटय' । १८ ग. झ. 'प्रमि' । १९ झ. घ. 'स्तदुप' । २० ख. छ. ज. 'स्वप्नं प्रति का' । २१ क.
घ. 'त्वे जा' । २२ क. 'मेवावि' ।

१८४ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

स्यात् । विवेकिनां तु न कस्यचिद्रस्तुन उत्पादः प्रसिद्धोऽतोऽप्रसिद्धः
त्वादुत्पादस्याऽऽत्मैव सर्वमित्यजं सर्वमुदाहृतं वेदान्तेषु सवाह्याभ्यन्तरो
ह्यज इति । यदपि मन्यसे जागरितात्सतोऽसत्स्वप्नो जायत इति तद-
सत् । न भूताद्विद्यमानादभूतस्यासतः संभवोऽस्ति लोके । न ह्यसतः
शशविषाणादेः संभवो दृष्टः कथंचिदपि ॥ ३८ ॥

कार्यकारणभावेऽपि स्वप्नजागरितयोर्न मिथ्यात्वमविशिष्टमत्यन्तवैषम्यादित्याश-
ङ्क्याऽऽह—उत्पादस्येति । यत्तु कार्यकारणत्वं सत्यासत्तयोरिव स्वप्नजागरितयो-
रित्युक्तं तद्विरुक्तमित्याह—न चेति । श्लोकव्यावर्त्यामाशङ्कामाह—नन्विति ।
किमिदं वैलक्षण्यमविवेकिनां प्रतिभाति किं वा विवेकिनामिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गी-
करोति—सत्यमिति । द्वितीयं प्रत्याह—विवेकिनां त्विति । द्वितीयभागमाकाङ्क्षा-
द्वारा विभजते—यदपीत्यादिना । संभवो नासतोऽस्तीत्येतद्वृष्टान्तेन साधयति—न
हीति । कथं चिदपि सतोऽसतो वेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

असजागरिते दृष्ट्वा स्वप्ने पश्यति तन्मयः ।

असत्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यति ॥ ३९ ॥

ननूक्तं त्वयैव स्वप्नो जागरितकार्यमिति तत्कथमुत्पादोऽप्रसिद्ध-
इत्युच्यते । शृणु तत्र यथा कार्यकारणभावोऽस्माभिरभिप्रेत इति । अस-
द्विद्यमानं रज्जुसर्पवद्विकल्पितं वस्तु जागरिते दृष्ट्वा तद्भावभावितस्त-
न्मयः स्वप्नेऽपि जागरितवद्वाह्यग्राहकरूपेण विकल्पयन्पश्यति तथाऽस-
त्स्वप्नेऽपि दृष्ट्वा च प्रतिबुद्धो न पश्यत्यविकल्पयन् । चशब्दात्तथा
जागरितेऽपि दृष्ट्वा स्वप्ने न पश्यति कदाचिदित्यर्थः । तस्माज्जागरितं
स्वप्नहेतुरुच्यते न तु परमार्थसदिति कृत्वा ॥ ३९ ॥

यदुक्तमुत्पादस्याप्रसिद्धत्वं तदयुक्तम् । स्वप्नजागरितयोर्स्त्वया कार्यकारणत्वाङ्गी-
करणादित्याशङ्क्याऽऽह—असदिति । जागरिते दृष्टस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरि-
तस्य स्वप्ने प्रति कारणत्वं चेत्तर्हि स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तस्य जागरितं
प्रति कारणत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—असत्स्वप्नेऽपीति । श्लोकव्यावर्त्या-
माशङ्क्यामुत्थापयति—नन्विति । पूर्वापरविरोधे चोदिते परिहारे कथ्यमाने मनःसमा-
धानं प्रार्थयते—शृण्विति । तमेव प्रकारं प्रकटयन्नक्षराणि योजयति—असदिति ।

१ ग. यद्यपि । २ ग. 'रणाभा' । ३ झ. 'रणं स्व' । ४ ग. 'ल्ययोः स्व' । ५ क. ख. 'योरेव' ।
६ ख. तदयुक्तं । ७ च. स्वप्ने हे । ८ क. 'स्त्वका' । ९ च. 'रितद' । १० ग. स्वप्नद । ११ ग.
प्रार्थयते ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता ।

१८९

तुच्छत्वं व्यवच्छिन्नमिति—रज्ज्वति । दर्शनस्याऽऽभासत्वं सूचयति—विकल्पितमिति । यथा जाग्रदृष्टस्य विशेषस्य स्वप्ने दर्शनाज्जागरितवासनाधीनः स्वप्नो जागरितकार्यत्वेन व्यवहियते तथा स्वप्ने दृष्टस्य जागरितेऽपि दर्शनात्तत्कार्यत्वं जागरितस्य प्राप्तमित्याशङ्क्य द्वितीयार्थं व्याचष्टे—तथेति । यत्तु स्वप्नजागरितयोरुक्तं कार्यकारणत्वं तदपि न नियतमिति निपातार्थं कथयति—चशब्दादिति । तस्मात्प्रायशः स्वप्नस्य जाग्रदभासनाधीनत्वादिति यावत् । जागरितस्य परमार्थसत्त्वात्कार्यस्य स्वप्नस्यापि तादात्म्यात्तथात्वं विवक्षित्वा कार्यकारणत्वप्रथा कथं न भवतीति व्यावर्त्य कथयति—न त्विति ॥ ३९ ॥

नास्यसद्वेतुकमसत्सदसद्वेतुकं तथा ।

सच्च सद्वेतुकं नास्ति सद्वेतुकमसत्कुतः ॥ ४० ॥

परमार्थतस्तु न कस्यचित्केनचिदपि प्रकारेण कार्यकारणभाव उपपद्यते । कथम् । नास्यसद्वेतुकमसच्छविषाणादि हेतुः कारणं यस्यासत एव सैकुमुमादेस्तदसद्वेतुकमसन्नं विद्यते । तथा सदपि घटादिवस्तु असद्वेतुकं शशविषाणादिकार्यं नास्ति^१ । तथा सच्च विद्यमानं घटादि विद्यमानघटादिवस्त्वन्तरकार्यं नास्ति । सत्कार्यमसत्कुत एव संभवति । न चान्यः कार्यकारणभावः संभवति शक्यो वा कल्पयितुम् । अतो विवेकिनामसिद्ध एव कार्यकारणभावः कस्यचिदित्यभिप्रायः ॥ ४० ॥

व्यवहारदृष्ट्या कार्यकारणत्वं स्वप्नजागरितयोरुक्तम् । तत्त्वदृष्ट्या त्वर्प्रसिद्धमेव क्वचिदपि कार्यकारणत्वमिति वदन्वस्तुनोऽज्ञानादवस्त्वेव कार्यं भवतीति मतं व्यावर्तयति—नास्तीति । शून्यवादिनस्तु सदेव कार्यं जायते शून्यादिति मन्यन्ते तान्प्रत्याह—सदिति । तथेत्यनेन नास्तीत्येतदनुकूप्यते । सांख्यादयस्तु कार्यकारणयोर्द्वयोरपि सत्त्वं संगिरन्ते तान्प्रत्युक्तम्—सच्चेति । सद्ब्रह्म कारणं मिथ्याप्रपञ्चसृष्टेरित्येके वर्णयन्ति तान्निराचष्टे—सद्वेतुकमिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—परमार्थतस्त्विति ।

१ ख. 'कल्पयन्निति' । २ ख. 'जागरे दृष्ट' । ३ ग. छ. झ. 'ज्जाग्रदभास' । ४ ग. 'र्थं च क' । ५ झ. 'सत्यत्वा' । ६ घ. 'त्वात्तत्का' । ७ ख. घ. झ. 'णत्वं क' । ग. 'णत्वकथा न' । ८ च. कथं तत्राऽऽह । ना' । ९ क. 'खपुष्पादे' । १० च. 'देरस' । ११ च. 'सद्विद्य' । १२ झ. 'तु श' । घ. 'तुकश' । १३ छ. 'स्ति । सत्का' । झ. 'स्ति स' । १४ क. घ. 'दि व' । १५ छ. 'मप्रसि' । १६ क. 'प्रतिषिद्ध' । १७ ग. 'स्तुतोऽज्ञा' । १८ झ. ज. 'शून्यत्वादि' । १९ ग. झ. 'स्तीत्यनु' ।

१८६ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्यारूयं-

प्रमिद्धं कार्यकारणत्वं यया कया च प्रक्रियया प्रतिपादयितुमुचितमन्यथा प्रमिद्धिप्र
कोपादित्याक्षिपति — कथमिति । अनिर्वाच्यं मायामयं कार्यकारणत्वं प्रतीतिमात्रसि
द्धमयौक्तिकमधिकृत्य प्रमाद्विरुद्धेत्यभिधाययाऽऽद्यं पादं विभजते— नास्तीत्या
दिना । द्वितीयं पादं व्याचष्टे— तथेत्यादिना । तृतीयं पादं व्याकरोति—तथ
सञ्चेति । चतुर्थपादार्थमाह—असदिति । अस्तु तर्हि प्रकारान्तरेण कार्यकारण
भाव इत्याशङ्क्य योग्यानुपलब्धिविरुद्धत्वान्मैवमित्याह—न चेति ॥ ४० ॥

विपर्यासाद्यथा जाग्रदचिन्त्यान्भूतवत्स्पृशेत् ।

तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धर्मास्तत्रैव पश्यति ॥ ४१ ॥

पुनरपि जाग्रत्स्वप्नयोरसतोरपि कार्यकारणभावाशङ्कामपनयन्नाह ।
विपर्यासादविवेकतो यथा जाग्रज्जागरितेऽचिन्त्यान्भावानशक्यचिन्त-
नीयान्रज्जुसर्पादीन्भूतवत्परमार्थवत्स्पृशन्निव विकल्पयेदित्यर्थः ।
कश्चिद्यथा तथा स्वप्ने विपर्यासाद्धस्यादीन्धर्मान्पश्यन्निव विकल्पयति
तत्रैव पश्यति न तु जागरितादुत्पद्यमानानित्यर्थः ॥ ४१ ॥

स्वप्नजागरितयोर्वस्तुतो नास्ति कार्यकारणत्वमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—विपर्यासा
दिति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—पुनरपीति । अक्षरार्थं कथयति—विपर्यासादि
त्यादिना । कश्चिदित्यस्य पूर्वेण क्रियापदेन संबन्धः । दृष्टान्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह-
यथेत्यादिना ॥ ४१ ॥

उपलम्भात्समाचारादस्तिवस्तुत्ववादिनाम् ।

जातिस्तु देशिता बुद्धैरजातेस्त्रसतां सदा ॥ ४२ ॥

याऽपि बुद्धैरद्वैतवादिभिर्जातिर्देशितोपदिष्टा । उपलम्भनमुपलम्भ-
स्तस्मादुपलब्धेरित्यर्थः । समाचाराद्वर्णाश्रमादिधर्मसमाचरणात् । ताभ्यां
हेतुभ्यामस्तिवस्तुत्ववादिनामस्ति वस्तुभाव इत्येवंवदनशीलानां दृढा-
ग्रहवतां श्रद्धानानां मन्दविवेकिनामर्थोपायत्वेन सा देशिता जातिः ।
तां गृह्णन्तु तावत् । वेदान्ताभ्यासिनां तु स्वयमेवाजाद्वयात्मविषयो
विवेको भविष्यतीति न तु परमार्थबुद्ध्या । ते हि श्रोत्रियाः स्थूलबु-
द्धित्वादजातेरजातिवस्तुनः सदा त्रस्यन्त्यात्मनाशं मन्यमाना अवि-
वेकिन इत्यर्थः । उपायः सोऽवतारायेत्युक्तम् ॥ ४२ ॥

१ ग. 'या च' । २ ग. घ. झ. 'द्विका' । ३ घ. यथा । ४ च. 'नयंस्तमाह' । ५ क. 'सा
दिवि' । ६ ख. 'साद्विरुद्धान्दस्या' । ७ क. 'दीन्य' । ८ झ. 'इयतीव' । ९ घ. ज. 'स्तुनोर्नास्ति'
१० क. 'म्' । ये ।

तत्त्वदृष्ट्या कार्यकारणत्वस्याप्रसिद्धत्वे कथं जन्मादिसूत्रप्रमुखैः सूत्रैर्जगत्कारणं ब्रह्म सूत्रितमित्याशङ्क्याऽऽह—उपलम्भादिति । अविवेकिनां विवेकोपायत्वेन कार्यकारणत्वमुपेत्य सूत्रकारप्रवृत्तिरित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि व्याचष्टे—याऽपीत्यादिना । अस्ति वस्तुभावो द्वैतस्येति शेषः । कार्यकारणभावमुपेत्य जन्मोपदिशतामद्वैतवादिनां मन्दविवेकिषु विवेकदाढ्योपायत्वेन कथं तदुपदेशः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—तामिति । यदा ब्रह्मणः सकाशादशेषं जगद्भवतीत्यभ्युपेतं तदा तदतिरेकेण जगतोऽभावाद्ब्रह्मैव सर्वमिति निश्चितम् । तद्विषयेषु च वेदान्तेषु पौर्वापर्येणाऽऽलोचितेषु तदभ्यासिनां तेषां तदभ्यासप्रसादादेव कूटस्थाद्वितीयवस्तुविवेकदाढ्यं सेत्स्यतीत्यभिप्रेत्याद्वैतवादिभिर्जातिरुपदिष्टा न तु द्वैतस्य श्रुतितो न्यायतश्च निरूपयितुमशक्यस्य परमार्थत्वं गृहीत्वा जातिरुपदिष्टेत्यजातिरेव पारमार्थिकीत्यर्थः । चतुर्थपादार्थमाह—ते हीति । तेषां विवेकोपायत्वेन जातिरुपदिष्टेत्यत्रोपक्रममनुकूलयति—उपाय इति ॥ ४२ ॥

अजातेस्त्रसतां तेषामुपलम्भाद्वियन्ति ये ।

जातिदोषा न सेत्स्यन्ति दोषोऽप्यल्पो भविष्यति ॥४३॥

ये चैवमुपलम्भात्समाचाराच्चाजातेरजातिवस्तुनस्त्रसन्नोऽस्ति वस्त्वित्यद्वय्यादात्मनो वियन्ति विरुद्धं यन्ति द्वैतं प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । तेषामजातेस्त्रसतां श्रद्धाधानानां सन्मार्गावलम्बिनां जातिदोषा जात्युपलम्भकृता दोषा न सेत्स्यन्ति सिद्धिं नोपयास्यन्ति । विवेकमार्गप्रवृत्तत्वात् । यद्यपि कश्चिद्दोषः स्यात्सोऽप्यल्प एव भविष्यति । सम्यग्दर्शनाप्रतिपत्तिहेतुक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

उदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवतीत्यादिश्रुतिभ्यो ब्रह्मणि विकारदर्शिनो भयप्राप्तिः श्रूयते । तथा च श्रोत्रियाणामपि भेददर्शिनो नानुग्राह्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—अजातेरिति । न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात गच्छतीति स्मृतेस्तेषामात्यन्तिकपतनाभावेऽपि निन्दानुपपत्त्या कश्चिद्दोषलेशः संभवतीत्याशङ्क्य सम्यग्दर्शनाप्राप्तिप्रयुक्तं गर्भवासादिदोषमभ्यनुजानाति—दोषोऽपीति । अन्वयमादर्शयन्पादत्रयगतान्यक्षराणि योजयति—ये चेत्यादिना । चतुर्थपादं व्याचष्टे—यद्यपीति । कश्चिन्निन्दानुपपत्तिसूचित इति यावत् ॥ ४३ ॥

१ ग. 'ये च । २ छ. 'षु वे' । ३ ग. छ. झ. 'स्तुविषयवि' । ४ क. 'ति ॥ ४२ ॥ ते' । ५ झ. 'ल्यत्र पादोप' । ६ क. 'ति । उ । ७ घ. 'स्त्विति सद्भयमात्म' । ८ क. ख. छ. 'यात्म' । ९ ख. च. झ. 'रुद्धय' । १० क. घ. ङ. ज. 'दर्शनान्तानु' । ११ ख. ग. छ. ङ. 'क्षिदेव ले' ।

१८८ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

उपलम्भात्समाचारान्मायाहस्ती यथोच्यते ।

उपलम्भात्समाचारादस्ति वस्तु तथोच्यते ॥ ४४ ॥

ननूपलम्भसमाचारयोः प्रमाणत्वादस्त्येव द्वैतं वास्त्विति । न । उपल-
म्भसमाचारयोर्व्यभिचारात् । कथं व्यभिचार इत्युच्यते । उपलभ्यते
हि मायाहस्ती । हस्तीव हस्तिनमिवात्र समाचरन्ति । बन्धनारोहणादि-
हस्तिसंबन्धिभिर्धर्मैर्हस्तीति चोच्यतेऽसन्नपि यथा तथैवोपलम्भात्स-
माचाराद्वैतं भेदरूपमस्ति वस्त्वित्युच्यते । तस्मान्नोपलम्भसमाचारौ
द्वैतवस्तुसद्भावे हेतू भवत इत्यभिप्रायः ॥ ४४ ॥

यत्तु हेतुभ्यां द्वैतस्यास्तित्वमुक्तं तद्दूषयति—उपलम्भादिति । श्लोकव्यावर्त्या-
माशङ्कामनूद्य दूषयति—नन्वित्यादिना । व्यभिचारस्यासिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—
कथमित्यादिना । उपलम्भसमाचारौ मायामये हस्तिनि वस्तुत्वाभावेऽपि भवतः,
तथा द्वैतेऽपि न तयोरस्ति वस्तुत्वसाधकैत्वमित्युपसंहरति—तस्मादिति ॥ ४४ ॥

जात्याभासं चलाभासं वस्त्वाभासं तथैव च ।

अजाचलमवस्तुत्वं विज्ञानं शान्तमद्वयम् ॥ ४५ ॥

किं पुनः परमार्थसद्वस्तु यदास्पदा जात्याद्यसद्वुद्भय ईत्याह ।
अजाति सज्जातिवदवभासत इति जात्याभासम् । यद्यथा देवदत्तो
जायत इति । चलाभासं चलमिवाऽऽभासत इति । यथा स एव देवदत्तो
गच्छतीति । वस्त्वाभासं वस्तु द्रव्यं धर्मि तद्वदवभासत इति वस्त्वा-
भासम् । यथा स एव देवदत्तो गौरो दीर्घ इति । जायते देवदत्तः
स्पन्दते दीर्घो गौर इत्येवमवभासते । परमार्थतस्त्वजमचलमवस्तुत्वम-
द्रव्यं च । किं तदेवंप्रकारं विज्ञानं विज्ञप्तिः । जात्यादिरहितत्वाच्छा-
न्तम् । अत एवाद्वयं च तदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

भूतदर्शनावष्टम्भेन निमित्तस्यानिमित्तत्वंमुक्तमेतदन्तैः श्लोकैर्विप्रपञ्चितम् । संप्रति
भूतदर्शनमुपसंहरति—जात्याभासमिति । श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाद्वारा विवृ-
णोति—किं पुनरित्यादिना । गौरत्वदीर्घत्वोक्त्या देवदत्तस्य गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं

१ च. झ. द्वैतव । २ च. 'द्वैतरू' । झ. 'द्वैतभे' । ३ झ. 'कमि' । झ. ४ च. इत्यत
आह । ५ क. 'ह जा' । ६ क. 'लनमि' । ७ ख. दीर्घगौ । ८ ज. 'कारवि' । ९ ग. झ. 'त्वमे' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १८९

स्फुटी क्रियते । पूर्वार्थानुवादेनापरार्थं योजयति—जायत इत्यादिना । विशेष्यं प्रश्नपूर्वकं विशदयति—किं तदित्यादिना ॥ ४९ ॥

एवं न जायते चित्तमेवंधर्मा अजाः स्मृताः ।

एवमेव विजानन्तो न पतन्ति विपर्यये ॥ ४६ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न जायते चित्तमेवं धर्मा आत्मानोऽजाः स्मृता ब्रह्मविद्धिः । धर्मा इति बहुवचनं देहभेदानुविधायित्वादद्वयस्यैवोपचौरतः । एवमेव यथोक्तं विज्ञानं जात्यादिरहितमद्वयमात्मतत्त्वं विजानन्तस्त्यक्तबाह्यैषणाः पुनर्न पतन्त्यविद्याध्वान्तसागरे विपर्यये । “तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” इत्यादिमन्त्रवर्णात् ॥ ४६ ॥

ब्रह्मणश्चिद्रूपस्याजत्वमुपपादितमुपसंहरति—एवं नेति । चित्प्रतिबिम्बानां जीवानां बिम्बभूतब्रह्मात्रत्वादजत्वमविशिष्टमित्याह—एवमिति । उक्तब्रह्मात्मैक्यज्ञानस्य फलमाह—एवमिति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—एवमित्यादिना । कार्यकारणभावस्य दुर्भणत्वादयो यथोक्ता हेतवः । चित्तं चैतन्यं ब्रह्मेति यावत्—एवमिति । प्रतिबिम्बानां बिम्बमात्रत्वं जीवानामपि प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्मात्रत्वादित्यर्थः । अद्वयस्य बहुवचनमाकत्वमयुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—धर्मा इतीति । उत्तरार्थं योजयति—एवमेवेति । विज्ञानं विज्ञप्तिरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यथोक्तज्ञाने मुख्यानधिकारिणो व्यपदिशति—त्यक्तेति । उक्तज्ञानवतां संसारसंत्रासाभावे प्रमाणमाह—तत्रेति ॥ ४६ ॥

ऋजुवक्रादिकाभासमलातस्पन्दितं यथा ।

ग्रहणग्राहकाभासं विज्ञानस्पन्दितं तथा ॥ ४७ ॥

यथोक्तं परमार्थदर्शनं प्रपञ्चयिष्यन्नाह—यथा हि लोक ऋजुवक्रादिप्रकाराभासमलातस्पन्दितमुल्काचलनं तथा ग्रहणग्राहकाभासं विषयविषयाभासमित्यर्थः । किं तद्विज्ञानस्पन्दितम् । स्पन्दितमिव रूप-

१ ग. झ. ‘धीनु’ । २ ग. झ. ‘देन प’ । ३ च. ‘व च विज्ञातो न’ । ४ क. ‘देहे भे’ । ५ च. ‘चारात्’ । ए’ । ६ घ. पुनः पुनर्निप’ । ७ ख. ड. ज. एवमिति । ८ छ. झ. चित्तप्रति’ । ९ झ. ‘नां बि’ । १० घ. ‘मवशि’ । ११ छ. ‘त्मैकत्वज्ञा’ । १२ ग. छ. झ. ‘लवत्वमा’ । १३ घ. ‘योग्या य’ । १४ छ. ‘थोक्तहे’ । १५ ख. घ. ड. ज. ‘ह्यत्वा’ । १६ घ. ड. ज. ‘नं ज्ञ’ । १७ ग. छ. झ. ब्रह्मैवेत्य’ । १८ ख. छ. झ. ‘ह्याधि’ । १९ च. झ. ‘ज्ञानं स्प’ । २० क. ‘षया’ ।

१९० सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

न्दितमविद्यया । न ह्यचलस्य विज्ञानस्य स्पन्दनमस्ति । अजाचल-
मिति ह्युक्तम् ॥ ४७ ॥

विज्ञानमजमचलमेव जात्याभासं चलाभासं चेत्युक्तं तदिदानीं दृष्टान्तेन प्रपञ्च-
यति—ऋजुवक्रादिकेति । अप्रच्युतपूर्वस्वरूपस्यासत्यनानाकारावभासो विवर्तस्तदत्र
विज्ञानस्य स्पन्दितत्वम् । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यथोक्तमिति । तत्र दृष्टान्तभागं
व्याचष्टे—यथा हीति । दार्ष्टान्तिकं योजयति—तथेति । किमित्यविद्यामन्तरेण
मुख्यमेव स्पन्दनं विज्ञानस्य नेप्यते तत्राऽऽह—न हीति । निरवयवस्य विभुनो विज्ञा-
नस्य वस्तुतश्चलनविकलस्याविद्यमानमेव स्पन्दनमित्यत्र वाक्योपक्रमानुकूल्यं कथयति—
अजंतेति ॥ ४७ ॥

अस्पन्दमानमलातमनाभासमजं यथा ।

अस्पन्दमानं विज्ञानमनाभासमजं तथा ॥ ४८ ॥

अस्पन्दमानं स्पन्दनवर्जितं तदेवालातमृज्वाद्याकारेणाजायमानम-
नाभासमजं यथा तथाऽविद्यया स्पन्दमानमविद्योपरमेऽस्पन्दमानं
जात्याद्याकारेणानाभासमजमचलं भविष्यतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

विज्ञानं शान्तमित्युक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—अस्पन्दमानमिति । श्लोकाक्षराणि
व्याकरोति—अस्पन्दमानमित्यादिना । तथाऽविद्ययेत्यत्राविद्ययेति च्छेदः ॥ ४८ ॥

अलाते स्पन्दमाने वै नाऽऽभासा^१ अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्नालातं प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

किं च तस्मिन्नेवालाते स्पन्दमानं ऋजुवक्राद्याभासा अलातादन्यतः
कुतश्चिदागत्यालातेनैव भवन्तीति नान्यतोभुवः । न च तस्मान्निस्पन्दा-
दलातादन्यत्र निर्गताः । न च निस्पन्दमलातमेव प्रविशन्ति ते ॥ ४९ ॥

अलातदृष्टान्ते कथमृजुवक्रादीनामसत्त्वमित्याशङ्कायां निरूपणासैहत्वादित्याह—
अलात इति । यदा खल्वलातं स्पन्दमानमवतिष्ठते तदा तस्मिन्नन्यतो देशान्तरा-
दागत्याऽऽभासा भवन्तीति न शक्यं वक्तुमृजुवक्राद्याभासानां देशान्तरादागमनस्यानव-

१ छ. 'विद्याया न । २ क घ. ज. 'सं चे' । ३ ख. ज. 'नस्प' । ४ क. 'कल्पस्या' ।
५ ख. घ. छ. 'विद्यया विद्यमा' । ६ घ. वाक्यक' । ७ ज. अजस्येति । ८ ड. च. ज. 'नमाल' ।
९ च. 'रेण जा' । १० झ. 'विद्यास्प' । ११ झ. ड. ज. 'त्याका' । १२ च. 'रेण ना' । १३ ख.
घ. ड. ज. 'साश्चान्य' । १४ घ. 'स्पन्दना' । १५ झ. 'सत्त्वादि' । १६ ख. 'रागम' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १९१

गमात् । यदा तदेवालातं निस्पन्दनं स्पन्दनवर्जितं वर्तते तदा ततोऽन्यत्राऽऽभासा भवन्ती-
त्यपि न युक्तं वक्तुमनुपलम्भाविशेषात् । न चाऽऽभासास्तामिन्नेवालाते लीयन्ते तदनुपा-
दानत्वात् । यदि हि स्पन्दननिमित्तमलातमुपादानं तदा निमित्ताभावात्त्रात्रैमित्तिका-
र्त्तवादर्शनादनुवक्राद्याकाराः स्पन्दनाभावंऽप्यलाते भवेयुरित्यर्थः । इतश्च दृष्टान्ते
दृष्टानामाभासानां मिथ्यात्वमेष्टव्यमित्याह—किं चेति । हेत्वन्तरमेव स्पष्टयन्पूर्वा-
र्धाक्षराणि व्याचष्टे—तस्मिन्नेवेति । आभासानां देशान्तरादागमनस्यानुपलम्भो हेतुः
कर्तव्यः । अनुपलब्धमेव हेतुकृत्य तृतीयपादार्थमाह—न चेति । चतुर्थपादार्थ-
माह—न च निस्पन्दमिति ॥ ४९ ॥

न निर्गता अलातात्ते द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

विज्ञानेऽपि तथैव स्युराभासस्याविशेषतः ॥ ५० ॥

किं च न निर्गता अलातात् आभासा गृहादिवद्रव्यत्वाभावयो-
गतः । द्रव्यस्य भावो द्रव्यत्वम् । तदभावो द्रव्यत्वाभावः । द्रव्यत्वा-
भावयोगतो द्रव्यत्वाभावयुक्तैर्वस्तुत्वाभावादित्यर्थः । वस्तुनो हि प्रवे-
शादि संभवति नावस्तुनः । विज्ञानेऽपि जात्याद्याभासास्तथैव स्युरा-
भासस्याविशेषतस्तुल्यत्वात् ॥ ५० ॥

ऋजुवक्राद्याभासानां दृष्टान्ते निर्गमनप्रवेशयोरसंभवं साधयति—नेत्यादिना ।
दृष्टान्तनिविष्टाभासवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि जन्माद्याभासा मिथ्यैव भवेयुरित्याह—विज्ञानेऽ-
पीति । ऋजुवक्राद्याकारेषु जन्माद्याकारेषु चाऽऽभासत्वस्य तुल्यत्वादिति हेतुमाह—
आभासस्येति । इतश्च दृष्टान्ते मिथ्यात्वमाभासानामेष्टव्यमित्याह—किं चेति । तदेव
पूर्वार्धयोजनयो विशदयति—नेति । ऋजुवक्राद्याभासानां वस्तुतोऽभावेऽपि किमिति
प्रवेशाद्यसिद्धिरित्याशङ्क्याऽऽह—वस्तुनो हीति । द्वितीयार्धं योजयन्दार्ष्टान्तिकमा-
चष्टे—विज्ञानेऽपीति ॥ ५० ॥

कथं तुल्यत्वमित्याह—

विज्ञाने स्पन्दमाने वै नाऽऽभामा अन्यतोभुवः ।

न ततोऽन्यत्र निस्पन्दान्न विज्ञानं विशन्ति ते ॥ ५१ ॥

१ ख. 'युक्तम्' । २ घ. छ. 'न्दनं नि' । ३ क. 'भासमा' । ४ झ. 'भावद' । ५ क. 'दृष्टान्तानां' । ६ ज. 'च नि' । ७ क. ज. 'दिव द्रव्य' । ८ छ. 'ते वस्तु' । ९ घ. 'स्याभा' ।
१० ग. झ. 'शनयो' । ११ ज. 'निमित्ताभा' । १२ ख. 'पि जात्याभा' । १३ झ. 'त्वतु' । १४ घ. 'त्वभा' । १५ छ. 'या दर्शय' । १६ क. 'र्धं दार्ष्ट' ।

१९२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

न निर्गतास्ते विज्ञानाद्द्रव्यत्वाभावयोगतः ।

कार्यकारणताभावाद्यतोऽचिन्त्याः सदैव ते ॥ ५२ ॥

अलातेन समानं सर्वं विज्ञानस्य । सदाऽचलत्वं तु विज्ञानस्य विशेषः । जात्याद्याभासा विज्ञानेऽचले किंकृता इत्याह । कार्यकारणताभावाज्जन्यजनकत्वानुपपत्तेरभावरूपत्वादचिन्त्यास्ते यतः सदैव । यथाऽसत्स्वृज्वाद्याभासेषु ऋज्वादिबुद्धिर्दृष्टाऽलातमात्रे तथाऽसत्स्वेव जात्यादिषु विज्ञानमात्रे जात्यादिबुद्धिर्मृषैवेति समुदायार्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

तुल्यत्वं सार्धेनोत्तरश्लोकेन साधयति—कथमित्यादिना । न हि तस्मिन्विज्ञाने यथा कथंचिच्चलनं ततोऽन्यस्मात्कस्माच्चिदागत्य जन्माद्याभासास्तत्र भवितुमर्हन्ति तथाप्रथाभावान्न च तस्माद्विज्ञानादचलतयाऽवस्थितादन्यत्राऽऽभासा भवितुमुत्सहन्ते प्रतीत्यभावस्य तुल्यत्वान्नापि तदेव विज्ञानं प्रविशन्ति तस्य केवलस्य तदुपादानत्वानुपगमात् । न च ते विज्ञाने प्रवेष्टुं समर्थास्ततो निर्गन्तुं वा पारयन्ति । तेषामवस्तुत्वादित्यर्थः । कथं तर्हि विज्ञाने प्रथा(या) तेषामित्याशङ्क्य मृषैवेत्याह—कार्येति । आभासानां विज्ञानस्य च कार्यकारणताया दुर्वर्जनत्वादाभासाः सर्वदैव निरूपयितुमशक्यत्वान्मायामयाः सन्तो मिथ्यैव भवन्तीत्यर्थः । सार्धश्लोकात्पर्यमाह—अलातेनेति । तर्हि सक्रियत्वमपि विज्ञानस्य प्रसज्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—सदेति । यदि विज्ञानमचलमभीष्टं तर्हि तत्र जात्याद्याभासा हेत्वभावान्न स्युरित्याशङ्क्यान्तिमार्धेन परिहरति—जात्याद्याभासा इत्यादिना । यतः सदैवाचिन्त्या अतो मृषैवेति शेषः । संक्षेपतस्तात्पर्यमाह—यथेत्यादिना ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यादन्यदन्यस्य चैव हि ।

द्रव्यत्वमन्यभावो वा धर्माणां नोपपद्यते ॥ ५३ ॥

अजमेकमात्मतत्त्वमिति स्थितं तत्र यैरपि कार्यकारणभावः कल्प्यते तेषां द्रव्यं द्रव्यस्यान्यस्यान्यद्वेतुः कारणं स्यान्न तु तस्यैव तत् ।

१ क. झ. 'ता वि' । २ क. झ. 'नास्ते द्रव्य' । ३ ख. घ. ज. 'सदृज्वा' । ४ ज. 'मात्रा त' । ५ घ. 'थाऽसत्स्वे' । ६ ज. 'दिबु' । ७ झ. 'लनं संभव' । छ. 'लनं भ' । ८ ग. झ. 'स्माच्चि' । ९ ग. 'प्रथनाभा' । १० क. तदैव । ११ छ. न ते । १२ छ. 'णतया' । १३ झ. 'चत्वा' । १४ ख. 'ज्येत नेत्याह' । १५ घ. ड. ज. 'त्याह' । १६ ग. झ. 'त्याभा' । १७ च. भावाः कल्प्यन्ते तेषां मतमाह । द्र' । १८ च. 'न्यस्य हेतुः' ।

नान्यद्रव्यं कस्यचित्कारणं स्वतन्त्रं दृष्टं लोके । न च द्रव्यत्वं धर्माणा-
मात्मनामुपपद्यतेऽन्यत्वं वा कुतश्चिदनान्यस्य कारणत्वं कार्यत्वं वा
प्रतिपद्येत । अतोऽद्रव्यत्वादनन्यत्वाच्च न कस्यचित्कार्यं कारणं वाऽऽ-
त्मेत्यर्थः ॥ ५३ ॥

यदुक्तं कार्यकारणताभावादिति तदिदानीमुपपादयितुमुपैक्रमते—द्रव्यमिति । अव-
यवद्रव्यमवयविद्रव्यस्योपादानम् । अवयवगुणाश्चावयविगुणेषु समानजातीयेष्वसमवा-
यिनो दृष्टाः । न चैवमात्मनो द्रव्यत्वं येन समवायित्वम् । न च तद्रूपाणां क्वचिदसम-
वायित्वं गुणगुणिभावस्यान्यत्वस्य तस्मिन्दुर्वचनत्वादित्यर्थः । श्लोकाक्षराणि योज-
यति—अजमित्यादिना । अवयवावयविविभार्गविरहित्वमजत्वम् । एकत्वं गुणगुणि-
भावशून्यत्वम् । तन्नेत्यात्मतत्त्वं परामृश्यते । तत्र कार्यकारणभावं दूषयितुं सामान्य-
न्यायमाह—तेषामिति । अद्रव्यस्यापि रूपादेस्तन्त्वादिद्वारा पटशौक्लयादौ कारणत्वं
दृष्टमित्यतो विशिनष्टि—स्वतन्त्रमिति । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वेनान्यत्वेन चाऽऽत्मनि
कार्यकारणत्वं नेत्याह—न चेति । न हि तत्र गुणवत्त्वेन द्रव्यत्वं निर्गुणत्वान्नापि सम-
वायित्वेन तथात्वमन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात् । न च तत्र कुतश्चिदन्यत्वं सर्वस्य सन्मात्र-
त्वेनैकरूपत्वप्रतिभानात् । अतो न तत्र कारणत्वं कार्यत्वं वा प्रतिपत्तुं शक्यमिति
फलितमाह—अत इति ॥ ५३ ॥

एवं न चित्तजा धर्माश्चित्तं वाऽपि न धर्मजम् ।

एवं हेतुफलाजातिं प्रविशन्ति मनीषिणः ॥ ५४ ॥

एवं यथोक्तेभ्यो हेतुभ्य आत्मविज्ञानस्वरूपमेव चित्तमिति न
चित्तजा बाह्यधर्मा नापि बाह्यधर्मजं चित्तम् । विज्ञानस्वरूपाभासमात्र-
त्वात्सर्वधर्माणाम् । एवं न हेतोः फलं जायते नापि फलाद्धेतुरिति
हेतुफलयोरजातिं हेतुफलाजातिं प्रविशन्त्यध्यवस्यन्ति । आत्मनि
हेतुफलयोरभावमेव प्रतिपद्यन्ते ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

चिकीर्षितकुम्भसंवेदनसममन्तरं कुम्भः संभवति । संभूतश्चासौ कर्मतया स्वसंविदं
जनयतीति व्यवहारोऽपि नोपपद्यते । कस्यचिदपि विद्वद्दृष्ट्यनुरोधेनानन्यत्वादित्याह—
एवमिति । यश्च धर्मादेः शरीरादेश्च कार्यकारणभावो विद्वद्दृष्ट्या पुरस्तान्निरस्तः
सोऽप्यन्यत्वाभावेन सिध्यतीत्याह—एवं हेत्विति । तत्र पूर्वार्थं योजयति—एवमि-

१ क. छ. 'न्यका' । २ च. छ. 'त्वं प्र' । ३ च. 'पद्यन्ते ततोऽ' । ४ च. छ. 'णं चाऽऽत्मे' ।
५ ग. झ. 'पचङ्क्रम' । ६ ज. 'दपि स' । ७ घ. ङ. ज. गुणिगुणभा' । ८ घ. 'गरहितत्वं' । ९ ख.
ग. छ. झ. 'हितत्वं' । १० झ. 'त्वे वाऽऽत्मे' ।

१९४ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

त्यादिना । आत्मस्वरूपस्य निर्विकारत्वमद्रव्यत्वमप्रमिद्धत्वमित्याद्यो यथोक्ता हेतवः । बाह्या धर्मा घटाद्यो नाऽऽत्मनः । न च धर्मशब्दितानां जीवानां चित्तशब्दिता-
त्परस्मादात्मनो जन्मेति युक्तम् । तेषां प्रतिबिम्बकल्पानां बिम्बभूतब्रह्ममात्रत्वादित्यभि-
प्रेत्याऽऽह—विज्ञानेति । उत्तरार्धं योजयति—एवं नेति ॥ १४ ॥

यावद्धेतुफलावेशस्तावद्धेतुफलोद्भवः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

ये पुनर्हेतुफलयोरभिनिविष्टास्तेषां किं स्यादित्युच्यते—धर्माधर्मा-
ख्यस्य हेतोरहं कर्ता मम धर्माधर्मौ तत्फलं कालान्तरे क्वचित्प्राणिनि-
काये जातो भोक्ष्य इति यावद्धेतुफलयोरावेशो हेतुफलाग्रह आत्मन्य-
ध्यारोपणं तच्चित्तेत्यर्थः । तावद्धेतुफलयोरुद्भवो धर्माधर्मयोस्तत्फ-
लस्य चानुच्छेदेन प्रवृत्तिरित्यर्थः । यदा पुनर्मन्त्रौषधिवीर्येणैव ग्रहावेशो
यथोक्ताद्वैतदर्शनेनाविद्योद्भूतहेतुफलावेशोऽपनीतो भवति तदा तस्मि-
न्क्षीणे नास्ति हेतुफलोद्भवः ॥ ५५ ॥

न फलाद्धेतुर्जायते नापि फलं हेतोरिति तत्त्वदृष्टयोपदिष्टम् । इदानीं मुमुक्षूणां
तदभिनिवेशव्यावृत्त्यर्थं तदभिनिवेशभावाभावयोस्तदुद्भवानुद्भवौ दर्शयति—याव-
दिति । श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षाप्रदर्शनपुरःसरं विवृणोति—ये पुनरित्यादिना ॥ १५ ॥

यावद्धेतुफलावेशः संसारस्तावदायतः ।

क्षीणे हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते ॥ ५६ ॥

यदि हेतुफलोद्भवस्तदा को दोष ईत्युच्यते—यावत्सम्प्यदर्शनेन
हेतुफलावेशो न निवर्ततेऽक्षीणः संसारस्तावदायतो दीर्घो भवतीत्यर्थः ।

क्षीणे पुनर्हेतुफलावेशे संसारं न प्रपद्यते कारणाभावात् ॥ ५६ ॥

अभिनिवेशवशाद्धेतुफलोद्भवे किं भवति तदाह—यावदिति । अभिनिवेश-
निवृत्त्या तदनुद्भवे वा किं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—क्षीण इति । आकाङ्क्षापूर्वकं
पूर्वार्धं योजयति—यदीति । उत्तरार्धं व्याचष्टे—क्षीणे पुनरिति ॥ १६ ॥

संवृत्या जायते सर्वं शाश्वतं नास्ति तेन वै ।

सद्भावेन ह्यजं सर्वमुच्छेदस्तेन नास्ति वै ॥ ५७ ॥

१ च. 'दे प्र' । २ च. 'नेन वि' । ३ च. इति तत्राऽऽह या' । ४ ख. 'वेशादे' । ५ क.
'वशवदे' । ६ च. घ. 'तं तेन नास्ति वै' ।

नन्वजादात्मनोऽन्यन्नास्त्येव तत्कथं हेतुफलयोः संसारस्य चोत्पत्ति-
विनाशावुच्येते त्वैया । शृणु । संवृत्या संवरणं संवृतिरविद्याविषयो
लौकिको व्यवहारस्तया संवृत्या जायते सर्वे तेनाविद्याविषये शाश्वतं
नित्यं नास्ति वै । अत उत्पत्तिविनाशलक्षणः संसार आयत इत्यु-
च्यते । परमार्थसद्भावेन त्वजं सर्वमात्मैव यस्मात् । अतो जात्यभावा-
वुच्छेदस्तेन नास्ति वै कस्यचिद्धेतुफलादेरित्यर्थः ॥ ५७ ॥

कूटस्थमद्वितीयमात्मतत्त्वमिच्छता कुतो जन्मनाशौ व्यवहियेते तत्राऽऽह—संवृ-
त्येति । अविद्याया सर्वस्य जायमानत्वे सत्यविद्याविषये नित्यं नाम नास्त्येवेत्याह—
शाश्वतमिति । परमार्थतस्तु सर्वमनं कूटस्थमास्थीयते तेन कल्पनां विनाशो
नास्त्येव हेतुफलादेरित्याह—सद्भावेनेति । पूर्वापरविरोधमाशङ्कते—नन्विति । न
तावदात्मनो जन्मविनाशौ तस्य कूटस्थत्वान्नापि ततोऽन्यस्य तौ युक्तौ तस्याद्वितीय-
त्वात् । तर्था च हेत्वादेर्वन्धस्य जन्मनाशौ न त्वया वक्तव्यावित्यर्थः । उच्यमाने
समाधाने मनःसमाधानमर्थयते—शृण्विति । तत्र पूर्वभागाक्षरार्थं कथयति—संवृत्ये-
त्यादिना । अविद्याविषये नित्यस्य वस्तुनोऽभावे फलितमाह—अत इति । द्विती-
यार्थाक्षरार्थमाह—परमार्थेति । जात्यभावो जन्मादिविक्रियाभावस्तमेवोच्छेदाभावे हेतुं
कथयति—तेनेति । यथा पुरोवर्तिनि भुजंगाभावमनुभवन्विवेकी नास्ति भुजंगो रज्जु-
रेषा कथं वृथैव विभेधीति भ्रान्तमभिधाति । भ्रान्तस्तु स्वकीयादपराधादेव भुजंगं
परिकल्प्य भीतः सन्पल्लयते न च तत्र विवेकिनो वचनं मूढदृष्ट्या विरुध्यते । तर्था
परमार्थकूटस्थात्मदर्शनं व्यावहारिकजन्मादिवचनेनाविरुद्धमिति भावः ॥ ५७ ॥

धर्मा य इति जायन्ते जायन्ते ते न तत्त्वतः ।

जन्म मायोपमं तेषां सा च माया न विद्यते ॥५८॥

येऽप्यात्मानोऽन्ये च धर्मा जायन्त इति कल्पन्ते त इत्येवंप्रकारा
यथोक्ता संवृतिर्निर्दिश्यत इति । संवृत्यैव धर्मा जायन्ते न ते

१ घ. क. ज. 'नो ह्येतन्ना' । २ च. 'योः संभवः सं' । ३ च. त्वयेति चेच्छृणु । तत्र का-
रणमित्याह । सं । ४ घ. 'स्तिल' । झ. 'तिना' । ५ ज. झ. 'सारो जाय' । ६ ख. ड. ज.
जात्याद्यभा' । ७ छ. 'स्थमा' । ८ घ. 'च्छतां कु' । ९ घ. 'षयं नि' । १० ग. 'र्थस्तु' । ११ झ.
'ते । क' । १२ घ. 'नाशो' । १३ ग. छ. झ. 'न्मना' । १४ ज. 'था हे' । १५ छ. 'पूर्वाधाक्ष' ।
१६ ग. घ. ड. ज. झ. 'ज. जात्याद्यभा' । १७ घ. छ. ज. भुजंग' । १८ ग. छ. झ. 'यति न ।
१९ क. यथा । २० घ. ड. ज. झ. 'प्यात्मनोऽ' । २१ च. 'कारा यथोक्ताः संवृत्या निर्दिश्यन्त
इ' । २२ च. तु ।

१९६ सगौडपादीयकारिकार्थवेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

तत्त्वतः परमार्थतो जायन्ते । यत्पुनस्तत्संवृत्या जन्म तेषां धर्माणां
यथोक्तानां यथा मायया जन्म तथा तन्मायोपमं प्रत्येतव्यम् ।
माया नाम वस्तु तर्हि । नैवम् । सा च माया न विद्यते, मायेत्यविद्य-
मानस्याख्येत्यभिप्रायः ॥ ५८ ॥

संवृत्या जायते सर्वमित्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति—धर्मा इति । तत्राऽऽद्यं पादं
विभजते—येऽपीति । प्रसिद्धावद्योतकत्वमिति शब्दस्य दर्शयति—त इत्येवंप्रकारा
इति । एवंप्रकारत्वमेव स्फोरयति—यथोक्तेति । अनन्तरप्रकृता संवृतिरिति शब्दे-
नोक्ता । तथा च संवृत्यैव ते धर्मा जायन्ते न तु तेषां तत्त्वतो जन्मास्तीत्यर्थः । न ते
तत्त्वत इत्युक्तं प्रपञ्चयति—परमार्थ इति । संवृत्याऽपि जन्म पारमार्थिकमेवेत्या-
शङ्क्य तृतीयपादं योजयति—यत्पुनरिति । प्रत्येतव्यं जन्मेति शेषः । चतुर्थपादार्थ-
माकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति—मायेत्यादिना ॥ ५८ ॥

यथा मायामयाद्वीजाज्जायते तन्मयोऽङ्कुरः ।

नासौ नित्यो न चोच्छेदी तद्वद्धर्मेषु योजना ॥ ५९ ॥

कथं मायोपमं तेषां धर्माणां जन्मेत्याह । यथा मायामयादाम्रादि-
बीजाज्जायते तन्मयो मायामयोऽङ्कुरो नासावङ्कुरो नित्यो न चोच्छेदी
विनाशी वाऽभूतत्वात्तद्वदेव धर्मेषु जन्मनाशादियोजना युक्तिः । न तु
परमार्थतो धर्माणां जन्म नाशो वा युज्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

जन्म मायोपमं तेषामित्युक्तं तदेव दृष्टान्तावष्टम्भेन साधयति—यथेत्यादिना ।
श्लोकाक्षराण्याकाङ्क्षां दर्शयन् योजयति—कथमित्यादिना ॥ ५९ ॥

नाजेषु सर्वधर्मेषु शाश्वताशाश्वताभिधा ।

यत्र वर्णा न वर्तन्ते विवेकस्तत्र नोच्यते ॥ ६० ॥

परमार्थतस्त्वात्मस्वजेषु नित्यैकरसविज्ञप्तिमात्रसत्ताकेषु शाश्वतोऽ-
शाश्वत इति वा नाभिधां नाभिधानं प्रवर्तत इत्यर्थः । यत्र येषु वर्ण्यन्ते
यैरर्थास्ते वर्णाः शब्दा न प्रवर्तन्तेऽभिधातुं प्रकाशयितुं न प्रवर्तन्त
इत्यर्थः । इदमेवमिति विवेको विविक्तता तत्र नित्योऽनित्य इति
नोच्यते । “यतो वाचो निवर्तन्ते” इति श्रुतेः ॥ ६० ॥

१ च. 'न्म येषां ते' । २ च. माया । ३ ख. ग. घ. ज. झ. 'ति इत्ये' । ४ ग. 'मेव स्फो' ।
५ ग. तु । ६ ज. स्फोटयति । ७ क. ख. ग. घ. ङ. छ. 'त्वादे' । ८ ख. ग. छ. ज. 'देव ध' ।
९ क. तदपि । १० ख. घ. च. 'धानं' । झ. 'धामि' । ११ घ. ज. 'धितुमि' । १२ क. विवेकता ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । १९७

यद्भुक्तं सद्भावेन ह्यजं सर्वमिति तत्प्रपञ्चयति—नाजेष्विति । आत्मनि नित्यानित्यकथा नावतरतीत्यत्र हेतुमाह—यत्रेति । श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—परमार्थ-तस्त्विति । द्वितीयार्धं व्याकरोति—यत्रेत्यादिना । तत्रेति प्रकृतेषु धर्मेष्विति यावत् । आत्मसु नित्यानित्यकथाभावे शब्दागोचरत्वं हेतुस्तत्र प्रमाणमाह—यत इति ॥ ६० ॥

यथा स्वप्ने द्रव्याभासं चित्तं चलति मायया ।

तथा जाग्रद्द्रव्याभासं चित्तं चलति मायया ॥ ६१ ॥

अद्वयं च द्रव्याभासं चित्तं स्वप्ने न संशयः ।

अद्वयं च द्रव्याभासं तथा जाग्रन्न संशयः ॥ ६२ ॥

यत्पुनर्वागोचरत्वं परमार्थतोऽद्वयस्य विज्ञानमात्रस्य तन्मनसः
स्पन्दनमात्रं न परमार्थत इति । उक्तार्थौ श्लोकौ ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

आत्मनः शब्दागोचरत्वे कथमसौ व्याख्यातृभिः शब्दैरेव प्रतिपाद्यतामाचरतीत्या-
शङ्क्य चित्तस्पन्दनमात्रमविचारमुन्दरं प्रतिपाद्यप्रतिपादकरूपं द्वैतमिति सदृष्टान्तमाह—
यथेति । स्वप्ने प्रतिपाद्यप्रतिपादकद्वैतस्य चित्तस्पन्दितमात्रत्वेऽपि जागरिते कथं तथा
स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—अद्वयं चेति । पौनरुक्त्यं श्लोकयोराशङ्क्य शङ्कान्तरनिरा-
सार्थत्वाभावेनैवमिति मन्वानः सन्नाह—यत्पुनरिति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने दिक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६३ ॥

इतश्च वागोचरस्याभावो द्वैतस्य । स्वप्नान्पश्यतीति स्वप्नदृक्प्रचर-
न्पर्यटन्स्वप्ने स्वप्नस्थाने दिक्षु वै दशसु स्थितान्वर्तमानाञ्जीवान्प्राणि-
नोऽण्डजान्स्वेदजान्वा यान्सदा पश्यतीति । यद्येवं ततः किम् ।
उच्यते ॥ ६३ ॥

वाचो गोचरीभूतस्य द्वैतस्यासत्त्वे हेत्वन्तरमात्रक्षाणो दृष्टान्तमाचष्टे—स्वप्नदृ-
गिति । यान्पश्यति ते न विद्यन्ते पृथगित्युत्तरत्र संबन्धः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—
इतश्चेति । इतःशब्दार्थमेव स्फुटयन्नक्षराणि व्याचष्टे—स्वप्नानिति । न ते विद्यन्त
इति पूर्ववदन्वयः । स्वप्नदृशो विषयभूतानां भेदानां तत्र दृश्यमानत्वेऽपि द्वैतभेद-

१ छ. 'स्मसु नि' । २ क. 'शब्दगो' । ३ छ. 'वाचागोच' । ४ च. 'स्य तं न स्प' । ५ च. 'इत्याह' ॥ ६१ ॥ ६२ छ. 'यशब्दता' । ७ छ. 'स्पन्दितमा' । ८ ग. झ. 'शङ्का' । ९ च. 'दृक्काऽऽच' । १० ग. 'रत्वाभा' । ११ ग. च. वाचा ।

१९८ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

मिथ्यात्वे किमायातमिति पृच्छति—यदीति । उत्तरश्लोकेनोत्तरमाह—उच्यत
इति ॥ ६३ ॥

स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं स्वप्नदृक्चित्तमिष्यते ॥ ६४ ॥

स्वप्नदृशश्चित्तं स्वप्नदृक्चित्तम् । तेन दृश्यास्ते जीवास्ततस्तस्मात्स्वप्न-
दृक्चित्तात्पृथङ्न विद्यन्ते न सन्तीत्यर्थः । चित्तमेव ह्यनेकजीवादिभे-
दाकारेण विकल्प्यते । तथा तदपि स्वप्नदृक्चित्तमिदं तद्दृश्यमेव, तेन
स्वप्नदृशा दृश्यं तद्दृश्यम् । अतः स्वप्नदृग्व्यतिरेकेण चित्तं नाम नास्ती-
त्यर्थः ॥ ६४ ॥

श्लोकाक्षराणि योजयन्कर्मधारयं व्यावर्तयति—स्वप्नेति । जीवादिभेदानां स्वप्ने
दृश्यमानानामुक्तानां चित्तात्पृथगसत्त्वं साधयति—चित्तमेवेति । तर्हि दृष्टा चित्तं
चेति द्वयं स्वप्ने स्वीकृतम्, नेत्याह—तथेति । तच्छब्दस्य चित्तविषयत्वं व्यावर्त-
यति—तेनेति । स्वप्नावस्थस्य चित्तस्य स्वप्नदृग्विषयत्वे फलितमाह—अत इति
॥ ६४ ॥

चरज्जागरिते जाग्रद्विक्षु वै दशसु स्थितान् ।

अण्डजान्स्वेदजान्वाऽपि जीवान्पश्यति यान्सदा ॥ ६५ ॥

जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते न विद्यन्ते ततः पृथक् ।

तथा तद्दृश्यमेवेदं जाग्रतश्चित्तमिष्यते ॥ ६६ ॥

जाग्रतो दृश्या जीवास्तच्चित्ताव्यतिरिक्ताश्चित्तेक्षणीयत्वात्स्वप्नदृक्चि-
त्तेक्षणीयजीववत् । तच्च जीवेक्षणात्मकं चित्तं द्रष्टुरव्यतिरिक्तं द्रष्टृ-
दृश्यत्वात्स्वप्नचित्तवत् । उक्तार्थमन्यत् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—चरन्नित्यादिना । जाग्रदवस्थो हि
पुरुषो याज्जीवान्पश्यतीत्यत्र जीवशब्देन कार्यकारणसंघाता गृह्यन्ते चेतनानां दृश्यत्वा-
भावादिति द्रष्टव्यम् । श्लोकद्वये विवक्षितमनुमानद्वयमारचयति—जाग्रत इति ।
अक्षरव्याख्यानं तु दृष्टान्तव्याख्यानेनैव स्पष्टत्वाच्च पृथगपेक्षितमिति विवक्षित्वाऽऽह—
उक्तार्थमिति ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

१ च. झ. दृश्याः स्वप्नदृक्चित्तदृश्या । २ क. 'व तर्हि न जी' । ३ झ. 'कल्पते । ४ ख.
'तमिति । ५ घ. 'मे प्राकृ' । ६ ज. 'मे प्रकृ' । ६ च. चित्ते । ७ च. 'तं तद्दृश्यमव्यति' । ८ ख.
'मित्याह ॥ ६५ ॥

उभे अन्योन्यदृश्ये ते किं तदस्तीति नोच्यते ।
लक्षणाशून्यमुभयं तन्मतेनैव गृह्यते ॥ ६७ ॥

जीवचित्ते उभे चित्तचैत्ये ते अन्योन्यदृश्ये इतरेतरगम्ये । जीवा-
दिविषयापेक्षं हि चित्तं नाम भवति । चित्तापेक्षं हि जीवादि दृश्यम् ।
अतस्ते अन्योन्यदृश्ये । तस्मान्न किंचिदस्तीति चोच्यते चित्तं वा चित्ते-
क्षणीयं वा किं तदस्तीति विवेकिनोच्यते । न हि स्वप्ने हस्ती हस्ति-
चित्तं वा विद्यते तथेहापि विवेकिनामित्यभिप्रायः । कथम् । लक्षणाशून्यं
लक्ष्यतेऽनयेति लक्षणा प्रमाणं प्रमाणशून्यमुभयं चित्तं चैत्यं द्वयं यत-
स्तन्मतेनैव तच्चित्ततयैव तद्गृह्यते । न हि घटमतिं प्रत्याख्याय घटो
गृह्यते नापि घटं प्रत्याख्याय घटमतिः । न हि तत्र प्रमाणप्रमेयभेदः
शक्यते कल्पयितुमित्यभिप्रायः ॥ ६७ ॥

दृश्यदर्शनव्यतिरेकग्राहकप्रमाणप्रतिहतं हेतुद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह—उभे हीति ।
दृश्यदर्शने परस्परपेक्षसिद्धिके दृश्ये सिद्धे तदवाच्छिन्नं दर्शनं सिध्यति तस्य च
सिद्धौ तदवाच्छिन्नं दृश्यं सिध्यतीत्यन्योन्याश्रयान्न दृश्यं दर्शनं वा सिध्यतीत्यतो
विभागावगाहिप्रमाणाभावाच्च तद्वाधो हेतुद्वयस्येत्यर्थः । किं च संभावनायां प्रमाणप्रवृ-
त्तिर्वक्तव्या नै च दृश्यदर्शनयोरन्यतरस्यापि नैरपेक्षेण संभावना भवत्यन्योन्याश्रय-
दोषात् । तथा च परस्परपुरस्कारेण सिध्येदुभयं कल्पितमेव स्यादिति मत्वाऽऽह—
किं तदिति । तद्दृश्यं दर्शनं वा किमस्तीति पृष्टे विवेकिना नास्तीत्येवोच्यते प्रागुक्त-
दोषादित्यर्थः । किं च प्रामाणिकस्यैव प्रामाणिको भेदः संभवति । न च दृश्यदर्शनयोः
स्वरूपे प्रमाणमस्तीत्याह—लक्षणेति । कथं तर्हि प्रमाणप्रमेयविभागो वादिभिर्गृह्यते
तच्चित्तादोषेणेत्याह—तन्मतेनेति । तत्र प्रथमं पादं विभजते—जीवेति । ते जीव-
चित्ते इति संबन्धः । अन्योन्यदृश्यत्वमितरेतरग्राह्यत्वं तदेव स्पष्टयति—जीवादिति ।
द्वितीयपादं व्याचष्टे—तस्मादिति । तदेव स्फुटयति—चित्तं वेति । किं तदस्तीति
पृष्टे सति न किंचिदस्तीत्युच्यते विवेकिनेति योजना । उक्तमेवार्थं दृष्टान्तेन विवृ-

१ अ. 'श्येत किं । २ क. ग. च. छ. 'ति चोच्य' । ३ च 'यं त' । ४ ख. घ. ङ.
ज. वा । नाकिंचिद' । ५ अ. 'मित्याशयः । ६ घ. चित्तचैत्यं । ७ घ. 'चित्तं तयैव । ८ छ. 'व
गृह्यते तन्न हि । ९ ख. ग. झ. 'ति । ते हि द' । १० ग. झ. 'स्य सि' । ११ ग. झ. 'ध्यत्य' ।
१२ क. न द' । १३ ग. झ. 'ना समस्याभ्यो' । १४ क. 'ण विद्येत यदु' । १५ ग. झ. 'सिध्यदु' ।
१६ छ. 'भयोः क' । १७ छ. 'यभेदो वा' । १८ ग. छ. झ. 'तरावगाह्य' । १९ छ. 'तीयं पादं
विभजते तं ।

२०० सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं-

णोति—न हीति । इहेति जागरितोक्तिः । द्वितीयार्धं व्याचिख्यासुतया पृच्छति —
कथमिति । तदेवावतार्य व्याकरोति—लक्षणेत्यादिना । यतस्ततो न तद्भेदस्य
प्रामाणिकत्वमिति शेषः । कथं तर्हि लौकिकानां परीक्षकाणां च प्रमाणप्रमेयविभाग
प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य चतुर्थपादार्थमाह—तन्मतेनेति । तदेव प्रपञ्चयति—न हीति
घटे किं प्रमाणमित्युक्ते ज्ञानमित्यनुत्तरमतिप्रसङ्गान्नापि घटज्ञानमन्योन्याश्रयप्रसङ्गा-
दतो न घटतज्ज्ञानयोर्मानमेयभावः संभवतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

यथा स्वप्नमयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६८ ॥

यथा मायामयो जीवो जायते म्रियतेऽपि च ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ६९ ॥

यथा निर्मितको जीवो जायते म्रियतेऽपि वा ।

तथा जीवा अमी सर्वे भवन्ति न भवन्ति च ॥ ७० ॥

मायामयो मायाविना यः कृतो निर्मितको मन्त्रौषध्यादिभिर्निष्पा-
दितः । स्वप्नमायानिर्मितका अण्डजादयो जीवा यथा जायन्ते म्रियन्ते
च तथा मनुष्यादिलक्षणा अविद्यमाना एव चित्तविकल्पनामात्रा
इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

दृश्यानामण्डजादीनां दर्शनातिरिक्तानामसत्त्वानुमानस्य भेदग्राहकप्रमाणबाधं परि-
हृत्य दर्शनातिरेकेण तेषामसत्त्वे जन्मादिप्रत्ययबाधः स्यादित्याशङ्क्य परिहरति—
यथेत्यादिना । मायामयस्य निर्मितकस्य च जीवस्य विशेषं बुभुत्समानं प्रत्याह—
मायेति । संविदतिरेकेणाण्डजादीनां परमार्थतः सत्त्वाभावानुमानस्य न जन्मादिप्रति-
भासबाधः । सत्त्वाभावेऽपि स्वप्नादिषु जन्मादिविकल्पबाहुल्योपलम्भादिति श्लोकत्रयस्य
तात्पर्यमाह—स्वप्नेत्यादिना ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।

एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किञ्चिन्न जायते ॥ ७१ ॥

१ ख. ग. झ. 'यार्धं व्याचिख्यासया । घ. ड. ज. 'यार्धं व्याचिख्यासया । २ ग. झ. तद्वं ।
३ घ. 'देव तात्पर्यं व्या' । ४ ग. छ. झ. तत्र भेद' । ५ ख. घ. ड. ज. 'र्वे न भवन्ति भ' ।
६ च. छ. वा । ७ ख. घ. ड. ज. 'र्वे न भवन्ति भ' । ८ घ. च । ९ च. 'ना कृतो यो नि' ।
१० च. 'निमित्तका । ११ ज. 'स्य ज' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितश्रांकरभाष्यसमेता । २०१

— व्यवहारसत्यविषये जीवानां जन्ममरणादिः स्वप्नादिजीववदित्यु-
क्तम् । उक्तं तु परमार्थसत्यं न कश्चिज्जायते जीव ईति । उक्तार्थम-
न्यत् ॥ ७१ ॥

यस्तु जन्मादि सत्यमिति मन्यते तं प्रति प्रागुक्तं स्मारयति—न कश्चिदिति ।
वृत्तानुवादपूर्वकं श्लोकतात्पर्यमाह—व्यवहारेति । अक्षराणि न व्याख्यायानि
व्याख्यातत्वादित्याह—उक्तार्थमिति ॥ ७१ ॥

चित्तस्पन्दितमेवेदं ग्राह्यग्राहकवद्द्वयम् ।

चित्तं निर्विषयं नित्यमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ७२ ॥

सर्वं ग्राह्यग्राहकवच्चित्तस्पन्दितमेव द्वयं चित्तं परमार्थत आत्मैवेति
निर्विषयं तेन निर्विषयत्वेन नित्यमसङ्गं कीर्तितम् । “ असङ्गो ह्ययं
पुरुषः ” इति श्रुतेः । सविषयस्य हि विषये सङ्गः । निर्विषयत्वाच्चित्तमस-
ङ्गमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

संवेदनस्य कल्पितेदृशोपहितरूपेण दृश्यत्वार्त्तं द्रष्टव्यतिरेकेण सत्त्वमिति स्वप्नदृ-
ष्टान्तेनोक्तमिदानीं तत्त्वतः संवेदनस्य विषयसंबन्धाभावादात्मैव संवेदनमित्याह—
चित्तेति । अक्षरार्थं कथयति—सर्वमित्यादिना । निर्विषयत्वेनासङ्गत्वे सिद्धे
श्रुतिमपि संवादयति—असङ्गो हीति । श्रुतियुक्तिसिद्धमसङ्गत्वं साधयति—सविष-
यस्येति ॥ ७२ ॥

योऽस्ति कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नास्त्यसौ ।

परतन्त्राभिसंवृत्या स्यान्नास्ति परमार्थतः ॥ ७३ ॥

ननु निर्विषयत्वेन चेदसङ्गत्वं चित्तस्य न निःसङ्गता भवति यस्मा-
च्छास्ता शास्त्रं शिष्यश्चेत्येवमादेर्विषयस्य विद्यमानत्वात् । नैष दोषः ।
कस्मात् । यः पदार्थः शास्त्रादिविद्यते स कल्पितसंवृत्या कल्पिता
च सा परमार्थप्रतिपत्त्युपायत्वेन संवृतिश्च सा तथा योऽस्ति परमार्थेन
नास्त्यसौ न विद्यते । ज्ञाते द्वैतं न विद्यत इत्युक्तम् । यश्च परतन्त्राभि-
संवृत्या परशास्त्रव्यवहारेण स्यात्पदार्थः स परमार्थतो निरूप्यमाणो
नास्त्येव । तेन युक्तमुक्तमसङ्गं तेन कीर्तितमिति ॥ ७३ ॥

१ घ. 'हारेऽस्ते' । २ ख. 'सत्ये वि' । ३ क. 'षयजी' । ४ च. झ. इत्याद्युक्ता । ५ ग छ
ज. 'तद्दृश्योपात्तरु' । झ. 'तद्दृश्योपात्तरु' । ६ क. 'न दृष्टव्यति' । ७ छ. 'ष्टान्तत्वेनो' ।
८ ख. ज. 'क्तम्' ।

२०२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अष्टातशान्याख्यं—

निर्विषयत्वेन चित्तस्यासङ्गत्वं संगीतं तदसंगतं शास्त्रादेर्विषयस्य सत्त्वादित्याशङ्क्याऽऽह—योऽस्तीति । ननु परमार्थतो वैशेषिकाः षट्पदार्थान्द्रव्यादिसमवायान्तानातिष्ठन्ते तथा च चित्तस्य कथमसङ्गत्वं तत्राऽऽह—परेति । वैशेषिकपारिभाषिकव्यवहारानुरोधेन पदार्थो यो द्रव्यादिः समवायान्तः स्यान्नै स परमार्थतोऽस्ति किं तु संवृत्या प्रतिभाति तस्मादविरुद्धमसङ्गत्वमित्यर्थः । व्यावर्त्य चोद्यमुत्थापयति—नन्विति । तत्र यस्मादिति सामान्येनोक्तं हेतुं विशेषतो व्यनक्ति—शास्तेति । आदिशब्देन प्रमाता प्रमाणं प्रमेयमित्यादि गृह्यते । असङ्गत्वाक्षेपं परिहरति—नैष दोष इति । तत्र निर्विषयत्वहेतुं प्रश्नपूर्वकं पूर्वार्थयोजनया साधयति—कस्मादित्यादिना । परमार्थतो द्वैतस्यासत्त्वे वाक्योपक्रममनुगुणमादर्शयति—ज्ञात इति । द्वितीयार्थं योजयति—यश्चेति । न हि द्रव्यस्य लक्षणं गुणादिपञ्चकस्यैव च ततो व्यावर्तकप्रातिस्विकलक्षणप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रकल्प्यते । तथा च तैल्लक्षणतस्तत्प्रतिपत्तौ तदितरं प्रतिपत्तिः । तत्प्रतिपत्तौ च तैल्लक्षणतस्तैल्लवृत्ततत्तत्प्रतिपत्तिरिति परस्पराश्रयान्न किंचिदपि वस्तुतः सिध्येदित्यर्थः । वस्तुतो निर्विषयस्यैव सिद्धत्वादसङ्गत्वं चित्तस्य प्रागुक्तं संगतमेवेत्युपसंहरति—तेनेति ॥ ७३ ॥

अजः कल्पितसंवृत्या परमार्थेन नाप्यजः ।

परतन्त्राभिनिष्पत्त्या संवृत्या जायते तु सः ॥ ७४ ॥

ननु शास्त्रादीनां संवृत्तित्वेऽज इतीयमपि कल्पना संवृत्तिः स्यात् । सत्यमेवम् । शास्त्रादिकल्पितसंवृत्यैवाज इत्युच्यते । परमार्थेन नाप्यजः । यस्मात्परतन्त्राभिनिष्पत्त्या परशास्त्रासिद्धिमपेक्ष्य योऽज इत्युक्तः स संवृत्या जायते । अतोऽज इतीयमपि कल्पना परमार्थविषये नैव क्रमत इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

शास्त्रादिभेदेकल्पनायाः संवृत्तिसिद्धत्वे तदधीनात्मन्यजत्वकल्पनाऽपि संवृत्तिसिद्धेव स्यादित्याशङ्क्याङ्गी करोति—अज इति । कल्पितमात्मन्यजत्वमित्यत्र हेतुमाह—परतन्त्रेति । परिणामवादप्रसिद्धजन्मना भ्रान्त्यैवाऽऽत्मा जायते जन्मनश्च

१ ख. 'ह' । प' । २ क. ख. घ. ड. छ. 'अ प' । ३ ग. 'सत्त्वमि' । ४ ख. 'यत्वं हे' । ५ झ. 'वार्ध यो' । ६ ज. 'स्य त' । ७ घ. 'तर्क प्रा' । ८ घ. ड. 'कल्प्यन्ते । त' । ९ क. ख. ड. ज. तत्तल्ल' । १० छ. 'तरेतर' । ११ घ. ड. ज. तत्तल्ल' । १२ घ. 'स्तत्तद्वा' । १३ ग. 'स्यैवं सि' । १४ क. 'तन्त्रोऽभि' । १५ घ. ड. च. छ. 'वृत्तित्वेऽ' । १६ ड. छ. ज. झ. 'वृत्तिः स्या' । १७ ख. ड. ज. 'अप्रसि' । १८ क. 'सिद्धम' । १९ ग. झ. 'देविक' । २० ग. घ. छ. ज. झ. 'वृत्तिसि' । २१ ग. घ. छ. ज. झ. 'वृत्तिसि' ।

विभ्रमत्वे तन्निषेधस्याजत्वस्यापि तथात्वं युक्तमित्यर्थः । श्लोकव्यावर्त्यभाषाशङ्कामाह—
नन्विति । शास्त्रादिभेदस्य कल्पितत्वे तत्प्रयुक्तमात्मन्यजत्वमपि कल्पितं स्यादि-
त्यर्थः । किमजोऽयमात्मेति व्यवहारस्य कल्पितत्वं किं वा तदुपलक्षितैस्सै रूपास्येति
विकल्पाऽऽद्यमङ्गी करोति—सत्यमिति । अजोऽयमित्यभिधानस्य संवृत्तिप्रयुक्तत्वा-
त्तद्व्यवहारस्य कल्पितत्वमिष्टमित्यर्थः । कैवल्यावस्थायामजोऽयमित्यभिधानाभावमभ्यु-
पेत्य व्यावर्त्य दर्शयति—परमार्थेनेति । आत्मन्यजत्वव्यवहारस्य कल्पितत्वे द्विती-
यार्थव्याख्यानेन हेतुमाह—यस्मादिति । परेषां परिणामवादिनां शास्त्रे या परिणा-
मप्रसिद्धिस्तामपेक्ष्य तन्निषेधेन योऽज इत्यात्मोक्तः स संवृत्यैव यतो जायतेऽतश्च
प्रतियोगिनो जन्मनः संवृतिसिद्धत्वात्तन्निषेधरूपमजत्वमपि तादृगेवेत्यर्थः । अजत्वा-
दिव्यवहारोपलक्षितस्वरूपस्याकल्पितत्वम् । तस्य कल्पनाधिष्ठानत्वात् । न च कल्पि-
तस्य शास्त्रादेरकल्पितेन प्रमितिहेतुत्वं प्रतिविम्बादौ विम्बादिप्रमितिहेतुत्वस्य संप्र-
तिपन्नत्वादिति द्रष्टव्यम् ॥ ७४ ॥

अभूताभिनिवेशोऽस्ति द्वयं तत्र न विद्यते ।

द्वयाभावं स बुद्धवैव निर्निमित्तो न जायते ॥ ७५ ॥

यस्मादसद्विषयस्तस्मादसत्यभूते द्वैतेऽभिनिवेशोऽस्ति केवलमभिनि-
वेश आग्रहमात्रम् । द्वयं तत्र न विद्यते । मिथ्याभिनिवेशमात्रं च
जन्मनः कारणं यस्मात्तस्माद्द्वयाभावं बुद्ध्वा निर्निमित्तो निवृत्तमिथ्या-
द्वयाभिनिवेशो यः स न जायते ॥ ७५ ॥

ननु ज्ञानस्य कल्पितशास्त्रादिजन्यत्वे मिथ्यात्वान्नापुनरावृत्तिफलसाधनत्वं
तत्राऽऽह—अभूतेति । यदि द्वितीयः संसारः सत्यः स्यात्तर्हि तन्निवृत्त्यर्थं साधनमपि
वस्तुभूतमभिधीयेत मिथ्याभिनिवेशमात्रस्य तु मिथ्योपायजन्येनापि ज्ञानेन वस्तुनिष्ठेन
निवृत्तिः सिध्यतीति श्लोकार्थं कथयति—यस्मादित्यादिना ॥ ७५ ॥

यदा न लभते हेतूनत्तमाधममध्यमान् ।

तदा न जायते चित्तं हेत्वभावे फलं कुतः ॥ ७६ ॥

जात्याश्रमविहिता आशीर्वाजितैरनुष्ठीयमानां धर्मा देवत्वादिप्राप्तिहेतव

१ घ. ड. ज. 'लार्श' । २ ग. झ. 'शास्त्रभे' । ३ ग. छ. झ. 'तत्स्वरू' । ४ ख. ड. ज. 'स्य स्वरू' । ५ ग. घ. छ. ज. झ. 'वृत्तिप्र' । ६ छ. 'मित्य' । ७ ग. झ. 'त्मोक्तस्तत्संवृ' । ८ ग. घ. ड. छ. ज. झ. 'वृत्तिसि' । ९ ग. झ. 'तस्या' । १० ज. 'ल्पितत्वेन' । ११ क. 'म्बादि' । १२ ख. च. छ. झ. 'सद्वैतविष' । १३ घ. ड. ज. 'सद्भूते' । १४ झ. 'दा तन्निन्दा त' । १५ ग. छ. झ. 'वृत्तये सा' । १६ घ. ड. ज. 'त्वर्थे सा' । १७ क. 'नाद्रमार्हेव' ।

२०४ सगौडपादीयकारिकार्थवेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

उत्तमाः केवलैश्च धर्माः । अधर्मव्यामिश्रा मनुष्यत्वादिप्राप्त्यर्था
मध्यमाः । तिर्यगादिप्राप्तिनिमित्ता अधर्मलक्षणाः प्रवृत्तिविशेषाश्चाधमाः ।
तानुत्तममध्यमाधमानविद्यापरिकल्पितान्यदैकमेवाद्वितीयमात्मतत्त्वं सर्व-
कल्पनावर्जितं जानन्न लभते न पश्यति यथा बालैर्दृश्यमानं गगने
मलं विवेकी न पश्यति तद्वत्तदा न जायते नोत्पद्यते चित्तं देवाद्याका-
रैरुत्तमाधममध्यमफलरूपेण । न ह्यसति हेतौ फलमुत्पद्यते बीजाद्यभाव
इव सस्यैदि ॥ ७६ ॥

निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदेतत्प्रपञ्चयति—यदेति । उत्तमान्हेतून्विभजते—
जातीति । आशीर्वर्जितैः फलवृष्णारहितैरधिकारिभिरिति यावत् । देवत्वादित्यादिश-
ब्देनोत्कृष्टं जन्म गृह्यते । केवलत्वं धर्माणां प्राधान्यम् । मनुष्यत्वादीत्यादिशब्देन
मध्यमयोनयो गृह्यन्ते । तिर्यगादीत्यादिशब्देनाधमं जन्म संगृह्यते । धौक्यीयज्ञानाद-
ज्ञाननिवृत्तौ तन्निवृत्त्यर्थं विशिनष्टि—अविद्येति । अविदुषां प्रतीयमाना हेतवो
विदुषां न प्रतिमान्तोत्येतद्दृष्टान्तेन स्फुटयति—यथेति । उक्तेऽर्थे हेतुत्वेन चतुर्थपादं
व्याचष्टे—न हीति ॥ ७६ ॥

अनिमित्तस्य चित्तस्य याऽनुत्पत्तिः समाऽद्वया ।

अजातस्यैव सर्वस्य चित्तदृश्यं हि तद्यतः ॥ ७७ ॥

हेत्वभावे चित्तं नोत्पद्यत इति ह्युक्तम् । सा पुनरनुत्पत्तिश्चित्तस्य
कीदृशीत्युच्यते । परमार्थदर्शनेन निरस्तधर्माधर्माख्योत्पत्तिनिमित्तस्या-
निमित्तस्य चित्तस्येति या मोक्षारूपाऽनुत्पत्तिः सा सर्वदा सर्वावस्थासु
समा निर्विशेषाऽद्वया च । पूर्वमप्यजातस्यैवानुत्पन्नस्य चित्तस्य सर्व-
स्याद्वयस्येत्यर्थः । यस्मात्प्रागपि विज्ञानाच्चित्तदृश्यं तद्वयं जन्म च
तस्मादजातस्य सर्वस्य सर्वदा चित्तस्य समाऽद्वयैवानुत्पत्तिर्न पुनः
कदाचिद्भवति कदाचिद्वा न भवति । सर्वदैकरूपैवेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

तदा न जायते चित्तमिति कालपरिच्छेदप्रतीतेरागन्तुकत्वमाशङ्क्य परिहरति—
अनिमित्तस्येति । चित्तस्य हि निमित्तवर्जितस्य नित्यसिद्धस्य या सर्वदाऽनुत्पत्तिः सा
निर्विशेषाऽद्वितीया चेत्यत्र हेतुमाह—अजातस्येति । सर्वस्य द्वैतस्य चित्तद-

१ छ. 'त्तमा इत्यर्थः । के' । २ झ. 'ला ध' । ३ क. छ. 'धर्मा ध' । ४ च. सर्व 'क' ।
५ ख. 'गनतलम्' । ६ क. च. झ. 'स्यादिः ॥ ७६ ॥ ७ क. ख. झ. 'रूढज' । ८ क. छ.
'लत्वेन ध' । ९ ख. ज. वाक्यार्थज्ञा' । १० घ. ज. 'इयं न द्वयं' । ११ छ. 'द्वया चानु' । १२ ज.
'नुपपत्ति' । १३ ख. घ. झ. ज. 'वतीति' । १४ छ. 'रूपस्य' ।

इयत्वेन मिथ्यात्वान्नित्यसिद्धस्य परिपूर्णस्य चित्ताख्यस्य स्फुरणस्य जन्मायोगात्तदनुत्प-
त्तिरुक्तलक्षणा युक्तेत्यर्थः । उक्तमनूयाऽऽकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य व्याकरोति—
हेत्वभाव इत्यादिना । यथा रूप्यकलानाकालेऽपि शुक्तेरूप्यत्वं स्वाभाविकं तथा
जन्मकल्पनाकालेऽपि संविदा^१ निर्विशेषाद्विनीयब्रह्मता स्वाभाविकी । जन्मभ्रमनिवृत्त्य-
पेक्षया तु तदा न जायत इत्युक्तमित्याह—सर्वदेति । न केवलं मोक्षार्थस्यैव चैत-
न्यस्याजत्वं किं तु घटाद्युपरक्तस्यापीत्यभिप्रेत्याऽऽह—सर्वावस्थास्त्विति । सर्वस्यैव
चित्तप्रतिबिम्बस्य बिम्बकल्पब्रह्मरूपत्वादिति हेतुमभिप्रेत्याऽऽह—अद्वया चेति । तृती-
यपादार्थं कथयति—पूर्वमपीति । तत्र हेतुमाह—यस्मादिति । तस्माद्रज्जुसर्पवद्वै-
तस्य जन्मनश्च दृश्यत्वाद्वस्तुताऽसत्त्वादिति यावत् ॥ ७७ ॥

बुद्ध्वाऽनिमित्ततां सत्यां हेतुं पृथगनाप्नुवन् ।
वीतशोकं तथा काममभयं पदमश्नुते ॥ ७८ ॥

यथोक्तेन न्यायेन जन्मनिमित्तस्य द्वयस्याभावादनिमित्ततां च
सत्यां परमार्थरूपां बुद्ध्वा हेतुं धर्मादिकारणं देवादियोनिप्राप्तये, पृथग-
नाप्नुवन्ननुपाददानस्त्यक्तबाह्यैषणः सन्कामशोकादिवर्जितमविद्यादिर-
हितमभयं पदमश्नुते पुनर्न जायत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

द्वयाभावं स बुद्ध्वैव निर्निमित्तो न जायत इत्युक्तं तदिदानीं प्रपञ्चयति—बुद्ध्वेति ।
द्वैताभावोपलक्षितां सत्तामनाद्यनन्तां परमार्थभूतां प्रतिपद्य देवादियोनिप्राप्तौ धर्मादिहे-
तुमसांकर्येणाननुतिष्ठन्यदा विद्वानवतिष्ठते तदा सर्वसंसारकारणरहितं पदमश्रुवानो
न पुनः शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे—यथोक्तेनेति । दृश्यत्वादिना हेतुना
द्वैतस्य रज्जुसर्पादिवदेव कल्पितत्वं यथोक्तो न्यायस्तेन चैतन्यस्य जन्मनि यद्वयं
निमित्तं तस्याभावतामभावोपलक्षितां सत्तां निमित्ताभावादेवानाद्यनन्तां तस्मादेव सत्यां
बुद्ध्वेति योजना । पृथगिति देवतादिप्रकृतजन्मप्राप्तये धर्म मनुष्यत्वप्राप्तये धर्माधर्मौ
तिथ्याद्यधमयोनिप्राप्तये चाधर्ममसांकर्येणाननुतिष्ठन्निति यावत् । प्रकृतस्य ज्ञानवतो
धर्माद्यनुष्ठानायोगे हेतुं सूचयति—त्यक्तेति । कार्यभूतसर्वानर्थराहित्यमुक्त्वा पुनरभय-
मित्यस्यार्थमाह—अविद्येति ॥ ७८ ॥

१ छ. 'गाद' । २ छ. रूपक' । ३ ज. 'दोऽपि नि' । ४ झ. 'वस्येव' । ५ छ. 'बिम्बि-
तस्य' । ६ छ. 'तोऽभावादि' । ७ घ. 'थोक्तन्या' । ८ क. 'द्वयाभा' । ९ छ. 'पादा' । १० च.
झ. 'ते न पुनर्जाय' । ११ झ. 'सर्वकारणसंसार' । १२ ख. 'रकर' । १३ ख. 'वता प्र' । १४ ख.
'व्यस्वादिप्रा' । ग. झ. 'व्यप्रा' । १५ ग. घ. 'योगाद्धेतुं' ।

२०६ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अष्टातशान्तरूपं—

अभूताभिनिवेशाद्धि सदृशे तत्प्रवर्तते ।

वस्त्वभावं स बुद्धवैव निःसङ्गं विनिवर्तते ॥ ७९ ॥

यस्मादभूताभिनिवेशादसति द्वयेऽद्वयास्तित्वनिश्चयोऽभूताभिनिवेश-
स्तस्मादविद्याव्यामोहरूपाद्धि सदृशे तदनु रूपं तच्चित्तं प्रवर्तते । तस्य
द्वयस्य वस्तुनोऽभावं यदा बुद्धवांस्तदा तस्मान्निःसङ्गं निरपेक्षं सद्विनि-
वर्ततेऽभूताभिनिवेशविषयात् ॥ ७९ ॥

यथोक्तपदप्राप्तिः सदाऽस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—अभूतेति । व्यभिचारित्वादिहेतुभि-
रद्वयात्मदर्शनेन वा साध्यसाधनात्मनो द्वैतस्य वस्तुनोऽभावं यदा पुमान्बुद्धवांस्तदा
वस्त्वभावं पुरुषो बुद्धवैव निःसङ्गं चित्तं यथा पुनर्न प्रवर्तते तथा तन्निवृत्तिमर्तुवृत्तो
भवतीत्यर्थः । अक्षरोणि विभजते—यस्मादित्यादिना । यस्मादभूताभिनिवेशात्तदनु-
रूपे चित्तं प्रवर्तते तस्मान्निःसङ्गं निवर्तते इति संबन्धः । अभूताभिनिवेशमेव विशद-
यति—असतीति । अभिनिवेशस्याविद्याव्यामोहरूपत्वमन्यव्यतिरेकसिद्धमिति वक्तुं
हीन्युक्तम् । तदनु रूपं इत्यत्र तच्छब्देनाभिनिवेशो गृह्यते । तस्येति । अभिनिवे-
शविषयस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य निश्चला हि तदा स्थितिः ।

विषयः स हि बुद्धानां तत्साम्यमजमद्वयम् ॥ ८० ॥

निवृत्तस्य द्वैतविषयाद्विषयान्तरं चाप्रवृत्तस्याभावदर्शनेन चित्तस्य
निश्चला चलनवर्जिता ब्रह्मस्वरूपैव तदा स्थितिर्धैषा ब्रह्मस्वरूपा
स्थितिश्चित्तस्याद्वयविज्ञानैकरसघनलक्षणा । स हि यस्माद्विषयो
गोचरः परमार्थदर्शिनां बुद्धानां तस्मात्तत्साम्यं परं निर्विशेषम-
जमद्वयं च ॥ ८० ॥

अभयं पदमश्रुत इत्यत्र हेतुमाह—निवृत्तस्येति । विद्वदनुभवैकगम्यत्वादशेषक-
ल्पनातीतत्वाच्च सिद्धं मोक्षस्याभयादिरूपत्वमित्याह—विषय इति । अक्षरार्थं कथ-
यति—निवृत्तस्येत्यादिना ॥ ८० ॥

१ घ. ज. 'पे चित्तं' । २ ख. घ. ड. ज. तस्मिन्निः । ३ झ. बुद्धवैव । ४ छ. 'नुनिवृ' ।
५ छ. 'रार्थं वि' । ६ ग. छ. झ. 'ङ्गं विनि' । ७ ग. झ. 'यामो' । ८ ख. घ. ड. 'पमित्य' ।
९ घ. निश्चलं । १० क. तत्साम्यम् । ११ ख. च. झ. 'रे वाऽप्र' । १२ घ. ड. ज. 'लव' ।
१३ क. 'ता स्व' । १४ च. सा । १५ क. 'षयगो' । च. 'षयागो' ।

अजमनिद्रमस्वप्नं प्रभातं भवति स्वयम् ।

सकृद्विभातो ह्येवैष धर्मो धातुस्वभावतः ॥ ८१ ॥

पुनरपि कीदृशश्चासौ बुद्धानां विषय इत्याह—स्वयमेव तत्प्रभातं भवति नाऽऽदित्याद्यपेक्षं स्वयंज्योतिःस्वभावमित्यर्थः । सकृद्विभातः सदैव विभात इत्येतत् । एष एवंलक्षण आत्मारूपो धर्मो धातुस्वभावतो वस्तुस्वभावत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यो मोक्षो विदुषां विषयो दर्शितस्तमेव पुनर्विशिनष्टि—अजमिति । स्वयंप्रभातत्वे हेतुमाह—सकृदिति । कल्पितस्य सर्वस्यै धारणाद्भ्रमो नासौ कथमपि परतन्त्रो भवितुमर्हत्यनवस्थानादतः स्वयंज्योतिरित्याह—धर्म इति । किं च धीयते निधीयते सर्वं निक्षिप्यते सुषुप्तादावस्मिन्निति धातुरात्मोच्यते । तथा च सर्वस्य ज्ञानसाधनस्योपसंहारेऽपि सुषुप्तादौ साक्षितयाऽऽत्मनः सिद्धेः स्वयंज्योतिष्टमेष्टव्यमित्याह—धातुरिति । किं चाऽऽत्मत्वादेवाऽऽत्मनः स्वयंज्योतिष्टमन्यथा घटवदनात्मत्वप्रसङ्गादित्याह—स्वभावत इति । आकाङ्क्षापूर्वकं श्लोकमवतार्य तदक्षराणि योजयति—पुनरपीत्यादिना । धातुस्वभावत इत्येकं पदं गृहीत्वा व्याचष्टे—वस्त्विति । विवक्षितार्थस्तु पूर्वस्मान्नातिरिच्यते ॥ ८१ ॥

सुखमात्रियते नित्यं दुःखं विव्रियते सदा ।

यस्य कस्य च धर्मस्य ग्रहेण भगवानसौ ॥ ८२ ॥

एवमुच्यमानमपि परमार्थतत्त्वं कस्माल्लौकिकैर्न गृह्यत इत्युच्यते—यस्माद्यस्य कस्यचिद्द्वयवस्तुनो धर्मस्य ग्रहेण ग्रहणावेशेन मिथ्याभिनिविष्टतया सुखमत्रियतेऽनायासेनाऽऽच्छाद्यत इत्यर्थः । द्वयोपलब्धिनिमित्तं हि तत्राऽऽवरणं न यत्नान्तरमपेक्षते । दुःखं च विव्रियते प्रकटीक्रियते । परमार्थज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । भगवानसावात्माऽद्वयो देव इत्यर्थः । अतो वेदान्तैराचार्यैश्च बहुश उच्यमानोऽपि नैव ज्ञातुं शक्ये इत्यर्थः । “आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा” इति श्रुतेः ॥ ८२ ॥

१ क. च. छ. धातुः स्व° । घ. धातुं स्व° । २ झ. पुनः की° । ३ क. च. छ. धातुः स्व° । ४ ख. भावे व° । ५ घ. 'स्य साधा°' । ६ ख ग. घ. ङ. ज. झ. च नि° । ७ ङ. छ. 'पुण्यादौ । ८ ख. 'तत्प्रस°' । ९ क. 'त्येकप°' । १० झ. 'पि बहुशः प°' । ११ च. 'त्वं यस्मा°' । १२ च. 'चिद्वस्तु°' । १३ घ. 'माद्रिय°' । १४ क. 'र्थः । अद्व°' । १५ ख. घ. ङ. ज. तत्त्वाव° । १६ च. च त्रि° । ज. च वत्रि° । १७ झ. 'ते द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः । प°' । १८ च. 'मानेऽपि । १९ च. झ. 'कथत इ°' । २० घ. लब्ध इति ।

२०८ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं-

आत्मा चेदुक्तलक्षणो विवक्षितस्तर्हि किमित्यसौ श्रुत्याचार्योपदिष्टस्तथैव सर्वैः
गृह्यते तत्राऽऽह—सुखमिति । गिष्ठ्याभिनिवेशादात्मतत्त्वस्वरूपमुखं सदैवाऽऽच्छाद्यं
तस्मादेव वस्तुनोऽपि दुःखं सर्वदा प्रकटी क्रियते तेनासौ भगवानात्मा श्रुत्याचा-
र्योपदिष्टोऽपि न विस्पष्टो भवतीत्यर्थः । श्लोकैक्यावैत्यां शङ्कां दर्शयति—एवमिति
स्वयंज्योतिष्वादिप्रागुपदिष्टप्रकारेणेति यावत् । तत्र श्लोकमवतार्य व्याकरोति—
उच्यत इत्यादिना । द्वैते गृह्यमाणेऽपि कथमात्मस्वरूपस्य सुखस्वरूपस्यानायासेनाऽऽ-
च्छाद्यमानत्वं तत्राऽऽह—द्वयेति । इतश्चाऽऽत्मतत्त्वं यथावन्न प्रतिभातीत्याह—दुःखं
चेति । यथावदात्मप्रेथाभावे हेतुमाह—परमार्थेति । देवो याथातथ्येन न भातीति
शेषः । सुखस्य विद्यमानस्याऽऽवरणमविद्यमानस्य दुःखस्य विवरणमिति स्थिते फलि-
तमाह—अत इति । श्रुत्याचार्योपदेशस्य तात्पर्यशून्यत्वं वारयति—बहुश इति ।
आत्मानि प्रवचनस्य परिज्ञानस्य दुर्लभत्वे प्रमाणमाह—आश्चर्य इति ॥ ८२ ॥

अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति नास्ति नास्तीति वा पुनः ।
चलस्थिरोभयाभावैरावृणोत्येव बालिशः ॥ ८३ ॥

अस्ति नास्तीत्यादिसूक्ष्मविषया अपि पण्डितानां ग्रहा भगवतः
परमात्मन आवरणा एव किमुत मूढजनानां बुद्धिलक्षणा इत्येवमर्थ-
प्रदर्शयन्नाह—अस्तीति । अस्त्यात्मेति वादी कश्चित्प्रतिपद्यते । नास्ती-
त्यपरो वैनाशिकः । अस्ति नास्तीत्यपरोऽर्थवैनाशिकः । सदसद्वादी
दिग्वासाः । नास्ति नास्तीत्यत्यन्तशून्यवादी । तत्रास्तिभावश्चलः,
घटाद्यनित्यविलक्षणत्वात् । नास्तिभावः स्थिरः सदाविशेषत्वात् ।
उभयं चलस्थिरविषयत्वात्सदसद्भावोऽभावोऽत्यन्ताभावः । प्रकारच-
तुष्टयस्यापि तैरतैश्चलस्थिरोभयाभावैः सदैसदादिवादी सर्वोऽपि भगव-
न्तमावृणोत्येव बालिशोऽविवेकी । यद्यपि पण्डितो बालिश एव परमार्थ-
तत्त्वानवबोधात्किमु स्वभावमूढो जन इत्यभिप्रायः ॥ ८३ ॥

परीक्षकाभिनिवेशानामप्यात्मावरणत्वे सति लौकिकपुरुषाभिनिवेशानां तदावरणत्वं
किमु वक्तव्यमिति साधयति—अस्तीत्यादिना । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—अस्तीति ।

१ ग. झ. 'कस्य व्यावर्त्यश' । २ छ. 'वर्त्यामाश' । ३ झ. 'त्' । श्रुत्याचार्योपदेशस्य
तात्पर्यशून्यत्वं वारयति । बहुश इति । त' । ४ ग. छ. झ. 'स्वस्या' । ५ ख. ज. 'प्रत्ययाभा' ।
६ झ. 'ति । आ' । ७ ख. 'स्य दु' । ८ ग. छ. झ. 'स्य च तु' । ९ ख. झ. 'अस्त्यात्मेति' ।
१० च. 'अस्ति ह्यात्मे' । ११ झ. 'विषय'वा' । १२ च. 'भयच' । १३ घ. 'त्वात्सद्भा' । १४ च.
'त्यन्तः प्र' । १५ च. 'सदासद्वादी सदसद्वादी असदसद्वादी' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । २०९

प्रमाता देहादिव्यतिरिक्तोऽस्तीत्याद्यो वैशेषिकादिपक्षः । देहादिव्यतिरिक्तोऽपि नामौ बुद्धेर्व्यतिरिच्यते क्षणिकस्य विज्ञानस्यैवाऽऽत्मत्वादिति द्वितीयो विज्ञानवादपक्षः । तृतीयो दिग्भ्रमपक्षः । चतुर्थे तु शून्यवादिपक्षे शून्यस्याऽऽत्यन्तिकत्वद्योतनार्था वीप्सा । द्वितीयार्धे विभजते—तत्रेत्यादिना । अनित्येभ्यो घटादिभ्यः सुखाद्याकारपरिणो-मितया वैलक्षण्यादस्तिभावो योऽयं प्रमातोक्तः स चलः सविशेषः सन्परिणामीत्यर्थः । देहौघतिरिक्तोऽपि प्रमाता बुद्ध्यतिरिक्तो नास्तीति यो नास्तिभावः स स्थिरो निर्वि-शेषत्वात्तदभावस्येत्याह—नास्तिभाव इति । प्रकारचतुष्टयस्यास्तित्वस्य नास्तित्वस्या-स्तिनास्तित्वस्य नास्तिनास्तित्वस्य चेति यावत् । बालिशत्वे सिद्धे फलितं न्यायमुपसं-हरति—किम्विति ॥ ८३ ॥

कोट्यश्चैतन्न एतास्तु ग्रहैर्यासां सदाऽऽवृतः ।

भगवानाभिरस्पृष्टो येन दृष्टः स सर्वदृक् ॥ ८४ ॥

कीदृक्पुनः परमार्थतत्त्वं यदवबोधाद्बालिशः पण्डितो भवतीत्याह—
कोट्यः प्रावादुकशास्त्रनिर्णयान्ता एता उक्ता अस्ति नास्तीत्याद्याश्च-
तेस्तौ यासां कोटीनां ग्रहैर्ग्रहणैरुपलब्धिनिश्चयैः सदा सर्वदाऽऽवृत
आच्छादितस्तेषामेव प्रावादुकानां 'यः स भगवानाभिरस्तिनास्तीत्यादि-
कोटिभिश्चतस्रभिर्'रूप्यस्पृष्टोऽस्त्यादिविकल्पनावर्जित इत्येतत् । येन मुनि-
ना दृष्टो ज्ञातो वेदान्तेष्वौपनिषदः पुरुषः स सर्वदृक्सर्वज्ञः परमार्थप-
ण्डित इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

आत्मनो यदावरणमुक्तं तदुपसंहरति—कोट्य इति । यासां कोटीनां परीक्षकप-
रिक्लिप्तनिर्णयनिरूपणीयानां ग्रहैरभिनिवेशविशेषैरात्मा सदा समावृत्ताः खल्वे-
ताश्चतस्रः कोट्यः सन्ति । तर्था चाऽऽत्मनो न यथावदात्मप्रथनमित्यर्थः । यदि
सदाऽऽत्मा समावृतो न तर्हि तस्य ज्ञानं ज्ञाने वा नास्ति नैराकाङ्क्ष्यं ज्ञातव्यान्तरपरि-
शेषादित्याशङ्क्याऽऽह—भगवानिति । आत्मा हि वस्तुनोऽस्तीत्यादिकल्पनैराहितो
येनोपनिषत्प्रवणेन प्रतिपन्नः 'स सर्वज्ञो ज्ञातव्यान्तरमपश्यन्परमार्थपण्डितो निराकाङ्क्षो
भवतीत्यर्थः । श्लोकनिरस्यामाकाङ्क्षां दर्शयति—कीदृगिति । किमिति परमार्थतत्त्वं

१ घ. ड. ज. 'वादप' । २ क. 'र्थे शू' । ३ घ. ड. 'नार्थवी' । ४ ग. झ. 'णामत' । ५ ग. छ. 'हाम्यति' । ६ झ. 'शेषात' । ७ च. 'श्च तत्परायास्तु ग्रहैस्तासां' । ८ घ. 'ताश्च प्र' । ९ च. तत्परायास्तासां । १० ख. यः पुनः स । ११ क. 'रस्पृ' । १२ ख. घ. ड. 'दिक' । १३ च. 'दान्तदृष्टौप' । १४ च. 'दः स । १५ घ. 'तस्ताश्च' । १६ घ. 'थाऽऽत्म' । १७ ख. 'वत्प्रथ' । १८ क. 'नाहि' । १९ ग. सर्व ।

२१० सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं

जिज्ञास्यते, तज्ज्ञानात्पाण्डित्यमिच्छ्यमित्याह—यद्वबोधोपनिषत् । तत्र श्लोकम-
तार्यं व्याकरोति—आहेत्यादिना । तेषामत्र प्रावादादानात्पण्डित्यनिश्चयैरि-
संबन्धः । यो भगवानुक्तविशेषणः स येनेति योजना ॥ ८४ ॥

प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां ब्राह्मण्यं पदमद्वयम् ।

अनापन्नादिमध्यान्तं किमतः परमीहते ॥ ८५ ॥

प्राप्यैतां यथोक्तां कृत्स्नां समस्तां सर्वज्ञतां ब्राह्मण्यं पदं स
ब्राह्मणः । “एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य” इति श्रुतेः । आदिमध्यान्ता
उत्पत्तिस्थितिलया अनापन्ना अपाप्ता यस्याद्वयस्य पदस्य न विद्यन्ते
तदनापन्नादिमध्यान्तं ब्राह्मण्यं पदम् । तदेव प्राप्य लब्ध्वा किमतः
परमस्मादात्मलाभादूर्ध्वमीहते चेष्टते निष्प्रयोजनमित्यर्थः । “नैव तस्य
कृतेनार्थः” इत्यादिस्मृतेः ॥ ८५ ॥

ज्ञानबोधोऽपि यावज्जीवादिश्रुतिवशादग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्याशङ्क्याऽऽह—प्रा-
प्येति । यथोक्तां चतुष्कण्टिविनिर्मुक्तमिति यावत् । समस्तत्वं ज्ञातव्यशेषशून्यत्वं
पारपूर्णज्ञप्तिरूपत्वम् । तत्र ब्राह्मण्यपदप्रयोगे प्रमाणमाह—स ब्राह्मण इति । स
विद्वानपरोक्षीकृतब्रह्ममतत्त्वः सन्फलावस्थो मुख्यो ब्राह्मणो भवतीत्यर्थः । ब्राह्मणस्य
ब्रह्मविदो विद्याफलावस्थस्यैव स्वभावो महिमेत्युक्तो निर्विकारो वृद्धिहामाभावादेक-
रूपो भवतीति वाक्यान्तरस्यार्थः । तदेव पदं विशिनष्टि—अनापन्नादिमध्यान्त-
मिति । तद्व्याकरोति—आदीति । अन्वयं दर्शयन्नवशिष्टं व्याचष्टे—तदेव प्राप्येति
ज्ञानवान्फलावस्थः सन्कृतकृत्यो न तस्य किंचिदस्ति कर्तव्यमित्यस्मिन्नर्थे भगवद्वाक्य-
प्रमाणयति—नैव तस्येति ॥ ८५ ॥

विप्राणां विनयो ह्येष शमः प्राकृत उच्यते ।

दमः प्रकृतिदान्तत्वादवं विद्वाञ्शमं ब्रजेत् ॥ ८६ ॥

विप्राणां ब्राह्मणानां विनयो विनीतत्वं स्वाभाविकं यदेतदात्मस्व-
रूपेणावस्थानम् । एष विनयः शमोऽप्येष एव प्राकृतः स्वाभाविकोऽ-
कृतक उच्यते । दमोऽप्येष एव प्रकृतिदान्तत्वात्स्वभावत एव चोपशा-
न्तरूपत्वोद्ब्रह्मणः । एवं यथोक्तं स्वभावोपशान्तं ब्रह्म विद्वाञ्शममुप-
शान्तिं स्वाभाविकीं ब्रह्मस्वरूपां ब्रजेद्ब्रह्मैवस्वरूपेणावतिष्ठत इत्यर्थः
॥ ८६ ॥

१ घ. ‘प्रमाणमि’ । २ च. ‘व स्वमतस्थापनं विना परमतखडनं न संभवति । परमतो
त्पाटनं विना स्वमतस्थापनं न संभवतीति प्र’ । ३ छ. ‘न्तस्वरु’ । ४ छ. ‘त्वाद्ब्रह्म’ । ५ घ. ‘शरु’ ।

यविज्जीवादिश्रुतेरविद्वद्विषयत्वाद्विदुषो नाग्निहोत्रादि कर्तव्यमित्युक्तम् । इदानीं तस्यापि नियोगतोऽस्ति कर्तव्यमिच्छाशङ्क्याऽऽह—विप्राणामिति । ब्रह्मविदां ब्राह्मणानामेष विनयः स्वभावतो न नियोगाधीनां कर्तव्यतामधिकरोति । शमोऽपि स्वाभाविको न नियोगेन क्रियते दमोऽपि स्वभावसिद्धत्वात् न नियोगमोक्षणे । एवं कूटस्थमात्मतत्त्वं विद्वान्नुमानशेषविक्रियाशून्यब्रह्मत्वरूपेण तिष्ठतीत्यर्थः । अस्यार्थं कथयति—विप्राणामित्यादिना । तमेव स्वाभाविकं विनयं विवृणोति—यदेतदिति । एष एवेत्यात्मस्वभावो गृह्यते ॥ ८६ ॥

सवस्तु सोपलम्भं च द्वयं लौकिकमिष्यते ।

अवस्तु सोपलम्भं च शुद्धं लौकिकमिष्यते ॥ ८७ ॥

एवमन्योन्यविरुद्धत्वात्संसारकारणानि रागद्वेषदोषास्पदानि प्रावादुक्तानां दर्शनानि । अतो मिथ्यादर्शनानि तानीति तैद्युक्तिभिरेव दर्शयित्वा चतुष्कोटिर्वाजितत्वाद्वागादिदोषानास्पदं स्वभावशान्तमद्वैतदर्शनमेव सम्यग्दर्शनमित्युपसंहृतम् । अथेदानीं स्वप्रक्रियाप्रदर्शनार्थं आरम्भः—सवस्तु संवृत्तिः । सता वस्तुना सह वर्तते इति सवस्तु । तथा चोपलब्धिरुपलम्भस्तेन सह वर्तते इति सोपलम्भं च शास्त्रादिसर्वव्यवहारास्पदं ग्राह्यग्राहकलक्षणं द्वयं लौकिकं लोकादनपेतं लौकिकं जागरितमित्येतत् । एवंलक्षणं जागरितमिष्यते वेदान्तेषु । अवस्तु संवृत्तेरप्यभावात् । सोपलम्भं वर्तुवदुपलम्भनमुपलम्भोऽप्यत्यपि वस्तुनि तेन सह वर्तते इति सोपलम्भं च । शुद्धं केवलं प्रविभक्तं जागरितात्स्थूलाद्यौ-किं सर्वप्राणिसाधारणत्वादिष्यते स्वप्न इत्यर्थः ॥ ८७ ॥

परमनिराकरणमुखेनाऽऽत्मतत्त्वमवधारितम् । अधुना स्वप्रक्रियाऽवस्थात्रयोपन्यासमुखेनापि तदवधारयितुमवस्थाद्वयमुपन्यस्यति—सवस्त्विति । वृत्तानुवादपूर्वकं प्रकरणशेषेभ्य तात्पर्यं दर्शयति—एवमिति । शिष्यस्याध्वारापट्टप्रमाणश्रिय जगद्वादिपदार्थपरिज्ञाद्वेपूर्वको बोधप्रकारः स्वप्रक्रिया तथा तस्यैव ऽऽत्मतत्त्वस्य प्रदर्शनपरो ग्रन्थशेष इत्यर्थः । तत्र जागरितमुदाहरति—सवस्त्विति । यद्वि प्रातिभासिकं व्याव-

१ च. 'भावोऽतो' । २ छ. 'द्वान' । ३ ग. 'शून्येन च' । ४ ख. 'णामिति त' । ५ घ. 'ह. ज. तत्तद्यु' । ६ च. 'दानीमस्वप्नाक्रियप्र' । ७ छ. 'नार्थसार' । ८ क. 'वृत्तिः । स' । घ. च. 'वृत्ति सत्ताव' । ९. 'वृत्तिस' । १० क. च. 'वृत्तेर' । १० घ. 'लम्भम' । ११ च. 'स्तुत उप' । १२ क. 'प्रतिविधिकं' । १३ छ. 'प्रविधिकं' । १३ झ. 'स्थाद्वयो' । १४ ग. झ. 'वता' । १५ छ. 'र्थं कथय' । १६ घ. 'तच्च जा' । झ. 'तज्जाग' ।

२१२ सगौडपादीयकारिकार्थवेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं

हारिकं च स्थूलमर्थजातमादित्यादिदेवतानुगृहीतैरिन्द्रियैरुपलभ्यते तज्जागरितमित्यर्थः
द्वयमित्यस्यार्थमाह—शास्त्रादीति । तत्र श्लोके लोकप्रसिद्धमित्येतदुच्यते—लौकिकमिति । तद्याचष्टे—लोकादिति । न केवलमिदं जागरितं लोकप्रसिद्धम् । किं
वेदान्तेष्वपि परम्परया ज्ञानोपायत्वेन प्रसिद्धमित्याह—एवंलक्षणमिति । स्वप्नो
न्यासपरमुत्तरार्थं योजयति—अवस्त्विति । बाह्येन्द्रियप्रयुक्तो व्यवहारः संवृत्तिश्
ब्दार्थः सोऽपि स्थूलार्थवन्न स्वप्ने संभवति । तथा च बाह्येषु करणेषूपसंहृतेषु जागरित
वासनानुसारेण मनसस्तदर्थभासाकारावभासनं स्वप्नशब्दितमित्यर्थः । शुद्धमित्यस्
केवलमिति पर्यायं गृहीत्वा विवक्षितमर्थमाह—प्रविभक्तमिति । तस्यापि लोकप्रसि
द्धत्वं लौकिकमित्यनेनोक्तं तद्विवृणोति—सर्वप्राणीति ॥ ८७ ॥

अवस्त्वनुपलम्भं च लोकोत्तरमिति स्मृतम् ।

ज्ञानं ज्ञेयं च विज्ञेयं सदा बुद्धैः प्रकीर्तितम् ॥ ८८ ॥

अवस्त्वनुपलम्भं च ग्राह्यग्रहणवर्जितमित्येतल्लोकोत्तरम् । अत एव
लोकातीतम् । ग्राह्यग्रहणविषयो हि लोकस्तदभावात्सर्वप्रवृत्तिबीजं सुषु-
प्तमित्येतदेवं स्मृतं सोपायं परमार्थतत्त्वं । लौकिकम् ५ शुद्धलौकिकं
लोकोत्तरं क्रमेण येन ज्ञानेन ज्ञायते तज्ज्ञानं ज्ञेयमेतान्येव त्रीणि ।
एतद्व्यतिरेकेण ज्ञेयानुपपत्तेः । सर्वप्रावादुक्तकल्पितवस्तुनोऽत्रैवान्तर्भा-
वादिज्ञेयं परमार्थसत्यं, तुर्याख्यमद्वयमजमात्मतत्त्वमित्यर्थः । सदा
सर्वदैवलौकिकं दिविज्ञेयान्तं बुद्धैः परमार्थदर्शिभिर्ब्रह्मविद्भिः प्रकी-
र्तितम् ॥ ८८ ॥

संप्रति भुषुप्तं दर्शयति—अवस्त्विति । स्थूलं सूक्ष्मं च वस्तु विषयभूतं यत्र न
विद्यते तत्तथा । इन्द्रियार्थसंप्रयोगजन्यो वा स्थूलार्थविगाही वासनात्मको वा यत्रोप-
लम्भो न संभवति तदशेषविशेषविज्ञानशून्यं सुषुप्तमिति विशिनष्टि—अनुपलम्भं
चेति । नैन्विदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् । न च कारणं लोके प्रसिद्धम् । कार्य-
स्थैवावस्थाद्वयात्मकस्य तथात्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह—लोकोत्तरमिति । तस्य साक्षिप्रसि-
द्धत्वं विवक्षित्वोक्तम्—इति स्मृतमिति । ज्ञानज्ञेयात्मकावस्थात्रयं तुरीयं च परमार्थ-

१ झ. 'कारत्वभा' । २ क. ड. छ. ज. प्रविभक्तमिति । ३ छ. 'ह्यग्राहक' । ४ ख. 'लोको लोकाभा' । ५ क. छ. शुद्धं लौ' । ६ च. 'रं च जाग्रदादिक' । ७ ख. 'ज्ञाय' । ८ छ. 'त्रीण्येव त' । ९ घ. 'सत्त्वं तु' । च. सत्यतु' । १० ज. 'कावि' । ११ च. 'ज्ञेयं तद्बुद्धैः' । १२ छ. 'सुषुप्ति' । १३ झ. यत्र वि' । १४ ग. 'लार्थवि' । १५ झ. वाऽत्र सोप' । १६ ख. छ. 'तत्त्वेदं' । ग. नत्त्वेदं' । १७ ग. 'स्थाद' । १८ क. 'कमित्याह—स्मृ' । १९ ग. झ. 'ज्ञानेन ज्ञे' ।

तत्त्वं विद्वदनुभवसमधिगम्यमित्याह—ज्ञानमिति । श्लोकगतं पदद्वयमनूद्य विवक्षित-
मर्थं कथयति—अवस्त्विति । ग्राह्यग्रहणविभागवर्जितत्वादेव कुतो लोकानीतत्वमित्या-
शङ्क्याऽऽह—ग्राह्येति । सुषुप्तं चेदं लौकिकं कथं तदवगम्यतामित्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वप्रसृत्तीति । अवस्थाद्वयबीजं सुषुप्तमित्येतत्प्रसिद्धं शास्त्रविदामित्याह—एवमिति ।
अवस्थात्रयमेवमुक्त्वा ज्ञानपदार्थं कथयति—सोपायमिति । ज्ञानैवमत्र मनोवृत्तिरूपं
विवक्षितमवस्थात्रयातिरिक्तमपि परीक्षकपरिकल्पितं ज्ञेयं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—
सर्वेति । सर्वैरेव प्रावादुक्तैः शुष्कतर्कजैरूपनशीलैः परिकल्पितस्य कार्यकारणादिरूपैव-
स्तुनोऽवस्थात्रये नियमेनान्तर्भावाज्ज्ञेयान्तरं नास्तीत्यर्थः । ज्ञेयमेव विशेषेण ज्ञेयं विज्ञे-
यमुच्यते तेन तदपि नावस्थात्रयातिरिक्तमस्तीत्याशङ्क्याऽऽह—विज्ञेयमिति । उपा-
योपेयभूते यथोक्तेऽर्थे विदुषामभिमतिमादर्शयति—सदेति ॥ ८८ ॥

ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये क्रमेण विदिते स्वयम् ।

सर्वज्ञता हि सर्वत्र भवतीह महाधियः ॥ ८९ ॥

ज्ञानं च लौकिकादिविषये । ज्ञेये च लौकिकादौ त्रिविधं । पूर्वं
लौकिकं स्थूलम् । तदभावेन पञ्चाच्छुद्धं लौकिकम् । तदभावेन लोको-
त्तरमित्येवं क्रमेण स्थानत्रयाभावेन परमार्थसत्ये तुर्येऽद्वयेऽज्ञेऽभये
विदिते स्वयमेवाऽऽत्मस्वरूपमेव सर्वज्ञता सर्वत्रासौ ज्ञश्च सर्वज्ञस्तद्भावः
सर्वज्ञता । इहास्मिंल्लोके भवति महाधियो महाबुद्धेः । सर्वलोकातिशय-
वस्तुविषयबुद्धित्वादेवंविदः सर्वत्र सर्वदा भवति । सकृद्विदिते स्वरूपे
व्यभिचाराभावादित्यर्थः । न हि परमार्थविदो ज्ञानोज्ज्वाभिभवौ स्तो
यथाऽन्येषां प्रावादुकानाम् ॥ ८९ ॥

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति श्रुत्या यत्प्रतिज्ञातं तदुक्तवस्तुज्ञाने
फलतीति कथयति—ज्ञाने चेति । ज्ञानज्ञेयवेदने विवक्षितं क्रममनुकामति—पूर्व-
मित्यादिना । यत्पुनरवस्थात्रयातीतं तुरीयं तत्परिज्ञाने विवक्षितं क्रमं दर्शयति—
स्थानेति । तुर्ये विदिते सतीति संबन्धः । तस्य स्थानत्रयात्मद्वैताभावोपलक्षितत्वमाह—
अद्वय इति । जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन कौटस्थ्यं कथयति—अज इति ।
कार्यसंबन्धस्तत्र नास्तीति वक्तुं कारणभूताविद्यासंबन्धाभावमभिधाति—अभय इति ।

१ ग. 'गविव' । २ ग. घ. ज. 'नमात्र' । ३ घ. 'जनन' । ४ ग. झ. 'लैः क' । ५ ख.
ग. छ. झ. 'पस्य' व' । ६ छ. तेनेदमपि । ७ घ. 'ने लौ' । ८ क. झ. 'धे च पूर्' । घ. ड. 'धे सर्व' ।
९ घ. 'च्छुद्धलो' । १० छ. 'तं वस्तु तं' । ११ ग. झ. 'यज्ञाने' । १२ घ. ड. 'ति । सर्व' ।
१३ क. कौटस्थ्यं ।

२१४ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्यारूपं—

यथोक्ततत्त्वज्ञानस्य परिपूर्णब्रह्मरूपज्ञानस्थानं प्रक्याह—स्वयमेवेति । ज्ञानवतो यथोक्तं फलमभिरामिमार्गायत्तमिति शङ्कां वारयति—इहंनि । उक्तज्ञानवतो महाबुद्धित्वे हेतुमाह—सर्वलोकेनि । ज्ञानवतो यथोक्तं ज्ञानं कदाचिद्भवेत्(व.पि) कालान्तरेऽभि-
भूतमसत्कल्पं भविष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह—एवंविद इति । श्रुत्याचार्यप्रसादद्विदिते स्वरूपे स्वरूपस्फुरणेत्य व्यभिचारमात्रात्परिपूर्णज्ञप्तिरूपता विदुषो भवतीत्युक्तं स्फुट-
यति—न हीति ॥ ८९ ॥

हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि विज्ञेयान्यग्रयाणतः ।

तेषामन्यत्र विज्ञेयादुपलम्भस्त्रिषु स्मृतः ॥ ९० ॥

लौकिकादीनां क्रमेण ज्ञेयत्वेन निर्देशादस्तित्वाशङ्का परमार्थतो मा भूदित्याह—हेयानि च लौकिकादीनि त्रीणि जागरितस्वप्नसुषुप्ता-
न्यात्मन्यसत्त्वेन रज्ज्वां सर्पवद्धातव्यानीत्यर्थः । ज्ञेयमिह चतुष्कोटिव-
र्जितं परमार्थतत्त्वम् । आप्यान्याप्तव्यानि त्यक्तबाह्यैषणात्रयेण भिक्षुणा पाण्डित्यबाल्यमौनाख्यानि साधनानि । पाक्यानि रागद्वेषमोहादयो दोषाः कषायाख्यानि(णि) पक्तव्यानि । सर्वाप्येतानि हेयज्ञेयाप्य-
पाक्यानि विज्ञेयानि भिक्षुगोपायत्वेनेत्यर्थः । अग्रयाणतः प्रथमतस्तेषां हेयादीनामन्यत्र विज्ञेयात्परमार्थमत्यं विज्ञेयं ब्रह्मैकं वर्जयित्वा । उप-
लम्भनमूलम्भोऽविद्याकल्पनामात्रम् । हेयाप्यपाकेषु त्रिष्वपि स्मृतो ब्रह्मनिर्दिष्टं परमार्थमन्यथा त्रयाणामित्यर्थः ॥ ९० ॥

अवस्थात्रयस्य ज्ञेयत्वा निर्देशात्परमार्थतोऽस्तित्वमाशङ्क्य परिहरति—हेयेति । शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकमवतार्य हेयशब्दार्थं व्याचष्टे—लौकिकादीनामिति । तान्येव त्रीणि विभजते—जागरितेति । पाण्डित्यं वेदान्ततात्पर्याभिज्ञत्वमाद्वितीयवस्तुविचार-
चातुर्यपरिनिष्पन्नं श्रवणम् । बाल्यं दम्भदर्पाहंकारादिराहित्यम्, युक्तितः श्रुतीर्थो-
नुसंधानकुशलत्वम् । मौनं मुनेः कर्म ज्ञानाभ्यामलक्षणं निदिध्यासनशब्दितम् । तान्येतान्याप्तव्यानि । यद्यपि ज्ञेयस्य विज्ञेयत्वं युक्तं तथाऽपि कथं हेयादीनां विज्ञेय-
त्वमित्याशङ्क्याऽऽह—उपायत्वेनेति । तदेव प्रकटयितुं प्रथमत इत्युक्तम् । उक्त-
रार्थं व्याचष्टे—तेषामिति । हेयादीनां रज्जुनर्पवदविद्याकलितत्वाच्चास्ति परमार्थत्व-
शङ्केत्यर्थः ॥ ९० ॥

१ झ. 'णैरू' । २ छ. 'झस्वरू' । ३ ग. झ. 'तुफलमा' । ४ क. छ. 'वेऽपि का' । ५ छ. 'णव्य' । ६ झ. 'उपाल' । ७ झ. 'मुपाल' । ८ ख. घ. ङ. ज. 'ल्पनमा' । ९ ग. छ. 'श्लोका-
र्थम्' । १० ग. 'विष्णु' । ११ छ. 'दम्भहं' । १२ घ. ङ. ज. 'तानु' । १३ ग. छ. 'पि विज्ञे' ।
१४ छ. 'यत्त्वमुक्तं' । १५ ग. झ. 'र्थम्' ।

प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः सर्वे धर्मा अनादयः ।

विद्यते न हि नानात्वं तेषां क्वचन किंचन ॥ ९१ ॥

परमार्थतस्तु प्रकृत्या स्वभावत आकाशवदाकाशतुल्याः सूक्ष्मनिर-
ञ्जनेसर्वगतैः सर्वे धर्मा आत्मानो ज्ञेया मुमुक्षुभिरनादयो नित्याः ।

बहुवचनकृतभेदाशङ्कां निराकुर्वन्नाह—क्वचन किंचन किंचिदणुमात्रमपि
तेषां न विद्यते नानात्वमिति ॥ ९१ ॥

यदुक्तं ज्ञेयं चतुष्कोटिर्वाचनं परमार्थतत्त्वमिति तदिदानीं स्फुटयति—प्रकृत्येति ।
बहुवचनप्रयोगप्रसिद्धं दोषं प्रत्यादिशति—विद्यते इति । कल्पितभेदनिवन्धनं बहुवच-
नमित्यर्थः । क्वचनेति देशकालावस्थाग्रहणम् । अणुमात्रमपीति कार्यकारणभावस्यां-
शांशिभावस्य चोपादानम् ॥ ९१ ॥

आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव सर्वे धर्माः सुनिश्चिताः ।

यस्यैवं भवति क्षान्तिः सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ ९२ ॥

ज्ञेयताऽपि धर्माणां संवृत्त्यैव न परमार्थत इत्याह—यस्मादादौ बुद्ध्या
आदिबुद्धाः प्रकृत्यैव स्वभावत एव यथा नित्यप्रकाशस्वरूपः सवि-
तैवं नित्यबोधस्वरूपा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः सर्वे आत्मानः । न च
तेषां निश्चयः कर्तव्यो नित्यनिश्चितस्वरूपा इत्यर्थः । न संदिह्यमान-
स्वरूपा एवं नैवं चेति । यस्य मुमुक्षोरेवं यथोक्तप्रकारेण सर्वदा बोधनि-
श्चयनिरपेक्षताऽऽत्मार्थं परार्थं वा यथा सविता नित्यं प्रकाशान्तरनिर-
पेक्षः स्वार्थं परार्थं चेत्येवं भवति क्षान्तिर्बोधकर्तव्यतानिरपेक्षता सर्वदो-
स्वात्मनि सोऽमृतत्वायामृतभावाय कल्पते । मोक्षाय समर्थो भवती-
त्यर्थः ॥ ९२ ॥

ज्ञेयशब्दप्रयोगान्मूल्यमेव ज्ञेयत्वं प्राप्तं प्रत्युदस्यति—आदिबुद्धा इति । यथो-
क्तरीत्या समुत्पन्नस्य ज्ञानस्य फलमाह—यस्येति । प्रथमपादस्य तात्पर्यमाह—ज्ञेय-
ताऽपीति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—यथेति । पादान्तरस्यार्थं कथयति—न
चेति । निश्चितस्वरूपत्वमेव व्यतिरेकद्वारा स्फारयति—नेत्यादिना । न खल्व्वात्मैस्वस-
त्तायामेवं नैवमिति संदिह्यमानस्वरूपो भवितुमशक्यम् । तस्य स्फुरणाव्यभिचारगतद्रूपत्वस्य

१ छ. 'वत्सर्वे ज्ञेया ध' । २ क. 'गतत्वे स' । छ. 'गत्वे स' । ३ क. च. छ. ज. आत्मनो ।
४ घ. 'भेदश्च' । ५ ख. 'किंचि' । ६ ग. झ. 'प्राप्तो' । ७ झ. बुद्धाः । ८ च. 'र्थः' । न स' ।
९ छ. 'सर्वध' । १० छ. ज. झ. आत्मनः । ११ छ. निश्चयस्व' । १२ झ. 'र्थे वेद्ये' । १३ घ.
'दाऽऽत्म' । १४ ज. 'र्थो न भ' । १५ ज. 'सं व्युद' । १६ ज. 'त्मा स' । १७ क. घ. ज. 'पक्ष' ।

२१६ सगौडपादीयकारिकार्थवेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

प्रागेव साधितत्वादित्यर्थः । द्वितीयार्धं व्याकरोति—यस्येत्यादिना । आत्मस्वरूपस्य स्फुरद्रूपत्वं यथोक्तप्रकारः । बोधाख्यो निश्चयो बोधनिश्चयस्तस्मिन्निरपेक्षत्वं स्वार्थमन्यार्थं वा यस्य भवति सोऽमृतत्वाय कल्पत इति संबन्धः । तदेव दृष्टान्तेन साधयति—यथेत्यादिना । इतिशब्दो यथेत्यनेन संबध्यते ॥ ९२ ॥

आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः ।

सर्वे धर्माः समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदम् ॥ ९३ ॥

तथो नापि शान्तिकर्तव्यताऽऽत्मनीत्याह—यस्मादादिशान्ता नित्यमेव शान्ता अनुत्पन्ना अजाश्च प्रकृत्यैव सुनिर्वृताः सुधूपरतस्वभावा इत्यर्थः । सर्वे धर्माः समाश्चाभिन्नश्च समाभिन्ना अजं साम्यं विशारदं विशुद्धमात्मतत्त्वं यस्मात्तस्माच्छान्तिर्मोक्षो वा नास्ति कर्तव्य इत्यर्थः । न हि नित्यैकस्वभावस्य कृतं किंचिदर्थवत्स्यात् ॥ ९३ ॥

सोऽमृतत्वायेत्यादिवचनादागन्तुकममृतत्वं प्रत्युदस्यति—आदिशान्ता इति । श्लोकस्य तात्पर्यमक्षरार्थं च निर्दिशति—तथा नापीत्यादिना । उक्तमेवार्थं चतुर्थपादेन संक्षिप्य दर्शयति—अजमिति । श्लोकार्थमुपसंहरति—विशुद्धमिति । उक्तरूपतानङ्गीकारे मोक्षस्यापुरुषार्थता स्यादित्याह—न हीति । संसारदुःखोपशमनं सुखजन्म वा यदि क्रियेत तदा कृतकस्यानित्यत्वमवश्यंभावीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

वैशारद्यं तु वै नास्ति भेदे विचरतां सदा ।

भेदनिम्नाः पृथग्वादास्तस्मात्ते कृपणाः स्मृताः ॥ ९४ ॥

ये यथोक्तं परमार्थतत्त्वं प्रतिपन्नास्त एवाकृपणा लोके कृपणा एवान्य इत्याह—यस्माद्भेदनिम्ना भेदानुयायिनः संसारानुगा इत्यर्थः । के । पृथग्वादाः पृथङ्माना वैस्त्विदमेवं वदनं येषां ते पृथग्वादा द्वैतिन इत्यर्थः । तस्मात्ते कृपणाः क्षुद्राः स्मृता यस्माद्वैशारद्यं विशुद्धिर्नास्ति तेषां भेदे विचरतां द्वैतमार्गेऽविद्याकल्पिते सर्वदा वर्तमानानामित्यर्थः । अतो युक्तमेव तेषां कार्पण्यमित्यभिप्रायः ॥ ९४ ॥

इदानीं मुमुक्षुप्ररोचनार्थमविद्वन्निन्दां दर्शयति—वैशारद्यं त्विति । श्लोकस्य तात्पर्यं दर्शयति—ये यथोक्तमिति । उत्तरार्धमादौ योजयति—यस्मादिति ।

१ क. 'यथोक्तं प्र' । २ झ. 'बोद्धव्यो नि' । ३ ज. 'निर्मिताः' । ४ च. 'धाऽपि न शा' । ५ क. 'रस्व' । ६ ग. छ. झ. 'त्वं प्राप्तं तत्प्रत्यु' । ७ घ. 'रूपान' । ८ ज. झ. 'सुखं ज' । ९ च. 'इयं भवतीत्य' । १० च. 'के अन्ये कृपणा एवेत्या' । ११ क. 'णास्त्वन्य' । १२ च. 'वस्त्वस्तीत्येवं' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । २१७

तस्मादित्युत्तरेणास्य संबन्धः । प्रथमार्धमुक्तेऽर्थे हेतुत्वेन व्याचष्टे—यस्मादित्यादिना । समनन्तरोक्तस्य यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयति—अत इति ॥ ९४ ॥

अजे साम्ये तु ये केचिद्विष्यन्ति सुनिश्चिताः ।
ते हि लोके महाज्ञानास्तच्च लोको न गाहते ॥९५॥

यदिदं परमार्थतत्त्वममहात्मभिरपण्डितैर्वेदान्तबाह्यैः क्षुद्रैरल्पज्ञैरनवगाह्यमित्याह—अजे साम्ये परमार्थतत्त्व एवमेवेति ये केचित्ख्यादयोऽपि सुनिश्चिता भविष्यन्ति चेत्त एव हि लोके महाज्ञाना निरतिशयतत्त्वविषयज्ञाना इत्यर्थः । तच्च तेषां वर्त्म तेषां विदितं परमार्थतत्त्वं सामान्यबुद्धिरन्यो लोको न गाहते नावतरति न विषयीकरोतीत्यर्थः ।

“ सर्वभूतात्मभूतस्य सर्वभूतहितस्य च ।
देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैषिणः ।
शकुनीनामिवाऽऽक्राशे गतिर्नैवोपलभ्यते ” ॥

इत्यादिस्मरणात् ॥ ९५ ॥

एवमविद्वन्निन्दां प्रदर्श्य विद्वत्प्रशंसां प्रसारयति—अज इति । कूर्टस्थे वस्तुनि निर्विशेषे येषामसंभावनाविपरीतभावनाविरहि निर्धारणरूपं विज्ञानं संभावनोपनीतमस्ति ते हि व्यवहारभूम्न महति निरतिशये तत्त्वे परिज्ञानवत्त्वान्महानुभावा भवन्तीत्यर्थः । ननु तत्त्वविषयज्ञानस्य सर्वलोके साधारणत्वात्तत्त्वज्ञानवतां किमिति प्रशंसा प्रस्तूयते तत्राऽऽह—तच्चेति । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—यदिदमिति । यदित्युपक्रमात्तदमहात्मभिरनवगाह्यमिति योजनीयम् । अमहात्मत्वं क्षुद्रहृदयत्वम् । तत्र हेतुः—अपण्डितैरिति । अपण्डित्यं विवेकरहितत्वम् । तत्र हेतुर्वेदान्तेत्यादिना सूच्यते । तेषां पौर्वापर्येण पर्यालोचनोपरिचयपराङ्मुखैरित्यर्थः । विचारचतुर्थाभावादेव पदार्थवाक्यार्थविभागावगमशून्यत्वमाह—अल्पप्रज्ञैरिति । तर्हि पारमार्थिके तत्त्वे केषामेव मनीषा समुन्मिषेदित्याशङ्क्य येषां केषांचिदेव तन्निष्ठानामित्याह—ये केचिदिति । ख्यादीनामुपनि-

१ च. 'हिष्कृतैः । २ क. 'ल्पज्ञै' । ३ च. 'तर्हि त एव । ४ झ. 'व लो' । ५ ज. 'ज्ञाननि' । ६ च. तच्चेतां । ७ घ. 'षयं क' । ८ क. 'वा मार्गेऽपि मु' । झ. 'वापि । ९ क. झ. 'ह्यन्ति ह्यप' । १० घ. ड. ज. झ. 'कुनाना' । ११ झ. 'पपद्यते । १२ ख. घ. ड. 'टस्यव' । १३ झ. 'रणं ह' । १४ क. छ. 'ज्ञानसं' । ज. 'ज्ञाने सं' । झ. 'ज्ञातत्वं' । १५ घ. ड. 'ज्ञातव' । १६ ग. झ. 'लोकसा' । १७ ग. झ. 'चनप' । १८ ग. झ. 'चार्यभा' । १९ ग. 'मेवं स' ।

२१८ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अज्ञातशान्त्याख्यं—

षट्द्वारा ज्ञानाधिकाराभावेऽपि द्वारान्तरप्रयुक्तस्तदधिकारः संभवतीत्यभिप्रेत्यापीत्युक्तम् । तत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वमभ्युपेत्य चेदित्युक्तम् । चतुर्थपादं व्याचष्टे—तच्चेति । ज्ञान-
वतां विज्ञातं परमार्थतत्त्वमन्येषामनवगाह्यमित्यत्र प्रमाणमाह—सर्वभूतेति । सर्वेषां
भूतानां ब्रह्मादीनां स्तम्भपर्यन्तानामात्मा परं ब्रह्म तद्वृत्तस्य विदुषः सर्वत्राऽऽत्मभूतस्य
सर्वेषु भूतेषु निरुपचरितैस्वरूपत्वादेव परमहितस्य परमप्रेमास्पदत्वादेव परमसुखात्म-
कस्य प्राप्यपुरुषार्थविरहिणो मार्गे देवा विद्यावन्तोऽपि पदमन्वेषमाणा विविधं मोहमु-
पगच्छन्तीत्यर्थः । महात्मनो ज्ञानवतो गन्तव्यपदरहितस्य परिपूर्णस्य गतिरवगन्तुमश-
क्येति निदर्शनवशेन विशदयति—शैकुनीनामिति ॥ ९९ ॥

अजेष्वजमसंक्रान्तं धर्मेषु ज्ञानमिष्यते ।

यतो न क्रमते ज्ञानमसङ्गं तेन कीर्तितम् ॥ ९६ ॥

कथं महाज्ञानत्वमित्याह—अजेष्वनुत्पन्नेष्वचलेषु धर्मेष्व्वात्मस्वजम-
चलं च ज्ञानमिष्यते सवितरीवौष्ण्यं प्रकाशश्च यतस्तस्मादसंक्रान्तमर्था-
न्तरे ज्ञानमजमिष्यते । यस्मान्न क्रमतेऽर्थान्तरे ज्ञानं तेन कारणेनासङ्गं
तत्कीर्तितमाकाशकल्पमित्युक्तम् ॥ ९६ ॥

अजं साम्यमित्युक्तं प्रमेयम् । तद्विषयनिश्चयवान्प्रमाता । प्रमाणं तथाविधं निश्चय-
ज्ञानमिति । वस्तुपरिच्छेदे कथं महाज्ञानत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—अजेष्विति । अजा
धर्माश्चित्प्रतिबिम्बा जीवा विवक्ष्यन्ते । तेष्वजं ज्ञानं कूटस्थदृष्टिरूपं बिम्बकल्पं ब्रह्मा-
चलमात्मभूतमभ्युपगम्यते । तथा च मानमेयादिभावस्य कल्पितत्वेऽपि वस्तुतो वस्तुप-
रिच्छेदाभावादुपपन्नं तज्ज्ञानवतां महाज्ञानत्वमित्यर्थः । किं चास्मन्मते ज्ञानस्य यदसङ्ग-
त्वमङ्गीकृतं तदपि विषयभावादेव सिध्यति । ततश्च मुक्त्यै निर्विषयं मन इति यदु-
च्यते तदप्यविरुद्धमित्याह—यतो नेति । आकाङ्क्षापूर्वकं पूर्वार्थं योजयति—कथ-
मित्यादिना । उत्तरार्थं व्याचष्टे—यस्मान्नेति । नित्यविज्ञप्तिरूपस्याऽऽत्मनोऽसङ्गत्वं
प्रागपि सूचितमित्याह—आकाशेति ॥ ९६ ॥

अणुमात्रेऽपि वैधर्म्ये जायमानेऽविपश्चितः ।

असङ्गता सदा नास्ति किमुताऽऽवरणच्युतिः ॥ ९७ ॥

१ छ. 'नाभा' । २ ख. घ. ड. ज. 'सर्वभूतात्म' । छ. 'सर्वात्म' । ३ ग. 'तस्' । ४ ग. 'प्र-
'परप्रे' । ५ घ. ड. ज. झ. 'शकुनीनामिति' । ६ च. 'यं तेषां महाज्ञानवत्त्वमित्यत्र आह' । ७ झ.
'ले ज्ञा' । ८ च. 'न संक्र' । ९ घ. ड. ज. 'मिति श्रुत्' । १० घ. ज. 'धज्ञा' । ११ ग. 'तत्प्र-
ज्ञाव' । १२ छ. 'नवस्वमि' । १३ क. 'वयभा' । १४ ग. झ. 'मुक्तेनिर्वि' । १५ ज. 'सिस्वरु' ।

इतोऽन्येषां वादिनामणुमात्रेऽल्पेऽपि वैधर्म्ये वस्तुनि बहिरन्तर्वा
जायमान उत्पाद्यमानेऽविपश्चितोऽविवेकिनोऽसङ्गतोऽसङ्गत्वं सदा नास्ति
किमुत वक्तव्यमावरणच्युतिर्बन्धनाशो नास्तीति ॥ ९७ ॥

कूटस्थं ब्रह्मैव तच्चमिति स्वमते ज्ञानमसङ्गं सिध्यतीत्युक्तम् । मतान्तरे पूर्णः सवि-
षयत्वाज्ज्ञानस्यासङ्गत्वमसंगतं प्रसज्येतेत्याह—अणुमात्रेऽपीति । अविद्वद्दृष्ट्या कस्य-
चिदपि पदार्थस्य जन्माङ्गीकारे ज्ञानस्य तदनुषङ्गित्वेनामङ्गत्वायोगे बन्धवध्वंसलक्षणं
प्रयोजनं दूरापास्तं भवतीत्याह—किमुतेति । श्लोकाक्षराणि व्याकरोति—इत इति ।
विद्वानद्वैतवादी पञ्चम्या परामृश्यते ॥ ९७ ॥

अलब्धावरणाः सर्वे धर्माः प्रकृतिनिर्मलाः ।

आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता बुध्यन्त इति नायकाः ॥ ९८ ॥

तेषामावरणच्युतिर्नास्तीति ब्रुवतां स्वसिद्धान्तेऽभ्युपगतं तर्हि
धर्माणामावरणम् । नेत्युच्यते । अलब्धावरणाः । अलब्धमप्राप्तमावर-
णमविद्यादिबन्धनं येषां ते धर्मा अलब्धावरणा बन्धनरहिता इत्यर्थः ।
प्रकृतिनिर्मलाः स्वभावशुद्धा आदौ बुद्धास्तथा मुक्ता यस्मान्नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावाः । यद्येवं कथं तर्हि बुध्यन्त इत्युच्यते । नायकाः
स्वामिनः समर्था बोद्धुं बोधशक्तिमत्स्वभावा इत्यर्थः । यथा नित्यप्र-
काशस्वरूपोऽपि सविता प्रकाशित इत्युच्यते यथा वा नित्यनिवृत्तगतयोऽ-
पि नित्यमेव शैलास्तिष्ठन्तीत्युच्यते तद्वत् ॥ ९८ ॥

न चेदावरणच्युतिरिष्यते तर्हि स्वीकृतमावरणमित्याशङ्क्याऽऽह—अलब्धेति ।
बोद्धृत्वं तर्हि कथमित्याशङ्क्य बोधनशक्तिमत्त्वादित्याह—बुध्यन्त इति । शङ्को-
त्तरत्वे श्लोकमवतारयति—तेषामित्यादिना । अविद्वद्दृष्ट्यैवाविद्यावरणं सिध्यति
न तत्त्वदृष्टेत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे—अलब्धेति । उक्तेऽर्थे हेतुकथनार्थं विशेषणत्रयमि-
त्याह—यस्मादिति । तस्माद्बन्धनरहिता इति पूर्वेण संबन्धः । आत्मनो यथोक्तस्व-
भावत्वे बोद्धृत्वं न सिध्यतीत्याक्षिपति—यद्येवमिति । पादान्तरेणोत्तरमाह—उच्यत
इति । मुख्यावैव क्रियाकर्तारौ प्रकृतिप्रत्ययाम्यामभिधेयवित्याशङ्क्य नियममुदाहर-
णाम्यां निरस्यति—यथेत्यादिना ॥ ९८ ॥

१ ख. घ. ङ. ज. 'षां तु वा' । २ ख. 'ङ्गत्वं' । ३ झ. 'त्वं ना' । ४ क. छ. किमु । ५ च.
'ति ॥ ९७ ॥ अलब्धावरणाः । ६ क. 'नः स्ववि' । ७ झ. 'गेऽत्वं दू' । ८ ख. 'क्षणप्र' ।
९ घ. 'णतेत्यु' । १० ज. 'रणव' । ११ घ. 'त्यबु' । १२ झ. 'बोध' । १३ च. 'श इ' । १४ ख.
छ. झ. 'त्युच्यन्ते तं' । १५ ग. झ. 'शङ्कान्तरं' । १६ क. 'बाधत्वं' । १७ झ. 'वेवाकि' ।

क्रमते न हि बुद्धस्य ज्ञानं धर्मेषु तापि(यि)नः ।

सर्वे धर्मास्तथा ज्ञानं नैतद्बुद्धेन भाषितम् ॥ ९९ ॥

यस्मान्न हि क्रमते बुद्धस्य परमार्थदर्शिनो ज्ञानं विषयान्तरेषु धर्मेषु धर्मसंस्थं सवितरिव प्रभा । तापि(यि)नः, तापोऽ(योऽ)स्यास्तीति तापी(यी), संतानवतो निरन्तरस्याऽऽकाशकल्पस्येत्यर्थः । पूजावतो वा प्रज्ञावतो वा सर्वे धर्मा आत्मानोऽपि तथा ज्ञानवदेवाऽऽकाशकल्पत्वाच्च क्रमन्ते कचिदप्यर्थान्तर इत्यर्थः । यदादावुपन्यस्तं ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पे-नेत्यादि तदिदमाकाशकल्पस्य तापि(यि)नो बुद्धस्य तदन्यत्वादाकाश-कल्पं ज्ञानं न क्रमते कचिदप्यर्थान्तरे । तथा धर्मा इति । आकाशमिवाचलम-विक्रियं निरवयवं नित्यमद्वितीयमसङ्गमदृश्यमग्राह्यमशनायाद्यतीतं ब्रह्मा-त्मतत्त्वम् । “न हि द्रष्टुं दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इति श्रुतेः । ज्ञानज्ञेयज्ञानुभे-दरहितं परमार्थतत्त्वमद्वयमेतर्न्न बुद्धेन भाषितम् । यद्यपि बाह्यार्थनिराक-रणं ज्ञानमीत्रकल्पना चाद्वयवस्तुसामीप्यमुक्तम् । इदं तु परमार्थतत्त्व-मद्वैतं वेदान्तेष्वेव विज्ञेयमित्यर्थः ॥ ९९ ॥

किमिति मुख्ये बोद्धृत्वे संभाविते तदेव नेष्टमित्याशङ्क्य ज्ञानस्य विद्वद्दृष्टा विष-यसंबन्धोसंभवादित्याह—क्रमत इति । किं च जीवानां ब्रह्मात्मना विभुत्वादाकाशव-त्क्रियासमवायायोगान्न मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धमलमित्याह—सर्व इति । ज्ञानमात्रं पारमा-र्थिकं तत्रैव ज्ञातृज्ञेयादि कल्पितमिति सौगर्तमतमेव भवताऽपि संगृहीतमित्याश-ङ्क्याऽऽह—ज्ञानमिति । तत्र पूर्वार्थाक्षराणि व्याकरोति—यस्मादिति । यद्धि पर-मार्थदर्शिनो ज्ञानं तन्न विषयान्तरेषु क्रमते किं तु सवितरि प्रकाशवदात्मन्येव प्रतिष्ठितं यस्मादिष्यते तस्मान्नास्मिन्मुख्यं बोद्धृत्वं सेद्धमर्हतीत्यर्थः । परमार्थदर्शिनो विशेषणम्—तापि(यि)न इति । तद्याचष्टे—तापोऽ(योऽ)स्येत्यादिना । आत्मनो मुख्यस्य बोद्धृत्व-स्याभावे हेत्वन्तरम्—सर्वे धर्मास्तथेति । तद्विभजते—सर्व इत्यादिना । प्रकरणादावुक्त-मेव किमर्थं पुनरिहोच्यते तत्राऽऽह—यदादाविति । तदिदमिहोपमंहृतमिति शेषः । क्रमते न हीत्यादेरक्षरार्थमुपसंहरति—आकाशकल्पस्येति । सर्वे धर्मास्तथेत्यस्यार्थं निगमयति—तथेति । धर्मा न क्रमन्ते कचिदपीति शेषः । तथा च नाऽऽस्मिन् मुख्यं

१ च. 'तरि प्र' । २ छ. 'पो यस्या' । ३ क. छ. 'पी तस्य सं' । ४ क. च. 'तापव' । ५ क. ग. च. ज. आत्मनोऽ । ६ झ. 'र्थान्त इ' । ७ छ. 'ममह' । ८ छ. 'ज्ञ भाषितं बुद्धेन य' । ९ च. भाषितम् । १० च. रणज्ञा । ११ च. 'मात्रं क' । १२ ग. झ. 'न्धाभावा' । १३ ग. झ. तदेव । १४ ज. 'तेमेव' । १५ क. 'न्मुख्यत्वं' । १६ ज. 'मात्मद' । १७ छ. 'पो यस्या' । १८ ग. झ. 'ह्यवो' । १९ ड. 'सर्वध' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । २२१

बोद्धव्यं किं त्वौपचारिकमिति प्रकृतमुपसंहरुमिति शब्दः । पूर्वार्थस्य तात्पर्यमाह—
आकाशमिति । ज्ञानमित्यादि व्याचष्टे—ज्ञानेति । सकलभेदविकलं परिपूर्णमनादि-
निधने ज्ञप्तिमात्रमुपनिर्षदेकसमधिगम्यं तत्त्वमिह प्रतिपाद्यते । मतान्तरे तु नैवमिति
कृतो मतसांकर्याशङ्काऽवकाशमासादयेदित्यर्थः ॥ ९९ ॥

दुर्दर्शमतिगम्भीरमजं साम्यं विशारदम् ।

बुद्ध्वा पदमनानात्वं नमस्कुर्मो यथाबलम् ॥१००॥

इति गौडपादाचार्यकृता माण्डूक्योपनिषत्कारिकाः

संपूर्णाः ॥ ॐ तत्सत् ॥

शास्त्रसमाप्तौ परमार्थतत्त्वस्तुत्यर्थं नमस्कार उच्यते । दुर्दर्शं दुःखेन
दर्शनमस्येति दुर्दर्शम् । अस्ति नास्तीति चतुष्कोटिवर्जितत्वाद्दुर्विज्ञेय-
मित्यर्थः । अत एवातिगम्भीरं दुष्प्रवेशं महासमुद्रवदकृतप्रज्ञैः । अजं
साम्यं विशारदम् । ईदृक्पदमनानात्वं नानात्ववर्जितं बुद्ध्वाऽवगम्यं
तद्धृताः सन्तो नमस्कुर्वन्तस्मै पदाय । अव्यवहार्यमपि व्यवहारगोचरं-
मापाद्य यथाबलं यथाशक्त्यित्यर्थः ॥ १०० ॥

प्रकरणचतुष्टयविशिष्टस्य शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि परदेवतातत्त्वमनुस्मरन्तत्रमस्कार-
रूपं मङ्गलाचरणं संपादयति—दुर्दर्शमिति । दुर्विज्ञेयत्वे प्रत्यक्षादिप्रमाणानधिगम्यत्वं
हेतुं विवक्षित्वा विशिनष्टि—अतिगम्भीरमिति । प्रत्यक्षादिभिरनवगाह्यत्वे कूटस्थत्वं
निर्विशेषत्वं सर्वमबन्धविधुरत्वं चेति हेतुत्रयमभिप्रेत्याऽऽह—अजमित्यादिना ।
विशेषणत्रयं तर्हि कुतश्चिदनवर्गितं तन्नास्त्वेवेति निश्चेतुं युक्तम्, प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेय-
सिद्धेरित्याशङ्क्योपनिषद्भिरतद्धर्माध्यासापाकरणद्वारेणावगम्यमानत्वान्मैवमित्याह—पद-
मिति । तत्र तर्हि सकलविभागविकले कृतो नमस्कारक्रिया स्वीक्रियामर्हतीत्याश-
ङ्क्याऽऽह—अनानात्वमिति । यद्यपि वर्तुतस्तस्मिन्नानात्वं नावकल्प्यते तथाऽपि
यथासामर्थ्यं मायाबलमवलम्ब्य काल्पनिकं नानात्वमनैर्मूल्य नमस्कारक्रिया प्रचयादि-
प्रयोजनवती प्रामाणिकैरभिप्रेतेत्यर्थः । श्लोकस्य तात्पर्यमाह—शास्त्रेति । यदि पर-
मार्थतत्त्वं शास्त्रस्याऽऽदाविवान्तेऽपि नमस्क्रियते तदा तस्याऽऽद्यन्तमध्येऽनुसंधेयतया

१ क. 'पकारि' । २ ग. झ. 'शब्दप्रयोगः' । पू. ३ घ. ड. 'त्पर्यार्थमा' । ४ घ. 'शकल्प-
स्येति' । ५ ख. ग. झ. 'नं विज्ञप्ति' । ६ ख. घ. ड. 'षदैक' । ७ च. 'त्यर्थेन' । ८ च. 'स्तीत्या-
दिच' । ९ झ. 'दुर्दुर्ज्ञे' । १० झ. 'म्य ज्ञात्वा तं' । ११ ख. छ. 'रतामा' । १२ घ. ड. ज. 'दि वि' ।
१३ छ. 'गतत्वात्मा' । १४ झ. 'माधी' । १५ ख. घ. ड. ज. 'सर्ववि' । १६ ख. 'स्तुतोऽस्मि' ।
१७ क. 'नुस्मृत्य' । १८ घ. ड. ज. 'शास्त्रादा' ।

२२२ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाष्टक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

स्तुतिः सिध्यति । तेन तदर्धमादाविवावसानेऽपि प्रेङ्गीभावस्तद्विषयश्लोकेनोपदिश्यते ।
तथा च प्रतिपाद्यस्य ब्रह्मणो महामहिमत्वं समधिगतमित्यर्थः । दुर्दर्शत्वमुक्तं व्यनक्ति—
अस्तीति । सर्वेषामेव यथोक्ते परमार्थतत्त्वे प्रवेशानुपपत्तिमाशङ्क्य संप्रदायरहितानां
तथात्वेऽपि तद्वतां मैवमित्याह—अकुरुतेति । कौटस्थ्यादिसिद्ध्यर्थं व्याख्यातमेवं पदत्र-
यमनुवदति—अजमिति । उक्तं वेदान्तैकगम्यं तत्त्वं द्वैताभावोपलक्षितमित्याह—
ईदृगिति । यथोक्तं ब्रह्म ज्ञात्वा ज्ञानसामर्थ्याद्ब्रह्मीभूतश्चेदाचार्यस्तर्हि कथं तस्मै नम-
स्कर्तुं प्रवर्तते । न हि परिपूर्णं वस्तु वस्तुतो व्यवहारगोचरतामाचरतीत्याशङ्क्याऽऽह—
अव्यवहार्यमिति । परमार्थतो व्यवहारागोचरत्वेऽपि परमार्थतत्त्वस्य मायाशक्तिमनु-
सृत्य व्यवहारगोचरतां परिकल्प्य नमस्कारक्रिया तस्मिन्प्रयोजनवशादाश्रिते-
त्यर्थः ॥ १०० ॥

अजमपि जनियोगं प्रापदैश्वर्ययोगा-

दगति च गतिमत्तां प्रापदेकं ह्यनेकम् ।

विविधविषयधर्मग्राहिमुग्धेक्षणानां

प्रणतभयविहन्तु ब्रह्म यत्तन्मतोऽस्मि ॥ १ ॥

इदानीं भाष्यकारोऽपि भाष्यपरिसमाप्तौ शास्त्रप्रतिपादितपरदेवतातत्त्वमनुसृत्य
तन्नमस्काररूपं मङ्गलाचरणमाचरति—अजमपीति । यद्ब्रह्माशेषोपनिषत्प्रसिद्धं सर्वथा
परिच्छेदरहितं तदहं प्रत्यग्भूतं नमस्ये(नतोऽस्मि) तद्विषयं प्रेङ्गीभावं करोमीति संबन्धः ।
प्रणामप्रयोजनमाह—प्रणतेति । ये हि प्रणता ब्रह्मणि प्रकटोभूतास्तन्निष्ठास्तिष्ठन्ति
तेषां यदविद्यातत्कार्यात्मकं भयं तदाचार्योपदेशजनितबुद्धिवृत्तिफलकारूढं ब्रह्मैव हन्ति ।
न खलु जडौ बुद्धिवृत्तिर्वस्तुसामर्थ्यमन्तरेणाज्ञानं सकार्यमपनेतुमलम् । बुद्धीद्वौ बोधो
बोधेद्धौ वा बुद्धिर्लूकं फलमादधातीत्यर्थः । तस्यैव ब्रह्मणः संप्रति तटस्थलक्षणं विव-
क्षन्ति—अजमित्यादिना । यद्यपि जन्मादिसर्वविक्रियाशून्यं वस्तुतो ब्रह्म कूटस्थमा-
स्थीयते तथाऽपि तदैश्वर्येण तदीयशक्त्यात्मकेनानिर्वाच्याज्ञानैवमेवेन योगादाकाशादि-
कार्यात्मना जन्मसंबन्धं प्राप्य जगतो निदानमिति व्यपदेशभागभवति तथा च श्रुति-
सूत्रयोर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्यपि चेदं ब्रह्म कूटस्थतया विभुतया

१ क. श्रुतिः । २ क. प्रकटीभा । ३ ख. 'षयः श्लो' । ४ ग. घ. 'हित्वं' । ५ ख. घ. ड. ज. 'थोक्तप' । ६ ज. 'पूर्ण' । ७ घ. ड. ज. 'रमा' । ८ क. 'हारगो' । ९ च. 'योग्यप्रा' । १० छ. 'नमस्ये ॥ १ ॥ ११ घ. 'दितं दे' । १२ ड. 'तात्वम' । १३ ग. छ. झ. 'नुसृत्य' । १४ क. प्रकटीभा । १५ क. 'डा वृ' । १६ क. 'नं स्वका' । १७ क. 'द्धा बु' । १८ ख. ज. झ. 'रुक्तप' । १९ झ. 'क्षते । अ' । २० ग. छ. झ. 'विक्रि' । २१ घ. च. 'ह्यणः कार' ।

च गतिवर्जितमवतिष्ठते तथाऽपि यथोक्ताज्ञानमाहात्म्यात्कार्यब्रह्मतां प्राप्य गतिर्मेत्तां
गन्तव्यतां बादर्यधिकरणन्यायेन प्रतिपद्यते तदाह—अगति चेति । यद्यपि चेदं ब्रह्म
वस्तुतो निरस्तसमस्तनानात्वमेकरसमद्वितीयमुपनिषद्भिरभ्युपगम्यते तथाऽपि जीवो जग-
दीश्वरश्चेत्येतद्यदनाद्यनिर्वाच्याविद्यावशादनेकमिव प्रतिभातीत्याह—एकमिति । केषां
दृष्ट्या पुनरनेकत्वं ब्रह्मणोऽवगम्यते तदाह—विविधेति । विविधाश्च ते विषयधर्माश्च
तद्ग्राहितया मुग्धं विपर्यस्तं विवेकविकलमीक्षणं येषां तेषां दृष्ट्या ब्रह्मणोऽनेकत्वधीर्न
तु तत्स्वतः । शान्तदृष्ट्या तु तस्मिन्नेकत्वमेव प्रामाणिकमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रज्ञावैशाखवेधक्षुभितजलनिधेर्वेदनाम्नोऽन्तरस्थं
भूतान्यालोक्य मग्नान्यविरतजननग्राहघोरे समुद्रे ।
कारुण्यादुद्धारामृतमिदममरैर्दुर्लभं भूतहेतो-
र्यस्तं पूज्याभिपूज्यं परमगुरुमुमुं पादपातैर्नतोऽस्मि ॥ २ ॥

संप्रति ग्रन्थप्रणयनप्रयोजनप्रदर्शनपूर्वकं परमगुरुनागमशास्त्रस्य व्याख्यातस्य प्रणे-
तृत्वेन व्यवस्थितान्प्रणमति—प्रज्ञेति । यो हि कारुण्यादिदं ज्ञानाख्यममृतं भूतहेतो-
स्तदुपकारार्थमुद्धार तं परमगुरुं नतोऽस्मीति संबन्धः । अमुमिति तस्य पुरोदेशे
संनिहितत्वेनापरोक्षत्वं सूचितम् । परमगुरुत्वं पूज्यानामपि गुरुणामतिशयेन पूज्य-
त्वादाचार्यस्य समधिगतमित्याह—पूजयेति । नमस्कारप्रक्रियां प्रकटयति—पादपा-
तैरिति । पादौ तदीयौ पादौ तयोः स्वकीयस्योत्तमाङ्गस्य पातौ भूयो भूयो नम्रीभा-
वास्तैरिति यावत् । आचार्यो ज्ञानाख्यममृतं कथंभूतमुद्धृतवानित्यपेक्षायामुक्तम्—
अन्तरस्थमिति । कस्यान्तरस्थमिति विवक्षायामाह—वेदेति । कथमित्यत्राऽऽह—
प्रज्ञेति । मेधासहिता प्रज्ञैव वैशाखो मेन्यास्तस्य वेधो वेधनं क्षेपणं तेन क्षुभितो विछो-
डितो जलनिधेर्वेदनामा तस्यान्तरेऽभ्यन्तरे स्थितमिदममृतमिति यावत् । उक्तस्य
ज्ञानामृतस्य प्रसिद्धादमृतादवान्तरवैषम्यमादर्शयति—अमरैरिति । यद्धि भगवता
नारायणेन क्षीरसागरान्तरावस्थितममृतं समुद्धृतं तदेव कथंचिदमरा लेभिरे । इदं तु
तैरनायासलभ्यं न भवति । ज्ञानसामग्रीसंपन्नैरेव लभ्यत्वादित्यर्थः । यदि कारुण्यादि-
दममृतमाचार्येण वेदोदधेर्भूतोपकारार्थमुद्धृतं कथं तर्हि कारुण्यं तस्य प्रादुरभूदित्याश-
ङ्क्याऽऽह—भूतानीति । योऽयं समुद्रवदुत्तारः संसारस्तस्मिन्नविरतमनवरतं संत-

१ क. 'ष्ठति तं' । २ छ. 'मतां गं' । ३ ग. 'था जी' । ४ ख. 'णोरागं' । ५ ग. झ. 'विकल' । ६ ख. ड. छ. ज. शास्त्र' । घ. शास्त्रतो द' । ७ घ. 'गुरुगम्यशा' । ८ घ. ड. ज. 'शे च सं' । ९ ज. सूचयति । १० ड. 'क्षयत्वेन' । ११ ड. पूज्याचा' । १२ ड. प्रकथयति । १३ ख. 'यौ तं' । १४ ख. 'कीयोत्त' । १५ ग. झ. 'ता भूयो न' । १६ ख. मन्थस्त' ।

२२४ सगौडपादीयकारिकाथर्ववेदीयमाण्डूक्योपनिषत्—[अलातशान्त्याख्यं—

तमेव यानि जननानि विग्रहभेदग्रहणानि तान्येव ग्राहा जलचरैस्तैर्वैरे क्रूरे भयंकरे
मैग्रानि भग्नसंकल्पानि परवशानि भूतान्युपलभ्य कारुण्यमाचार्यस्य प्रादुरासीत् । तत-
श्चेदममृतमुद्धृत्य भूतेभ्यो दत्त्वा तानि रक्षितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

यत्प्रज्ञालोकभासा प्रतिहतिमगमत्स्वान्तैर्मोहान्धकारो
मज्जोन्मैज्जच्च घोरे ह्यसकृदुपजनोदन्वति त्रासने मे ।

यत्पादावाश्रितानां श्रुतिशमचिनयमाप्तिरुया ह्यपोघा
तत्पादौ पावनीयौ भवभयविनुदौ सर्वभावैर्नमस्ये ॥ ३ ॥

इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजका-
चार्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतौ गौडपादीयागमशास्त्र-
विवरणेऽलातशान्त्याख्यं चतुर्थप्रकरणं

समाप्तम् ॥ ४ ॥

ॐ तत्सत् ।

अथैवाधुना स्वगुरुभक्तेर्विद्याप्राप्तावन्तरङ्गत्वमङ्गीकृत्य तदीयपादसरसीरुहयुगलं प्रण-
मति—यत्प्रज्ञेति । तेषामस्मद्गुरूणां पादौ सर्वभावैर्वाङ्मनोदेहानां प्रह्विभावैर्नमस्ये
नम्री भवामीति संबन्धः । तौ च जगतः सर्वस्यापि पावनीयौ पवित्रतया पवित्रत्वमा-
पोघ निर्वृणाते तौ च स्वसंबन्धिनो सर्वेषां भवः संसारस्तत्प्रयुक्तं भयं स्वकारणेन
सहापनुद्य पुरुषार्थपरिसमाप्तिं कुर्वते । तानेव गुरुन्विशिनष्टि—यत्प्रज्ञेति । मे मम
स्वान्तमन्तःकरणं तस्मिन्मोहो व्याकुलताहेतुरविवेकस्तस्य कारणं यदनाद्यज्ञानं तदेषां
प्रज्ञैवाऽऽलोकस्तस्य भा दीप्तिस्तया प्रतिहतिं विनाशमगमद्भवत्तत्पादाविति संबन्धः ।
न केवलमज्ञानमेवाऽऽचार्यप्रसादादपगच्छत्तुच्छी भवति किं तु तत्कार्यमनर्थजातमपि कार-
णनिवृत्तौ स्थितिमलभमानमाभासी भवतीत्याह—मज्जोन्मज्जादिति । असकृदनेकशो
देवतिर्यगादियोनिषु योऽयमुपजनो नानाविधदेहभेदसंग्रहोऽसावेवोदन्वानुदविस्तस्मिन्-
तित्रासने भयावहे कदाचिद्यथोक्तमज्ञानं कार्यरूपेण मज्जदनाभिव्यक्तमवतिष्ठते तदेव
चावस्थाविशेषे तद्रूपेणोन्मज्जदभिव्यक्तमनर्थकरं परिवर्तते । तदेवमतिक्रूरे संसारसामरे
परिवर्तमानमज्ञानं सकार्यमाचार्यप्रसादादपनीतमासीदित्यर्थः । न केवलमेकस्य भवैव
यथोक्तफलप्राप्तिराचार्यप्रसादादविरभूत्किं तु तच्चरणपरिचर्यापरायणानामन्येषामपि भूय-

१ ग. छ. झ. 'रादयस्ते' । २ छ. विमग्नानि । ३ घ. 'न्तमौहा' । ४ ख. ड. ज. झ. 'न्मज्जं(ज्जं)
अ घो' । ५ ग. झ. अधुना । ६ क. प्रकटीभा । ७ घ. ड. ज. 'तः स्वस्या' । ८ ग. झ. 'मापय ।
९ घ. ज. 'पाथेते नि' । १० झ. निर्वृणाते । ११ क. कुर्वन्तेता । १२ ख. छ. 'व स्वगु' । १३ घ.
'म तत्त्वान्त' । १४ घ. ज. तदेषां । १५ छ. प्रह' । १६ ख. 'ति ना' । १७ ज. 'त्रासने भ' ।
१८ फ. 'विषये ते' । १९ क. 'नं स्वका' ।

चतुर्थप्रकरणम् ४] आनन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकरभाष्यसमेता । २२६

सामित्याह—यत्पादाविति । येषां गुरूणां पादद्वयमाश्रितानामन्येषामपि शिष्याणां तदीयशुश्रूषाप्रणयिमनीषाजुषां श्रुतिर्मनननिदिध्यासनसहकृतं श्रवणज्ञानम् । शमः शान्तिरिन्द्रियोपरतिः । विनयोऽवनतिरनौद्धत्यं तेषां प्राप्तिरग्न्या श्रेष्ठा प्रतिष्ठिता सिध्यति । यस्मादमोघा सफला श्रवणादीनां प्राप्तिस्तस्मादग्न्यत्वं तैस्यां संभाव्यते तदेवमाचार्यप्रसादादात्मनोऽन्येषां च बहूनां पुरुषार्थे परिसमाप्तिसंभवादाचार्यपरिचरणं पुरुषार्थकभैराचरणीयमित्यर्थः ॥ ३ ॥

विष्णुं कृष्णं स्वमायाविरचितविविधद्वैतवर्गं निसर्गा-

दुष्ट्यातानर्थसार्यं निरवधिमधुरं सच्चिदेकस्वभावम् ।

आज्ञायाऽऽत्मानमेकं विधिमुखविमुखं नेति नेतीति गीतं

वन्दे वाचां धियां चापरमपि जगतामास्पदं कल्पितानाम् ॥ १ ॥

गौडपादीयभाष्यस्य व्याख्या व्याख्यातृसंमता ।

संमिता निर्मिता सेयमर्पिता पुरुषोत्तमे ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदा-
नन्दज्ञानविरचितायां गौडपादीयभाष्यटीकायामलातशान्त्याख्यं
चतुर्थं प्रकरणम् ॥ ४ ॥

ॐ तत्सत् ।

समाप्तेयमानन्दगिरिकृतटीकासंवलितशांकर-
भाष्यसमेता सगौडपादीयकारिकाथर्ववे-
दीयमाण्डूक्योपनिषत् ।

शंकरानन्दभगवत्कृता माण्डूक्योपनिषद्दीपिका ।

माण्डूक्योपनिषद्वाक्यां करिष्ये पदचारिणीम् ।

ओमात्माभेदसंबोधादानन्दात्मप्रकाशनीम् ॥ १ ॥

नामनामिनोर्लोके भेदस्याप्रसिद्धत्वाद्वस्तुतश्चोङ्कारस्य ब्रह्मविवर्तत्वाद्विवर्तानां च विक्-
ताधिष्ठानेन भेदशून्यत्वाद् अङ्कारं ब्रह्मनामधेयं ब्रह्मदृष्ट्याऽऽह—ओम् । अवति
ब्रह्मबुद्ध्या दृष्टो द्रष्टृनित्योम् । इति, ओङ्कारानुकरणार्थः । एतत् । उक्तमोङ्काररूपं
जगत्परीक्ष्य शङ्कृस्थानीयं ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तं ब्रह्मणो विकारो नामधेयं च ।
अक्षरम् । वर्णात्मकम् । इदं विविधप्रत्ययगम्यं चेतनाचेतनात्मकं जगत्सर्वं निखिलं
तस्य सर्वात्मकस्योङ्कारस्योपव्याख्यानमुप सामीप्येन विस्पष्टमा समन्तात्कथनमुक्ता-
र्थविवरणमित्यर्थः । भूतमतीतं भवद्भूतमानं भविष्यदनागतमित्यनेन प्रकारेण सर्वं
निखिलमोङ्कार एव प्रणव एव न त्वन्यत् । यच्च यदपि प्रसिद्धं सदसदात्मकमन्यदु-
क्ताद्यतिरिक्तं त्रिकालातीतमुक्तकालत्रयासमृष्टं तदप्युक्तं ब्रह्म नरविषाणादिकमपि ।
अपिशब्दः पूर्वेण समुच्चयमाह । ओङ्कार एव । व्याख्यातम् । ओङ्कारस्य ब्रह्मणो
नामधेयत्वादिसंव्याप्तिरित्यभिप्रायेणाऽऽह—सर्वं निखिलं हि निश्चितमेतत्प्रपञ्चजातं
ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं बृहत् । जडस्यैव ब्रह्मात्मत्वमुक्तं न चेतनस्येति शङ्कानिराक-
रणार्थमाह—अयमनुभूयमान आत्माऽस्मत्प्रत्ययालम्बनश्चेतनस्त्वपदार्थः । ब्रह्मोक्तं
तत्पदार्थः । स कार्यकारणभावमन्तरेण ब्रह्मणा तादात्म्यं प्राप्तोऽयमात्मा व्याख्यातम् ।
चतुष्पाच्चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् ।

गौरिव किं चतुष्पादित्याशङ्क्य नेत्याह—जागरितस्थानो जागरितं स्थानं यस्य
स जागरितस्थानः । *बहिःप्रज्ञो बही रूपादौ चक्षुरादिप्राज्ञे प्रज्ञा यस्य स बहिः-
प्रज्ञः सप्ताङ्गः सप्तसंख्याकानि द्युसूर्यवाय्वाकाशैरयिष्टुधिव्याहवनीयाख्यानि मूर्धचक्षुः-
प्राणशरीरान्तर्भागमूत्राशयपादास्यान्यङ्गानि यस्य स सप्ताङ्गः । एकोनविंशतिमुखः,
पञ्चज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणान्तःकरणचतुष्टयरूपाणि मुखान्येकोनविंशतिसंख्याकानि यस्य स
एकोनविंशतिमुखः । स्थूलभुक्, स्थूलं रूपादिकं भुङ्क्ते इति स्थूलभुक् । वैश्वानरो
विश्वेषामयं नरो विश्वे वा नरा यस्य विश्वश्चासौ नरश्चेति[वा] विश्वानरः, स एव वैश्वा-

* अत्र नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्येतिपत्वाभावस्तु च्छन्दसि दृष्टानुविधेराश्रयणात् ।

१ ग. 'दृष्टयेत्याह । २ ग. 'सं भवति । ओङ्कार' । ३ ग. 'संस्पृष्ट' । ४ ग. 'ह—शरीरान्त-
र्भागं स' । ५ ग. 'शवारिष्ट' ।

नरः । अथ वा विश्लेषां नरशब्दवाच्यानां चतुर्विधानां स्थूलानां देहानामधिष्ठाताऽयं वैश्वानरः प्रथमः पादः । आत्मनोऽयं सर्वैः सुकरावगमत्वात्प्रथमोऽशः ।

इदानीं द्वितीयं पादमाह—स्वप्नस्थानः स्वप्नं जागरितवासनाजन्यं स्थानं यस्य स स्वप्नस्थानः । अन्तःप्रज्ञोऽन्तर्मानसवासनाविलासे प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सोऽन्तःप्रज्ञः । सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः । व्याख्यातम् । प्रविविक्तभुक्तप्रविविक्तं सूक्ष्मं भुङ्क्ते इति प्रविविक्तभुक् । तैजसस्तेजोऽन्तःकरणं कर्तृकरणकार्यादिभावेन परिणतं तदेव स्थूलशरीरादिहीनं यस्य स तैजसः । अन्तःकरणस्य स्वामीत्यर्थः । जागरितानन्तरभावित्वात् । द्वितीयः पादः । स्पष्टम् ।

इदानीं तृतीयं पादं वक्तुमाह—यत्र यस्मिन्काले सुप्त उपरतेन्द्रियग्रामो न कंचन कामं कामयते कमपि पुण्यपापहेतुभूतं पुत्रक्षेत्रादिकं नाभिलषति । न कंचन स्वप्नं पश्यति कमपि शुभमशुभं वासनाविलासं नावलोकयति तत्कामाकामनस्वप्नानवलोकनरूपं सुषुप्तं गाढनिद्राप्राप्तिस्थानम् । सुषुप्तस्थानः । सुषुप्तं स्वयं श्रुत्या व्याख्यातं स्थानं यस्य स सुषुप्तस्थानः । एकीभूतः सर्वजगद्बीजभूतस्याऽऽवरणात्मकस्याज्ञानस्यानुपरमादानेकोऽप्यन्तःकरणविशेषोपरमादेकतां गतः प्रज्ञानघन एव प्रज्ञानमात्मनो रूपं ब्रह्मणा भेदरहितं स्वयंप्रकाशं तस्य घनः पिण्ड इव स एव न त्वन्तःकरणादिबाह्यं च । न च निरानन्द इत्याह—आनन्दमयो विक्षेपाणामुपरमादावरणस्यानुवृत्तेश्च स्वरूपानन्दप्रचुरो हि यस्मात्तस्मादानन्दभुगानन्दो विक्षेपाभावोपलक्षित आत्मा तमेव भुङ्क्तेऽज्ञानवृत्तिभिरवगच्छतीत्यानन्दभुक् । चेतोमुखश्चेत आत्मस्वरूपबोधः स एवाऽऽवरणशक्तिसहितो मुखं यस्य स चेतोमुखः । प्राज्ञः प्रकृष्टे स्वयंप्रकाश आनन्दात्मनि साज्ञाने ज्ञप्तिरज्ञानवृत्तिरूपो बोधो यस्य स प्रज्ञः प्रज्ञ एव प्राज्ञः । उक्तावस्थाद्वयाभावेनावगम्यमानत्वात् । तृतीयः पादः । स्पष्टम् । इदानीं प्राज्ञं प्रस्तौति सर्वकारणत्वात्तस्य । एष उक्तः प्राज्ञः सर्वेश्वरः सर्वनियामक एष प्राज्ञः सर्वज्ञः सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वकार्यात्मकत्वादज्ञानस्य वा जानातीति सर्वज्ञः । एष प्राज्ञोऽन्तर्याम्यन्तर्यमयिता । एष प्राज्ञो योनिः कारणं सर्वस्य निखिलस्य चेतनाचेनात्मकस्य जगतः । योनित्वे हेतुमाह—प्रभवाप्ययावुत्पत्तिविनाशौ हि यस्माद्भूतानां चेतनाचेतनरूपाणामितो भवत इति शेषः ।

इदानीं तृतीयं पादमाह—नान्तःप्रज्ञं न मानसवासनाविलासदर्शनलालसं न बहिःप्रज्ञं नेन्द्रियैर्विषयावलोकनपरं नोभयतःप्रज्ञं जागरणस्वप्नान्तरालावस्थावबोधशून्यं न प्रज्ञानघनं न ज्ञानमात्रबोधं न प्रज्ञं निर्विकल्पबोधशून्यं नाप्रज्ञं न बोधाभावरूपम् । अदृष्टं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरनवलोकितम् । अव्यवहार्यं वचनादानादिव्यवहारग-

न्वरहितम् । अग्राहं सर्वप्रकारग्रहणायोग्यम् । अलक्षणं गन्धवत्त्वादिवोधशून्यम् । अचिन्त्यमन्तःकरणवृत्त्यविषयभूतम् । अव्यपदेश्यं पृथिवीत्यादिव्यपदेशवद्व्यपदेशा-
योग्यम् । एकात्मप्रत्ययसारं सर्वद्वैतप्रत्ययः सारभूतोऽवगतिहेतुत्वेन यस्मिन्स्तदेका-
त्मप्रत्ययसारं वाङ्मनसातीतमप्यात्मबोधेनावगन्तुं शक्यमित्यर्थः । प्रपञ्चोपशमं प्रप-
ञ्चस्य कार्यकारणात्मकस्योपशमोऽभावो यस्मिन्स्तत्प्रपञ्चोपशमम् । [शान्तं स्पष्टम् ।]
शिवं स्वयंप्रकाशमानन्दात्मस्वरूपत्वान्मङ्गलम् । अद्वैतमानन्दात्मव्यतिरिक्तशून्यं चतुर्थं
तुरीयं पादं मन्यन्ते संख्याशून्यमपि पूर्वापेक्षयाऽवगच्छन्ति स वस्तुतस्त्वतुरीयरूपोऽप्य-
विद्यया चतुष्पादात्माऽऽनन्दात्माऽस्मत्प्रत्ययव्यवहारयोग्यः स तुरीयरूपोऽपगतस-
मस्तविशेषो विज्ञेयो विशेषेण साक्षात्कर्तव्यः ।

इदानीमात्मोकारयोरभेदं कण्ठत आह—सोऽयमात्मा व्याख्यातम् । अध्यक्षर-
मक्षराण्यकारोकारमकारार्धमात्राख्यानि स्वपादसंमितान्यधिकृत्य वर्तत इत्यध्यक्षरम् ।
ओंकार ओंकारस्वरूप ओंकारस्याऽऽत्मस्वरूपत्वे साम्यम् । अधिमात्रमकाराद्याश्च-
तस्रो मात्रा विश्वादिपादसमसंख्याका अधिकृत्याधिमात्रम् । आत्मोकारयोरभेदे कार-
णमाह—पादा विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्या मात्रा अकारोकारमकारार्धमात्राः ।
तादात्म्यं दृढीकर्तुमुक्तं विपर्ययेण निर्दिशति—मात्राश्च पादाः । चकार एवकारार्थः ।
नायं विपर्ययनिर्देशस्त्वमहमितिवदुपचारार्थः किं तु घटः कलशः कलशो घट इतिवज्जि-
रूपचरितं मात्राणां पादानां च तादात्म्यमित्येवकारार्थः । व्याख्यातमन्यत् । अर्धमात्रा-
यास्तुरीयपादरूपत्वात्तुरीयस्य च पूर्वपादत्रयादत्यन्तवैलक्षण्यादतोऽर्धमात्रां परित्यज्य
शेषमात्रा आह—अकार उकारो मकारः, स्पष्टम् । इति मात्रात्रयनिर्देशार्थः ।
इदानीं विभागेन मात्राणां पादरूपतामाह—जागरितस्थानो वैश्वानरोऽकारः
प्रथमा मात्रा । पूर्वा मात्रा । व्याख्यातमन्यत् । अकारस्य पूर्वमात्रात्व उपपत्ति-
माह—आप्तेर्व्याप्तेः । अकारो हि जागरितस्थानादिकं सर्वमाप्नोति । प्रकारान्तरेण पुन-
निरुक्तिमाह—आदिमत्त्वाद्वा । अ आ इ इत्येवमादिरादिः स यस्मिन्नस्ति सोऽय-
मादिमांस्तस्य भाव आदिमत्त्वमादिसामान्यवत्त्वमित्यर्थः । प्रथमपादोऽपि यथा पादाना-
मादिरत एव तत्सामान्यवानाप्नोति चेतरेत्पादजातं पूर्वभावित्वात् । वाशब्दः पक्षान्तरार्थः ।
विश्वाकारयोरैक्यमाप्तेर्वोऽदिमत्त्वाद्धेत्यर्थः । इदानीं विश्वाकारयोराप्ता(प्या)दिमत्त्व-
ज्ञानात्फलमाह—आप्नोति । प्राप्नोति ह प्रसिद्धान्वै स्मर्यमाणान्सर्वान्निखिलान्कामा-
न्काम्यमानान्पुत्रक्षेत्रादीन् । आप्तेः फलमुक्त्वाऽऽदिमत्त्वस्य फलमाह—आदिश्च स्वानां
मध्ये सर्वेषु कार्येषु प्रथमगण्यः । चकारादपि प्रथमं फलं भवति, स्पष्टम् । यस्य
फलं तमाह—यः पादमात्रतादात्म्यज्ञ एवमुक्तेन प्रकारेणोक्तयोः पादमात्रयोः

सामान्यं वेद जानाति स आप्नोतीत्यन्वयः । स्वप्नस्थानस्तैजस उकारो द्वितीया मात्रा । स्पष्टम् । तैजसोकारयोस्तादात्म्ये हेतुमाह—उत्कर्षादूर्ध्वभावित्वेनोत्कृष्टत्वात् । पुनरन्यत्सामान्यमाह—उभयत्वाद्वा विश्वाकाराभ्यां तैजसोकारयोर्द्वितीयत्वात् । वाशब्दः पूर्ववत् । इदानीमुक्तज्ञानस्य फलमाह—उत्कर्षति । ह वै ज्ञानसंततिं शिष्यप्रशिष्यादिज्ञानसंतत्योत्कृष्टो भवति । व्याख्यातमन्यत् । उभयत्वज्ञानस्य फलमाह—समानश्च भवति, यो हि स्वावस्थानदेशे काले वोत्कृष्टस्तत्समानः । चकारात्तस्मादुत्कृष्टोऽपि भवति । इदानीमुभयज्ञानस्य साधारणं फलमाह—नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । अस्योत्कर्षोभयत्वज्ञानवतः कुलेऽन्वये शिष्यप्रशिष्यादिरूपेऽहं ब्रह्मास्मीत्येतज्ज्ञानशून्यो न भवति । य एवं वेद, व्याख्यातम् । सुषुप्तस्थानः प्राज्ञो मकारस्तृतीया मात्रा, स्पष्टम् । प्राज्ञमकारयोस्तादात्म्ये हेतुमाह—मितिर्मिनोति हि प्राज्ञः सर्वमात्मनि तादात्म्येन मकारोऽप्यकारोकारौ प्रक्षिपत्येवमात्मस्वरूपेऽन्यथोकारस्यानिष्पत्तेः । अपीतेर्वा मकारो ह्योकारे वर्तमानः स्पष्टं नोपलभ्यते ततः प्रलयः प्राज्ञश्च प्रलयः प्रसिद्धः प्रलयसामान्यात् । वाशब्दः पूर्ववत् । इदानीं मितिज्ञात(न)स्य फलमाह—मिनोति ह वा इदं सर्वम् । इदं विविधप्रत्ययगम्यं जगन्निखिलं प्रस्थमिव यावत्, मिनोति सर्वात्मभावेन स्वात्मनि प्रक्षिपति । अपीतिज्ञानस्य फलमाह—अपीतिश्च भवति, सर्वाधिक्येन प्रलयः सर्वस्य, चकारात्स्वयं प्रलयशून्यश्च भवति । य एवं वेद, व्याख्यातम् । अर्धमात्राया अवयवस्योकारस्यावयविनश्चाभेदमुररीकृत्य चतुर्थपादरूपनिरञ्जनात्मस्वरूपतामोकारस्याऽऽह—अमात्रोऽकारादिमात्राशून्यश्चतुर्थोऽव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवोऽद्वैतः, स्पष्टम् । एवमुक्तेन मात्रातादात्म्येर्नोकार आत्मैव, स्पष्टम् । संविशति सम्यक्प्रवेशं करोत्यात्मनोकारेणाऽऽत्मानमानन्दात्मस्वरूपं य ओकारात्मज्ञ एवमुक्तेन प्रकारेणोकारात्मनोस्तादात्म्यं वेद जानाति तस्योक्तोकाररूपानन्दात्मप्राप्तिफलमर्थसिद्धं ततः श्रुत्या नोक्तम् । अथ वा संविशत्यात्मनाऽऽत्मानमितीदं फलवाक्यमस्तु ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यानन्दात्मपूज्यपादशिष्यस्य श्रीशंकरान-

न्दभगवतः कृतौ माण्डूक्योपनिषद्दीपिका समाप्ता ॥

श्रीमद्रौढपादाचार्यविरचितमाण्डूक्योपनिषत्कारिका- द्यचरणानामकारादिवर्णानुक्रमसूची ।

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।
अ.		अ.	
अकल्पकमजं ज्ञानम्	१४१-३३	अभावश्च रथादीनां	६८- ३
अकारो नयते विश्वम्	५८-२३	अभूताभिनिवेशाद्धि	२०६-७९
अजः कल्पितसंवृत्या	२०२-७४	अभूताभिनिवेशोऽस्ति	२०३-७५
अजमनिद्रमस्वप्नम्	१४४-३६	अमात्रोऽनन्तमात्रश्च	६४-२९
अजमनिद्रमस्वप्नं	२०७-८१	अलब्धावरणाः सर्वे	२१९-९८
अजातेस्त्रसतां तेषाम्	१८७-४३	अलाते स्पन्दमाने वै	१९०-४९
अजातस्यैव धर्मस्य	१६०- ६	अवस्त्वनुपलम्भं च	२१२-८८
अजातस्यैव भावस्य	१२८-२०	अव्यक्ता एव येऽन्तस्तु	७८-१५
अजातं जायते यस्मात्	१७९-२९	अशक्तिरपरिज्ञानं	१६७-१९
अजाद्वै जायते यस्य	१६४-१३	असज्जागरिते दृष्ट्वा	१८४-३९
अजेष्वजमसंक्रान्तं	२१८-९६	असतो मायया जन्म	१३८-२८
अजे साम्ये तु ये केचित्	२१७-९५	अस्ति नास्त्यस्ति नास्तीति	२०८-८३
अणुमात्रेऽपि वैधर्म्यं	२१८-९७	अस्पन्दमानमलातम्	१९०-४८
अतो वक्ष्याम्यकार्पण्यम्	१०४- २	अस्पर्शयोगो वै नाम	१४८-३९
अद्वयं च द्वयाभासं	१३९-३०	अस्पर्शयोगो वै नाम	१५८- २
अद्वयं च द्वयाभासं	१९७-६२	आ.	
अदीर्घत्वाच्च कालस्य	६६- २	आदावन्ते च यन्नास्ति	७०- ६
अद्वैतं परमार्थो हि	१२६-१८	आदावन्ते च यन्नास्ति	१८०-३१
अनादिमायया सुप्तो	५०-१६	आदिवुद्धाः प्रकृत्यैव	२१५-९२
अनादेरन्तवत्त्वं च	१७९-३०	आदिशान्ता ह्यनुत्पन्नाः	२१६-९३
अनिमित्तस्य चित्तस्य	२०४-७७	आत्मसत्यानुबोधेन	१४१-३२
अनिश्चिता यथा रज्जुः	८१-१७	आत्मा ह्याकाशवज्जीवै-	१०५- ३
अन्तःस्थानात्तु भेदानां	६९- ४	आश्रमास्त्रिविधा हीन-	१२३-१६
अन्यथा गृह्यतः स्वप्नो	५०-१५	इ.	
अपूर्वं स्थानिधर्मो हि	७१- ८	इच्छामात्रं प्रभोः सृष्टि-	३६- ८

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।
उ.		ख्या.	
उपलम्भात्समाचारात्	१८६-४२	ख्याप्यमानामजार्ति तैः	१५९-५
उपलम्भात्समाचारात्	१८८-४४	ग्र.	
उपायेन निगृहीयात्	१५०-४२	ग्रहणाज्जागरितवत्	१८३-३७
उपासनाश्रितो धर्मो	१०३-१	ग्रहो न तत्र चोत्सर्ग-	१४७-३८
उत्पादस्याप्रसिद्धत्वात्	१८३-३८	घ.	
उभयोरपि वैतथ्यं	७४-११	घटादिषु प्रलीनेषु	१०७-४
उभे ह्यन्योन्यदृश्ये ते	१९९-६७	च.	
उत्सेक उदधेर्यद्वत्	१५०-४१	चरञ्जागरिते जाग्रत्	१९८-६५
ऋ.		चि.	
ऋजुवक्रादिकाभासम्	१८९-४७	चित्तकाला हि येऽन्तस्तु	७६-१४
ए.		चित्तं न संस्पृश्यत्यर्थं	१७६-२६
एतैरेषोऽपृथग्भावैः	८९-३०	चित्तस्पन्दितमेवेदं	२०१-७२
एवं न चित्तजा धर्मा	१९३-५४	ज.	
एवं न जायते चित्तम्	१८९-४६	जरामरणनिर्मुक्ताः	१६२-१०
ओम्.		जा.	
ओंकारं पादशो विद्यात्	६१-२४	जाग्रच्चित्तेक्षणीयास्ते	१९८-६६
क.		जाग्रद्दृष्टावपि त्वन्त-	७४-१०
कल्पयत्यात्मनाऽऽत्मानम्	७५-१२	जात्याभासं चलाभासं	१८८-४५
का.		जी.	
कार्यकारणवद्धौ ता-	४७-११	जीवात्मनोः पृथक्त्वं यत्	११९-१४
कारणाद्यद्यनन्यत्वम्	१६३-१२	जीवात्मनोरनन्यत्वम्	११७-१३
कारणं यस्य वै कार्यं	१६२-११	जीवं कल्पयते पूर्वं	७९-१६
काल इति कालविदो	८५-२४	त.	
को.		तत्त्वमाध्यात्मिकं दृष्ट्वा	१०१-३८
कोट्यश्चतस्र एतास्तु	२०९-८४	तस्मादेवं विदित्वैनम्	९९-३६
क्र.		तस्मान्न जायते चित्तं	१७७-२८
क्रमते न हि बुद्धस्य	२२०-९९		

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।
तै.		ना.	
तैजसस्योत्वविज्ञाने	५८-२०	नाऽऽकाशस्य घटाकाशो ११३- ७	
त्रि.		नाजेषु सर्वधर्मेषु	१९६-६०
त्रिषु धामसु यत्तुल्यं	५८-२२	नाऽऽत्मानं न परांश्चैव	४७-१२
त्रिषु धामसु यद्भोज्यं ३३- ५		नाऽऽस्वादयेत्सुखं तत्र १५२-४५	
द.		नाऽऽत्मभावेन नानेदं	९७-३४
दक्षिणाक्षिमुखे विश्वो	२६- २	नास्त्यसद्वेतुकमसत्	१८५-४०
दु.		नि.	
दुःखं सर्वमनुस्मृत्य	१५१-४३	निगृहीतस्य मनसो	१४२-३४
दुर्दर्शमतिगम्भीरम्	२२१-१००	निस्तुतिर्निर्ममस्कारो	१००-३७
द्र.		निमित्तं न सदा चित्तं १७६-२७	
द्रव्यं द्रव्यस्य हेतुः स्यात् १९२-५३		निवृत्तः सर्वदुःखानाम्	४६-१०
द्व.		निवृत्तस्याप्रवृत्तस्य	२०६-८०
द्वयोर्द्वयोर्मधुज्ञाने	११६-१२	निश्चितायां यथा रज्ज्वां ८२-१८	
द्वै.		नेह नानेति चाऽऽम्नायात् १३१-२४	
द्वैतस्याग्रहणं तुल्यम्	४८-१३	प.	
ध.		पञ्चविंशक इत्येके	८६-२६
धर्मा य इति जायन्ते	१९५-५८	पा.	
न.		पादा इति पादविदो	८४-२१
न कश्चिज्जायते जीवः	१५५-४८	पू.	
न कश्चिज्जायते जीवः	२००-७१	पूर्वापरापरिज्ञानम्	१६९-२१
न निर्गता अलातात्ते	१९१-५०	प्र.	
न निर्गतास्ते विज्ञानात् १९२-५२		प्रकृत्याऽऽकाशवज्ज्ञेयाः २१५-९१	
न युक्तं दर्शनं गत्वा	१८१-३४	प्रणवं हीश्वरं विद्यात्	६३-२८
न निरोधो न चोत्पत्तिः ९१-३२		प्रभवः सर्वभावानां	३३- ६
न भवत्यमृतं मर्त्यं	१२९-२१	प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म	६२-२६
न भवत्यमृतं मर्त्यं	१६०- ७	प्रपञ्चो यदि विद्येत	५२-१७
		प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम्	१७३-२४
		प्रज्ञप्तेः सनिमित्तत्वम्	१७४-२५

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।
प्रा.		मि.	
प्राण इति प्राणविदो	८३-२०	मित्राद्यैः सह संमन्य १८२-३५	
प्राणादिभिरनन्तैश्च	८३-१९	मृ.	
प्राप्य सर्वज्ञतां कृत्स्नां	२१०-८५	मृष्टोहविस्फुलिङ्गाद्यैः	१२१-१५
फ.		य.	
फलावुत्पद्यमानः सन्	१६६-१७	यथा निर्मितको जीवो	२००-७०
ब.		यथा भवति बालानां	११३-८
बहिष्प्रज्ञो विभुर्विश्वो	२५-१	यथा मायामयाद्वीजात्	१९६-५९
बी.		यथा मायामयो जीवो	२००-६९
बीजाङ्कुराख्यो दृष्टान्तः	१६८-२०	यथा स्वप्नमयो जीवो	२००-६८
बु.		यथा स्वप्ने द्रयाभासं	१३९-२९
बुद्ध्वाऽनिमित्ततां सत्यां	२०५-७८	यथा स्वप्ने द्रयाभासं	१९७-६१
भा.		यथैकस्मिन्घटाकाशे	१०७-५
भावैरसद्भिरेवायम्	९५-३३	यदा न लभते हेतून्	२०३-७६
भू.		यदा न लीयते चित्तं	१५३-४६
भूततोऽभूततो वाऽपि	१३०-२३	यदि हेतोः फलात्सिद्धिः	१६७-१८
भूतस्य जातिमिच्छन्ति	१५८-३	या.	
भूतं न जायते किञ्चित्	१५९-४	यावद्धेतुफलावेशः	१९४-५५
भो.		यावद्धेतुफलावेशः	१९४-५६
भोगार्थं सृष्टिरित्यन्ये	३७-९	यु.	
म.		युञ्जीत प्रणवे चेतः	६१-२५
मकारभावे प्राज्ञस्य	५८-२१	यो.	
मन इति मनोविदो	८६-२५	योऽस्ति कल्पितसंवृत्या	२०१-७३
मनसो निग्रहायत्तम्	१४९-४०	यं भावं दर्शयेद्यस्य	८८-२९
मनोदृश्यमिदं द्वैतं	१४०-३१	र.	
मरणे संभवे चैव	११४-९	रसादयो हि ये कोशा	११६-११
मा.		रू.	
मायया भिद्यते ह्येतत्	१२७-१९	रूपकार्यसमाख्याश्च	११२-६

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।
ल.		सर्वस्य प्रणवो ह्यादि-	६२-२७
लये संबोधयेच्चित्तं	१५१-४४	सर्वाभिलापविगतः	१४६-३७
ली.		सर्वे धर्मा मृषा स्वप्ने	१८१-३३
लीयते हि सुषुप्ते तत्	१४३-३५	सवस्तु सोपलम्भं च	२११-८७
लो.		सं.	
लोकल्लोकविदः प्राहुः	८७-२७	संघाताः स्वप्नवत्सर्वे	११५-१०
वि.		संभवे हेतुफलयो-	१६५-१६
विकरोत्यपरान्भावान्	७६-१३	संभूतेरपवादाच्च	१३३-२५
विकल्पो विनिवर्तेत	५३-१८	संघट्टया जायते सर्वं	१९४-५७
विपर्यासाद्यथा जाग्रत्	१८६-४१	सां.	
विप्राणां विनयो ह्येष	२१०-८६	सांसिद्धिकी स्वाभाविकी १६१- ९	
विभूर्तिं प्रसवं त्वन्ये	३५- ७	सु.	
विश्वस्यात्वविवक्षायाम्	५७-१९	मुखमात्रियते नित्यं	२०७-८२
विश्वो हि स्थूलभुङ्क्षुनित्यं	३२- ३	सू.	
विज्ञाने स्पन्दमाने वै	१९१-५१	सूक्ष्म इति सूक्ष्मविदः	८५-२३
वी.		सृ.	
वीतरागभयक्रोधै-	९८-३५	सृष्टिरिति सृष्टिविदो	८७-२८
वे.		स्थू.	
वेदा इति वेदविदो	८४-२२	स्थूलं तर्पयते विश्वं	३२- ४
वै.		स्व.	
वैतथ्यं सर्वभावानां	६५- १	स्वतो वा परतो वाऽपि १७०-२२	
वैशारद्यं तु वै नास्ति	२१६-९४	स्वप्नदृक्चित्तदृश्यास्ते	१९८-६४
स.		स्वप्नदृक्प्रचरन्स्वप्ने	१९७-६३
स एष नेति नेतीति	१३५-२६	स्वप्नजागरितस्थाने	६९- ५
सतो हि मायया जन्म	१३७-२७	स्वप्ननिद्रायुतावाद्यौ	४९-१४
सप्रयोजनता तेषां	७०- ७	स्वप्नमाये यथा दृष्टे	९०-३१
सप्रयोजनता तेषां	१८०-३२	स्वप्नवृत्तावपि त्वन्त-	७३- ९
		स्वप्ने चावस्तुकः कायः १८२-३६	

६ माण्डूक्योपनिषत्कारिकाद्यचरणानां वर्णानुक्रमसूची ।

आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।	आद्यचरणप्रतीकानि ।	पृ०। कारि०।
स्वभावेनामृतो यस्य	१२९-२२	हेतोरादिः फलं येषाम्	१६४-१४
स्वभावेनामृतो यस्य	१६०-८	हेतोरादिः फलं येषाम्	१६५-१५
स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु....	१२५-१७	हेयज्ञेयाप्यपाक्यानि	२१४-९०
स्वस्थं शान्तं सनिर्वाणम्	१५४-४७	ज्ञा.	
हे.		ज्ञाने च त्रिविधे ज्ञेये	२१३-८९
हेतुर्न जायतेऽनादेः	१७२-२३	ज्ञानेनाऽऽकाशकल्पेन....	१५६-१

समाप्तेयं श्रीमद्रौडपादाचार्यविरचितमा-
ण्डूक्योपनिषत्कारिकाद्यचरणानां
वर्णानुक्रमसूची ।

B. G. R 309

Received on 12 MAR 196
Acknowledged on 12 MAR 196

